Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

# RADOVI II, knj. 1

**Đurđev, Branislav**

**1954**

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/908de0df-4347-4f76-a080-854ff2fd6b21

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

# RADOVI

## KNJIGA II

## ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga I

SARAJEVO
1954

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

# RADOVI

## KNJIGA II

## ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga I

ANU BiH АНУ БиХ

SARAJEVO
1954

Urednik
BRANISLAV ĐURĐEV,
sekretar Odjeljenja istorisko-filoloških nauka

ANU BiH
АНУ БиХ

Štamparski zavod »Veselin Masleša«, Sarajevo — 1954 g.

## SADRŽAJ


Strana

*1. Jovan Vuković:*

Posebni perifrastični modalni glagolski oblici u srpskohrvatskom jeziku — Quelques formes verbales périphrastiques et modales spéciales dans le serbo-croate . . . . . 5— 48

*2. Ivan Popović:*

Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa — Quelques termes gentiliques ou analogues chez les Monténégrins et les Albanais . . . . . 49— 84

*3. Bogdan Milanković:*

O funkcijama i upotrebi francuskog i italijanskog člana (s obzirom na upotrebu u španskom) — Les fonctions et l'emploi de l'article en français et en italien (eu égard à sa fonction en espagnol) . . . . . 85—110

*4. Hamdija Kreševljaković:*

Dženetić — Les Dženetići . . . . . 111—164

*5. Branislav Đurđev:*

Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena — Beiträge zur Geschichte Montennegros, der Brda — und Malisorenstämme . . . . . 165—220

*6. Vlado Jokanović:*

Prilog izučavanju bosanskog feudalizma — Un apport à l'étude du féodalisme bosniaque . . . . . 221—267


ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

JOVAN VUKOVIĆ

# POSEBNI PERIFRASTIČNI MODALNI GLAGOLSKI OBLICI U SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka 13 juna 1953 g.)

Opšte su poznata u našem jeziku dva modalna lična glagolska oblika — jedan prost oblik, imperativ, i drugi složen, perifrastičan, — kondicional, ili, kako ga je, s obzirom na njegovo osnovno i izvorno značenje, bolje zvati, potencijal. I jedan i drugi oblik obuhvataju svojom upotrebom širok krug modalnih značenja, a osim toga i jedan i drugi oblik prelaze u svojoj upotrebi granice modalnih značenja i, mešajući se s vremenskim oblicima, dobijaju i vremenska značenja. Ali, osim toga, uporedo s potencijalom, najviše u istim značenjima u kojima se on obično upotrebljava, a delimično i u posebnim, isključivo svojim značenjima, u našem jeziku javljaju se i druge glagolske forme, stvarno u svojstvu glagolskih modalnih oblika. Oni, ovi glagolski oblici, svojstveni su u ponekim značenjima samo govornom narodnom jeziku, a poneki od ovih oblika su i teritorijalno ograničeni; tako se poneki od njih i ne javljaju u književnom izrazu, ili se, i kad se javljaju u njemu, u ponekom svom značenju ređe mogu naći. Ovi oblici, o kojima je malo i samo uzgred bilo reči u našoj naučnoj literaturi (a većim delom, videćemo, kao takvi nisu bili ni zapaženi), biće predmet ove studije. Kao pomoćni glagoli perifrastičnih glagolskih konstrukcija koje je potrebno kao takve proučavati javljaju se imati, hteti i biti. Biće reči o onim glagolskim formama koje se, posmatrane same za sebe, po svom značenju javljaju u svojstvu posebnog složenog glagolskog oblika, i koje su glagolski perifrastični oblici isto toliko koliko je to i koji od opšte poznatih složenih glagolskih oblika.

## I.

1. Prof. Belić, u svojim univerzitetskim predavanjima, kaže: »Za futur se upotrebljava i imam, sa infinitivom, ali taj futur čuva još uvek izvesno modalno značenje koje mu dolazi od glagola imam:

Ne haj hodit znati, kada imaš umrit (= moraš) (Marulić). — Svakaslava i moć pod suncem na sviti na manje ima doć (Vetranić). — Pred tobom je sve sadanje, što bi, što jes, što ima doći (Palmotić). —

Ako pođeš dvorit cara, Marko, imam tebi opaliti dvore i odvesti t' ljubu za robinju (Bogišić). — Kardun koji ima bosti s dračom iznikne (Daničić).«[1])

Kao što to pokazuju i Belićeve reči i kao što se to jasno vidi i iz primera koje je uzeo, ovde imamo posla sa posebnim i utvrđenim oblikom za futursku radnju, i taj oblik ide naporedo sa običnim indikativnim futurom. On, ovaj oblik, u stvari, nije ništa drugo već nasleđena konstrukcija perifrastičnog futura sa glagolom imѣti: imamь, koju nalazimo kao običnu još i u staroslovenskom jeziku, — sa tom razlikom (u odnosu na ovu našu današnju) što je ta konstrukcija u staroslovenskom izvođena običnije od nesvršenih glagola (od svršenih običnu futursku upotrebu imao je prezent). Na našem, srpskohrvatskom tlu, gde je svršeni prezent izgubio običnu futursku upotrebu, konstrukcija je, sasvim prirodno, postala obična i za glagole svršenog glag. vida. Belić s pravom konstatuje da ova futurska konstrukcija čuva modalno značenje, i, u stvari, imamo, pored indikativnog futura, obrazovanog pomoću pomoćnog glagola hteti u prezentu (sa infinitivom glagola koji se upotrebljava), i naporedo s njim, modalni futur sa glagolom imati. Uglavnom, modalno značenje imala je stara konstrukcija i u staroslovenskom (što znači osobinu i zajedničkoslovenskog) jeziku i biće da je u upotrebi za svršene glagole i dolazila najradije da se razlikuje modalno od indikativnog značenja, ili da ovo prvo istakne, kad je modalno značenje inače u rečeničnoj konstrukciji bilo dato. Tako i u primeru: иже не имѫтъ въкоусити съмрьти[2]) ova futurska konstrukcija od svršenog glagola bila je potrebna da označi modalnost. I takvog su obično karaktera primeri staroslovenskog teksta i kad oni u prevodu odgovraju oblicima grčkog indikativnog futura i kad odgovaraju oblicima konjuktiva.[3])

2. Samo, pitanje je da li danas baš svuda ova konstrukcija ima svoje karakteristično modalno značenje, da li se ona, sa svojim inače svojstvenim modalnim značenjem, može izjednačavati sa običnim značenjem indikativnog futura. Prirodno je da se običan futur sa

---

[1]) Sintaksa srpskohrvatskog jezika, predavanja d-r A. Belića, prof. univerziteta, Beograd 1931, str. 57.

[2]) W. Vondrák: Altkirchenslavische Grammatik², Berlin 1912, str 519.

[3]) Stari modalni futur sa imati (< imѣti) karakterističan je za modalno značenje ne samo nesvršenog nego i svršenog glagola, — tako je svršeni glagol pored prezenta u futurskom značenju imao i perifrastični modalni oblik na isti način građen kao oblik od nesvršenih glagola. Uporedi: гл҃ѫ бо вамъ. ѣко аште не ізбѫдетъ правъда ваша. паче кънижьникъ і фарисеи. не імате вънити въ цр҃ство нб҃ское (V. Jagić: зографское евангеліе, 1879, str. 3b), ili isti tekst... аще не избюдеть правда ваша паче книжьникь и фарисѣи не имате вьнити вь црсво нбсное (Miroslavljevo jevandelje u izdanju Ljube Stojanovića, strana 60) — a u Vukovu prevodu isti tekst glasi: Jer vam kažem da ako pravda vaša ne bude veća nego književnika i fariseja, nećete ući u carstvo nebesko (Novi zavjet, 1847, str. 4). — Vukovo modalno futursko značenje obeležava se običnim futurom.

svojom širokom upotrebom i u indikativnim i u modalnim značenjima, i sa takvom upotrebom gde se u tananim nijansama može prelivati u jedno i drugo značenje, i gde je granica ovih dveju kategorija značenja jedva uhvatljiva, ili je ponekad i neuhvatljiva, — prirodno je, kažem, da se u međusobnom mešanju u upotrebi običan futur često može poklapati sa ovom modalnom futurskom formom. Otud nije bilo teško da se dođe do toga da i modalni futur sa i m a m dobije mogućnost da zauzme mesto običnog indikativnog futura i u indikativnom značenju. I iz primera koje je naveo prof. Belić, čini mi se, mogli bismo izuzeti primer: »Pred tobom je sve sadanje, što bi, što jes, što i m a d o ć i,« gde ne bismo mogli sasvim lako utvrditi da u izrazu š t o i m a d o ć i ima kakve modalnosti, više nego što je ima obična futurska radnja, čija realizacija se može dati sa toliko sigurnosti koliko je ona moguća u običnom smislu za svaku futursku situaciju. Ne bih rekao da je u ovom slučaju bila posredi piščeva želja da istakne modalnost glagolsku za buduću radnju nasuprot indikativnim značenjima glagola za preteritalnu i prezentsku situaciju: š t o b i, š t o j e s, — i mislim da u izrazu i m a d o ć i, ovde upotrebljenom mesto ć e d o ć i (u indikativnom značenju), i m a dobija samo stilsku vrednost. Po mome mišljenju, ne menja stvar što je izraz i m a d o ć i ovde u pesničkom stilu, baš u stihu, — značenje je ekvivalentno značenju indikativnog futura, i izraz je dat onako kako bi se i u savremenom jeziku moglo isto značenje obeležiti istim ovim glagolskim oblikom.

U svakom slučaju, među mnogobrojnim primerima ove modalne konstrukcije koje nalazimo u Rječniku Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu imamo i takvih koji nisu ništa drugo nego obična zamena indikativnog futura sa ć u — dakle, ova modalna konstrukcija sa indikativnim — a ne sa svojim modalnim značenjem. Uzmimo u razmatranje koji ovakav primer. Prvi među primerima koji se tamo navode sa značenjem »kao hotjeti ... pokazuje budućnost uopće« (III, 808b: Kto hoće sije potvoriti, ne malь gnêvь i nakazanije ima vьsprijeti otь kraljevьstva mi (Monumenta serbica, 20) možemo protumačiti i sa modalnim značenjem futurskog izraza jer je, u stvari, čitava rečenica modalnog karaktera. Ali dalje u ovim primerima, koji su u Rječniku s dobrim jezičkim osećanjem odvojeni od primera sa debitivnim (gde oblik glagola i m a t i odgovara vrednosti glagolskog oblika t r e b a) značenjem, imamo i takvih u kojima ne možemo ni u nijansama naći i futursku modalnost, — ništa drugo nego obično futursko značenje. Takvo značenje bi moglo biti u primeru: Svi ljudi u s k r s n u t i i m a j u, — što se sasvim lepo može shvatiti kao obična tvrdnja d a ć e s v i l j u d i u s k r s n u t i, kao kad bi se u nesumnjivom indikativnom značenju reklo: s v i ć e l j u d i u s k r s n u t i. Ili dalje, bez ikakvog traženja konteksta (što bi bilo za izvesne primere na ovom mestu u RjA potrebno učiniti), ovaj Gundulićev primer može najjasnije potvrditi indikativno značenje naše konstrukcije: Što je bilo, prošlo je veće; što ima biti, još nema toga. Kao vremenske antipozicije za preteritalnu i futursku radnju (bivanje) stoje ovde potpuno paralelno jedan prema drugom izrazi b i l o j e (čisto vremensko značenje) i

ima biti (opet čisto vremensko značenje — kako ga najprirodnije može shvatiti naše jezičko osećanje). Ovde izrazu ima biti ne možemo pripisati kakvo modalno značenje ni u nijansi, recimo: treba biti, mora biti ili sl. (iako je pesnik i u tom smislu mogao svoju misao reći). Ovde nas ne sme zavarati ni stih, ni emocionalni karakter čitavog izraza, jer je on mogao biti dat i najobičnijim tonom, kao čista refleksija, kako bi se to moglo sasvim lepo reći u savremeniom, i govornom i književnom, izrazu: što je bilo, to je već prošlo, ali još nemamo toga što ima biti (= što će biti).

Kako bi se god moglo prigovoriti ovakvom tumačenju izvesnih između gore analiziranih primera, i koliko god bi se mogla u ovom ponegde razilaziti jezička osećanja, ostaje ipak stvar prilično jasna da (ma koliko bismo je, možda, mogli malo imati) ima i takve upotrebe futurske konstrukcije sa glagolom imati gde je moguće indikativno futursko značenje — i kad je reč o futurskim situacijama u kojima je lak i oštro nerazgraničen dodir između indikativnih i modalnih značenja. To nam samo po sebi može biti razumljivo kad imamo u vidu sva svojstva indikativnih i modalnih oblika po njihovoj upotrebi, — i bilo bi čudo da toga nema.

3. Bogatstvo primera u RjA za glagosku konstrukciju o kojoj govorimo (naravno, osim izuzetaka, sve u modalnim značenjima) pokazuje kako je ona obična u jeziku starijih perioda našeg pisanog izraza,[4]) a tek po koji primer imamo tamo iz savremenog jezika — iz narodne pesme i pripovetke. Tako imamo: Tu ima doći mlad kralje — nar. pesma (Vuk); Sutra imaju doć mojeh dveh brat ljubi — nar. prip. (Mikuličić); Žali nevu stara majka, otkle ima poć — nar. pesma (Vuk). — Ne možemo govoriti danas o tome koliko je gde i kuda modalna konstrukcija sa glagolom imati rasprostranjena u našim govorima, ali, svakako, u savremenom govornom jeziku ona nije neobična. Bar u izvesnim krajevima ona je u svakidanjem razgovornom jeziku vrlo obična. Običnija je, svakako, u običnom razgovoru — dijaloškog karaktera — nego u izlaganju i pripovedanju. I može se konstatovati za izvesne govore, čije sam sintaksične osobine ispitivao, da imamo naporedo jedan prema drugom — indikativni futur (sa ću) i modalni (sa imam), jedan sa

[4]) Za ilustrovanje uobičajene upotrebe ove modalne konstrukcije u starim tekstovima mogu, između ostaloga, poslužiti i skoro objavljeni glagoljski tekstovi testamenata iz XVI i XVII veka iz Istre, gde, pored futura u modalnom značenju, prezenta i imperativa u raznim rečeničnim konstrukcijama, sretamo, kao obične fraze, izraze: da vsako letu, ima se davat večnim zakanom pol spuda vina;! da moii brati imaju učinit moj prvi, sedmi... i na letnicu vsako letu; i vsako letnicu ima činit — i sl. (Vjekoslav Štefanić: Glagolski notarski protokol iz Draguća u Istri 1595—1630, Radovi Staroslovenskog instituta, knj. I, Zagreb 1952, str. 73—174). Isto to pokazuju opšte fraze crkvenih odredaba o radu i vladanju sveštenstva — u poljičkim glagolskim tekstovima iz XVII veka, gde se, po pravilu, zapovesti daju naizmenično u glagolskom obliku imperativa i ovog modalnog futura, kao: »Redovnik budi obučen u kimšu i stolu, putem ima govorit salam Pomiluj me Bože...«, gde se često ponavlja ovaj oblik i od samog glagola imati: ѣma ѣmati likuѣnu, s prilikom od koga sveca — itd. (vidi Vladimir Mošin: Poljičke konstitutije iz 1620 i 1688 godine — u istoj knjizi Radova, 175—205).

pretežnom upotrebom za indikativna, drugi sa upotrebom za modalna futurska značenja i izuzetnom mogućnošću upotrebe i u indikativnom značenju.

4. Iz građe za upotrebu glagolskih oblika, najviše u crnogorskoj i današnjoj istočnoj Hercegovini i delu Sandžaka, navešću ovde za savremeni jezik nekoliko primera obične upotrebe modalne konstrukcije sa glagolom imati: imam ti ja, moja draga, ovo poplastiti, pa ćemo onda razgovarati; imam ja njemu razbiti nos, bezobrazniku jednom; nemam ja njemu o tome polagati nikakva računa; nemaš ti moju đecu uznemirivati, nijesu ti ništa kriva; ima on meni doći na noge, a ne ja njemu; ako ti ljucki uradiš svoj posao, nemaš se čega bojati; ako mi nijesi pomogao kad sam radila, nemaš me ni kritikovati. — Naravno, u ovakvim primerima će mesto infinitiva doći rado i prezent sa svezom da — nemaš ti mene da kritikuješ — i sl., i rekao bih da je ponegde u govorima danas mnogo širi u upotrebi baš oblik prezenta sa da nego infinitivni (to u dobroj meri odgovara naporednoj upotrebi infinitiva i prezenta sa svezom da u istom futurskom značenju).

Modalna značenja ove glagolske konstrukcije, kako se ona ogledaju ovde u navedenim primerima iz govornog jezika, kreću se različito nijansirana od najobičnijeg kakvo je u glagolskim konstrukcijama sa glagolom trebati (nemaš me kritikovati = ne treba da me kritikuješ) do značenja kakvo je u konstrukcijama sa glagolom morati (imam ovo poplastiti = moram ovo poplastiti), i dalje do značenja kakvo je u konstrukciji sa glagolom smeti (nemaš ti moju đecu dirati = ne smiješ...). Naravno, da se, prema govornoj situaciji, može jedan izraz po jačini tona tumačiti u raznim nijansama značenja — u smislu veze sa glagolom trebati, smeti, morati — i sl. Tako se, uglavnom, kreću značenja u navedenim i drugim modalnim primerima iz RjA.

5. U savremenom literarnom izrazu nije tako običan ovaj modalni futur, on će se tek pogdegde javiti u dijalogu i inače u jeziku pisaca gde se više oseća boja narodnog govora. Ja sam mogao primetiti da je on redi u pisanom tekstu za neposrednu budućnost (modalnu) nego za relativnu budućnost koja se vremenski odnosi na prošle događaje (v. niže). Na neposrednu budućnost se odnosi (kao i u gornjim primerima govornog jezika) ovaj primer na koji sam naišao u pismima popa Vuka Popovića, rišnjanina, pisanim Vuku: »... i po riječi jednog njegova ortaka, kome dogoni ovde goveda ima doći brzo.« (Javlja Vuk Popović Vuku o dolasku Vukova rođaka Šuja Karadžića).[5]) I, dalje, u pripovedačkom dijalogu Dušana Đurovića( Bjelopavlići u C. Gori): »... no da se ovom narodu dade dževap, da večera, a onda da odredim ko što ima sutra da radi (= raditi — prim. J. V.) kako ne bi bilo zbrke.«[6])

[5]) Vukova prepiska, knjiga VII, Bgd 1913, str. 381.

[6]) Dušan Đurović: Pod vedrim nebom — roman, Prosveta, Beograd 1950,. str. 207.

6. Sasvim je razumljivo što će se i u govorima i kod savremenih pisaca ovaj modalni futur, u ovoj formi — prezent glagola imati + infinitiv (odnosno present sa *da)* upotrebljenog glagola — upotrebiti rado i za relativnu budućnost koja se odnosi na prošlost, ili za relativnu budućnost koja vremenski nije ograničena u sferama prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti. Npr.: on je još onda govorio da ima za mjesec dana svršiti taj posao (da mora, da treba svršiti...); govorila sam ja njemu da on nema (ne treba) više da se petlja oko toga, a on me nije poslušao, no je produžio i dalje, pa sad plaća. — Takve prirode su i ovi primeri savremenih pisaca: »I cigli je znao da se imaju sada natjecati o pobjedu samo oni: Rašica i alaj-čauš« (Šimunović).[7]) — »Ne govorahu među sobom, a meni još manje, te naslućivah da se ima nešto dogoditi« (ibid. 242). — »A sve to tako hitro i mrko, baš kao u početku boja u kojem se ima proliti silna krv junačka i kad je svakome čast i slava na pameti« (ibidem 51) — relativni futur u svevremenskoj situaciji. — »Najzad se seti da u tom bogatom domu ima da živi njena kćerka« (Đurović: Pod vedrim nebom, 158).

7. Nije modalna futurska konstrukcija sa glagolom imati ograničena po obliku samo na pomoćni prezent (glagola imati) i infinitiv, nego imamo čitav sistem oblika gde se, pored prezenta, javljaju u svojstvu pomoćnog glagola i preteritalni oblici glagola imati — perfekat, imperfekat i aorist (imao sam, imađah i imah). Sama konstrukcija rečenice i stilizacija teksta u kojoj se zamišljaju i komponuju govorne situacije uslovljava upotrebu ovih dvaju različnih oblika relativnog modalnog futura. Lep broj primera nalazimo i u RjA (III, 809a) perifrastičnih oblika za relativnu futursku radnju koja se odnosi na prošlost — gde se u službi pomoćnog glagola nalaze preteritalni oblici glagola imati: Bijaše rekao da veće obraza njegova vidjeti ne imadijahu (F. Lastrić). — Najpri joj anđeo navišćuje veselje i radost, koju divica udilj onda u svom srcu imadijaše imati po ostalim ričima koje joj imadijaše reći (= koje će joj tek reći, — približno, — primer od J. Filipovića). — Hotiše plakati svoju nesriću, gdi brez poroda imadiše poći s ovog svita (A. Kačić). — Ispitivaše od njih gdi se imaše Krst porodit (I. Bandulović). — Imao si se stidit kad si ulazio (budućnost prema momentu kad je trebalo imati svest o stidu, — primer od Lučića). Itd. Itd. — Svejedno bi bilo u ovim i sličnim primerima da li će biti upotrebljen imperfekat ili perfekat od glagola imati, ali bi, svakako, ovde neobičnije zvučao aorist. Možda bi se u tome što kod starih pisaca imamo imperfekat, a ne pokazuje se kao i isto tako običan perfekat pomoćnog glagola, ogledala kakva dijalekatska tendencija da se imperfekat ustali baš u svojstvu pomoćnog glagola kao oblik koji je mogao življe predočiti relativnu budućnost.

[7]) Dinko Šimunović: Odabrane pripovijetke, Beograd (Novo pokoljenje 1951, str. 56).

Onde gde je relativna budućnost određena samim kontekstom, kao što je slučaj sa ponekim primerima u RjA, svejedno bi bilo da je mesto imperfekta (ili perfekta gde se i on nađe), koji sam po sebi ukazuje na prošlost, upotrebljen običan modalni futur — sa prezentom glagola imati: Bijaše rekao da veće obraza njegova viditi ne imaju — i sl.

8. I u današnjim našim govorima ovaj se modalni futur za relativnu budućnost nalazi u svakidanjoj upotrebi: nijesi mi imao zadirkivati dijete, kad ti nije ništa radilo (= nisi smio...); imao si ti slušati svoga starješinu ako ćeš da ti kod njega bude dobro (trebalo je da ga slušaš); bješe to one zime kad ja imadijah da gradim ovu kuću (= kad je trebalo, kad sam namjeravao graditi, da gradim...); u ono vrijeme imadijagu da sude (= suditi) kapetani, a dotada su sudili knezovi (= to je bilo vrijeme kad je trebalo da postanu kapetani — kao sudije, mjesto dotadašnjih knezova); te godine imala je da nastupi teška zima (sa stajališta onga ko priča u momentu govora zna se da je nastupila teška zima, a ona je imala da nastupi posle govorne situacije o kojoj se priča); to je bilo onoga proljeća kad je zla godina imala raseliti pola našeg sela (= to je bilo u proljeće prije nego će zla godina raseliti pola našega sela); njen sin se rodio taman one jeseni kad sam se ja imala dovesti u ovu kuću, — i sl. — Kao što pokazuju ovi primeri, radije će se u ovoj konstrukciji upotrebiti prezent sa svezom da nego infinitiv sa oblicima glagola imati, verovatno zato što se u jačoj meri ističe modalnost značenja.

9. Ovi primeri iz govornog jezika, i drugi koji bi se u ovom smislu mogli navesti, pokazuju nam ipak razliku između starije, kod zapadnih pisaca, i današnje upotrebe ovih perifrastičnih konstrukcija sa glagolom imati. Današnje govorne konstrukcije sa preteritalnim oblicima ovoga glagola nalaze se samo u onim rečeničnim sklopovima u kojima se one ne mogu zameniti konstrukcijama prezenta glagola imati i infinitiva. Nisam nigde u živom govoru mogao čuti i zabeležiti kakav izraz sličan gore navedenim: Bijaše rekao da veće obraza njegova vidjeti ne imadijahu. Iako bi bio moguć i ovakav izraz, u živom govoru je danas ređi. Znači da je u današnjem živom jeziku izvesnih govora uglavnom izgrađen i upotpunjen sistem modalnog futura sa oblicima glagola imati — na jednoj strani za običnu budućnost (modalnu) sa prezentom ovoga glagola, a na drugoj za relativnu budućnost u prošlosti s preteritalnim oblicima (imperfekta i perfekta) istoga glagola (a, pored toga, kao što ćemo dole videti, glagolska konstrukcija je dobila i svoju futursku formu, sa izvesnim značenjem relativne budućnosti.

U morfologisanju određenog kruga modalnih značenja za budućnost, običnu i relativnu, jezik izostavlja iz upotrebe ono što lako može izostaviti — modalne oblike sa preteritalnom formom glagola imati u onim rečeničnim konstrukcijama gde ih je lako moguće zameniti prezenatskom formom, a razvio je potpunu upotrebu preteritalnih oblika ovog pomoćnog glagola u konstrukcijama gde je ona

bila potrebna, gde te zamene nije moglo biti bez promene u značenju.

10. U RjA nema primera za upotrebu ove modalne glagolske konstrukcije sa preteritalnim pomoćnim glagolskim oblicima glag. imati — zabeleženih iz nove književnosti (kad govorimo o gore pokazanom krugu modalnih preteritalnih značenja, o druge vrste značenjima biće reči niže).

Biće, svakako, da su i relativno retki u našoj savremenoj pisanoj reči oblici modalnog futura sa preteritalnim oblicima glagola imati u gore pokazanim značenjima. To ne dolazi otuda što ga mnogi naši pisci nisu imali u svom govornom jeziku, nego zato, svakako, što poneke kategorije i obične u jeziku ne nađu svagda mesta u pisanom izrazu i onih pisaca koji svoj izraz u obilju boje osobinama narodnog govornog jezika i lokalnim osobinama svoga kraja. U mnogim tekstovima naših zapadnijih pisaca čiji jezik obiluje modalnim konstrukcijama i sa glagolom imati i sa drugim pomoćnim glagolima nisam nailazio na ove konstrukcije sa preteritalnim oblicima ovoga glagola. Samo mali broj primera iz pisanog teksta mogao bih zasad navesti. — Vuk Popović u pomenutoj prepisci, obaveštavajući, po svom običaju, Vuka Karadžića o prilikama u C. Gori, piše mu o pogubljenju hercegovačkih Turaka koje je Njegoš učinio i između ostaloga, kaže: »... ma kako bilo preko vere nije imao ovo učiniti, sad se sva Turska voiska uzmutila a i Crnogorska ne stoi s'mirom...« (Prepiska VII, 23). Nije imao učiniti ovde znači: nije trebalo da učini. — Od pisaca kod kojih sam mogao zapaziti kao običnije konstrukcije sa modalnom formom glagola imati i infinitivom preteritalne oblike glagola imati u svojstvu pomoćnog glagola mogao sam češće zabeležiti kod Šimunovića. Npr.: »Imao nas je voziti Avram Grlušić, stari kiridžija i rakijaš...« (Odabr. prip., str. 380). — »Ta me odluka vrlo obraduje, jer je baš onoga popodneva imao biti veliki juriš na moju »tvrđavu«...« (259) — »U koliko sam zapamtio, ovo je imala biti naša najdulja vožnja, a i roditelji mi se nekako čudno spremiše za put« (380). — »Nad vratima avlije lepršao se svileni barjak s jabukom na vrhu, a po starom običaju svatovi se imali natjecati tko će ga prvi ugrabiti« (317).

11. Da ovde, u svim pokazanim slučajevima može biti reč o oblicima glagola imati samo u vrednosti pomoćnog glagola i da su tu posredi izgrađene perifrastične konstrukcije oblika, u to se ne može s pravom posumnjati. Paralelno futuru indikativnog oblika (danas indikativnog oblika iako mu kao pomoćni glagol služi oblik koji po poreklu uslovljava modalno značenje) sasvim se lepo razvio i ustalio, bar u jednoj široj oblasti našeg jezika, modalni oblik futura, modalnog futura po osnovnoj svojoj upotrebi. I sasvim je prirodna i očekivana paralelna upotreba i jednog i drugog oblika u sferama modalnih značenja za budućnost — i pravu (relativnu sintaksički ukoliko je svaka modalna radnja u sferi relativa)[8]) i relativnu bu-

[8]) Vidi kod Belića: Sistema glagolskih značenja u knjizi O jezičnoj priordi i jezičkom razvitku, Bgd 1941, str. 390—411.

dućnost za prošlost. Iako futur obični sa širokim mogućnostima obeležavanja i vremenskih i modalnih glagolskih značenja može obuhvatiti u većini slučajeva i ona značenja u kojima se danas u živom govoru kreću sa svojom upotrebom i modalni oblici futura (sa glagolom i m a t i), ipak su i ovi modalni futurski oblici (kao i inače modalni oblici, imperativ i potencijal), mogli prekoračiti granice modalnih kategorija.[9])

12) Koliko god bili neobični, ili samo ređe upotrebljivani svi ovi oblici perifrastičnog modalnog futura u savremenom našem pisanom izrazu i koliko god ih mi ne možemo lako naći ni kod mnogih pisaca u čijem jeziku se ogledaju sintaksičke osobine baš ovih narodnih govora u kojima ovakve glagolske konstrukcije žive u svakidanjem govoru, njih ne treba smatrati ni zastarelim ni dijalekatski uže ograničenim. Oni, ovakvi kakvi su, nose u sebi svežinu našeg živog izraza u jeziku i imaju pravo i na književnu upotrebu kao i mnoge druge sintaksičke konstrukcije bez kojih bi se inače moglo a one ipak služe za stilske mogućnosti bogaćenja jezika. Ja bih rekao da je i ovo jedna od onih sintaksičkih osobina koje su vrlo žive i sveže deluju u razgovornom jeziku naših središnjih govora a ipak u književnom izrazu ne nalaze dovoljno mesta, ali su takvi izrazi uvek gotovi da osveže i književni jezik, ne kao kakva lokalna jezička crta, nego kao opštija jezička osobina za književni izraz dovoljno nezapažena ali za nj ne i neprijemljiva.

Kao i druge perifrastičke konstrukcije, u svim njihovim značenjima, o kojima će dalje biti reči, može se reći da one, kao osobina više razgovornog nego pripovedačkog izraza, i kod pisaca se mogu naći više u dijaloškom nego u njihovu pripovedačkom izrazu.

13) Valja napomenuti još da, paralelno jednoj vrsti habituelnog futura (da ga tako nazovemo) u indikativnom obliku, ide i oblik modalnog futura sa i m a t i u prezentu — kad se obeležava radnja koja se ponavlja i kao uobičajena daje jednu vrstu kvalifikativnog značenja. Takav bi bio ovaj primer u Vukovu opisivanju svadbenih običaja: »Uoči onoga dana kad svatovi i m a j u d o ć i momak od roda djevojačka uzme čuturu punu vina, na čuturi vijenac od šimšira i bršljana, za čuturom peškir, pa ide i sazivlje djevojke u svatove.«[10])

Ovde bi se moglo govoriti o tome koliko ovu upotrebu za radnju koja nije obična svevremenska i ukoliko je u sferi kvalifikativnih značenja — možemo osetiti kao indikativnu za relativnu budućnost ili kao modalnu nijansu relativne budućnosti. Ja mislim da i ovaj futur modalnog oblika treba shvatiti u modalnom značenju, kao što bi trebalo shvatiti u tom značenju i futur indikativnog oblika da

[9]) To što imamo čitav sistem oblika sa pomoćnim glagolom i u prezentu i u ostalim oblicima u najviše slučajeva sa debitivnim futurskim značenjem ne daje pravo da se i tu glagol i m a t i shvati kao posebna reč sa vrednošću glagola t r e b a t i. Jer, treba imati na umu da je u ovom i svim sličnim značenjima oblik glagola i m a t i vezan za određenu formu izraza (oblik glagola i m a t i + infinitiv), a van te forme oblici glagola i m a t i nemaju i ne mogu nikako imati takvo značenje.

[10]) Vuk Stef. Karadžić: Život i običaji naroda srpskoga, Beč 1867, str. 308.

je, recimo, rečeno: »Uoči onoga dana kad će svatovi doći... (= kad svatovi treba da dođu, — kad svatovi nameravaju doći — i slično.).

Upotreba ovog modalnog oblika u sferi modalnih značenja kvalifikativnog smisla vrlo je obična, i nju ćemo, bez sumnje, naći i teritorijalno rasprostranjeniju kod naših pisaca. U ovoj široj sferi značenja je i upotreba ovog modalnog futura, mesto običnog, i kad se obeležava radnja za budućnost koja će se stalno, ponavljano vršiti. Takve prirode je i ovaj Ćorovićev primer: »... Sad da ti kažem šta ćeš ovde raditi, poče gazda, pošto je ručao i dobro isprao zube: — Ujutru imaš rano ustati, naložiti vatru, očistiti kundure, omesti avliju i donijeti vode. Potom ćeš u magazu, pa pomesti i urediti dok ja dođem«.[11]) Ovde u dvema rečenicama u istom modalnom smislu upotrebljeni su kao ekvivalenti po značenju oba perifrastična futurska oblika — i modalni i indikativii: imaš ustati itd. ... ćeš u magazu (doći — ispušteno). Jasno je da imamo posla sa dvama glagolskim oblicima upotrebljivim za isto značenje, a u obliku različitim samo po pomoćnom glagolu — imati i hteti.

14) Ima jedno značenje obuhvaćeno modalnim oblikom futura sa prezentom glag. imati koje je, izuzetno od svih značenja ovakvog oblika (sa prezentom pomoćnog glagola), sasvim van domašaja koje u sferi modalnih značenja može imati indikativni futur — sa ću. To bi bilo značenje koje ovaj oblik dobija u ovoj rečenici Ive Andrića: »Tako se oni koji su još tu imaju da stide ili boje najviše otsutnih, a to je lakše.[12]) Ovo je značenje neobuhvatljivo indikativnim futurom zato što se njegova radnja, odnosno stanje, ne odnosi samo na budućnost nego obuhvata i sadanju situaciju, obuhvata upravo i pravu sadašnjost. Oblik se upotrebljava od glagola afektivnog značenja, šire rečeno, od glagola koji znače duševno stanje, raspoloženje i slično. U govornom jeziku u primerima, recimo: imaš da se stidiš (= imaš se stideti), imaš da se bojiš (imaš se bojati), imaš da uživaš, imaš da se raduješ, imaš da bjesniš od gnjeva, ima da mi se vrti glava od silnoga posla (upotrebljeno ne samo u smislu budućnosti nego se govori o sadanjoj situaciji), ima on da skače od radosti (takvo je njegovo stanje da bi trebalo da skače i da se može pretpostaviti da on to i radi); ima on da se previja pred svojim rukovodiocima, jer, ja znam, on ima oraha u džepovima (trebalo bi da se uvija, mora, — kako ja pretpostavljam, on to treba da čini, on verovatno to i čini — ili u raznim nijansama, sa značenjem sadašnjosti to može biti rečeno) — itd. itd.

[11]) Sv. Ćorović: Stojan Mutikaša, Prosveta, Beograd 1950, str. 18.

[12]) Ivo Andrić: Pripovetke — II, Srpska književ. zadruga, Beograd 1936, str. 7. Kod Andrića se u opisivanju prošlih događaja ovaj primer odnosi na relativnu preteritalnu sadašnjost i relativnu preteritalnu budućnost, ali je on takav da jednako može biti upotrebljen sa značenjem za vremensku sferu sadašnjosti i budućnosti koja je vezana za momenat govora, i u tom bližem vremenskom odnosu može obuhvatiti i relativnu sadašnjost i relativnu budućnost.

— može biti izraženo slično modalno značenje. U većini slučajeva, kao što možemo osetiti po većini ovakvih primera, ne bi mogao biti lako izraz prezenta od glag. imati + da sa prezentom zamenljiv prezenatskim izrazom istog pomoćnog glagola sa infinitivom. Ali se ipak ovde može govoriti o futurskom modalnom obliku i njegovoj specifičnoj upotrebi u krugu svih modalnih značenja koja može obuhvatiti konstrukcija složena od glagola imati, kao pomoćnog glagola, i infinitiva ili prezenta sa svezom da, kao glavnog glagola. Po mome mišljenju, iako su ovde bliža značenja glagola imati sa značenjem u kojima se ovaj glagol može kretati kao posebna reč, u krugu svoje posebne vrednosti, kao samostalna reč (u leksičkom smislu), ipak nemamo ništa drugo nego glagolski oblik koji svojom službom odgovara pomoćnom glagolu. (Ovde se, naravno, može postaviti pitanje koliko glagol imati kad se izjednačava sa glagolom morati, trebati, smeti i sl., kad, znači, uslovljava modalnost radnje, postoji kao posebna reč (za razliku od slučajeva kad se u izvedenim značenjima izjednačava sa glagolima biti, postojati i sl. (ima tamo gora Romanija — i sl.).[13])

15. Napomenimo još i to da modalnim značenjima obeleženim modalnim futurskim oblicima za preteritalnu budućnost gde imamo u sastavu njihovu preteritalne oblike pomoćnog glagola odgovara sasvim lepo i upotreba modalnog futura za izvesnu vrstu relativne budućnosti — koja se razlikuje od neposredne budućnosti izražene konstrukcijom prezenta, kao pomoćnog glagola, i infinitiva, kao glavnog glagola. Napr.: kad odeš tamo njemu da radiš, imaćeš crknuti od posla; otiđi tamo, pa kad to vidiš, imaćeš se skameniti od čuda; ako se ne budeš čuvao, imaćeš izgubiti glavu od njega (značenja su približno: moraćeš crknuti, moraćeš se skameniti; moraćeš izgubiti glavu); ako budeš naumio da se ženiš, imaćeš dobro da razmisliš kakvu ćeš nam djevojku dovesti u kuću (trebaće ti dobro da razmisliš, dobro razmisliti) — i sl.

16. Ima još jedno posebno modalno značenje konstrukcije glagola imati s infinitivom, lepo izdiferencirano i ograničeno samo na prošlost a izraženo preteritalnim oblicima glagola imati i infinitivom. U RjA (III, str. 809a) navodi se niz primera sa preteritalnim oblicima glag. imati za koje se kaže: »U naše se vrijeme često upotrebljava (glag. imati — J. V.) kao hotjeti kod II, A, 2, b (vidi u Vukovu rječniku: imao sam ovu noć pijehnuti, bald wäre ich gestorben.« Primeri su: Imah panut sa šarina moga (Pjevanija crnogorska). — Uleti u kuću na pola živ od straha, kazujući im da ga imaše izjesti deset vukova (Nar. prip., Vrčević). — Imah mrtav panut od smijeha (Njegoš). —

[13]) Može se zapaziti i među gore citiranim primerima iz narodnih govora da su modalna značenja koja može obuhvatiti naš oblik sa pomoćnim glagolom od imati ponekad i van granica koje odgovaraju relativnoj futurskoj radnji. Primer, recimo, gore (na 7-moj strani): nemaš ti moju djecu uznemirivati, nijesu ti ništa kriva, — i: ako mi nijesi pomogao kad sam radila, nemaš ni da me kritikuješ — vremenski po glagolskom značenju obuhvataju našim modalnim oblicima i sadašnjost — po značenju su dakle oblici relativne sadašnjosti.

Od smrada i hale imasmo oba panut na vrh glave; no bijasmo po sreći našli smrekovijeh zrna, (pak njima okadili grobnicu« — St. M. Ljubiša).

U ovom značenju modalna perifrastična konstrukcija sa oblikom glagola imati nađe se još po koji put kod savremenih pisaca, naročito u stilu govornog jezika, kod pripovedača u dijalogu. Ovakav bi bio i ovaj primer u dijalogu od Dušana Đurovića: »... cio se život borio da bi očuvao časnu riječ, a na koncu ima umrijet' bez nje!« (Pod vedrim nebom, 225). — U pismima Vuka Popovića nalazimo i ovo mesto: »Moliću vas da mi pošaljete za mene ili jedan ili dva šešira, jednu burmuticu i trtaruge za burmut držati jer imam srebrnu rusku i više puta imao sam je izgubiti...« (Prepiska VII, 275), a među izrekama koje on Vuku šalje čitamo i ovu: »Đe se nadah masla jesti, tu me ima pas iđesti« (ibidemi, str. 7).

17. Ko ih ima u svom govoru i ko, prema tome, dobro oseća ove izraze, ne bi mogao nikako reći da ovde značenje oblika od glag. imati odgovara značenju glagola hteti u onom smislu u kom se ova dva značenja izjednačavaju u RjA. Na odgovarajućem mestu na koje gornja oznaka (II, A, 2, b) upućuje u Rječniku nalazimo primere (III, str. 669 b): Sad će meni reći moja Mejra da devojki svilen kaftan skidam. — Po svoj prilici ovo će biti bugarska pesma. — »Srblja« jamačno će ovdje biti mjesto »Grblja«. — I za njih se kaže: »... može se futur upotrijebiti (kao i u drugijem jezicima) kad se misli da što može biti u vrijeme kad se govori.« Ovde se, kad se uporede jedni i drugi primeri, jasno i lako može osetiti velika razlika u modalnim značenjma između jedne i druge konstrukcije sa infinitivom. I čudo je kako Budmani, dubrovčanin, nije to osetio. Konstrukcija običnog futura u ovakvoj upotrebi pokazuje običnu mogućnost, verovatnost u jačem stepenu, — i to se vremenski veže za momenat govora, »u vrijeme kad se govori« — naime, mogućnost izražena ovom futurskom konstrukcijom vremenski obuhvata (kao pretpostavka) momenat govorne situacije, ili je neposrednije za njega vezana. Tačno je da u izrazu imah mrtav pasti od smijeha futurska modalna konstrukcija pokazuje mogućnost, u neku ruku i verovatnost, ali u sasvim drugom smislu. Pre svega, dve mogućnosti se razlikuju po svojem vremenskom odnosu, prema govornoj situaciji, prema momentu govora, kako im to i oblik pokazuje — će biti, će znati, i imah panut. U preteritalnom obliku je mogućnost radnje data u vremenskoj vezi sa momentom u prošlosti i data je u jednoj situaciji koja pripada sva prošlosti. Ali nije samo razlika u vremenskom odnosu koji izražavaju dva oblika, svaki na svoj način, nego je isto tako vidna razlika u odnosu govornog lica prema mogućnostima, verovatnostima i realizovanja glagolskih radnji (stanja) u jednom i drugom slučaju. Radi bolje sigurnosti, da se potpuno razume i pravilno oseti ovakvo značenje preteritalne konstrukcije sa oblicima glag. imati, navešću Njegoševe stihove iz čijeg je konteksta uzet primer u RjA: »Tu izmilje nekakovoga puka, to ni u san nikad doć ne može, svi šareni kao divlje mačke, dok ih stade po kući krivnjava, đe ko bješe zapljeska rukama, imah mrtav

panut od smijeha!« (Gorski vijenac, Prosveta, Beograd 1952, str. 75). — Smisao je ovaj: sve što je vojvoda Draško video u datom momentu izazvalo mu je takav smeh da je mogao pasti ali da ipak nije pao mrtav od smeha. Najpreciznije se može opisno objasniti dato značenje na ovaj način: imah pasti (panuti) = umalo što nisam pao (što ne padoh), — situacija je, dakle, bila takva da sam mogao mrtav pasti, ali ipak, kao što se vidi i razume, nisam mrtav pao. Radnja je bila moguća da se izvrši (po subjektivnoj oceni, emocionalno naglašenoj, govornog lica), ali se nije izvršila, — ono, dakle, što je karakteristično za ovakvo modalno značenje jest — neizvršenost jedne u datoj situaciji moguće, (po subjektivnom stavu govornog lica) izvršljive glagolske radnje. Ne možemo posigurno reći da li je Pero Budmani, koji je obradio ovaj deo Rječnika gdje je i hotjeti (htjeti) i imati, kakvom zabunom izjednačio po značenju dve glagolske konstrukcije o kojima govorimo, ili, kao što gore rekoh, — začudo — nije osetio pravilno ovu konstrukciju sa glagolom imati zato što je nije imao kao poznatu u govoru. Čudno je — da on kao dubrovčanin nije imao u svom jezičkom osećanju živ izraz koji je običan baš u našim jugozapadnim krajevima, i to u ovakvim rečeničnim sklopovima samo u ovom jedinom usko ograničenom, precizno izraženom i oštro izdiferenciranom značenju. Uostalom, i Vukovo tumačenje izraza sa bald wäre gestorben upućuje na pravo značenje: umalo (zamalo) što nisam umro.

18. U govorima u kojima sam beležio modalne oblike infinitiva sa oblicima glagola imati vrlo je česta, i svakidanja u razgovornom jeziku, i u ovom značenju upotreba ove konstrukcije sa preteritalnim oblicima (i sa aoristom, i sa perfektom, i, iako ređe, sa imperfektom) glag. imati, i to za situacije koje govorno lice iznosi kao očigledne doživljaje. Izrazi sami po sebi služe da istaknu očiglednost situacije i da pritom potenciraju mogućnost realizovanja datih nerealizovanih glagolskih radnji (stanja) u prošlosti. Primeri: imadoh juče crknut(i) o(d) studenu u planini; imala se udušit' od plača za nesrećnim bratom; imadijasmo se ispeći o(d) sunca u onom prisoju, kako bješe prižeglo; imao je, kaže, poginuti od nekakvije(h) bandita — i sl.

19. Jedna posebnost u obliku modalne konstrukcije infinitiva i oblika glagola imati u ovoj poslednjoj varijaciji značenja jeste ta što je u njoj obavezan pravi oblik infinitiva — što se, naime, ovde ne može infinitiv zamenjivati prezentom i svezom da, — ili bi, bar, bila sasvim neobična takva zamena. A gore u pre analiziranim značenjima futurske upotrebe naših konstrukcija, videli smo, infinitiv može gotovo uvek biti zamenjen prezentom i svezom da kao svojim ekvivalentom po značenju. Ustaljenost oblika infinitiva u ovom posebnom značenju pokazuju svi citirani primeri, a to bi se moglo pokazati i mnoštvom primera koje bih još mogao citirati. Ne bi bilo sasvim nemoguće da se kaže i imah da crknem, ali ova promena oblika ne odgovara ekspresivnosti izraza. Ja bih ovde — baš na ovome mestu i povodom ovoga što se za dati

oblik i njegovu upotrebu može konstatovati — istakao jednu činjenicu na koju je, čini mi se, potrebno ukazati. U izvesnim govorima, a to je osobina govora u kojima su žive konstrukcije o kojima je reč, postoji poseban odnos u upotrebi inače ekvivalentnih oblika po značenju — i n f i n i t i v a i p r e z e n t a s a s v e z o m d a. Naime, koliko god se jedan drugim ova dva oblika mogu zamenjivati međusobno, konstrukcije sa infinitivom su e k s p r e s i v n i j e — one zato radije dolaze u emocionalnijem izrazu. Izraz, npr.: jer ti idem poginuti, dušo, u taboru čestitoga kneza — jači je, ekspresivniji, pa, prema tome, i poetski izrazitiji, nego da se reklo: i d e m d a p o g i n e m. — Pošto su perifrastične konstrukcije preteritalnih oblika glagola i m a t i sa i n f i n i t i v o m u ovom značenju o kom je momentano reč svojstvene samo emocionalnom izrazu, onda je po ovoj pokazanoj prirodi odnosa u upotrebi infinitiva i prezenta sa svezom d a došla i ta osobina da je baš pravi infinitivni oblik ustaljen i vezan za datu konstrukciju.

20. Za razliku u upotrebi istih i sličnih modalnih konstrukcija može se ukazati još i na to da u ovom poslednjem značenju konstrukcije sa oblicima glagola i m a t i ne možemo upotrebiti i odrične oblike, kao što je to, naprotiv, slučaj sa prethodno pokazanim značenjima, gde jednako mogu doći potvrdni i odrični oblici. Imamo, dakle, i m a h m r t a v p a s t i od smijeha, ali ne i n e m a h p a s t i i sl. — To dolazi, razume se, otuda što je uvek reč o neizvršenoj radnji (stanju) u prošlosti, koja prema tome sama sobom nosi unutarnju, tako da kažemo, negacija same sebe.

21. Još jedna osobenost postoji kod naših konstrukcija u ovom osobenom značenju. Unutarnja strana, smisao datih modalnih konstrukcija, uslovljava ovde i u vidskom smislu ograničenost glagolske radnje. Moguća je, dakle, konstrukcija samo od svršenih glagola: i m a h p a s t i, i m a h u m r i j e t i, i m a h s e u k o č i t i, imao sam (je) izgubiti — i sl. Ovo bi bila jedna od onih pojava u našem jeziku gde složen glagolski oblik u kom posebnom značenju uslovljava ograničenost vidskog značenja, gde ne idu uporedo oba glagolska vida.[14])

II.

22. I preteritalni oblici glagola h t e t i u kombinaciji sa infinitivom poslužili su u našem jeziku za obrazovanje perifrastičnih konstrukcija koje obeležavaju prvenstveno, ili gotovo isključivo, modalna značenja. Imamo, dakle, i ovde posla sa složenim glagolskim oblicima za modalna značenja kao što je ma koji od gore pokazanih oblika u glagolskoj konstrukciji sa glagolom i m a t i

[14]) Razumljivo je što futurska upotreba pomoćnog glagola i m a t i sa infinitivom, kao stara slovenska glag. forma, nije ograničena samo na naš jezik. Uporedimo naše primere sa slovenačkim: jutri i m a p r i t i; i m a j o t e n a r o k a h n o s i t i i sl. — Pleteršnik: Slovensko-nemški slovar, Ljubljana 1844) i sa češkim: m a m j i t i (= treba da idem); toho dne měl býti velký sjezd (toga dana je imao biti veliki zbor); neměl to udělat(i) (nije imao to učiniti, — nije trebalo to da učini). U bugarskom je odrična forma i običnog futura sa pomoćnim glagolom od i m a ł i (v. dole).

stvarno poseban glagolski oblik za izvesna modalna značenja. Za razliku od konstrukcija sa glagolom imati, gde smo mogli opaziti i označiti čitav sistem oblika — i sa prezentom, i sa preteritalnim oblicima pomoćnog glagola — i čak sa njegovim futurom, — i gde se preteritalne konstrukcije oštro izdvajaju i sa jednom posebnom vrstom u granicama modalnih značenja, — konstrukcije sa glagolom hteti ograničene su na preteritalne oblike, — perifrastične forme sa pomoćnim glagolom u preteritalnom obliku, — pa, prema tome, i značenja se kreću u granicama preteritalno-futurskih modalnih kategorija (modalna značenja u vremenskoj sferi relativne budućnosti u odnosu na momente u prošlosti).

23. Ljuba Stojanović je u svojoj studiji o upotrebi glagolskih oblika dobro zapazio glagolsku konstrukciju imperfekta od glagola hteti sa infinitivom datoga glagola u vrednosti potencijala. On tamo kaže:

»Infinitiv s imperfektom glagola hteti može se upotrebiti mesto potencijala. Na pr.: Pridadoše nogama, ne šćaše ih kučak od lova dostignuti (= ne bi ih dostigao...).

Ovo ponajčešće biva u kondicionalnim rečenicama (u stvari, u glavnoj rečenici sa zavisnom kondicionalnom, i to irealnom, — v, niže — prim. J. V.). N. pr.: Ej popo, popo; da sam ja znao da ti više sličiš đavolu no Bogu, hoćah te ja u kuću a neka i u inuriju primiti (= primio bih te). — Doista ga dostignuti šćaše (= dostigao bi ga), al' mu Grujo ni bježat' ne šćede. — Da Kadića ne shvatiše straže, uteć' Kadić uz planinu šćaše (= utekao bi...).«[15]) Stojanović je ovo konstatovao govoreći o upotrebi infinitiva. Iako njegova formulacija ne kaže da je on ovu glagolsku konstrukciju shvatio kao poseban složen glagolski oblik (da je nije tako shvatio, može se zaključiti po tome što on ovo kaže govoreći posebno o upotrebi infinitiva, a ne daje ovoj glagolskoj formi posebno mesto kad govori o uptrebi modalnih glagolskih oblika), — ona pokazuje da je Stojanović u jednom značenju tačno ocenio vrednost ove glagolske veze dvaju oblika.

24. Međutim, mnogo pre nego što je Stojanović ovde odredio vrednost po značenju ove glagolske konstrukcije, Avgust Musić je nju označio, kad se ovako izjednačava sa kondicionalom (potencijalom), kao preteritalni futur »preterit običnoga futura n. pr. (po) hvaliti šćah« (preterit od »(po)hvalit ću)« — jeste, kao poseban složeni glagolski oblik — »u značenju onoga kondicionala, kojim se kazuje radnja, kojoj je vrijeme vršenja već prošlo n. pr.: Doista ga preskočiti šćaše, al' ne dade Šarac od mejdana«[16]). Musić je obeležio ovaj glagolski oblik kao provincijalni, »jer dolazi ponajčešće u onim narodnim pjesmama, koje su u IV. knjizi Vukovoj« (str. 63). Po primerima koje je on sakupio iz narodnih pesama, upotreba ovog oblika je ograničena samo na rečenične konstrukcije gde je izražen uslov (»uvjet«) ili smetnja u odnosu na izvršavanje

[15]) Južnoslovenski filolog II, str. 205.

[16a]) Kondicional u hrvatskom jeziku (preštampano iz CXXVI Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti), u Zagrebu 1896, str. 62.

radnje označene ovim oblikom, — tako da u prvom slučaju imamo odnos irealne pogodbene rečenice sa svezom da prema glavno u kojoj je ovaj naš oblik (da mi ne bi Šarca od mejdana, doista me uhvatiti šćaše), a u drugom — odnos adverzativne rečenice koja sadrži smetnju za izvršavanje (izvršenje) radnje u glavnoj — izražene ovim oblikom (brz je šarac, utећi mu šćaše, al' poteže Đemo topuzinu...). U stvari, i jedan i drugi odnos svodi se na jedno: i irealna pogodbena i adverzativna nezavisa sadrže smetnju da se izvrši radnja glavne rečenice, koja se u našem običnom izrazu označava potencijalom, a u datim primerima nar. pesme ovim drugim, ovde potencijalu ekvivalentnim oblikom. Jedan jedini primer Musić je našao za slučaj kad radnja nije u vezi s »uvjetom« ili smetnjom: »Fala kume, fala stari svate! ostaviste me u klisuri sama, ća siroma izgubiti glavu, u malo me Grče ne izede.« (N. pj. III, 508 — op. cit., 63).

25. Musić i docnije Stojanović osetili su u ovom glagolskom spoju — imperfekat glag. hteti + infinitiv glavnoga glagola — u ovakvoj upotrebi — vrednost koja po značenju odgovara kondicionalu (potencijalu) u izvesnom značenju, samo je Musić stvarnije odredio vrednost oblika kao složenog, koji je u izvesnom smislu i suponiran futuru I, kao oblik u neku ruku preteritalne budućnosti (v. niže). I nije ova glagolska konstrukcija samo vezana upotrebom za rečenični oblik sa pogodbenom (irealnom) ili adverzativnom rečenicom, nego je ona mnogo slobodnija; i ne samo to, nego ovaj, u stvari, perifrastični modalni oblik u svojoj širokoj upotrebi prelazi daleko granice značenja u kojima se može javiti potencijal (pogodbeni način). — Ali treba imati sigurnost u jezičkom osećanju da se ova glagolska konstrukcija razlikuje kao takva od slučajeva kad istu konstrukciju imamo sa pravim značenjem glagola hteti (u imperfektu) sa infinitivom datoga glagola (u stvari lični glagolski oblik i njegova dopuna u infinitivu). Musić nije osetio stvarnu razliku između perifrastičnog modalnog glagolskog oblika i opisne modalne konstrukcije od dvaju oblika koji kao oblici ostaju svaki sa svojim značenjem kad je i u primeru: »No mi doved' vranca konja moga, e ćah sići u Brda kamena — ćah sići prosto izjednačio po značenju sa izrazom sišao bih. — U ovom slučaju ćah sići znači nešto drugo nego obično sišao bih. Ne može ovde nikako, za onoga ko dobro i bliže po svom domaćem govoru oseća ovaj i ovakve izraze, biti reči o tome da »Petar Bošković, koji govori ove riječi, meće futur (»sići ću«) u preterit (»ćah sići«) samo zato, što dvoji, da će mu snaha dovesti konja, t. j. da će se ispuniti uvjet vršenja radnje glagola »sići« (str. 62). Ovde se imperfekat modalnog glagola odnosi na sadašnjost: ćah sići — hoću da siđem, nameravam da siđem.[16])

Da se ne bi na ovaj način stvarale zabune, da bi se utvrdila prava vrednost i ove glagolske konstrukcije i sva širina njene upotrebe, u kategorijama i njihovim nijansama modalnih značenja, mi-

[16]) Vidi o ovakvoj upotrebi imperfekta glagola hteti — u Južn. filologu XVII, str. 88.

slim da će biti dobro, na osnovi materijala pokupljenog iz govornog jezika i iz tekstova pisaca iz jugozapadnih naših krajeva, da se ovde pozabavim detaljnije i ovim modalnim glagolskim oblikom. Potrebno će biti da se izvrši i analiza na većem broju primera ovakvih oblika sa glagolom h t e t i, da se sasvim utvrdi njihova vrednost kao posebnih složenih glagolskih oblika modalnog značenja i da se ispitaju granice značenja u kojima se ovakvi oblici kreću.

26. Biće, možda, zgodno da se u ispitivanju značenja pođe od zgodnih primera kako bi se jasno utvrdila vrednost perifrastičnog glagolskog oblika kao takvog. U Njegoševim stihovima gde vojvoda Draško opisuje mletačke tamnice: »Najgore im pak bjehu tamnice pod dvorove đe dužde stojaše, u najdublju jamu koju znadeš nije gore no u njih stojati: konj h o ć a š e u njima c r k n u t i, čovjek pašče tu s v e z a t n e š ć a š e, a kamoli čojka nesrećnjega; oni ljude sve tamo vezahu i davljahu u mračnim izbama — konstrukcije h o ć a š e c r k n u t i i s v e z a t n e š ć a š e nisu i ne mogu biti ništa drugo nego perifrastični oblici za posebna modalna značenja. Konj h o ć a š e u njima c r k n u t i — znači isto što i k o n j b i u n j i m a c r k a o; h o ć a š e c r k n u t i, dakle, odgovara po značenju izrazu c r k a o b i — potencijalnom obliku upotrebljenom u datoj rečeničnoj konstrukciji za modalno značenje u vremenskoj preteritalnoj sferi, — značenje je i potencijala i ovog modalnog oblika — m o r a o b i c r k n u t i. Ova upotreba imperfekta glag. h t e t i sa infinitivom datog glagola odgovara jednoj od vrlo običnih upotreba potencijala (tzv. kondicionala) — u jednom posebnom značenju: gde iz date situacije proističe to da je neminovno izvršenje glagolske radnje (ili vršenje glag. radnje — kad je posredi glag. nesvršenog vida).[17]) To bi po karakteru modalnog značenja odgovaralo ovakvim primerima: u ovako teškom poslu p o d l e g l a b i najjača snaga; na ovoj studeni s m r z a o b i s e konj napolju za dvadeset i četiri sata, a nekmoli čovjek — i sl. (p o d l e g a o b i = m o r a o b i p o d l e ć i, s m r z a o b i s e = m o r a o b i s e s m r z n u t i). Razlika između ovog našeg perifrastičnog oblika i potencijala u ovakvim značenjima postoji samo u vremenskom smislu, a ne u smislu modalnosti. Dok se u potencijalnoj konstrukciji vremenski podrazumeva sfera sadašnjosti (ona je ovde po značenju prezenatskog — u relativnom smislu — modalnog karaktera), dotle preteritalna konstrukcija sa imperfektom glag. h t e t i vremenski sama sobom ukazuje na sferu prošlosti. Ova druga konstrukcija, preteritalna po obliku, nosi karakter preteritalnosti i po značenju. Pored toga, ona je u izvesnom smislu i relativna futurska konstrukcija. U odnosu na momenat u prošlosti o kome se govori radnja izražena ovim oblikom pripada, u stvari, budućnosti, — ona je, na taj način i relativnofuturskog karaktera.[18])

[17]) Kao što su Musić i Stojanović primetili, imamo ove glagolske konstrukcije u vrednosti potencijala u posebnoj njegovoj upotrebi, ali se odmah po ovim primerima može videti da upotreba ove naše glagolske konstrukcije nije vezana samo za oblike rečenične u kojima su je sa tim značenjem oni uočili.

[18]) To je u osnovi dobro uočio Musić u pomenutoj studiji (v. gore).

Tananija analiza ovog preteritalnog i u izvesnom smislu preteritalno-futurskog modalnog značenja može ukazati na to koliko se u nekoj maloj meri odražava i oseća, u izvesnom odblesku, značenje relativne budućnosti, i ukoliko se, u stvari, tu oseća pretežno preteritalnost, koliko se, uglavnom, po jezičkom osećanju sve svodi na obeležavanje jedne modalne preteritalne radnje. — Prema svemu ovome, jasno će biti i to da, kad se oblik h o ć a š e c r k n u t i zameni danas savremenijim literarnim oblikom c r k a o b i, imamo posla sa izvesnim vremenskim pomeranjem situacije o kojoj se govori — iz prošlosti u sferu sadašnjosti (ili, da se preciznije izrazimo, težište prošle situacijeje koja je bila u vrednosti i za sadašnju prenosi se u sadašnjost, a prošlost je u svesti obuhvaćena samim tim što su u njoj dati i celokupnim izrazom obeleženi uslovi sadašnje situacije).

27. Nije potrebno naglašavati da ni ovde (a to važi za sve primere o kojima ćemo govoriti), kao i u gornjim slučajevima sa glagolom i m a t i, nemamo posla sa semantičkom vrednošću glagola h t e t i. Ako nestane uslovljenosti glagolskog stanja obeleženog glagolom h t e t i u samom subjektu (glagolskom, ovde i rečeničnom), nosiocu toga stanja, onda lični oblici glagola h t e t i gube svoju vrednost posebne reči, i svode se na funkciju pomoćnih reči — pomoćnih glagolskih oblika. Vezan svojim značenjem za raspoloženje, duševno stanje, osećanje subjekta, kao nosioca toga stanja u odnosu prema daljoj radnji (stanju) koja će biti izražena glavnim glagolom kao dopunom njegovu obliku, glagol h t e t i, mora, dok je on u svojoj osnovnoj vrednosti posebne reči, bojiti izraz svojom nijansom volitivnog značenja. U moći i volji (uzeto jedno s drugim) subjekta je da se vrši ili ne vrši nešto što će biti obeleženo drugim glagolom u rečenici. Van ovih granica u značenju glagol h t e t i se ne kreće rado i retko se može kretati u ličnom glagolskom obliku. Izuzetno u bezličnom obliku rečeničnom (s logičkim subjektom) može glagol h t e t i biti izjednačen s bezličnim glagolom t r e b a t i, tako da čitav izraz dobije debitivno značenje, — u tom slučaju imamo posla s posebnim značenjem glagola h t e t i, ali ni tu se ne može osetiti u istoj semantičkoj vrednosti s preteritalnim oblikom od istog glagola u našoj konstrukciji s infinitivom, ni kad se koji put značenje ovog drugog oblika približi debitivnom. U izrazu, npr.: h o ć e se tu velike pameti (= t r e b a tu...), ili kao što je ovaj iz teksta Marka Miljanova: »...u čam on sam po sebe inokosan ne može (napraviti – J. V.) kao torinu, za ono malo brava, jer se 'oće i malo su'ote za pastira, đe bi propirio malo ognja...« (s e 'o ć e = t r e b a — Celokupna dela, Prosveta, Bgd, str. 133) — imamo takvo posebno značenje glagola h t e t i, kome ne odgovara značenje njegova oblika u izrazima o kojima govorimo.[19]) —

[19]) Pored svoga volitivnog značenja glagol h t e t i je u bezličnoj formi najviše, a ponekad i u ličnoj, odavno široko razvio svoju upotrebu u debitivnom značenju, gde se h t e t i ogleda u pravom značenju glag. t r e b a t i. U takvoj upotrebi glagol je sposoban da učestvuje sa svim svojim oblicima, za razliku od naših konstrukcija, gde su u takvoj upotrebi moguće samo preteritalne glagolske forme. U tom smislu RjA (III, 671a) nam može pružiti

Kad Njegošev vojvoda Draško kaže za konja da h o ć a š e c r k n u t i, a crkavanje je uslovljeno nečim spolja — ne nosiocem glagolskog stanja koje je izraženo glagolom h t e t i (a nije posredi obično debitivno značenje i bezličan izraz), onda se lako može shvatiti da ovde glag. h t e t i svojim oblikom izlazi iz kruga svojih značenja kao posebne reči. Sa ovim značenjem, koje je ovde dato u imperfektu glagola h t e t i, ne može se pojaviti prezent (kao što bi to moralo biti da ovde imamo posla i sa sintaksičkom vrednošću imperfekta od ovoga glagola) a da značenje ostane isto. Ako bi se reklo u govoru, kao što bi to moglo biti u govorima Njegoševa kraja: k o n j h o ć e t u c r k n u t i — u sličnom modalnom smislu, onda bi to bilo u značenju modalnog futura (konj ć e t u c r k n u t i = konj b i m o r a o tu crknuti, — ako ga tu ostaviš — recimo), gde se, razume se, glagol h t e t i javlja opet u svojstvu pomoćnog glagola perifrastične konstrukcije, u vrednosti koju može imati i pomoćni glag. oblik ć u. Ovu analizu, smatram, bilo je potrebno izvesti da se oslobodimo formalnog posmatranja glagolskih oblika, — pri čemu treba da se dobije i drukčija i preciznija slika naših gramatičkih kategorija i njihovih oblika.

Sa drugim primerom Njegoševa teksta u pogledu modalnog značenja stvar stoji nešto drukčije, ali treba značenje posmatrati isto na liniji upotrebe perifrastičnih oblika u modalnim kategorijama značenja. Ni ovde imperfekat glag. h t e t i nema značenje svoje reči (svoje glag. osnove), nego se, kao i u prvom slučaju, svodi na funkciju pomoćnog glagola. Samo je razlika u modalnim nijansama značenja. I ovde je š ć a š e s v e z a t' jednako potencijalu n e b i s v e z a o, ali sa značenjem, za razliku od gornjega, — n e b i t r e b a l o da sveže, n e b i s m e o d a s v e ž e (svezati), — ako bi imao čovečnosti u sebi, ako bi imao moralnih obzira u sebi. Za razliku od goreopisane nijanse značenja, u ovom ovakvom značenju mogla bi sasvim lako za prezentsku situaciju (bez gore opisane razlike u vremenskom odnosu) doći i konstrukcija futurska sa prezentom pomoćnog glagola: čovek n e ć e (= ne bi trebalo to da učini) ni pašče tu s v e z a t i — ne sa običnim futurskim nego sa futursko prezentskim modalnim značenjem.[20])

---

mnoštvo primera i iz starijih i iz novijih tekstova: »O ć e se sedam svidoka na testamentu« (A. Babić). — »Za oboriti doli jedan debeo zid h o ć e se lumborde« (Radnić). — »Oće se tome vremena« (Dositej). — »I nama se hoće dosta posla da se opravdamo pred sultanom« (Ljubiša). — U okviru ovog debitivnog značenja će biti i primeri sa kraćim, enklitičkim oblikom glagola h t e t i u prezentu: »Što će meni sve carevo blago kad ja nemam što je meni drago?« (što će meni = što mi treba). — »Što će mene stotinu dukata? na kantar ih mjeriti ne znadem, a brojem ih brojiti ne um'jem (v. još slične primere u RjA III, 670a). Van ovoga debitivnog značenja, i van svoga osnovnog volitivnog značenja u nijansama, h t e t i kao poseban glagol može biti upotrebljen u značenjima u kojima se upotrebljava prezent modalnog značenja za budućnost, gde se modalno značenje svodi na značenja u kojima se kreće glagol h t e t i u sastavu običnog futura: »Ja bih sada najvolija da mi h o ć e Mujo suđen b i t i « (RjA III, 670a).

[20]) Za razliku od značenja gde se h t e t i samo za sebe može javiti sa d e b i t i v n i m smislom, u ovim slučajevima od subjekta glagolske radnje zavisi njeno vršenje ili izvršenje (uporedi gore).

28. Kad se uporede značenja izraza u konstrukcijama sa glagolom imati, na jednoj strani, i s glagolom hteti, na drugoj, i onde gde i jedna i druga konstrukcija mogu odgovarati izrazima sa glagolom trebati, onda se može uočiti znatna razlika u značenjima. Ali ta razlika nema više veze, danas uočljive veze, sa poreklom značenja njihovih pomoćnih glagola, nego se tu, u stvari, ogleda različito kretanje dvaju perifrastičnih modalnih glagolskih oblika u širokom krugu kategorije modalnih značenja, posebno u užem krugu u nijansama debitivnih modalnih značenja. Od prirode samog glag. trebati i njegove široke mogućnosti kretanja u granicama »debitivnosti« — da stupa u vezu s raznim glagolima u raznim izražajnim sklopovima — zavisi to što značenja njegovih izraza mogu obuhvatiti i one nijanse u kojima se mogu kretati i perifrastični oblici sa pomoćnim formama od glagola imati i slični perifrastični oblici sa pomoćnom formom od glagola hteti.

29. Između modalnih značenja u kojima se javljaju ova dva Njegoševa primera, čija značenja, kako smo videli, mogu biti obuhvaćena i upotrebom potencijala, u mnoštvu modalnih nijansa možemo posmatrati slične izraze, upravo perifrastične oblike, obrazovane od imperfekta glagola hteti i infinitiva kog bilo glagola. U stihovima nar. pesme, napr.: Sreća bješe Turci ne vidješe, a nijedan uteći ne šćaše značenje perifrastičnog oblika uteći ne šćaše potpuno odgovara jednoj od običnih upotreba potencijala, kao modalnog oblika — ne bi utekao (sreća bješe Turci ne vidješe, a nijedan ne bi utekao — moglo bi se isto tako i u stihu reći). I potencijalni i ovaj modalni oblik jednako su, dakle, u ovakvom značenju mogući — gde znače: ne bi mogao uteći, ne bi imao mogućnosti da uteče. I jedan i drugi oblik se izjednačuju i po vremenskom odnosu: za kondicional je relativna prošlost obeležena u samoj rečeničnoj konstrukciji — nju obeležavaju imperfekatski i aoristni glagolski oblici bješe ...ne vidješe, a za naš, ovaj drugi perifrastični oblik to je označeno, pored toga, još i njim samim, — oblikom koji u svom sastavu ima i preteritalni oblik pomoćnog glagola.

Vrstu potencijalnog značenja u slobodno upotrebljenom našem modalnom obliku imamo i u ovom primeru Marka Miljanova: »Prijed mu se činjaše da može bracka srca oveselit' ... s pogibijom bare jednoga Sulja ... mirnije oćaše mrijet i s braćom se oprostit'.[21]) Lep primer koji pokazuje izrazito i čisto potencijalno značenje, koje nam, uz to, može pokazati pravu prirodu ovog perifrastičnog oblika kao takvog, imamo u ovom Matavuljevu tekstu: »Oko Uskrsa, Kirjak, ne pitajući mene, zapodjede parbu s đedom radi moje očevine. Đedo radi toga dođe u H. Ja ga ne ćah poznati, tako bješe grohnuo, zgurio se i posijedio.«[22]) Izraz: ja ga ne ćah poznati potpuno je ekvivalentan po značenju izrazu sa potencijalom ja ga ne bih poznao u smislu ja ga ne bih mogao poznati. Nema nikakve sumnje da nam ovaj Mata-

[21]) Marko Miljanov: Celokupna dela, Prosvjeta Bgd, str. 189.

[22]) Simo Matavulj: Izabrane pripovijetke, Prosvjeta, Zagreb 1949, str. 127.

vuljev primer očito, očitije nego ostali slični primeri, pokazuje da se ovde ne ogleda nikakvo posebno značenje glagola h t e t i, da nema u smislu značenja nikakvoga ni daljega refleksa toga glagola. Nema ga ni toliko koliko ga može imati svaki pravi futur, za koji smo načisto svi da pretstavlja perifrastičnu konstrukciju jednog posebnog gramatički uobličenog značenja.

30. Sličnoga karaktera je i ovaj Ljubišin primer: »Uđemo u dvor i čekamo u prvoj odaji dva debela sata, dok dođe jedan čovjek u crnoj haljini i kapi, š ć a h r e ć i da je redovnik« (š ć a h r e ć i = rekao bih, mogao sam reći, moglo bi se, kako ja mislim, reći).[23]) — Tako isto i ovaj primer Dušana Đurovića: »Gledamo ih mi a gledaju se oni. Kad u jedno doba reče onaj drugi, a š ć a h r e ć i on bješe jači: — Oko čega se mi ono pobismo, čoče« — u dijalogu (Pod vedrim nebom, str. 218).

31. U drugoj posebnoj nijansi modalnog značenja ogleda se ovaj Glišićev primer: »Manite se, odgovori Mirko i otrese rukama — lepo h o ć a h s p a s t i s n o g u. Nije šala obigrati sav kvart i svaku mehanu.«[24]) I ovde je ova naša konstrukcija upotrebljena u jednoj modalnoj nijansi značenja u kojoj može doći i potencijal (lepo b i h s p a o s nogu = morao bih spasti s nogu — da se stvar nije izmenila); u stvari imamo posla sa modalnom radnjom uslovnog karaktera gde bi uslovljenost mogla da bude lepo izražena u uslovnoj rečenici, a ovde to nije učinjeno nego se uslovljenost podrazumeva kao data u kontekstu (da se stvar nije preokrenula na bolje, lepo h o ć a h s p a s t i s nogu — smisao teksta daje to — i onda imamo upotrebu sličnu onoj o kojoj ćemo dalje posebno govoriti).

32. U označavanju radnje koja je u datoj situaciji bila moguća, koju situacija kao predmet govora uslovljava kao moguću, modalni oblik sa h o ć a h (š ć a h, ć a h), u primerima sličnim ovima o kojima je malo gore bila reč, može se do izvesne mere približiti po značenju modalnom obliku koji smo analizirali u primerima tipa i m a h mrtav p a s t i od smijeha. I ovde, naravno, ovaj oblik prelazi granice u kojima se on javlja uporedo s modalnim oblikom potencijala i ne može se s njim više uzajamno zamenjivati. Takve prirode bi bio primer u ovom Ljubišinu tekstu: »... sve odjednom omaknu mi se oči na lik Petra, cara rusinskoga, te o prijeboju visi. Je li on, jest. Šćepanovo čelo, nos, i ć a h r e ć i, tako mi četvoro posta, da se i on od mene u postelji libijaše, i evo tri četiri puta kad god ga đe sreti, vazda umine da se ne sukobimo.« (Celokupna dela I, str. 85). U ovom slučaju Ljubišin primer se jasno razlikuje od primera koji mu mogu biti do izvesne mere bliski — ć a h r e ć i = rekao bih. Razlika se oseća i po tome što ovde (iako bi se pomislilo na prvi pogled da to može biti) ne možemo ć a h r e ć i zameniti potencijalom r e k a o b i h da se smisao znatno ne pomeri u pravcu obične potencijalnosti. Naime, ć a h r e ć i ovde znači približno (ali ne sasvim to) što i u m a l o n e r e k o h. Po tome je, kao što rekoh,

[23]) Stiepan Mitrov Ljubiša: Celokupna dela I, Prosveta Bgd., str. 156.

[24]) Milovan Glišić: Odabrane pripovetke, Novo pokoljenje, Beograd 1948, str. 148.

ovo značenje slično onome koje smo osetili u izrazu imah panut u stihu imah mrtav panut od smijeha. Ali je razlika ipak u nijansi što izraz ovde više, i, može se reći, potpuno, odgovara izrazu kad bi se reklo gotov sam bio da reknem. Ljubišin junak pripovetke bio je toliko uveren da je lik Petra Velikog Šćepanova slika (da je Šćepan glavom Petar Veliki) da je bio gotov reći (da, u stvari, veruje) da se baš zbog toga Šćepan od njega libio. Glavna razlika u odnosu na potencijal (i zato se on potencijalom ovde ne bi mogao zameniti) jest u tome što je ovde ovaj naš modalni oblik čisto preteritalnog karaktera u vremenskom smislu i on ovde harmonira s imperfektom izrične rečenice (da se on od mene u postelji libijaše, — u izrazu sa potencionalom bi se reklo: i rekao bih da se on od mene ... libi, gde bi potencijal u vremenskom smislu bio neutralan, a vreme se određuje samom situacijom koja je predmet govora). Kad kažem da je u ovom slučaju ćah reći jednako izrazu bio sam (bijah) gotov da reknem, to ne znači da je jednakost u tome smislu izražena da bi tu posredi bilo kakvo čisto volitivno značenje, pa da bi se tu u pravoj meri odražavala semantička vrednost glagola hteti. Stvar je u tome što izraze ćah reći sa ovim značenjem i bio sam gotov da reknem treba shvatiti u jednom smislu u kome i drugi od ovih dvaju izraza može doći, gde nema volitivnosti, gde, kako da kažemo, situacija primorava da se tako učini, i situacija se ističe iznad subjektivnog raspoloženja, — tu je posredi uzdržljivost (da se to ne rekne) pri čemu se odražava i nijansa nesigurnosti. Sve su to momenti koji uslovljavaju nedostatak volitivne boje značenja, sa kojim bi se moglo pretpostaviti da se ovde javi oblik glagola hteti u potpunom svom značenju.

33. Svi pokazani primeri u dosad ovde razmatranim značenjima ukazuju na to da je ovaj naš modalni perifrastični glagolski oblik vezan za imperfekat pomoćnog glagola. I tu postoji velika razlika između preteritalnih oblika s glag. imati i ovog oblika — sa glagolom hteti. Kad bi se u gornjim primerima oblik šćah negde zamenio oblikom htio sam ili htedoh, onda bismo dobili volitivno značenje glagola hteti. Zato se ne bi ni moglo reći, recimo, u citiranom Matavuljevu primeru: nisam ga htio poznati, ili: ne htjedoh ga poznati, jer, da se tako kaže, dobilo bi se sasvim drugo značenje nego što je u gornjem izrazu: ne ćah ga poznati. A izraz šćah reći zamenjen izrazima htio sam reći, htjedoh reći, opet, menjao bi značenje u istom volitivnom smislu. Ali ovo ne znači (kao što ćemo i dalje videti u razmatranju posebnih upotreba ovog oblika) da je naša ovde razmatrana glag. konstrukcija isključivo vezana za imperfekatsku formu pomoćnog glagola. To može zavisiti, videćemo, i od rečenične konstrukcije. Ali i u ovako slobodnoj upotrebi ovog oblika, nevezanoj za rečenični sklop, može se i za perifrastični oblik upotrebiti i perfekat ili aorist u svojstvu pomoćnog glagola. Neka to pokaže ovaj primer iz teksta Ive Andrića: »Ali narod se pobuni pa pokupi i one tahte sa kuća, snese ih na jedno mesto i zapali. Krv je htjela

zbog toga da padne.[25]) (Značenje je, kao inače ponegde, van kruga značenja u kojima bi mogao doći potencijal, iako je ovde u pravom potencijalnom smislu rečeno: krv je htjela da padne = krv je mogla da padne). Može se, u stvari, i utvrditi mogućnost upotrebe perfekatskog oblika pomoćnog glagola od hteti (to važi i za aoristni oblik: isto je tako moglo ovde biti rečeno — krv htjede zbog toga da padne). Naime, u ovakvoj slobodnoj upotrebi našeg perifrastičnog oblika, ako subjekat glagolski, odnosno rečenični, nije lice nego stvar ili apstraktan pojam, onda će se u datom smislu jednako upotrebiti ma koji preteritalni oblik — krv je htjela da padne (pasti), — htjede pasti, — hoćaše (šćaše) pasti — i sl. Tako, iako bi bilo neobično, ili nemoguće, u datom značenju da se kaže: čovjek pašče tu nije htio svezati, ili: konj je htio (htjede) tu crknuti — i sl., reći će se, sasvim obično: nesreća se htjela tu dogoditi; htjede se tu zametnuti kavga; on se na vrijeme izmakao, a htjede ga snaći zlo; kuća se htjede srušiti, ali je mi poduprijesmo. Istina, ovdje bi se moglo govoriti i o volitivnom značenju u pravoj vrednosti glagola htjeti, u smislu personifikacije u figurativnom izražavanju. Ali se izrazi ne osećaju tako. Oni su se sveli na potencijalno značenje glagola kao perifrastičnog oblika i ne znače ništa drugo nego ono što bi značio potencijalni oblik, ili izraz moglo je biti, moglo se desiti — i slično.

34. Ovo bi sve pokazivalo kako se imperfekatski oblik, bez svog, sebi svojstvenog imperfekatskog značenja sveo na vrednost pomoćnog glagola i kako se on između preteritalnih oblika najlakše mogao adaptirati perifrastičnoj formi ovde, koja se oslobodila značenja volitivnosti koju nosi sa sobom glag. hteti. Gde nije u pitanju lice, koje kao subjekat može u pravom smislu usloviti volitivnost, onde je manje smetnje da se pored imperfekta jave perfekat ili aorist i u svojstvu pomoćnog glagola.

35. Pošto se naša modalna konstrukcija, kako vidimo u gore pokazanim primerima, kao sasvim obična u našim jugozapadnim krajevima, javlja kao slobodan oblik i u običnoj rečeničnoj konstrukciji, i pošto se u njoj odražava i preteritalnost vremenski relativne modalne radnje, onda je sasvim razumljivo što će se ona, ova konstrukcija, kao sasvim prirodna javiti i sa značenjem ponavljane, uobičajene radnje. To je prirodno ne zato što bi se tu ogledala svojstvenost ovoga oblika kao modalnog nego zato što se i tu ogleda njegovo preteritalno svojstvo. I tu se u uptrebi ovoga oblika ogleda, na način sličan gore analiziranim primerima, u širem krugu značenja podudarnost upotrebe sa potencijalom. I ovde je naš perifrastični oblik ili sasvim podudaran ili u nijansama sasvim blizak potencijalu u vremenskom značenju za pokazivanje radnje koja se ponavljala u prošlosti. Sa potencijalom, dakle, i svakako, pod njegovim uticajem, i ova glagolska konstrukcija izlazi iz granica modalne upotrebe i nalazi se u čisto vremenskim kategorijama zna-

[25]) Ivo Andrić: Ćuprija na Drini, Svjetlost, Sarajevo 1946, str. 172.

čenja. Takvu vremensku upotrebu ovog oblika sasvim lepo može pokazati ovaj tekst u pismima Vuka Popovića: »I duše mi moje mnogo puta bih se čudio: »ama šta će vam ovaki smet« a moja popadija ćaše mi reći: nosi mi ih (reč je o srbuljama koje je Popović kupovao za Vuka — prim. J. V.) iz kuće molim te, e mi je sva kuća od njih smetišljava.« (Prepiska VII, str. 253). Moja popadija ćaše mi reći znači isto što i moja popadija bi mi rekla (bi rekla u vremenskom smislu za ponavljanje), i po značenju ovde imperfekat glag. hteti i infinitiv glavnoga glagola (reći) odgovaraju potencijalu vremenski upotrebljenom ovde na početku rečenice — (mnogo puta bih se čudio), i jedan i drugi oblik mogli bi biti zamenjeni oblikom perfekta u značenju prošle ponavljane radnje: mnogo puta sam se čudio i popadija mi je (koji put, ili često) rekla, govorila (u smislu ponavljanja). — I ovakvih primera će se naći koji put kod naših jugozapadnih pisaca, naročito, opet, u dijalogu. Ovaj primer Sime Matavulja bio bi takve prirode: »Đedo je slabo govorio taj jezik, te pošto promuca njekoliko riječi, izdera se na nas da se tornjamo iz sobe. On se ćaše uvijek tako naljutiti na nas, kad bi slušali kako on prkela.« (Izabr. prip., str. 61). I ovde u istom smislu imamo naporedo u dvema rečenicama jedanput ovaj naš oblik a drugi put potencijal — u istom vremenskom značenju — ćaše se naljutiti: bismo slušali. Sa pojačanom merom ponavljanja radnje, tako da ona uslovljava pravo kvalifikativno značenje, odražava se isti oblik u ovoj drugoj Matavuljevoj rečenici: »Vlado je bio vazda kao zapeta puška, gotov da srne i na jačega i u pogibao, da bez premišljanja izvrši što mu sune; ja se ćah teže zanijeti, ali kad bi do toga došlo, tada mi trebaše krvi« (= ja bih se teže zanio... opet imamo naporedo ova dva modalna oblika za vremensku radnju ponavljanja, sa razlikom samo što je prvi kao takav i kvalifikativnog vremenskog značenja, a drugi ima samo smisao ponavljanja radnje u prošlosti). — Karakterističan je za ovo značenje još i ovaj Ljubišin primer, gde nema kao u ovim što sam ih citirao naporednosti potencijala i ovog modalnog oblika, nego ovom obliku prethodi perfekat: »Zbilja čudo od ovoga boba. Do danas se vazda dobro kuhao i pod ključ šćaše nabuktati i nagreznuti, a danas se skamenio i osušio kao da nije uvar« (ibid., str. 179). — Za ovakvu upotrebu našeg oblika karakteristični su i ovi primeri Marka Miljanova: »Kad se hoćaše umorit' ali vina dobra napit, hoćaše mu na mloge rane krv zabriznut i sve to njemu ne brkaše želju za boj...« (Celok. dela, str. 74), — i: »Ne mogaše on sam sebe trpjet, kad mu je što slabo; pa i u san, kad hoćaše snit, u jutru pričâ mi je...« (ibidem 75).

36. Da se u ovakvoj upotrebi, iako je ona, kao što rekoh, prirodno mogla doći pod uticajem naporednosti potencijala i ovog oblika u mnogim modalnim značenjima, — nađe perifrastični oblik sa hoćah, mogao je posredovati i imperfekat, koji je, kao što znamo, u ovim govorima običan za preteritalnu ponavljanu radnju: on nam često dolazaše pa pričasmo o svemu i svačemu — i sl. U

ovom smislu govori jasno i činjenica što je vremenska upotreba ove naše konstrukcije obična samo od svršenih glagola: šćaše reći, šćaše se naljutiti — i sl. (a vrlo bi bilo neobično: šćaše on sjedjeti kod nas, šćaše on razgovarati s nama — i sl. Dakle, onde gde imperfekat nije mogao biti upotrebljen za uobičajenu radnju došao je ovaj oblik imperfekatskog karaktera po pomoćnom glagolu da upotpuni mogućnost za obeležavanje ponavljanja radnje, i, dalje, takve radnje kvalifikativnoga smisla.

37. Za međusobni odnos u značenjima treba napomenuti i to da se razlika između potencijala i ovog našeg modalnog oblika u ovim značenjima odražava u onom smislu u kome se oseća razlika između perfekta i imperfekta kad i jedan i drugi oblik označavaju ponavljanje radnje u prošlosti.

38. Iako u pisanom tekstu nisu obični ovakvi primeri za vremensku (indikativnu) radnju ovog modalnog oblika, treba napomenuti da su oni u govorima ovoga tipa vrlo obični. Vrlo su česti izrazi: nekad on šćaše često u nas doći, pa bi zametnuo svakakve šale; kad sam bio dijete, šćaše me majka koji put udariti, ali otac nikad; šćaše moj otac često otići u trgovinu, a mi ostani sami kod kuće; šćasmo ljeti, kad je suša, išćerati stoku u Škrku pod Durmitor — i sl.

39. Gore smo analizirali i primere sa ovim modalnim oblikom gde se odražava ono modalno značenje koje je svojstveno potencijalu kad je potencijalna radnja uslovljena drugom radnjom (drugim momentima) a ta se uslovljenost sadrži ne direktno u kakvoj uslovnoj rečenici nego u čitavoj situaciji koju daje širi kontekst. Takvoga značenja je ovaj modalni oblik najobičniji u upotrebi u rečeničnoj konstrukciji gde imamo uslovnu rečenicu sa svezom da i glavnu rečenicu sa ovim našim oblikom u predikatu. U najobičnijoj književnoj rečeničnoj konstrukciji tu danas imamo upotrebu potencijala u glavnoj rečenici a indikativnog oblika u sporednoj (da mi nije njega bilo, ne bih završio posao — i sl.). Upotreba ovog drugog modalnog oblika u takvom potencijalnom značenju vrlo nam je poznata (kakvu su primetili i Musić i Stojanović) u narodnoj pesmi, u stihovima tipa: doista ga pregaziti šćaše da mu ne bi šarca od mejdana). U ovakvoj konstrukciji i u ovom značenju običan je ovaj oblik naročito u Ljubišinu izrazu. Navedimo nekoliko primera: »... i čisto da im nije praha nestalo, šćahu ih (Crnogorci Turke — prim. J. V.) jedno jutro po magli razbiti pokraj Velestova da se od njih ne povrati ni piličnika« (Cel. dela I., str. 110). — »Potegni Furlan jednom i, čisto da se Kanjoš hitro nekako ne usuka, šćaše ga raskrojiti« (ibid. str. 167). — »... Pak je (vračaru) zatvorili u jednu klijet, i da ne pogodi, ne šćaše otole nikad kosti iznijeti« (str. 179). — »Mehmed, otac Mahmutov... zakla Maloga Šćepana prijevarke, pokori i oprži listom Kuče, Moračane, i da mu grom ne upali u džebanu na Viru i u Crmnici, hoćaše doći do Cetinja« (str. 266). — »Da sam imao devet sinova, svakog kao Relju Krilatoga, pak da sam ih sve-

devet to veče u jednu grobnicu složio, ne šćaše mi srce biti žalosnije!« (str. 422). »Da se sjetila čija je kći i što je ženski obraz, šćaše se samodaviti prije nego pusti popa da joj stavi na glavu vijenac bez očina dopuštenja« (str. 423). — »Da bješe drugi voda, šćah zlo proći, a tako me o najmanjoj dadoše bailu« (Cel. dela II, str. 13). — Itd. itd.

Ne u tolikoj meri, ali se sretaju često ovakvi primeri i u pismima Vuka Popovića: »Kad je s paroplova na suvo izišao (reč je o Njegošu — J. V.), da ste ga vidjeli putom, kako se sa zasukanim životom previjaše, zaista časte reći da neće živ osvanuti« (Prepiska VII., str. 93). — »Još su tri popa s njime išla za ovaj posao... i kaže da nijesu prije neđe stranputicom pobjegli, hoćahu ih u jednoj kući rišćanskoj Turci zateći i posjeći...« (ibid. 232). — »Da se (Grahovljani) nijesu smeli oko glava, sijekući ih, kako su mi pričali Banjani, nijedan im ne ćaše Turčin i konj pobjeći...« i tako dalje.

Razume se da će i kod Njegoša ovaj oblik biti vrlo običan i u ovakvoj rečeničnoj konstrukciji, kao što je ovaj primer u stihovima u Šćepanu Malom: »Ej delijo, Muso čelebijo, mnoge l' šćaše ocrnit vlahinje da nam malo više poživova« (stihovi I, 217—220). Tako isto i za Simu Matavulja može biti karakterističan ovaj primer: »Kad se, malo po malo, i mi oslobodismo, te podosmo za njihovim stopama, tada sjemenarija ćaše poželjeti srpske riječi, da ne bi bogoslova« (Izabr. prip., 107). I za jezik Marka Miljanova su karakteristični ovakvi primeri: »Tu je poginulo stotinu Kuča i Pipera ... a Bog zna koliko hoćaše još bit pogibije, da ne bi Vula i Todora!« (Cel. dela, 18). — »I po presudi krivac plati. Tako hoćaše i Lazo platiti, da mu se ne zna kućišta, da bješe roda rđavoga« (ibid. 36). — »A ona pomoć koja 'oćaše bit' da ostade ti u goru, ka što ti reko, ne 'oćaše bit' mala, za nas ni za narod, da si osta još koji dan...« (str. 215) — itd. Iako nije po obliku rečenična konstrukcija sa irealnom kao zavisnom, i ovaj primer je takva prirode: »Minu petnaes' i uze šesnaestu godinu. Može bit' da oćaše i još koju tu nabrojit', no evo što se dogodi« (str. 181).

U jednoj pripoveci Žaka Konfina u dijalogu, inače u teritorijalnom smislu dovoljno neodređene boje, mogli smo nedavno pročitati rečenicu sličnu ovde citiranim: »Da ne beše moj dotur, Mile Peleš ćaše da umre (= umro bi), — počne tako Kosta da nabraja uspehe svoga doktora...« (Književnost, god. VIII (1953), Bgd., str. 528. — Karakteristično je za savremeni književni izraz, uopšte uzevši, da se naša konstrukcija sa oblicima glagola hteti i kod pisaca iz krajeva gde je ona u ovakvom rečeničnom sklopu vrlo živa nalazi vrlo retko u upotrebi. To može posvedočiti i Čopićev izraz gde će se ređe naći ovakva rečenica: »Da se ne umiješa Savo Ljusina i jednog po jednog izgura pijane ljude, htjede doći i do pucnjave« (Prolom, Prosveta — Beograd 1952, str. 725).

40) Svi ovi primeri, osim jednog, pokazuju upotrebu koja je u ovakvim rečenicama svojstvena potencijalu, ali može biti razlike i ovde u nijansama značenja. Iz svih ovih primera izdvaja se kao

neobičniji: Da se sjetila čija je kći... šćaše se samodaviti, — gde nemamo potencijalno nego debitivno modalno značenje — ćaše se samodaviti = trebalo je da se samodavi (da se sama udavi). Zamena ovog oblika potencijalom promenila bi smisao teksta, zato što bi se dobilo potencijalno, a ne debitivno značenje, u kome se potencijal ne može lako kretati. I ovde, vidimo, modalni oblik s imperfektom glagola hteti prelazi granice u kojima se upotrebljava potencijal. — Valja još dodati da na ovakav primer ja ni u govorima nisam nailazio, iako su mi dobro poznati govori u kojima nalazimo obična sva ova dosadašnja značenja modalnog oblika o kom govorimo.

41. Izvesni primeri u delima naših pisaca mogu biti i takvi da ih čitalac dvojako može shvatiti — ili u smislu volitivnog glagolskog značenja, gde je posredi očuvana semantička vrednost glag. hteti, ili u smislu kog drugog značenja koje se može izraziti istim oblikom kao perifrastičnim za modalna značenja. Na taj način se može, po jezičkom osećanju u kom živi naš oblik kao perifrastični, tretirati ovaj Ljubišin primer: »Ja ga svakako šćah pustiti, reče Dolgoruk smijući se — jer sam poznao da je razborit i prilježan, ali sam ga htio kušati i šnjim se bolje upoznati« (I, str. 119) — šćah pustiti može u ovom tekstu značiti ili htio sam ga pustiti — značenje glag. hteti, ili pustio bih ga — modalni oblik). Do izvesne mere takav može biti i ovaj primer: »I tu da ne pobjegoh noćno, hoćaše me čisto objesiti paša« (str. 144) (htio me objesiti, ali sam pobjegao, — ili: objesio bi me da nijesam pobjegao). U tom smislu mogao bi se tretirati i ovaj izraz: »I tako mi današnje carice nedelje, kako mi đavo bješe popio svijest, da ne umače u dvor, hoćah ga mačem predvojestručiti, pa mu duždu moja muka na čast, a njemu, skotu, pića zadovijeka« (155), iako je bolje shvatiti oblik hoćah predvojestručiti u smislu predvojestručio bih. Sa značenjem glagola htjeti u obliku mogu se lepo shvatiti ovi primeri: »Šćaše da ga zubima zakolje no na pobunu priskoče Turci, pa ih sve isijeku« (str. 285) i: »Šćaše vezir jošt kvara počiniti, no se prepade da ga ne preteku Paštrovići na Cmilovoj Ulici« (str. 285), iako je i ovo Ljubiša u svom duhu mogao reći sa značenjima u kojima bi izrazi šćaše zaklati i šćaše počiniti bili jednaki potencijalu zaklao bi, počinio bi.[26])

42. Kad je imperfekat glagola hteti u vezi s infinitivom mogao izići iz sistema glagolskih oblika ovoga glagola po značenju, onda je on mogao naći se i u bezličnoj konstrukciji takvoj da se ne može osetiti nikakav dalji refleks volitivnosti koju obeležava njegova glagolska osnova (i da se, uz to, ne može osetiti ni ono debitivno značenje bezlične forme glagola hteti). To se vidi u ovakvim primerima: »Ne šćaše li biti bolje da smo držali zajedno uže s ostalim Srbima i branili svoju neodvisnost na šiljku

[26]) U ovom smislu treba paziti na granice u značenjima iste glagolske forme, jer se inače mogu javljati pogrešna shvatanja kao što to se desilo i Musiću u gore pokazanom primeru.

od mača« (Ljubiša: Cel. dela I, 161 — ne šćaše li biti bolje = ne bi li bolje bilo, zar ne bi bolje bilo). Vuk Popović piše na jednom mestu: »I da nijesu čas prije na naše strane pregnali, stigla bi ih jaka potoč, i ćaše biti od njih da se priča i pripovijeda«. (Prepiska VII., str. 94 — ćaše biti...da se priča = bilo bi da se priča). — »Po svemu tvome junaštvu, da nije Šuja Karadžića bilo ne ćaše se doskočit Smailagi...« (Prepiska VII, 216, — ne ćaše se doskočiti = ne bi se doskočilo, ne bi se moglo doskočiti). »... jedni vele: ne vjerujem da će nas ikad Rusija ostaviti, drugi opet: ta bolje ni i poštenije ćaše biti i pod ćesarom« (ibidem, str. 306 — bolje ćaše biti = bolje bi bilo) — »Govedo izgledaše kao bik, a prodavac se kunijaše da mu nema više od pet godina, a po rozima ne šćaše mu dati više od šest« (ibid. 48; ne šćaše mu dati = ne bi mu se dalo, ne bi mu čovek dao, ne bi mu se moglo dati). — U ovakvom bezličnom značenju upotrebiće rado oblik i Matavulj: »Od njih bješe valjda deset popova, pa onda četiri pet sredovječnih ljudi, kojima po licu i ponašanju ne ćaše bolje dolikovati da su žandari« (Izabr. pripov., 106 — ne ćaše dolikovati = ne bi dolikovalo, ne bi moglo dolikovati). — Marko Miljanov će rado upotrebiti takav izraz: »Ilija ubi i onoga, pa primače oba Turčina jednoga do drugoga, pokri i' onom kožom od vuka, i ako mu je žâ bješe ostavit', mislio bješe da ju proda i kupi fišeka ('ćaše tu bit' pune kulete fišeka da se napuni...)« — (Cel. dela, str. 182) — »...kad je onaj došâ britvom ispod grla, đe je kćelo da povuče po grkljanu da ga zakolje...« (str. 19). Ćaše bit = moglo je biti; je kćelo da povuče = trebalo je... Tome odgovara i ovaj izraz crnogorskog pisca N. Lopičića: »Jošana, — reče joj on, — ćaše li bolje bit' da si me poslušala?«[27]) (Ćaše li bolje biti = bi li bolje bilo, zar ne bi bolje bilo). Takve prirode je i ovaj Glišićev primer sa irealnom uslovnom rečenicom: »I hoćaše biti zlo da mi se Kića ne desi kod kuće« (Celokupna dela, Prosveta Bgd., str. 71). Hoćaše biti zlo = bilo bi zlo, bilo bi rđavo (zlo je ovde u priloškom smislu).

43. Sa naglašenim potencijalnim značenjem upotrebiće se rado ova perifrastična glagolska konstrukcija u bezličnoj formi kad se po prilici određuje kakva količina, brojna vrednost predmeta mišljenja. I u tom slučaju ne odgovara potpuno jedna drugoj upotreba potencijala i ovog našeg oblika. Reći će se obično: bio je na vašaru silan svijet, šćaše biti pet stotina duša; prosulo mu se stado po polju, ćaše biti dvjesta ovaca; vidjela sam mu svatove, šćaše ih biti oko petnaest — i sl. U ovom smislu će i Vuk Popović napisati Vuku: »U pratnji svojoj ćaše imati (reč je o crnogorskom knezu) oko 400 izabrani Crnogoraca«. (Prepiska VII., str. 349—50). U ovim slučajevima ćaše biti znači isto što i moglo je biti — određuje se mogućnost brojne vrednosti, koja se može pretpostaviti. Za takvu mogućnost, vezanu za prošlost, ne

[27]) Nikola Lopičić: Seljaci, Savremenik Srpske književne zadruge, str. 39.

bi bio podesan potencijal (da se kaže, recimo: b i l o b i pet stotina ovaca — i sl.). — Primer Vuka Popovića, izuzetno, nije potpuno dat u bezličnom smislu: njegovo ć a š e i m a t i pripada subjektu rečenice i znači m o g a o j e i m a t i, — naglašena potencijalnost, kako bih ja rekao, može se izraziti i u ličnoj glagolskoj formi, pored toga što je ona najviše vezana za bezličnu glagolsku formu u izrazima ovakvoga karaktera.

44. Kad je bila reč o perifrastičnoj formi sa pomoćnim oblikom od glagola i m a t i, videli smo da se i tamo glagolska radnja u ponekim slučajevima može vremenski odnositi i na sadašnjost (relativna sadašnjost u tom smislu što se radnja odnosi i na prošlost, i na sadašnjost govornog momenta, i na budućnost, ili, potpunije rečeno, relativna sadašnjost ukoliko se radi o modalnom značenju). U tom pogledu imamo nešto slično i sa ovom konstrukcijom — inače i po obliku i po značenju preteritalnoga karaktera. I to biva u rečeničnom sklopu — sa irealnom uslovnom rečenicom i glavnom u kojoj će se naći ovaj modalni glagolski oblik. Primere sam mogao zebeležiti samo u govornom jeziku, ali bi njih mogao upotrebiti i svaki književnik koji se služi ovim izrazom u preteritalno-futurskom značenju glagolske radnje. Primeri: da mi onoga dana ona nije spasila život, n e š ć a h danas biti živ (ne bih bio živ); da mi nijesu došli na mobu, n e š ć a h d a n a s k o s i t i (n e b i h d a n a s k o s i o); da nije mene bilo, n e š ć a š e ti imati danas ovako imanje; da nije bilo naše borbe, š ć a h u okupatori još i danas g a z i t i po našoj zemlji — i sl. — Iz naporednosti potencijala i ovog našeg oblika u upotrebi za označavanje radnje koja se odnosi na prošlost moglo je lako doći do toga da i perifrastični oblik s imperfektom pomoćnog glagola dobije vremensko značenje koje se prostire i na momenat govora.

42. Ja mislim da je pod uticajem ovakve upotrebe glagola h t e t i, ovde u svojstvu pomoćnog glagola, stvorena mogućnost da i inače imperfekat od ovog glagola i, uz to, od nekoliko glagola u sličnom modalnom značenju (čitave konstrukcije), obično u konstrukcijama s infinitivom, može vremenski, izuzetno u tom slučaju, obuhvatiti i sadašnjost. Takvu upotrebu imperfekta konstatovao sam još poodavno obrađujući građu svoga rodnog kraja[28]). Tamo sam naveo između ostalih i primere: š ć a k sad p o k o s i t i ono malo trave u polju, no mi ne more kosa; š ć a h p r o d a t i devetero jagnjadi (iako bi se ovo moglo izraziti i oblikom potencijala: pokosio bih, — prodao bih, ipak ovde nemamo posla s pravom našom modalnom formom u smislu jednog oblika, jer se ovde jasno oseća značenje glagola h t e t i); zatim, dalje: t r e b a š e mi dvaes dinara, pa nemam dok šta prodam; m o g a k (mogao bih) danas pokosit, da mi da kiša; r a đ a k neću li ovo malo crkavice samljeti — itd., itd.

46. U svim ovde dosad posmatranim primerima upotrebe našeg perifrastičnog modalnog oblika imamo posla sa jezičkom osobinom vrlo rasprostranjenom u govornom jeziku naših središnjih i jugo-

[28]) J. Vuković: Govor Pive i Drobnjaka, Južnoslovenski filolog XVII, strana 88.

zapadnijih govora. Kod naših današnjih pisaca ona će se naći najviše u dijalogu, koji sam po sebi odražava lokalnu boju jezika. Ali ima, svakako, upotrebe ovog oblika i ograničenije na posebna značenja i posebnu vezu s rečeničnom formom i na uže ograničenim terenima naših govora. Neće se, npr., u svim onim govorima u kojima su sasvim obični primeri kao: čovjek pašče tu s v e z a t n e š ć a š e; doista ga d o s t i g n u t i š ć a š e da mu ne bi šarca od megdana; ć a š e r e ć i (= rekao bi); ć a š e b i t i (= moglo je biti) itd. — čuti kao običan izraz gde će u irealnoj uslovnoj rečenici biti upotrebljen ovaj modalni mesto indikativnog oblika, koji za naš književni jezik tu dolazi kao obavezan. Ali u izvesnim govorima (i, koliko ja znam, to može biti ograničena osobina dela crnogorskih govora) i tu će se upotrebiti ovaj oblik. Koliko god Ljubiša, Matavulj i Vuk Popović (naročito Ljubiša) rado upotrebljavaju ovu glagolsku konstrukciju kao perifrastičan oblik u raznim značenjima i u raznim rečeničnim sklopovima, ni kod njih je nisam mogao naći na tom mestu u takvom rečeničnom sklopu. (Za Matavulja nisam potpuno siguran da li bi se našao koji primer, ali za Ljubišu i Vuka Popovića je sigurno da je nisu upotrebili). Ali nam jedan primer Milovana Glišića (koj inače upotrebljava ovaj oblik u dijalogu) pokazuje mogućnost i takve zamene indikativnog glagolskog oblika ovim modalnim. U pripoveci Šetnja posle smrti u dijalogu nalazimo ovaj njegov primer: — »D a š ć a š e o s t a t', božja mi vjera, ne noćih mu ja o'đe, lje!« (Odabr. prip., str. 138). Ove reči izgovara Crnogorac, i Glišić je potpuno obojio njegov izraz lokalnim osobinama crnogorskih govora, pa je tu došao sasvim na mestu i ovaj oblik u ovom značenju i u ovoj rečeničnoj formi. Rečenica bi u običnom našem obliku glasila: Da je ostao, božija mi vjera, n e b i h mu ja n o ć i o ovdje zaista, — ili bi ona u stilu izraza o kojima ovde govorimo mogla glasiti: Da je ostao, ne š ć a h mu ja n o ć i t i ovdje, zaista. — U ovom slučaju je modalni oblik s imperfektom glagola h t e t i sasvim daleko od obične upotrebe kondicionala, sa kojim se, kao što smo videli, inače gotovo svuda može uzajamno zamenjivati i do izvesnih nijansa podudarati u značenju. U ovakvoj, irealnoj, rečenici oblik š č a š e o s t a t i (i slično) može biti upotrebljen mesto indikativnog preteritalnog oblika — perfekta ili aorista, ali bi imperfekat tu bio isključen za upotrebu i kad bi se radilo o nesvršenom glagolu. Reklo bi se, naime: da j e o s t a o, d a o s t a d e, d a j e p i s a o, d a p i s a — i sl., ali ne i: d a p i s a š e (a u ovom duhu za crnogorski izraz sasvim bi prirodno bilo reći: da on š ć a š e meni p i s a t i, ja bih mu odgovorio — u smislu: da je on meni pisao, odgovorio bih mu, — ili, još bolje da kažemo, da on š ć a š e r a d i t i kako treba, ne bi ga ovo snašlo — i sl.).[20])

47. Vrlo je zanimljivo konstatovati činjenicu da je ovaj naš oblik kao posebna glagolska forma u svojoj evoluciji upotrebe baš

[20]) Da i u ovakvoj rečeničnoj formi (u irealnoj rečenici) nije nova i nije osobina samo crnogorskih govora upotreba našeg modalnog oblika, može pokazati primer galipoljskog govora: da ć â v ga n á ć e m, ć â v da ga naučîm pâmēti (da sam ga našao, naučio bih ga pameti, — vidi niže na str. 40).

sa svojim imperfekatskim oblikom pomoćnog glagola dospeo da se upotrebi i u takvoj rečeničnoj formi gde se inače imperfekat ne upotrebljava, gde on ne može biti upotrebljen ni u govoru u kome će ovaj perifrastični oblik biti običan. I to je jasan dokaz za utvrđivanje vrednosti ovog oblika kao perifrastičnog modalnog. I to pokazuje, dalje, tendenciju, koja se u svemu ovome odražava, da se stvaraju u jeziku novi modalni oblici kao nosioci posebnih modalnih značenja, da se, drugim rečima da kažemo, morfologiziraju izvesna modalna značenja dobijanjem novih gramatičkih kategorija.

48. Van granica svih modalnih značenja koja sam dosad razmatrao u vezi s upotrebom h o ć a š e (šćaše) s i n f i n i t i v o m, gde se, kao što smo mogli videti, provlače jedna preko druge nijanse modalnih značenja — potencijalno, debitivno u glavnim linijama, gde se, razume se, mogu ogledati i nijanse finalnog, optativnog — i sl., — van, kažem, svega toga imamo jedno posebno značenje, oštro izdiferencirano između svih drugih, o kome je potrebno raspravljati, postavljajući pitanje da li se ono nalazi stvarno u kategorijama modalnih značenja ili je posredi, kako bi se na prvi pogled reklo, vremensko značenje. To je upotreba našeg oblika kakav imamo u poznatim stihovima narodne pesme: »Bože mili, čuda velikoga! Kad s e š ć a š e po zemlji Srbiji, po Srbiji zemlji d a p r e v r n e, i da druga p o s t a n e sudija, — tu knezovi nisu radi kavzi, već je rada sirotinja raja...« Glagolske kombinacije oblika š ć a š e d a p r e v r n e i š ć a š e d a p o s t a n e u stvari su isto kao da je rečeno š ć a š e s e p r e v r n u t i i š ć a š e p o s t a t i, — i ovde se, isto kao i u dosad ovde analiziranim primerima, radi o perifrastičnom obliku, a ne o posebnom značenju imperfekta glagola h t e t i i infinitiva s njim upotrebljenog glagola. Već samim tim (kao što smo i gore imali prilike da vidimo kad je bila reč o bezličnoj upotrebi ove konstrukcije u potencijalnom značenju) što je ovde oblik u bezličnom značenju, gde je u potpunom smislu neodređen subjekat, — a bez one debitivnosti značenja koja je svojstvena njegovoj upotrebi — već samim tim, kažem, ovde se isključuje danas semantička veza imperfekta glagola h t e t i s njegovom upotrebom u pravom značenju. Bezličnost i neodređenost subjekta je ovde (kao i u slučajevima za obeležavanje potencijalnih značenja o kojima sam gore govorio) sasvim druge prirode nego što bi bili slučajevi gde bi se glagol h t e t i upotrebio u bezličnom smislu. Kad se š ć a š e po Srbiji d a p r e v r n e — potpuna bezličnost i neodređenost subjekta — uporedimo sa, recimo, h t j e l o s e d a s e t o u č i n i (u aluziji na jedan subjekat koji je dokučiv, koji je blizu mogućnosti da se obeleži). Ovo dvoje jedno od drugoga potrebno je odvojiti radi razgraničavanja značenja kad, na jednoj strani, glagol h t e t i nosi svoje značenje volitivnosti, i kad se, na drugoj strani, njegov oblik imperfekta javlja bez toga značenja, za koje bi on kao oblik sa potpunim svojim značenjem bio inače uvek vezan.

49. Kad i ovde ovom obliku odredimo vrednost perifrastične forme za određenu upotrebu, onda je potrebno analizirati njegovo značenje i utvrditi njegovu prirodu u ovoj posebnoj upotrebi u odnosu na kategorije značenja, prvo, u vremenskom smislu, i, drugo, u smislu glagolskoga m o d u s a. Tu su, dakle, dva pitanja — o vremenskom značenju i o značenju g l a g. m o d u s a. Prvo, u vremenskom smislu ovaj oblik u ovakvoj upotrebi ima nešto što jače ističe njegov karakter obeležavanja preteritalne budućnosti nego što je to slučaj u prethodno posmatranim slučajevima njegove upotrebe. U vremenskom smislu, dakle, može se bez rezerve reći, značenje ove imperfekatsko-infinitivne konstrukcije odgovara kakvom preteritalnom futuru koji se u određenoj rečeničnoj formi može upotrebiti. Naši stihovi iz pesme Početak bune na dahije — ovim oblikom vremenski obeležavaju momenat koji p r e t h o d i b u n i; k a d s e š ć a š e p o b u n i t i znači, u stvari, što i: prije nego što ć e s e (narod) p o b u n i t i (u vremenskom smislu, — druga je stvar, o čemu će biti reči, kao što smo to označili u postavljenom pitanju, — značenje jedne i druge forme u odnosu na indikativnost i modalnost glagolskih značenja). Kao što u vremenskom smislu futur u izražajnoj formi: prije nego što ć e s e (Srbija) p o b u n i t i obeležava preteritalnu budućnost, relativnu budućnost u sferi prošlih zbivanja, tako, isto tako, u vremenskom smislu glag. konstrukcija š ć a š e s e p o b u n i t i (d a p o b u n i) u izražajnoj formi: kad s e š ć a š e (po Srbiji) d a p o b u n i, obeležava preteritalnu budućnost, — u vremenskom smislu postoji i u jednom i u drugom izrazu isti odnos i prema govornom momentu i prema momentima u prošlosti koji su predmet govora (prema situaciji kao predmetu govora). To treba obeležiti i treba naglasiti, za razliku od gore pokazivanih značenja ovog oblika, da je u ovom slučaju preteritalna budućnost u svojoj vremenskoj određenosti data u prošlosti sa svom svojom radnjom i njenim posledicama, i da se ona ni sa trajanjem ni sa posledicama ne može ni u kom slučaju odnositi na sadašnjost. Vremensi karakter tim treba da bude utvrđen, i tim je dat potpuno odgovor na prvo naše pitanje. A pre nego pređemo na drugo pitanje, potrebno je potražiti još primere i razmotriti njihova značenja.

50. Ova upotreba naše glagolske kombinacije, moglo bi se reći, nije obična sasvim, — ja sam je u pisanom tekstu, van narodnoga stiha, ređe mogao naći. Svega tri primera imam zabeležena od naših pisaca, koje ću malo niže citirati. Ali u jednom, ne usko ograničenom, delu naših govora ovaj oblik upotrebljen za ovakvu preteritalnu budućnost vrlo je običan. U govoru zabeleženi primeri pokazuju pravu prirodu u značenju ovoga oblika: to je bilo one godine kad Švabo š ć a š e d o ć i u našu zemlju; one zime kad se š ć a š e d a z a r a t i, pošao ja bjeh u Biograd; ovu kravu smo kupili one godine kad se š ć a s m o p o d i j e l i t i; ovo dijete se rodilo taman one godine kad s m o š ć e l i doseliti ovamo; imadijak jednog dobra konja pa mi ga neko ukrade taman kad š ć e d e d a s e z a v r š i rat. Ovde se može videti da jednako dolaze u ovakvoj upotrebi izrazi i sa ličnom i sa bezličnom formom, i u ovim

našim primerima jednako se ne oseća posebno značenje glagola h t e t i i kad je oblik lično i kad je on bezlično upotrebljen.

51. Kao što vidimo, za razliku od prethodnih upotreba ovog oblika, ovde mogu biti u svojstvu pomoćnog glagola upotrebljeni preteritalni oblici — imperfekat, i aorist i perfekat, ali se može napomenuti da je imperfekat najobičniji i ovde u ovoj perifrastičnoj formi. To bi mogli pokazati, verujem, i govori van terena gde sam ja mogao beležiti ovakve primere. Od tri primera koje napomenuh iz pisanog teksta dva su u perfektu. Tu je opet Ljubišin izraz: »U prozoricu 9 junija 1788 prispiju lađe pod Seoca. Taman kad š ć e l e d a u m i n u u zaton gdje je seljačka ribarica, jedna četa turska obori na njih oganj iz pušaka.« (Cel. dela I, 410). Ovde bi se, istina, moglo govoriti i o pravoj vrednosti glagola h t e t i (kad su lađe h t j e l e d a u m i n u = kad su lađe namjeravale da uminu, — i tako se izraz može shvatiti, ali u duhu Ljubišina načina izražavanja i u duhu onoga što je karakteristično za sve ove govore izraz se može tumačiti i u smislu upotrebe našeg perifrastičnog oblika (= pre nego ć e u m i n u t i). Iste je prirode po značenju i ovaj Glišićev primer sa imperfektom: »Ali sutra rano, znaš — reče Vitomir kada h o ć a h u već d a s e r a s t a n u — ti kaži kurjaci, a ja 'ajduci.« (Odabr. prip., str. 109). Takve prirode je i ovaj Ćorovićev primer: »Gazdinica otvori nekakav stari drveni sanduk, prepun rublja, izvadi košulju, gaće, šalvare sa četiri zakrpe, tozluke i anteriju. Sve su to nosili prve tri sluge, pa kad s e h t j e l i d i g n u t i, gazda Simo, po običaju, skinuo im odijelo, što im ga je prije poklonio.« (Stojan Mutikaša, str. 19; — k a d s e h t j e l i d i g n u t i = prije nego će se dignuti).

52. Kao što se može videti u ova tri primera iz jezika naših pisaca, za razliku od pokazanih stihova nar. pesme, — kao i u ponekim primerima gore iz narodnog govora, imamo posla ne sa bezličnim nego sa ličnim oblikom u ovom našem značenju. I pošto je ovde lični oblik, on još uvek može nositi i značenje glagola h t e t i sa infinitivom, — i tako će ga, a ne kako drukčije, poneko uvek tumačiti, bez mogućnosti da se ovakav lični oblik može shvatiti u našem smislu kao perifrastična glagolska forma. Ali po jezičkom osećanju ljudi iz krajeva gde živi u upotrebi izraz: kad s e š ć a š e z a r a t i t i — i sl. uvek je moguće i Glišićev primer: kad h o ć a h u d a s e r a s t a n u — shvatiti u smislu: pre nego što će se rastati (primeri identični u vremenskom smislu i paralelni jedan s drugim kao perifrastični glagolski oblici). I pre ove izraze — i Ljubišina, i Glišićeva i Ćorovićeva teksta — treba shvatiti kao takve nego kao izraze sa značenjem oblika od glagola h t e t i. Da je to tako, ja sam mogao proveriti i po svom jezičkom osećanju, ponesenom iz rodnog kraja, gde će se sasvim u tom duhu reći: to je bilo one jeseni kad s a m s e s t i o (— se š ć a h, s ć e d o k) o ž e n i t i (ne u smislu: kad sam se namjeravao oženiti — nego u smislu: prije nego što ću se oženiti); on se rodio kad sam se ja š ć e l a d o v e s t i u ovu kuću (= prije no sam se dovela — u vremenskom smislu), i u tom smislu će se lepo reći: kad su lađe š ć e l e d a u m i n u

— i: kad oni hoćahu da se rastanu (kad se hoćahu rastati)> i, dalje: kad su se sćeli dignuti. I to je u tom značenju tako obično kao i kad se kaže u gore citiranom primeru: one godine kad Švabo šćaše doći — gde bi izraz bilo pogrešno tumačiti drukčije nego sa perifrastičnom upotrebom naših glagolskih oblika. Za Čorovićev primer ne treba biti u nedoumici kako ćemo ga shvatiti: kad se htjeli dignuti — ne znači ništa nego: prije nego će se dignuti (jer nije rečeno, to se nikako nije htelo reći, da je dizanje slugu zavisilo od volje njihove).

53. Ja mislim da ne bi bilo smelo u ovakvoj upotrebi ove naše glagolske konstrukcije potražiti genetičku osnovu za njen čitav razvitak u svojstvu perifrastične glagolske forme. Naime, u ovakvim rečeničnim sklopovima gdje je moglo doći do toga da se može izraz: kad se šćahu rastati, kad se htjedoše rastati, — i sl. izjednačiti u jednom smislu sa izrazom: prije nego će se rastati (a da izrazi zadrže još razliku u smislu indikativnosti i modalnosti) i mogla se osetiti najpre naša forma kao perifrastična — najpre je i najlakše bilo da se tu stvori mogućnost neosećanja više volitivnosti značenja koju glagolskoj konstrukciji daje oblik glagola hteti; značenja izraza: kad su se htjeli rastati — i: prije nego što će se rastati — po svojoj bliskosti i istovetnosti u vremenskom smislu lako su mogla svojim dodirnim tačkama usloviti nastajanje ovog perifrastičnog oblika kao takvog, koji se ovde čvrsto mogao osetiti kao posebna gramatička kategorija: u sistemu upotrebe glagolskih oblika, a ne više samo u širem sistemu izražajnih sintagmatskih konstrukcija. Jednakost u vremenskom smislu izraza: kad se šćahu rastati sa izrazom: prije nego će se rastati pokazuje jednakost (u istom vremenskom smislu) oblika šćahu se rastati i će se rastati — naš ovaj oblik oseća se u smislu futura u relativnoj upotrebi. (Uporedi i izraz: one godine kad Švabo šćaše doći, što se može reći i u izrazu: one godine kad će Švabo doći — isto tako obično).

54. Preko naporedne upotrebe ovog oblika i futura u ovakvom označavanju relativne preteritalne budućnosti, na jednoj, i naporedne upotrebe futura i kondicionala, na drugoj strani, u modalnim značenjima za označavanje opet relativne budućnosti, i moglo je doći do zamenjivanja kondicionala ovim našim oblikom — prvo u ograničenijem krugu značenja i u ograničenom krugu rečeničnih sklopova. Dalje se upotreba ovog oblika mogla proširivati. Na taj način bih ja mogao tumačiti genezu i evoluciju upotrebe perifrastičnog oblika s pomoćnim glagolom hteti u našem jeziku.[30])

55. Posle svega ovoga što je ovde rečeno u posmatranju ovog specifičnog značenja naše perifrastične glagolske forme — i o njenom vremenskom karakteru, i o njenoj genezi — može se potražiti odgovor na drugo gore postavljeno pitanje.

[30]) Što je teritorijalno ograničenija ova posebna upotreba našega oblika: koja je nekad poslužila kao osnova za proširenje njenih značenja, mislim da ne menja stvar. Iz jednog govora u kome se naša konstrukcija stvorila kao perifrastična ona se mogla samo u izvesnim značenjima prenositi postepeno u druge govore, ili se mogla osnovna njena upotreba teritorijalno sužavati..

Na prvi pogled moglo bi se reći da u ovom slučaju imamo posla sa indikativnim značenjem. Pomenuh, između ostalog, kao paralelne izraze: one godine kad *šćaše* Švabo *doći* — i, kako bi se drukčije moglo reći: one godine kad *će* Švabo *doći*, sa istovetnošću značenja u vremenskom smislu. Ja ne bih mogao reći, kako osećam i jedan i drugi izražajni oblik, da su ovi izrazi isto tako istovetni i u smislu značenja glagolskog modusa u njihovim perifrastičnim glag. oblicima. Ne bi bila tu posredi samo stilska razlika u upotrebi dvaju glagolskih oblika, nego se tu radi i o nijansama razlike u značenju u smislu modalnosti, na jednoj strani, i u smislu indikativnosti, na drugoj strani. Osećaju se, dakle, u nijansama značenja modalni i indikativni perifrastični oblik, svaki u odgovarajućoj kategoriji značenja. — One godine kad Švabo *šćaše doći* — znači otprilike vreme kad se u zbivanjima nagoveštavao dolazak Švaba (u tome što se, makar u kolikoj meri, oseća situacija sa mogućnostima i nagoveštajima onoga što će se desiti i jest boja modalnosti u ovakvim izrazima). To se u primeru, recimo: kad *se šćaše* po zemlji Srbiji... *da prevrne* — može osetiti još u jačoj meri: nije htelo da se kaže samo: pre nego *će se* u Srbiji *prevrnuti* — nego i: u vreme kad je situacija nagoveštavala događaje koji će izvršiti prevrat — u tome se, jače ili slabije, ogleda modalnost u značenju ovih izraza. Naravno, ovde, kao i u mnogim drugim slučajevima kad je reč o kategorijama značenja, imamo slučaj gde se kategorije značenja — indikativna i modalna — dodiruju i gde one nisu oštro izdiferencirane.[31])

56. Ja mislim da baš razlika u značenju u smislu glagolskog modusa i čini to što nije uvek baš lako zamenljiv u ovakvim izražajnim konstrukcijama ovaj modalni oblik običnim futurom, i što nekad i ne može biti te zamene. I zamene, u stvari, ne može biti kad je oštrije naglašena modalnost — zato je nemoguća i u ovim stihovima narodne pesme. U vremenskoj rečenici, samoj po sebi indikativnoj, futur će biti indikativnog značenja (vremenski relativ, ili, drukčije rečeno, relativni indikativ), a modalni oblik će i doći, kad je potrebno, i ako je to potrebno, da dâ nijansu modalnosti, ili jače istaknutu modalnost.[32])

---

[31]) I kod starih naših pisaca ima primera koji su i po vremenskom odnosu i po modalnom karakteru glag. radnje bliski ovim primerima o kojima ovde govorimo, samo u drukčijim sklopovima složene rečenice. Takvi bi mogli biti primeri u RjA (III, str. 670b): »I kada ja pogledah onoga tiha jelenka, gdi se *htiše* na drumku s dušicom *razdiliti*« (P. Hektorović), i: »Još mjesec ne bješe izišao, a svijetla prem *htiješe* danica *isteći*« (N. Nalješković). Izraz: gdi se *htiše*... s dušicom *razdiliti* — mogao je biti rečen i sa formom običnog futura (gdi *će* se... *razdiliti*) sa značenjem relativne, preteritalne budućnosti. Tako se moglo reći i: još mjesec ne bješe izišao, a danica *će* tek »*isteći*« (očekivalo se da danica »istekne« — smisao modalnosti).

[32]) Iz stavljanja naporedo *indikativnog* i *modalnog* značenja i dosad se vidi kako ja upotrebljavam termine *indikativni* i *modalni*. O kategorijama glagolskih značenja vidi kod prof. Belića u knjizi O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku, Beograd 1941, str. 355—410. Ja upotrebljavam *indikativ* i *indikativni* za ono što bi se po Beliću odnosilo na *indikativ u širem smislu*, a mesto njegova uobičajeno upotrebljeno

57. Da se ova glag. konstrukcija uobičajila još u starijim periodima našeg jezika i u širem njegovu prostranstvu, pokazaće nam lepo primeri iz galipoljskog govora koje mi je saopštio Pavle Ivić, asistent Instituta za srpski jezik u Beogradu: dá je se pojâlo (= čitalo) na vôm ïstome jezïku, jöš ćâvu lêⁱpo da ga pâmtim (= još bih ga lepše pamtio); dövlen (= odovud) da bêⁱvu pröšalo, ni ćâz da se prvâti (<prѣvrati, = ne bi se kola prevrnula); dá sam je vëⁱdivo (= video), ćâvu da pükne m; da ćâv ga náćem, ćâv da ga naučîm pämēti — i sl. Vidi se jasno obična upotreba u sklopu rečeničnom sa irealnom uslovnom kao zavisnom rečenicom. Da toga ima tamo i inače, pokazuju i druge rečenične forme, kao: ćâz d-ümre, ama povratïli ga, dušom mu se muči — i sl.

58. Valja primetiti i to da u svim ovim konstrukcijama, sa svim njihovim modifikacijama značenja, imperfekat, inače oblik samo trajnog značenja, ovde nema ni u tom smislu svoje svojstvo posebnog oblika glagolskog. Vidsko je značenje ono koje je dato glagolom u infinitivu, a to što je ovde u našim primerima posredi upotreba svršenog glagola uslovljava značenje glagolskog vida čitave glagolske konstrukcije. Ali, ako su gotovo svi primeri, oni koje sam mogao primetiti u pisanom tekstu, svršenog glagolskog vida, ne znači da tu i tamo ne može biti upotrebljen i glagol nesvršenog vida u ovoj kombinaciji s imperfektom glagola hteti (ili i sa perfektom i aoristom, gde se i oni javljaju), i ne znači da se u govornom jeziku ne može to i češće čuti (iako ne onako često kao konstrukcija sa svršenim glagolom u infinitivu). Može se, napr., sasvim lepo reći: čovjek pašče tu vezat ne hoćaše (ne šćaše), u gornjem Njegoševu smislu, sa značenjem radnje koja traje ili koja se trajno ponavlja, ili: a nijedan ne hoćaše izlaziti (ne šćaše izlaziti) prema primeru: sreća bješe Turci ne znadoše, a nijedan izići ne šćaše — gde bi ne hoćaše izlaziti značilo trajnu radnju kad se misli na izlaženje jednog po jednog — distributivno trajno ponavljanje radnje.

59. Ali, mora se još jedna stvar konstatovati kad je reč o glagolskom vidu u odnosu na ove naše pomoćne glagole, koji su po poreklu svoga značenja trajnoga glagolskoga vida — imati, hteti (mislim na sve ove naše oblike). Izuzetno od pojava (što ja često naglašavam[33]) kad je reč o značenjima glagolskih oblika) da glagolski oblici, sami po sebi kao gramatičke kategorije, vidsko značenje ne mogu promeniti, — izuzetno dakle, od toga, ima ponegde nešto u ovakvoj vezi imperfekta s infinitivom što ne daje sasvim jasnu i odredljivu sliku vidskog značenja ovih konstrukcija.

---

nog termina, prosto indikativ (za što on ponegde kaže indikativ u užem smislu) ja imam izraz indikativni apsolutiv, vis-à-vis koga dolazi indikativni relativ, za razliku od modalnog relativa, koji obuhvata u vremenskom smislu sva modalna značenja. Mislim da je ovo opravdano radi uprošćavanja stvari i dovođenja terminoloških izraza u logičan sklad, pri čemu ne može nastajati zabuna.

[33]) Vidi, između ostalog, Pitanja savremenog književnog jezika, knj. II, sveska II, str. 233—234 — i Južnoslovenski filolog XII, str. 86.

U onom posebnom značenju imperfekta od glag. imati s infinitivom datog glagola gde kombinacija znači: umalo, zamalo ne izvršiti radnju glagolsku, iako infinitiv svršenog glagola daje u vidskom smislu ograničenje radnje, ipak imperfekat glagola imati, i to isključivo ovde, zadržava nešto od vidskog karaktera svoga imperfekatskog oblika. On to nema po svojoj semaziološkoj vezi s osnovom glagola imati, jer je on tu vezu već izgubio kad se po značenju sveo na funkciju i značenje pomoćnog glagola. Imah crknuti od smijeha — imadijah crknuti od smijeha — razlikuje se jedno od drugoga samo u nijansama vidskog značenja pomoćnih glagolskih oblika imah i imadijah (imađah), ni u čemu više. Aorist imah, iako bi sam po sebi, kao aorist trajnog glagola, morao imati trajno vidsko značenje, u ovoj kombinaciji, kao istinski pomoćni glagolski oblik, nema ničeg svog vidskog (to značenje pripada infinitivu kao glavnom obliku perifrastične konstrukcije). Međutim, stvar ne stoji sasvim tako s imperfektom u izrazu imadijah crknuti od smijeha. Imadijah crknuti ovde u vidskom smislu značilo bi — u toku nečega što je obeleženo u tekstu kao situacija, kao subjektivno raspoloženje, — bio sam u stanju da sam svakoga časa mogao crknuti; to stanje je trajalo dok je trajala i data situacija koja ga je i uslovila, ali u krajnjoj liniji granicu trajanja daje izvršenje, odnosno ovde neizvršenje, radnje označene infinitivom glavnoga glagola. Moglo bi se, na drugi način, reći da pred sobom imamo neobičnu i izuzetnu pojavu u jeziku kakav je naš da u perifrastičnom glagolskom obliku, i kao takvom, pomoćni glagol, i kao takav, odražava izvestan refleks svoga glagolskog vida( ali ne po svojstvu značenja svoje glagolske osnove nego po svojstvu oblika, koji je vezan samo za jedno vidsko značenje), a glavni glagol u infinitivu ima svoj vid, koji mu po glagolskoj osnovi i pripada i koji on tek u krajnjoj liniji daje i čitavoj glagolskoj konstrukciji. Meni se čini da je vrlo važno, i to baš ovde, razmotriti i pitanje vidskog značenja ovih oblika radi toga da nas stvari u kojima se očituju izrazite suprotnosti ne bi dovodile u zabunu. Na poseban način čuvanje, u izvesnom smislu i u izvesnoj meri samo čuvanje, vidskog značenja u obliku pomoćnog glagola ne znači to da i ovde nemamo posla sa ovakvim imperfektom kao pomoćnim glagolom i da ga treba kako drukčije tumačiti po njegovoj funkciji i njegovu značenju nego kao pomoćni glagol. — Kad se sve uzme jedno s drugim, onda se može kazati da u ovakvim značenjima glagolski oblik tipa imadijah crknuti, u osnovi svršenog glag. vida, ima karakter jedne posebne vidske vrste značenja, posebnog vidskog lika u granicama značenja koje mogu imati kategorije perfektivnog glagolskog vida, a to posebno značenje vidskog lika daje izrazu imperfekatski oblik pomoćnog glagola.[34]) I na taj način se samo u izvesnoj meri očituje i izuzetnost pojava u našem jeziku da pomoćni glagol ne ostaje, kao inače, sasvim neutralan, sasvim neosetljiv, u pogledu vidskog gla-

[34]) O sekundarnom vidskom značenju glagola u tom jednom smislu treba shvatiti termin vidski lik vidi: Belić: O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku, str. 425.

golskog značenja. — Glagol h t e t i u imperfektu, kao što rekoh,. ne javlja se ni sa tim svojstvom svoga oblika u našim pregledanim konstrukcijama izraza: u vidskom smsilu sasvim je jednako i kad se kaže: kad se š ć a š e z a r a t i t i — i: prije nego što ć e s e z a r a t i t i, — ili kad se kaže: to je bilo one zime kad š ć a š e Švabo doći — i: to je bilo one zime kad ć e Švabo d o ć i.

***

60. Kao što smo mogli videti, u čitavoj ovoj analizi perifrastičnih oblika sa oblicima glagola i m a t i i h t e t i, kao pomoćnih glagola, oni su po svojoj upotrebi modalnog karaktera, sa mogućnošću obeležavanja i čisto vremenskih značenja, kao što ih mogu obeležavati i naša glavna dva oblika — i m p e r a t i v i p o t e n c i j a l (kondicional). Naša konstrukcija sa oblicima glagola i m a t i pretstavlja sistem sa oblicima pomoćnog glagola i za sadašnjost, i za prošlost, i, videli smo, za budućnost, — i uvek sa sobom nosi određeno značenje vremenskog odnosa, a taj je odnos u smislu budućnosti, po čemu konstrukcija uvek nosi obeležje futurskog glagolskog oblika, obeležavajući radnju ili stanje budućnosti: ili u odnosu na momenat govora (za što služi prezent pomoćnog glagola), ili u odnosu na momenat u prošlosti kao predmet govora (za što služe preteritalni oblici glagola i m a t i ili prezent kad se to može i njim obeležiti kao prezentom relativnog vremenskog značenja), ili u odnosu na momenat u budućnosti — za dalju budućnost (za što može poslužiti i futurski oblik pomoćnog glagola). Sa perifrastičnom konstrukcijom u čijem sastavu imamo oblike glagola h t e t i, vidimo, stvar stoji drukčije, — ona je i po obliku i po značenju uvek preteritalnog karaktera sa manje ili više izraženim odrazom značenja i preteritalno-futurskog smisla. Manje ili više gubljenjem preteritalno-futurskog smisla ovi oblici se u upotrebi i izjednačavaju po značenju sa potencijalom, a gde toga bliskog dodirivanja i izjednačavanja nema, ostaje u krugu modalnih značenja i oštro obeleženo vremensko značenje u smislu preteritalne, relativne budućnosti, — to smo sve videli i na to je u ovom izlaganju dosta ukazivano.

61. Nastajanje ovih oblika danas kao takvih i njihove upotrebe u današnjim značenjima, mogli smo videti, — iako umnogome na sličan način, išlo je i raznim putovima. Tu se u razvitku jezika odigrao u osnovi sličan, a u ponečem različan, proces od onoga što nam danas pokazuje bugarski jezik, kako je to moglo na tom terenu imati svoj razvoj. Biće potrebno ukazati na izvesne sličnosti i razlike. U bugarskom jeziku postoje perifrastični oblici za futurske radnje u prošlosti pravljeni od pomoćnog glagola h t e t i u imperfektu i prezenta ili perfekta sa svezom d a (oblika kojim je tamo zamenjen infinitiv), u potvrdnom, ili od istog oblika glagola i m a t i i iste prezentske forme glavnog glagola u odričnom obliku (odnos kakav u bugarskom imamo u običnom potvrdnom i odrič-

nom futuru). Tako imamo oblike щѣхъ да ходя (ili щѣ ходѣхъ) — бѫдеще време въ миналото i щѣхъ да съмъ ходилъ — бѫдеще предварително въ миналото.[35])

62. Uglavnom, bugarskom prošlom budućem vremenu (бѫдеще време въ миналото) odgovara ili naš perifrastični futurski oblik sa pomoćnim glagolom od imati ili naš takav modalni oblik s pomoćnim glagolom od hteti, ili se mesto toga u zavisnoj rečenici, gde je vremenska situacija za međusobni odnos vremenskih značenja određen, može upotrebiti naš futur u preteritalno-futurskom modalnom smislu. Recimo u primeru: »Но плановетѣ на попъ Доча отиваха много по-далечъ. Той мечтаеше за едно дружество, което щѣше да направи отъ цѣлото село едно общо голѣмо и многобройно семейство. Едно такова дружество щѣше да прероди и пречисти издъно живота« Андрейчин: Граматика, 261) — budućem prošlom bugarskom odgovarao bi najboje naš perifrastični oblik s pomoćnim glagolom od imati. Pop Doče je sanjao o »družestvu« koje je imalo da stvori od celoga sela jednu opštu, veliku i mnogobrojnu porodicu« (ili: ...»koje ima da stvori = stvoriti) — sa prezentom pomoćnog glagola, pri čemu se isto tako obeležava relativna budućnost. U ovom slučaju na naš jezik se glagolska forma može prevesti, naravno, i našim običnim futurom: »koje će stvoriti« zato što je modalnost već određena izrazom: toi mečtaeše. U posebnoj prostoj bugarskoj rečenici: Edno takova družestvo .... oblicima щѣше да прероди и пречисти (щѣше да prečisti) opet odgovara najlepše naše imalo je preporoditi (da preporodi) i prečistiti. Bugarskom: »Тежка щѣше да бѫде жетвата, а при тия високи и гѫсти стъбла на житата още по-тежка щѣше да бѫде вършидбата« (Gram. 255—6) — odgovara opet najbolje naš tekst sa modalnim futurskim oblikom glagola: »teška je imala (imađaše) biti žetva... a teža je imala biti (imađaše biti) vršidba«. Kao i u prethodnim primerima gde je modalnost obeležena glagolskim oblikom mečtaeše, tako i u ovoj prostoj rečenici modalnost se sama po sebi podrazumeva jer se situacija preteritalno-futurska daje u smislu predviđanja o teškoći žetve i vršidbe. Uzmimo još jedan od na istom mestu datih Andrejčinovih primera: »Гроздань стигна до нивата и се спрѣ на оня край, отдето щѣше да почне да коси« — znači »Grozdan je došao (stigao) do njive i zaustavio se na onom kraju odakle je imao (imađaše) početi da kosi«, što se može prevesti i u našem običnom futuru preteritalno-modalnog značenja: ...zaustavio se na onom kraju odakle će početi da kosi.

[35]) Vidi: д-ръ Л. Д. Андрейчинъ: Основна българска граматика София 1942, str. 254, 258. U bugarskom jeziku postoji i druga forma prvog oblika sa nepromenljivim oblikom pomoćnog glagola (gore u zagradi).

63) Svi primeri citirani u Andrejčinovoj gramatici za upotrebu budućeg prošlog vremena pokazuju modalnu upotrebu i karakterišu ovaj oblik kao modalni, i tako, u stvari, treba okarakterisati po zajedničkoj osobini ove i naše i bugarske perifrastične oblike.

U našem jeziku u izričnoj rečenici koja zavisi od preteritalnog oblika glagola sa značenjem osećati, misliti (verba sentiendi, cogitandi et deklarandi) u debitivnom značenju (v. gore) naš modalni oblik s pomoćnim glagolom od imati nije zamenljiv oblikom futura kao što je to slučaj u Bugarskom. U bugarskom izraz: **Горданъ бѣше заборавилъ, че щѣше да ходя на воденица** može da se kaže i: **Горданъ бѣше заборавилъ че ходи на воденица.** (Andrejčin, str. 256), a na našem jeziku to bi se reklo samo na jedan od ova dva načina: »Gordan je zaboravio da je imao ići (da ide) u vodenicu« (ili, razume se, po svojstvu upotrebe naših vremena, i s prezentom pomoćnog glagola ... zaboravio je da ima ići u vodenicu (ukoliko to ne bi bilo rečeno na opisan način sa glagolom trebati, morati i izrazima sličnog značenja).

64) Vidimo koliko nam se naši oblici sa pomoćnim glagolom od imati mogu podudarati s bugarskim futurom za prošlost i koliko se i ovde i tamo ogledaju u upotrebi ovih oblika modalna značenja sa obeleženim vremenskil odnosom. Međutim, i naš modalni oblik s oblicima pomoćnog glagola hteti može se podudarati s bugarskim futurom za prošlost, i to se ogleda u vezi glavne rečenice sa zavisnom uslovnom, gde je u našem jeziku i najobičnija upotreba ovog modalnog oblika. U bugarskom jeziku, kako kaže Andrejčin, buduće prošlo vreme igra osobitu ulogu u uslovnoj rečenici (str. 275). Primeru: »**Да имаше повече такива честни души, България сега немаше да плуе въ такова радикално блато**« (str. 255) odgovarao bi naš govorni izraz: »Da je bilo više takvih časnih duša, Bugarska ne šćaše sada plivati u takvom radikalnom blatu, ili običnije — literarno: ... Bugarska danas ne bi plivala ... (Kao što se vidi i u bugarskom preteritalno-futurski oblik može obuhvatiti vremenski i sadašnjost, — glavno je da se odražava budućnost u odnosu na određenu prošlu situaciju — vidi za naš oblik gore na str. 33). — Samo, za razliku od našeg jezika, u bugarskom je proširenija u ovakvim rečeničkim konstrukcijama mogućnost upotrebe prošlog futura na račun potencijala (kondicionala), sa kojim se on u takvoj upotrebi meša. U našem jeziku ne bi mogao doći ovaj naš modalni oblik u ovakvoj konstrukciji sa ovim značenjem: **Да бѣхъ по-младъ,щѣхъ да отида въ гората да ти уловя едно славейче** (str. 257). Ako bi se u našem jeziku upotrebio odgovarajući oblik sa glagolom hteti, onda bismo imali pravo značenja ovoga glagoga (ne bi to bila vrednost pomoćnog glagola): »Da bijah mlađi, hoćah otići u goru da ti uhtavim jedno slavujče,« razlikuje se po tome od izraza: »Da bijah mlađi, otišao bih u goru da ti uhvatim jedno slavujče«. Postoje oštre granice po značenju u izrazima kad se istim oblikom izražava, na jednoj strani, volitivno značenje glagola hteti i, na drugoj, potencijalno, optativno i sl., koje se inače izražava potencijalom, i to, kao što vidimo, ne zavisi od

oblika rečeničnog nego od raznovrsnih načina vezivanja ličnog glagolskog oblika sa subjektom glagolske radnje, što se ogleda u smisaonoj vrednosti teksta. — Na sličan način i ovaj bugarski izraz tražio bi isključivo naš potencijalni oblik: »И ако бѣше живъ сега да ме чуе какъ съмъ я свършилъ, сълзи щѣха да намокрятъ сухитѣ му очи« (257) — naše: suze bi nakvasile njegove suhe oči.

65) Kad se po značenju uporede naš modalni oblik sa pomoćnim glagolom od hteti i potencijal, onda, gde se oni mogu među sobom jedan drugim zamenjivati u rečenicama sa zavisnom uslovnom, ne može se reći za naš jezik da postoji razlika u većoj i manjoj sigurnosti sa kojom se pretpostavlja realizovanje uslovljene radnje,[36]) razlika je samo u onom što sam već gore napomenuo da se formom sa pomoćnim glagolom hteti ukazuje i na vremenski momenat, čega ne može biti kad se upotrebi condicional (što je, dakle, u tom slučaju ostavljeno da se vidi iz čitave složene rečenične konstrukcije).

66) I u našem jeziku se uporedo sa bugarskim izrazom: »щѣхъ утре заминоват, но отложихъ« (Andrejčin, str. 256) može reći: »Hoćah sutra otputovati (da otputujem), no odložih,« ali to ne bi bilo rečeno u smislu našeg perifrastičnog oblika kao takvog, već tu imamo posla sa značenjem glagola hteti: htio sam, nameravao sam sutra da otputujem, do jednog momenta pre sadašnjeg bio sam odlučan, ali sam se predomislio (i momenti namere i momenat preinačivanja odluke pripadaju prošlosti, a infinitivna radnja samo pripada budućnosti, jer je vremenski njeno izvršavanje (izvršenje) obeleženo prilogom sutra. — U stvari, za razliku i od modalne forme s pomoćnim glagolom od imati i od potencijalne modalne forme za modalni oblik sa pomoćnim glagolom hteti, kad je on u pravom smislu perifrastični modalni oblik, može se reći da se on vremenski ne može odnositi na budućnost, a da se samo u konstrukciji složene rečenice sa zavisnom irealnom uslovnom može odnositi i na sadašnjost kako sam gore pokazao.

***

66) Osim modalnih perifrastičnih oblika o kojima je bila reč u ovoj studiji i potencijala postoje još u posebnim značenjima koja nisu obuhvaćena upotrebom ovih triju gramatičkih kategorija i oblici modalnog karaktera sa preteritalnim oblicima glagola biti, u svojstvu pomoćnog glagola, i infinitivom glavnog glagola. Oni se javljaju sa specifičnim značenjima i u različitim formama razgraničenim teritorijalno po upotrebi, i kao takvi zahtevaju i posebnu analizu i utvrđivanje njihove vrednosti i njihova nastajanja. O njima će biti reči drugom prilikom.[37])

[36]) Tu razliku oseća Andrejčin u bugarskom jeziku, pored obeležavanja i vremenskog odnosa: „А въ условнитѣ изречения тѣ означаватъ пакъ сѫщитѣ съотношения на действията по време. Отъ друга страна въ такива случаи (т. е. въ условни изречения) ясно се чувствува въ значението на тѣзи форми по-голѣма положителность въ изказването на действието, отколкото при истинското условно наклонение« . . . (str. 257).

[37]) Reč će biti o odlicima modalnog značenja bio doći = trebalo je da dođeš (da dođe), ili, kako se u drugim krajevima kaže u istom smislu, bijaše doći — i o drugim modalnim značenjima ovih i sličnih oblika.

## J. VUKOVIĆ, QUELQUES FORMES VERBALES PÉRIPHRASTIQUES ET MODALES SPÉCIALES DANS LE SERBO-CROATE

### RÉSUMÉ

Dans cette étude il est question de différents tours périphrastiques du verbe qui, chez nous, ordinairement, ne se traitent pas comme tels, mais dont l'étude s'impose dans notre syntaxe contemporaine.

Dans ses cours à l'université le professeur Belić a constaté qu' à côté du futur ordinaire il existe également en serbo-croate un futur avec *imam* et l'infinitif du verbe principal possédant un certain sens modal. Se basant sur ce fait principal, l'auteur traite les divers formes et sens de ce futur.

D,abord, il faut constater l'existence d'un sens indicatif de cette forme du futur, laquelle par ces traits principaux a un caractére modal. P. ex.: »Pred tobom je sve sadanje: što bi, što jest, što ima doći = što će doći« — c'est le futur ordinaire. Les indications données par le Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti relativement au sens du verbe *imati* et par les textes des auteurs contemporains dont la syntaxe a été étudiée par l'auteur, permettent de relever tout un système de formes — présent, prétérit et futur — de ce tour périphrastique, dont l'emploi modal est presque parallèle à l'emploi de l'indicatif du futur ordinaire, mais qui, outre ce second emploi, possède certaines formes dans lesquelles est fixé le moment auquel se rapporte l'action du futur relatif. Dans les textes anciens l'emploi du futur modal avec les formes du verbe *imati* en qualité d'auxiliaire est plus fréquent que dans les textes contemporains et, dans la langue moderne, ces formes sont plus usitées dans la langue parlée et dans les textes qui reflètent le langage populaire.

Les sens modaux de ces tours ont les diverses nuances du débitif, du prescriptif et du prohibitif (dans les formes négatives) etc. En s'appuyant sur le langage moderne et les auteurs contemporains, l'auteur analyse les sens (ceux-ci, dans leurs nuances, peuvent être également indiqués par l'intonation de la phrase) et fixe leurs rapports temporels.

Est surtout intéressant l'emploi du tour futur modal avec les formes auxiliaires du verbe *imati* au prétérit avec un sens modal spécial dans le cadre des situations prétéritales. En voici quelques exemples: *imah* mrtav *panut'* od smijeha (Njegoš); *imao sam se smrznuti* od studeni; *imađah umrijeti* od gladi — etc. — signifiant: umalo što nisam mrtav pao od smijeha (j'ai failli mourir de rire, ich wäre fast gestorben vor Lachen), umalo što se nisam smrzao od studeni — etc. Notre tour futur modal du prétérit dans de telles phrases n'est pas bien interprété quant au sens dans le Dictionnaire de l'Académie, où l'on compare sa signification avec certaines nuances du futur relatif construit avec des formes auxiliaires du verbe *hteti*.

Dans l'étude sur notre syntaxe on n'a pas encore prêté attention à ce fait qu'on emploie dans une semblable acception de tour

modal périphrastique les formes du prétérit du verbe *hteti* en qualité d'auxiliaire. L'auteur de cette étude essaie de fixer aussi la valeur sémantique et syntaxique de ces tours modaux en analysant des exemples tirés du dictionnaire précité à l'article du verbe *hotjeti,* ainsi que dans les dialectes modernes et dans les textes d'auteurs contemporains et du XXième siècle. Il n'est pas difficile de prouver que dans les exemples: doista ga dostignuti šćaše da mu ne bi šarca od mejdana (ch. pop.); sreća bješe Turci ne videše, a nijedan *utećи ne šćaše* (ch. pop.); čovjek pašče tu *svezat' ne šćaše* (Njegoš) — l'imparfait du verbe *hteti* n'est autre chose qu'une forme de verbe auxiliaire, sans rapport avec le sens autonome du verbe *hteti* employé d'une manière indépendante. A la différence des tours périphrastiques contenant l'auxiliaire *imati,* on voit apparaître ici le plus souvent l'auxiliaire à l' imparfait (hoćah, šćah, ćah) à l'exeption de certains cas spéciaux — subordonnés à la construction de la phrase — dans lesquels on peut employer le parfait (htio sam) ou l'aoriste (htjedoh).

Dans les tours impersonnels comme: bolje hoćaše biti da si me poslušao (= bolje bi bilo da si me poslušao etc.) ressortent le mieux les qualités de ce tour modal. Dans ce tour *hoćaše biti* l' imparfait du verbe *hteti* lorsqu'il est employé d'une manière autonome ne peut correspondre à cette acception, non plus qu'aux autres acceptions de ce tour périphrastique.

Les sens de ces formes dans la plupart des cas coïncident avec les sens qu'ont le plus souvent les formes modales du potentiel (conditionnel): doista ga *dostignuti šćaše* — peut le plus souvent être rendu par: doista *bi* ga *dostigao;* čovjek pašče tu *svezat' ne šćaše* — čovjek ne bi tu svezao pašče — etc. Les sens de cette catégorie modale, cela va sens dire, sont le plus souvent potentiels, débitifs etc. Là où le tour périphrastique ne saurait être remplacé par le potentiel, il s'agit d'une structure spéciale de la phrase qui exige ce tour périphrastique. P. ex.: »Je li on — jest, Šćepanovo čelo, oči i nos: i ćah reći... da se i on od mene u postelji libijaše« (Ljubiša — ćah reći = bio sam gotov reći) — etc.

Ce tour périphrastique modal s'emploie le plus souvent dans une phrase dont l'action verbale dépend de l'action d'une proposition conditionnelle irréelle: doista ga dostignuti šćaše da mu ne bi šarca od megdana — mais avec ce sens dans la langue usuelle et l'usage littéraire correct on ne pourrait employer autre chose que le potentiel: doista *bi* ga *dostigao* — etc.

Avant l'auteur, Ljuba Stojanović et August Musić, chacun à sa manière, ont remarqué l'identité de ces deux tours, sans d' ailleurs approfondir l'étude du tour périphrastique.

Notre tour modal présente une nuance spéciale dans le cas où il indique le futur relatif du passé, conçu comme une annonce, avec lequel est en rapport le temps du futur en question: ce futur était attendu à un moment donné. P. ex.: kad se *šćaše* po zemlji Srbiji, po Srbiji zemlji da *prevrne* (= prevrnuti), i da druga *postane* (= postati) sudija, tu knezovi nisu radi kavzi; kad se *šćaše zaratiti;*

— kad se *htjelo* zaratiti (prije nego što će se zaratiti) etc. Il est clair qu'ici encore il s'agit de la valeur d'un tour périphrastique et non d'un tour verbal où le verbe *hteti* à l'imparfait garderait son sens autonome.

Dans les cas où, comme cela arrive ordinairement, le potentiel et ce tour prétérito-futural peuvent s'employer parallèlement, il existe une différence de sens — non quant à la modalité mais quant à l'indication du rapport de temps; ce tour contient en lui-même également le sens du futur du prétérit (autrement dit le sens au point de vue du temps est restreint à la prétéritalité), tandis que le potentiel (conditionnel) ne saurait avoir ce sens par lui-même, ne pouvant l'acquérir que par le contexte.

Notre tour périphrastique comprenant l'imparfait du verbe auxiliaire *hteti* peut encore être employé pour indiquer le temps dans un sens qui est usuel au potentiel (conditionnel) pour marquer une action qui a été habituelle dans le passé, qui s'est répétée bien des fois: *hoćaše* kod nas *doći*, pa bismo dugo razgovarali (= on *bi* često kod nas *dolazio*...); moja popadija *šćaše* mi *reći:* nosi mi to iz kuće (= moja popadija *bi* mi *rekla*... ili: moja popadija mi *je* često *rekla*...).

Il y a certaines constructions qui permettent l'emploi d'autres formes prétéritales du verbe *hteti* en qualité d'auxiliaire faisant part de ce tour périphrastique, mais ailleurs la forme est restreinte à l'imparfait du verbe auxiliaire.

Le tour périphrastique comprenant l'auxiliaire *imati* n'est en fait autre chose qu'une forme du futur avec *imati* en vieux slave, conservée et, dans certaines nuances, élargie, laquelle est une des formes du futur ordinaire dans cette langue. Ce qui a pu contribuer au développement du tour périphrastique avec *hteti* ce sont des constructions de phrases où des formes prétéritales de ce verbe avec l'infinitif du verbe principal se sont identifiées au futur contemporain ordinaire, là où il indiquait le futur relatif modal par rapport à un moment quelconque dans le passé. Y ont pu contribuer des tours analogues aux contemporains: one zime kad Švabo *šćaše doći* u našu zemlju = one zime kad *će* Švabo *doći* (prije nego što će doći) u našu zemlju. Dans son développement ultérieur rejoignant le potentiel, par ses nuances modales, ce tour s'est identifié avec lui dans la plupart des cas.

Les formes des verbes *imati* et *hteti*, entrant dans ces tours périphrastiques, n'ont plus de sens propre d'aspect — la construction entière se réduit à une seule nuance d'aspect dont le porteur est le verbe principal à l'infinitif (où bien au présent avec la conjonction *da*, lorsque ce tour supplée l'infinitif).

Les processus de formation de pareils tours périphrastiques modernes en serbo-croate ont été dans une certaine mesure parallèles aux tours modaux des mêmes verbes dans la langue bulgare.

L'auteur se reserve de traiter en une autre occasion des tours modaux périphrastiques avec les formes du verbe *biti* au prétérit en qualité d'auxiliaire (bijaše doći = trebalo je da dođe; bio doći — même sens etc.).

IVAN POPOVIĆ

# NEKI GENTILNI I NJIMA SRODNI TERMINI KOD CRNOGORACA I ARBANASA

*— Uporedna studija —*

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istor.-filološ. nauka 14 novembra 1953 g.)

## I

Kako je još od Miklošiča i Gustava Meyera poznato, ima u arbanaskom jeziku mnogo reči slovenskog porekla, a А. М. Селищев je u svojem poznatom delu *Славянское население в Албании* (София, Издание Македонского научного института, 1931) pokazao kako je jak bio slovenski kulturni uticaj na Arbanase, što se ogleda i u arbanaskom rečniku. Poznato je, s druge strane, iz radova Miklošića, Skoka, Barića i ostalih da je bilo jačeg arbanaskog uticaja na Južne Slovene u oblasti stočarstva i stočarske terminologije. Međutim nemamo do danas studija koje bi proučavale lingvističke posledice plemenskog života kod nas — naročito u Crnoj Gori — niti kod Arbanasa. Zbog toga se mislim ovde pozabaviti baš tom, našom i arbanaskom, plemenskom terminologijom, a posmatraću ih komparativno, da bih mogao utvrditi uzajamnosti ili paralelizam između jedne i druge.

Dok je slovensko-arbanaska simbioza u Srednjem veku imala — shematski rečeno — uglavnom karakter zemljoradničko-stočarskog odnosa, kako se to jasno vidi kod Seliščeva, — dotle izvesni pozniji etnički procesi dovode do jedne nove slovensko-arbanaske simbioze znatno drukčijeg karaktera. Mislim tu na formiranje plemenā u Crnoj Gori i Albaniji u doba posle raspadanja srednjevekovnog feudalizma, i hoću ovde da pokažem kako su se ova zbivanja ogledala u jezičkom razvitku.

Kao što je pokazao Šufflay, današnje gentilne formacije u Crnoj Gori i severnoj Albaniji nisu stare. Centralizovana vizantiska i srpska feudalna država Srednjeg veka razbila je stare plemenske tvorevine u ovom delu Balkana, i današnja plemena u ovim oblastima formirana su nanovo, u prvim vekovima posle dolaska Turaka, tojest počevši sa XV vekom ili nešto ranije (*Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 51, 59; *Povijest sjevernih Arbanasa*, Barićev Arhiv II, 193 i d.). Ti procesi su, pak, u Crnoj Gori i Albaniji bili u međusobnoj vezi, kako izlazi naročito iz Erdeljanovićevih ispi-

tivanja (*Kuči, pleme u Crnoj Gori; Bratonožići, pleme u crnogorskim brdima; Postanak plemena Pipera; Stara Crna Gora* — SEZb VIII, XII, XVII, XXXIX), koja su jasno pokazala da je u sastav slovenskih plemena u Crnoj Gori ušlo i neslovenskih elemenata, arbanaskih[1]) i vlaških. Ti su procesi, uostalom, zahvatili i dalje na zapad, do u Hercegovinu; u Hercegovini konstatujemo takođe romanski i arbanaski element, kako se vidi kod J. Dedijera (*Hercegovina*, SEZb XII, 1 i d.) i V. Ćorovića (*Napomene o albanskim tragovima u Hercegovini*, Barićev Arhiv I, 201—203). Sve to govori o simbiozi takođe i lingvističkog karaktera. Proces etničkog previranja i slavizacije traje, uostalom, i danas u graničnim oblastima. Tako su današnji Kuči u Brdima većinom Crnogorci, ali manjim delom Arbanasi (Erdeljanović, SEZb VIII, 67 i d.; S. Dučić, *Život i običaji plemena Kuča*, SEZb XLVIII, 3—5). Isto tako i u Krajini u istočnoj Crnoj Gori imamo etničku i jezičku mešavinu: sela Seoce, Krnjica i pola Dračevice govore arbanaski, a ostala srpskohrvatski (A. Jovićević, *Crnogorsko Primorje i Krajina*, SEZb XXIII, 113; isp. i B. Miletića, *Crmnički govor*, SDZb IX, 213—214). I jedan deo primorskih Mrkovića — muslimana govori arbanaski. To su ivična sela Pelinkovići, Vukići i Klezna, a delom i Gorani (Jovićević, l. c.). S druge je strane nekada pretežno slovenska skadarska oblast — albanizirana. Iako je u ovim krajevima bilo nešto arbanaskog življa još u dalekoj prošlosti[2]), ipak je u Srednjem veku ovo bila slovenska zemlja, kako pokazuju već i lingvistički podaci: Seliščev ovde na 40 slovenskih toponima nalazi danas svega 4 arbanaska (o. c., 202). Šufflay veli tako isto da je jača albanizacija ovoga kraja počela tek u XIII veku (Pov. sjev. Arb., 227); ali je i u eposi pre ove postojao ovde pojas slovensko-arbanaske simbioze (Srbi i Arb., 75 i d.).

U slovensko-arbanasku simbiozu feudalnoga doba Arbanasi ulaze uglavnom kao stočarski element. To se vidi i po tome što je broj slovenskih leksičkih elemenata u ovoj terminološkoj oblasti u arbanaskom jeziku neznatan (isp. Seliščeva, o. c., 164—165), a zatim i iz činjenice da je baš u ovoj lingvističkoj oblasti arbanaski jezik sačuvao do danas vrlo mnogo indigenih i romanskih i nešto preindoevropskih elemenata (N. Jokl, *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*, Berlin—Leipzig 1923, 130—141), pa je te termine obilno predavao i drugim balkanskim jezicima (isp. Jokla, o. c., 172; a specijalno za rumunski jezik C. Treimera, *Albanisch und Rumänisch*, Zeitschr. für rom. Philologie XXXVIII, 390—391). Naprotiv su Sloveni ušli u tu simbiozu kao zemljoradnici. Najviše arbanaskih poljoprivrednih ter-

[1]) Arbanaski elemenat je ušao u sastav plemena Mataguža, Mahina u Primorju, Malonšića u dolini Zete, Mataruga; 1444 god. duboko na zapad u Crnoj Gori se pominje pleme *Goljemada* sa čisto arbanaskim imenom. U narodu postoji i tradicija o tome da crnogorska plemena Vasojevići, Piperi i Ozrinići i arbanaska plemena Krasnići i Hoti potiču od jednog zajedničkog pretka (Šufflay, Srbi i Arb., 59—60).

[2]) Sudeći po imenu reke *Bojane* (Jokl, Idg. Forsch. L, 33—42 i Slavia XIII, 287; Barić, Slavistična revija III, 356—359).

mina je slovenskog porekla: isp. *lopár* 'лопатообразньий отвал у плуга', *otkaç* 'железный режущий предмет, служащий для очистки лемеха', *oshtëjë, oshtë* 'ојиште', *jarm* 'јарам'; *plugë, pluk; pluzhicë* < плужица; *matukë* 'мотика'; *kosë* 'коса', *kosis* 'косити'; *brazdë, brazë, brazhdë* 'бразда'; *lehë* 'леја'; zagên 'бороздa' < загон; prashís 'прашити'; *vrâh* 'куча снопов' < vrachъ; *jarinë* зрелость плодов'; *plehë* 'плева'; *kosh;* zatim mnoga imena kulurnih biljaka kao *krastavec, kastravec* 'краставац'; *lubenicë* 'лубеница'; *bosilók, borsilók, borzilók* 'босиљак'[3]); *pelin, pelint, pelim* итд. 'пелен'; *konop* 'конопља'[4]) pa živinarski termini — vezani za život poljoprivrednika: *kokósh* 'петао'; *gusë* 'гуска'; *paták* 'гусак' и др. (Selišćev, o. c., 155 и д.). Mnogo je manje kod Arbanasa poljoprivrednih termina romanskog porekla, i još manje indigenih reči u ovoj oblasti (isp. Jokla, LKU, 130—141).

Znatno je drukčija ova n o v a simbioza. Seoski zemljoradnički pronijarski element se u gentilnim procesima novoga doba (od XV veka pa nadalje) — iako ne bez traga — ubrzo izgubio i svuda ustupio mesto pastirskom katunu (Šufflay, Srbi i Arb., 62). Zbog toga Sloveni i Arbanasi učestvuju u novoj simbiozi drukčije nego u onoj ranijoj: manje ili više kao socijalno jednake jedinice, što se — kako ćemo videti — lepo ogleda u lingvističkom ogledalu. U j e d n i m i s t i m pojmovnim kategorijama čas utiču Sloveni na Arbanase, a čas Arbanasi na Slovene.

Ja se, dabome, ovde ne mogu upuštati u teorisko pitanje porekla plemena kao takvog; meni je jedino cilj da iznesem lingvističke činjenice koje bi baš mogle baciti na sve to izvesnu svetlost. Međutim se moram začas zaustaviti na konkretnom formiranju plemenâ o v e e p o h e i o v e o b l a s t i.

Šufflay o tim procesima ovako veli:

»Kad potkraj 14 vijeka pod turskim pritiskom stadoše da u stožerima pucaju socijalne uredbe centralistički uređene vizantiske i srpske države, kad u 15 vijeku Turci trijebe male dinaste, kad filetičkom smrću umiru drevni gradovi, — tada udara čas pastirskog katuna, krcata baštinom pradoba, oružana praćkom, palicom i otrovnom strijelom, bremena pranagonom samoodržanja: krvnom osvetom, besom i pobratimstvom« (o. c., 60). I dalje: »Čista pastirska krv surađuje i kod stvaranja klica crnogorskih plemenskih tvorbi« (1. c.). Ulazak, međutim, i sesilnog seoskog elementa u sastav novoga plemena — unosi u katun jedno nasleđe od feudalnoga društva: neke njegove pravne ustanove[5]); samo je sesilni element daleko slabiji od katunskoga (ibid.). To sve, s druge strane,

[3]) Reč je inače u našem jeziku tudica (isp. H. B a r i ć a, Naš jezik II, 43—47).

[4]) I ovo je kod nas tudica (isp. G. M e y e r a, Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg 1891, s. v. kanɛp).

[5]) Mnogo arbanaskih pravnih termina slovenskog je porekla kao: *zakon, porotë, mitë,* 'taksa' < *myto, carinë, porez, gjobar* 'naplaćivač kazne' (: sl. *globa), leçís* 'objaviti, oglasiti zvanično' < *ličiti* i sl. (Selišćev, o. c., 176 i dr.).

ne znači da je slovenski element samo sesilan; baš lingvistička analiza govori o tome da je moralo biti tada i dosta slovenskog pastirskog elementa.

Kao što se iz ovoga vidi, dve su bitne karakteristike društvenog života ove istoriske faze u Crnoj Gori i severnoj Albaniji: u ekonomskom pogledu — katunski oblik stočarstva; u pravno-političkom — patrijarhalno pleme. I kako se ovo društvo formiralo u obe zemlje zajednički, u simbiozi, to je, razumljivo, za shvatanje ovih pojava, pored ostaloga, od značaja i lingvistička analiza. Katkada ćemo biti u mogućnosti da konstatujemo odjek ovih etnografskih prilika i na drugim, većim, teritorijama Jugoslavije i Albanije.

O ovoj slovensko-arbanaskoj uzajamnosti neposredno govore slovenske reči u arbanaskom jeziku iz ove terminološke oblasti, i isto tako — arbanaske reči koje su ušle u naše dijalekte a označavaju pojmove iz plemenskog života.

Zadržaću se prvo na arbanaskim gentilnim terminima slovenskog porekla. Kako veli Seliščev, »славянские заимствования, находящися в албанском язике, представляют указания на родовую и семейную организацию (o. c., 183).

Pored svoje domaće reči *fis*[u]) Arbanasi imaju i slovensku reč *rod* u istom značenju: 'pleme'. Pripadnik plemena, fisa, je *rodnár.* (Seliščev, o. c., 184).

I naziv zajednice, naroda uopšte, nije samo romansko *popull* i *gjindë*, nego se upotrebljava i *skotë* od slovenskoga *skotъ* u istom značenju (ibid.).

Nema nikakve sumnje u to da su primanje slovenske reči dopustili slični pojmovi o plemenskoj zajednici kod oba naroda.

Naročito je karakterističan termin za pobratimstvo: tu severni Arbanasi nemaju svoju indigenu reč, nego upotrebljavaju samo slovensku reč *pobratimъ*, koja u njihovom jeziku glasi *pobratim, probatim, probatin, probotim;* i obred sklapanja pobratimstva isti je kao kod južnih Slovena (Seliščev, l. c.). Apstraktna imenica je sagrađena od arbanaskih jezičkih sredstava: *pobratini-ja* (E. Çabej, *Život i običaji Arbanasa,* Knjiga o Balkanu I, Balk. inst., Beograd 1936, 317); za obrazovanje isp. *rini-ja* 'omladina' i sl. Samo na jugu Albanije očuvan je domaći izraz *vëllám 'pobratim'* i pored njega i *motërmë* 'posestrima' (Çabej, 1. c.).

Arbanaska reč *domaqín* pozajmica je od srpskohrv. *domaćin* ili od maked. *domak'in;* ali *domaqín* u arbanaskom jeziku znači 'Reicher, Angesehener' (isp. G. Meyera, o. c., s. v. i takođe Seliščeva, o. c., 183). Promena značenja je sasvim razumljiva; tako da je reč verovatno ušla u arbanaski jezik baš u zadružnom, patrijarhalnom ambijentu. A što se kod Arbanasa nije sačuvala u svojem prvobitnom značenju, to je svakako zato što je već postojao za pojam domaćina, starešine porodice ili zadruge — vrlo raširen indigeni izraz *zoti e shtëpís* (doslovno: 'gospodar kuće').

[u]) Gustav Meyer (o. c., s. v.) izvodi *fis* od n. grč.φῦσις priroda, a to prima i Jokl (Idg. Forschungen XLIV, 52—53 i 59—61). To je formalno moguće, ali sa stvarnog gledišta je malo verovatno.

Po čisto lingvističkim kriterijima formalne prirode nemoguće bi bilo reći jesu li reči *rod, skotë, pobratim, domaqín* došle Arbanasima od južnih Slovena baš u doba ovih plemenskih previranja, ili možda još ranije; ali sâm kult pobratimstva, naprimer, vrlo je karakterističan za ove oblike društvenog života. I. J e l i ć pokazuje ekonomski uzrok pobratimstva: njega sklapaju uglavnom inokosnici da bi se uključili u bratstvo i dobili od njega podršku u borbi za opstanak (*Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i severnoj Arbaniji,* Bibl. Barićevog Arhiva, knj. III, 3). Tako objašnjava i P. Š o b a j i ć instituciju pobratimstva kod Bjelopavlića (SEZb XXVII, 258). A isti običaj je poznat u istom ovakvom pastoralnom ambijentu kod vlaških pastira u Tesaliji (Šufflay, Srbi i Arb., 63). Naročito je važno da se akt bratimljenja i kod Crnogoraca i kod Arbanasa vrši na način koji podvlači značaj k r v n o g srodstva. Isp. gore kod Šobajića (1. c.): pri bratimljenju pobratimi piju krvi jedan od drugoga. Tako je i kod severnih Arbanasa; kod njih se devojka ne sme udati za onoga s kim je u pobratimstvu, jer je »affratellata per sangue bevuto« (G j e ç o f, *La Legge della Montagna*[7]), 24).

Ovamo ide i reč *puška* > arb. *pushkë* u jednom specijalnom značenju. Već sama činjenica da vatreno oružje nije obeležje Srednjega veka — pokazuje približno epohu, vreme turske okupacije Balkana. Reč *pushkë* je u arbanaski jezik ušla iz južnoslovenskih jezika; izvor slovenskim rečima je staronemačko *buhsa* (G. Meyer, o. c., s. v.). Međutim i srpskohrv. *puška* i arb. *pushkë* pored običnoga značenja vatrenog oružja označava još nešto: čoveka koji se njime služi. Šufflay nam govori o tome da je — odmah posle prvih turskih upada — otpočelo formiranje ratničkih plemena i u Crnoj Gori i u severnoj Albaniji. Katun nije imao samo pastirsko obeležje, nego i vojničko. Postoji više popisa crnogorskih i arbanaskih sela iz XVI i XVII veka u kojima se uz broj kuća navodi i broj r a t n i k a koji su te kuće mogle dati (o. c., 62), tojest broj vojnih obveznika — muškaraca. U svoje vreme ratnici su se označavali po *maču,* svojem važnom oružju. Tako Bratonožići u Crnoj Gori pričaju, veli Erdeljanović, »da je na svima . . . selištima bilo gotovo jedno, neprekidno naselje, iz koga se kupilo 800 *»mačeva«* kod jednog starog duba« (SEZb XII, 472). Tako je metaforički *mač* u ovim prilikama dobilo prosto značenje 'punoletan muškarac'. Kad je kasnije ratna tehnika zamenila mač p u š k o m, i *puška* je dobila to značenje. U Staroj Crnoj Gori se pripoveda, naprimer, »da su jednom digli „70 *pušaka*" njihovih u Austriju«, što Erdeljanović prevodi: »da se otselilo 70 ratnika . . .« (SEZb XXXIX, 280). Arbanasi su reč *pushkë* primili od Crnogoraca, pa i kod njih ona dobiva značenje 'muško lice, punoletan muškarac'. Po Kanunu Leke Dukađinca pri deobi zadruge neka pokretna dobra dele se »po ustima«, recimo namirnice; naprotiv se druga imovina, kao stoka, deli »p o p u š k a m a«, tojest po broju punoletnih muških lica koja učestvuju u deobi i mogu da zasnuju zasebnu

[7]) Bez oznake mesta i godine izdanja. To je talijanski prevod sa arbanaskog originala (na pisaćoj mašini) *Kanuna Leke Dukađinca (Kanuni Leqës i Dukagjinit).*

porodicu (Gjeçof, o. c., 51). U ovom slučaju, dakle, imamo opet posla sa jednom našom rečju (istina tuđicom) koju su Crnogorci predali kao termin Arbanasima, i to ovde sigurno u novije vreme.

Sasvim su druge prirode arbanaske reči *kasnes, kasnec, kaznec*, koja znači 'glasnik, kurir, pozivar' i *vojvod, vojvodë, vojevodë*, koja znači pored ostalog i 'poglavar oblasti'. To su takođe slovenske pozajmice, ali iz feudalne epohe. To su srpski feudalni termini казньць, казньц i войвода, воіевода.

Kako pokazuje Jokl, arbanasko *kasnes* je moralo postati od starosrpskoga казньць, u vreme kad je ova reč pored značenja 'blagajnik' bila još sačuvala svoje prvobitno značenje 'nešto kao župan', 'Gebieter'. Samo iz toga prvobitnog značenja moglo se razviti arbanasko značenje 'pozivar, kurir' (LKU, 56—58). Danas je u Mirditiji *kasnec* organ plemenske vlasti. Nasledan je. On ne podleže vojnoj obavezi, nego vrši seoske poslove, a glavna mu je dužnost »birovska«: ide po selima i katunima pa objavljuje naredbe glavara i dostavlja pozive pojedinim licima (Jelić, o. c., 62). Tu, dakle, imamo feudalni pojam pretočen u gentilni; ali je jasno da je promena izvršena na samom arbanaskom terenu, tim pre što je nekada, u XV veku još, i kod Arbanasa *kasnes* značilo samo 'capo per la pianura con li suoi pastori' (Seliščev, o. c., 179). Uostalom u slovenskim jezicima nigde nije potvrđeno *kaznьcь* u značenju 'glasnik' niti sl. Kao što Jokl (l. c.) tačno ističe, *e-* u arbanaskom *kasnes (kasnec, kaznec)* duguje se svakako crnogorskom izgovoru *b* kao $e^{à}$ (široko *e*). Pošto se reč *kasnec* upotrebljava u severnoj Albaniji (napr. u Mirditiji), to je i pouzdano da je ona došla iz Crne Gore; ali i promena značenja i promena *c* > *s* ukazuju na dublju starinu nego što je to XV vek.

Isti takav slučaj je i sa rečju *vojvod, vojvodë, vojevodë*. Kod Seliščeva nalazimo neprecizirano značenje 'стоявший во главе области' (o. c., 178); ali se iz Jelićevog svedočanstva vidi da je to u Mirditiji šef katuna, dakle plemenski funkcioner. A to se značenje ne slaže sa crnogorskim i hercegovačkim značenjem reči *vojvoda*, za koje Vuk u Rječniku veli: »u Hercegovini i u Crnoj Gori starješine od knežina ili plemena zovu se i danas *vojvode*«. Zato je očigledno da je i ova arbanaska reč feudalnog srpskog porekla, pa da je, nezavisno od razvitka u matičnom jeziku, docnije razvila specifično značenje. Uostalom je, izgleda, ulazila u arbanaski jezik u više mahova (isp. slov. *vojьvoda i vojevoda)*.

Manje je moguće suditi o hronologiji ulaska arbanaskih reči *starisfát* (od *stari svat)* i *dever* (od *dĕver*[ъ]) (isp. Seliščeva, o. c., 185). Ovo su termini patrijarhalnog porodičnog života, ali nisu u nekoj neposrednoj vezi sa formacijom plemena u XV i XVI veku, a osim toga su termini i inače opšteslovenski, tako da za našu svrhu malo daju.

Kako se iz svega izloženog vidi, ima u svakom slučaju nekoliko značajnih reči koje ukazuju na aktivno učešće slovenskog elementa u životu, pa svakako i formiranju arbanaskog plemena današnjega tipa. Među njima je i sam termin plemena: *rod-i*, a takođe i još neki drugi.

Prelazim sada na suprotno pitanje, na učešće arbanaskog etničkog elementa u stvaranju gentilne terminologije kod nas. Kako do danas nemamo specijalne literature posvećene ovom pitanju, to ću se poslužiti listićima iz svoje kartoteke i pokušati da dam sintezu.

Ne može se reći da je broj takvih južnoslovenskih reči arbanaskog porekla naročito veliki; ali se njihovo postojanje ipak može neosporno pokazati.

Tu je, pre svega, crnogorsko *fis*. Termin nije jako raširen — u Crnoj Gori vladajuća reč je *pleme* — ali ipak imamo potvrda. Marko Miljanov upotrebljava *fis* u značenju 'pleme' (Cel. dela, Srp. pisci, 302). Reč je poznata i u Plavu (A. Jovićević, SEZb XXI, 473). Uopšte se upotrebljava u istočnoj Crnoj Gori (M. Stevanović, Južnosl. fil. XIII, 48). U Malesiji u susedstvu Crne Gore *fis* je krvna plemenska zajednica sastavljena od više bratstava (Jovićević, SEZb XXVII, 82 i d.).

Ali da je *fis* reč poznata, ili bila poznata, i dalje na zapad, pokazuje jedan njen derivat koji nalazim u Hercegovini. Pripadnost plemenu smatra se kao plemstvo i kao plemenitost. Tako, naprimer, Arbanasi Malisori misle da degeneracija njihovog plemena dolazi zbog ženidbe devojkama iz drugih plemena, koja po njihovom shvatanju nisu onako lepa i dobra kao što su oni, koja, dakle, nisu *fis* ni *soj*. Slična shvatanja postoje i kod arbanaskog plemena Hota (Jovićević, SEZb XXVII, 129). Zbog ovakvih rasističkih shvatanja nalazimo u arbanaskom jeziku od imenice *fis* izvedene reči *fisnik* u značenju 'adlig', gegiski *fisniçī* 'Adel' (G. Meyer, o. c., s. v. fis), što se po značenju poklapa sa našim *plemenit* i *plemstvo*. Zbog toga smo od arbanaskog *fis* mogli dobiti u Hercegovini imenicu *fisna*, koja znači 'lepa i zdrava devojka' (potvrda kod Svetozara Ćorovića u leksikografskoj građi SAN). Sâmo obrazovanje je domaće slovensko, imeničkim nastavkom -ьna[8]), pa to baš i pokazuje da je jednom moralo biti poznato i osnovno *fis*.

Mnogo više nego na zapadu — reč se nalazi u istočnijim oblastima Jugoslavije, u Srbiji i Makedoniji. Na Kosovu je zabeleženo *fis; fisnîk* 'bratstvenik' (Elezović, Rečn. kos.-met. dijal., s. v. v.). U južnoj Moravi *fis* je 'rod, ljudi koji slave istu slavu' (A. Urošević, SEZb LI, 130—131). U Pčinji je *fis* prosto 'porodica' (R. Nikolić, SEZb V, 220). U Veleškom se takođe govori *fis* (M. Filipović, SEZb LI, 567). U Skopskoj Crnoj Gori *fis* je 'ljudstvo poreklom iz jedne zadruge, krvni rođaci' (A. Urošević, SEZb VII, 336, 418). Jake slovensko-arbanaske veze u ovim krajevima dobro su poznate, tako da nije potrebno naročito ih potvrđivati. Ali je ovde reč ušla u drukčiju sredinu — koja nema tako izrađen plemenski život. Zbog toga je i značenje ovde manje određeno: bratstvo, porodica, uopšte rođaci.

---

[8]) Ima ga baš u krajevima o kojima je reč: isp. u Grblju *pekna* 'prasica što se kolje za Božić' (Vuk, Rječn.); u Kučima *brkna, morna* 'veštica' (SEZb XLVIII, 293) i dr. Označava ženu ili ženku.

Druga veoma važna reč iz oblasti ove terminologije je *bësa*. Ona je tako raširena kod nas, da ću se ja ograničiti samo na leksikografske potvrde iz najpoznatijih izvora. Reč je poznata Daničiću (RJA); u Crnoj Gori je upotrebljava Marko Miljanov (o. c., 284); postoji na Kosovu (Elezović, o. c., s. v.). Poznata je daleko na istok, u Bugarskoj, naprimer kod makedonskih doseljenika nastanjenih u Bracigovu u Rodopima (A. Mišev, Сборн. за нар. ум., наука и книжнина XI, odelj. III, 182). Na Kosovu nalazimo složenicu *ćebësa* u značenju 'more, ali'; *besabês* i sl. (Elezović, o. c.). U đačkom jeziku u Beogradu upotrebljava se — u šali — *bësabês* 'časna reč, zaista'.

Poznato je da je *besë* raširenо i u ostalim balkanskim jezicima, što nije nikakvo čudo, jer je ovo specifičan arbanaski pojam, pravi terminus technicus. Reč je poznata i kod epirskih Grka: μπέσσα 'ἐμπιστοσύνη', μπα-μπέσης 'treulos' (*pa-* je arb. negacija); javlja se i na Kritu kao μπέσα, samo u značenju 'Friede' (isp. niže) i kao μπα-μπεσιά 'List'. Upotrebljavaju je i Turci: *besa* 'trêve entre deux individus ou deux partis'; na Krit je i došla posredstvom Turaka (G. Meyer, Neugriechische Studien II, Stzb. d. Wiener kais. Akad. d. Wiss., Phil. — hist. Cl. 130, Abh. V, 70). S turskim nastavkom *-li* javlja se kod sarakačanskih pastira severne Grčke: *bisalis* 'čovek tvrde vere' (Skok, Glasn. Skop. naučnog dr. III, 175).

Pomenuću zatim još jednu pojavu — tipičnu manifestaciju plemenskog društvenog života: naricanje, tuženje povodom smrti člana porodice, bratstva itd. Za Crnu Goru isp. detaljan opis ovog običaja napr. kod A. Jovićevića (SEZb XV, 738—739, 757). Običaj je vrlo raširen u tom kraju i vrši se s velikom ceremonijom. Za Arbaniju ima mnogo potvrda. Isp., recimo, kod E. Çabeja (o. c., 310). Arbanaski se 'plakati; vikati; pevati' kaže *gjëko(n)j;* to je stara indoevropska reč, kao što je pokazao H. Barić, koradikalna sa nem. *singen,* grč. ὀμφή itd. (Albanorumänische Studien I, Sarajevo 1919, 34). Od *gjëkonj* nalazimo u Crnoj Gori više pozajmica. Naprimer se u Riječkoj Nahiji kaže *đekat(i)* 'naricati, tužiti' i to baš u ovom ritualnom smislu (Jovićević, l. c.). Kod Mićuna Pavićevića nalazimo stihove:

Zlo *đekala* Đurova Jerina,
Zlo *đekala,* gore dočekala.

(Zb. za nar. običaje i ž. J. Sl., 1932, 114).

Reč je u crnogorskim govorima uhvatila jakog korena, pa je domaćim sredstvima načinjen i derivat *đëkalica* 'profesionalna narikača' (potvrda od A. Jovićevića u leksikografskoj građi SAN).

Izgleda da su nam i neke turske reči koje se odnose na ove pojmovne kategorije — došle preko Arbanasa.

Takav će put biti prešla reč *tombelija.* T. Đorđević nam govori o *tombelijama,* devojkama koje se zavetuju da se ne udaju, pa žive i ratuju kao muškarci (SKZ 174, 63—64).

Kod kučkih Crnogorki *tombelija* je to isto. Erdeljanović nas obaveštava da su *tombelije* devojke koje su se zarekle da se neće udavati i koje žive životom muškaraca. Ali je običaj mnogo raširenij kod arbanaskih devojaka u Kučima (SEZb VIII, 282). U Albaniji je ova pojava uopšte vrlo raširena; ponikla je očevidno iz ekonomskih razloga. Pošto u patrijarhalnom plemenu pravo nasledstva imaju samo muškarci, to je jedini izlaz familijama bez muških potomaka — kad žele da sačuvaju svoju imovinu — da svoje kćeri »proglase za muškarce« i pretvore u naslednike na ovaj način. U Lekinom Kanunu precizno se određuje društveno-pravni status ovih devojaka. One se nose muški, učestvuju u muškim poslovima i druže se slobodno s muškarcima, što je drugim devojkama zabranjeno; ali političkih prava ipak nemaju i ne smeju uzimati reč na zborovima (Gjeçof, o. c., 232). U severnoj Albaniji ima i danas takvih »modernih amazonki, naoružanih žena u muškom odelu« (Çabej, o. c., 309).

F. Cordignano beleži iz severne Albanije imenicu *tobeli, tybeli* 'chi ha giurato' (*Diz. Albanese-Italiano e Italiano-Albanese — parte albanese-italiana*, Milano 1934, 212), koja se, eto, slaže sa *tombeli* (Erdeljanović, l. c.), samo što poslednja varijanta ima *-mb-* mesto *-b-*. Primaran oblik je *tobelí*, kako se vidi poređenjem sa *tobe* 'detestazione' i sa glagolom *me e bá me tobe* 'giurare di non far più una azione, di astenersi' (Cordignano, l. c.). Dakle je *tombelija* = *tombelí-ja* 'ona koja se zavetuje da se uzdržava [od braka]'. *Tobe* je turska reč; od nje nalazimo u našem jeziku takođe *tòbe*, za koje Vuk u Rječniku ovako veli: »učinio *tobe* da ne pije vina, tj. zarekao se«; i Vuk reč smatra kao tursku. I derivat *tobelí* itd. sagrađen je turskim sredstvima; nastavkom *-li* za prideve i priloge.

Pa šta nam daje prava da pretpostavljamo arbanasko posredstvo? Jedino geografski moment: reč je potvrđena kao derivat samo u Albaniji i Crnoj Gori; a po Erdeljanovićevoj informaciji kučke Crnogorke primile su je od arbanaskih žena, zajedno sa običajem. Moguće je da se ovim razlozima pridružuje i promena *-mb-* < *-b-*, koja se mnogo lakše shvata iz severnoarbanaske fonetike negoli iz srpskohrvatske.

Sa manje se sigurnosti može ovako posmatrati crnogorska reč *màhala* u značenju 'bratstvo'. Reč se javlja naprimer u Staroj Crnoj Gori (Erdeljanović, SEZb XXXIX, 193, 200 i drugde). To je, naravno, turska pozajmica; ali ovaj orijentalizam inače u nas nema gentilnog značenja, nego je to urbanistički termin, katkada u primeni i na seoska naselja. Ovo se vidi i kod Vuka u Rječniku, gde *màhala, maala, mala* znači samo 'das Viertel, das Quartier (in einer Stadt oder einem Dorfe)'. Međutim *mahallë, -a*[9]) i u severnoj Albaniji takođe znači 'bratstvo', naprimer u Malesiji (Jovićević, SEZb XXVII, 23, 24). Nema, prema tome, sumnje da je crnogorsko i arbanasko značenje u genetskoj vezi. A značenje 'bratstvo' lako se moglo razviti iz značenja 'das Viertel in einem Dorfe',

[9]) Zabeleženo ćirilicom махала; ali inače je arb. oblik *mahallë, -a* (isp. gore potvrde).

koje potvrđuje Vuk, zbog toga što bratstva i stanuju u pojedinim selima razdeljena na manja stanbena naselja. Samo je teško reći s koje je strane potekao impuls za ovu promenu značenja, od Crnogoraca ili Arbanasa, zbog toga što i u arbanaskom jeziku, čak i u severnim govorima, *mahallë* znači inače obično samo 'quartiere, contrada' (Cordignano, o. c., s. v.). Moguće je da je impuls bio na arbanaskoj strani. U pitanju je gradski termin, presađen uopšte na selo, pa u plemensku sredinu, — a u Albaniji je kontakt između grada i sela, zbog poznatih uzroka, bio u svoje vreme jači nego u Crnoj Gori. Tako je reč mogla prodreti u arbanaska brda i katune naprimer iz Skadra, dobiti novo značenje, pa zatim od Arbanasa preći Crnogorcima. Ali se to ne može smatrati kao sasvim pouzdano.

Specifičan pojam je arbanasko *dorëzan, dorëdhan*. To je termin za jemca, za čoveka koji daje obavezu i besu da će nekome pružiti zaštitu; pojam je vezan za ustanovu krvne osvete (v. N. Jokla, Belićev zbornik I, 73 i d.; I. Jelića, o. c., 97). U Crnoj Gori nisam mogao naći tragova ove arbanaske reči; ali se kao pozajmica nalazi na Kosovu i u Metohiji, gde Elezović beleži *dorzðn, drzðn* 'jemac' (o. c., s. v. v.). U Crnoj Gori nalazimo samo izraz *rukostavnik* u istom značenju; ali Jokl misli da nema genetske veze između izraza *rukostavnik* i *dorëzan, dorëdhan* (isp. niže, u II delu).

Kao što se, dakle, vidi, i Arbanasi su u izvesnoj meri učestvovali u stvaranju gentilne terminologije u Crnoj Gori, pa katkad i u drugim našim oblastima.

Dovde sam govorio o južnoslovenskim pozajmicama u arbanaskom jeziku i o arbanaskim pozajmicama kod južnih Slovena. Izneo sam elemente terminologije iz gentilnog prava i drugih običaja. Stočarsku terminologiju ovde namerno nisam uzeo u obzir, uprkos važnoj ulozi katuna u ovim etničkim procesima, zbog toga što su tu lingvistički odnosi manje transparentni i problemi komplikovaniji zbog vagilnog karaktera raznih stočarskih grupa koje su se vekovima kretale po Balkanskom Poluostrvu. Često su stočarski termini na putu iz arbanaskog jezika u južnoslovenske jezike prolazili kroz rumunsku retortu, tako da ne daju materijala za razmatranja u kakva se u ovoj raspravi upuštam[10]).

## II

Prelazim sada na jedno specijalno lingvističko polje, na slaganje naših reči sa arbanaskima po unutrašnjem sadržaju. Gde god ima etničke simbioze, ima i bilingvizma, a gde ima bilingvizma, tu ima i ovakvog »unutrašnjeg« slaganja reči. Na ovu lingvističku pojavu naročito na Balkanu ukazao je u svoje vreme T. Papahagi (XIV Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, 113 i d.), a docnije je naročito podvukao K. Sandfeld (*Notes sur les calques linguistiques* u Festschr. Vilhelm Thomsen, Leipzig 1912, 166—173: *Linguistique*

[10]) Isp., naprimer, ono što govori H. Barić o rečima arb. *bac*, rum. *baciu*, srpskohrv. *bač* 'pastir' (Alb.-rum. St. I, 2—3).

*balkanique — Problèmes et résultats,* Paris 1936). Kad u dva ili više susednih jezika nađemo podudaranja po smislu, vrlo često je u pitanju prenošenje smisla koji reč ima u jednom jeziku — u drugi jezik. Uslov je, dakako, da govorni pretstavnik poznaje i jezik koji daje i jezik koji prima. To su k a l k o v i. Istina, katkada je moguće i da se nezavisnim razvitkom u dva jezika dođe do istog metaforičkog značenja, kao što je, naprimer, slučaj sa našim *glava* i latinskim *caput,* koje je samostalno dobilo i značenje 'poglavar' i sl. Ali je ovakav proces u bilingvizmu, razume se, uvek življi. Kao što će se iz mojeg daljeg izlaganja videti, u Crnoj Gori, s jedne strane, i u severnoj Albaniji, s druge, ima baš u oblasti gentilne terminologije dosta takvih slučajeva da svaki od jezika čuva svoju indigenu reč ali se značenja precizno poklapaju. U nekim slučajevima — to je kalkiranje. Katkada je u pitanju »slučajno« podudaranje, nastalo kao posledica sličnih životnih prilika i shvatanja. Ponekad se genetska veza može utvrditi lako; drugi put teže; a nekada je valjda i nema. Ali je u svakom slučaju niz ovakvih poklapanja vrlo karakterističan, bilo baš za crnogorsko-arbanasku uzajamnost u ovom pravcu, bilo samo kao ilustracija izvesnih formi društvenog života istih u obe sredine. Mi ćemo pokušati — gde god je to moguće — i da utvrdimo prirodu tih podudarnosti; a kad nam balkanski leksik bude bolje i svestranije poznat nego danas, onda će se zaključci moći i precizniје osvetliti.

Kalkiranja smisla naših reči prema arbanaskima, a zacelo i obrnuto, ima više u ovoj terminološkoj oblasti negoli pravih gotovih pozajmica. Prevođenje smisla kod bilingvâ prolazi mnogo neopaženije nego zaimanje gotovih reči, zbog toga što se u prvom slučaju čuva spoljno domaće ruho reči. Zato i nije čudo što ćemo ovakvih kalkova naći u priličnoj meri tokom mojeg izlaganja.

Počinjem, dakle, s tim izlaganjem; materijal raspoređujem po kategorijama značenja.

### 1. *Bratstvo i zadruga*

U Bratonožićima i Kučima, a zacelo i drugde, nalazimo za pojam b r a t s t v a jednu formalno slovensku reč čija unutrašnja sadržina je pretočena iz odgovarajuće arbanaske reči. To je *trbulhl.* Tako se jedna grupa Bratonožića, Seoštani, deli »na dva glavna *„trbuha":* Velimiroviće i Stankoviće. Velimirovići opet imaju dva *„trbuščića"* ili *„trbuška"* : Boškoviće i Ljakoviće . . .« (Erdeljanović, SEZb XII, 503). Isto značenje reči *trbu* potvrđuje nam iz Kuča S. Dučić, koji ovako veli: »Za Vujoševiće kaže se *„trbu"* Vujov« (o. c., 127). Značenje 'bratstvo' kod reči *trbuh* prevod je arbanaskoga *bark,* koje u severnoj Albaniji ima značenja: a) ventre, b) generazione, c) f r a t e l l a n z a (suddivisione del fis o tribù) (Cordignano, o. c., s. v.).

Potomstvo se, istina, i inače označava nazivima organâ koji se nalaze u utrobi (isp. st. sl. чрѣва u izrazu плодъ чрѣва 'potomstvo' i sl.); ali za specifični razvitak od *trbuh* do *bratstvo* u Crnoj Gori duguje se bez ikakve sumnje uticaju arbanaskog jezika; u drugim našim govorima *trbuh* takvog značenja nema.

Zaslužuje pažnju i crnogorsko *kuća* opet u značenju 'bratstvo'. Po svedočanstvu P. Šobajića u Bjelopavlićima se, naprimer, jako bratstvo zove *kuća* (SEZb XXVII, 265). Nešto drukčije veli za Bratonožiće J. Erdeljanović. On kaže da je tamo kuća 'rod u plemenu' (SEZb XII, 518). U svakom slučaju, to je, kako se vidi, naziv zajednice veće nego jedna familija ili zadruga. Ljudstvo obuhvaćeno nazivom *kuća* ne svodi se, prema tome, nikako na stanovnike j e d n e kuće, nego je reč postala termin za bratstvo. Bratstvo je, uostalom, mnogo veća zajednica nego zadruga, i nekoliko bratstava čine selo ili čak i pleme (isp. napr. za Riječku Nahiju kod A. Jovićevića, SEZb XV, 388—389, 392). Reč *kȕ'a* u našem jeziku inače nema takvog značenja. U Vukovom Rječniku, istina, i *kȕ'a* i *dȏm* imaju značenje 'familia; familia nobilis'; ali nikako nemaju značenje veće zajednice. Međutim se *kuća* 'bratstvo' poklapa potpuno sa arbanaskim *shtëpi*, sev. arb. *shpi*, koje znači: a) kuća, b) rod. Isp., naprimer, *shtëpi, shtëpi e mirë* u značenju 'rod' u opštearbanaskoj upotrebi (Srpskohrvatsko-albanski rečnik, Tirana 1947, s. v. rod). Odavde izlazi da je *kuća* = *shtëpi* dobilo svoje novo značenje u međusobnoj zavisnosti, i svakako je crnogorsko *kuća* 'bratstvo, rod' prevod arbanaskoga *shtëpi*, već zbog geografskih razloga. Značenje će biti reminiscencija na dublju prošlost, na vreme kad su se velike zadruge pretočile u bratstvo sačuvavši lingvističku uspomenu na nekadašnji život pod jednim krovom.

I za manju srodničku jedinicu, porodicu ili familiju, postoje takođe paralelni crnogorsko-arbanaski izrazi.

Porodica, dom — označava se u našem jeziku, i drugde, *ognjištem*. O kultnom značaju ognjišta govori S. T r o j a n o v i ć (*Vatra u običajima i životu srpskog naroda*, SEZb XLV, 23 i d.) »Može se slobodno reći, veli on, da se k u ć a razvila iz o g n j i š t a« (o. c., 26). Zbog toga je, prirodno, u patrijarhalnom društvu ognjište simbol porodice ili zadruge, stožer oko kojeg se odigrava porodični odnosno zadružni život. O ulozi ognjišta govori u pomenutoj studiji Trojanović. Što se tiče Arbanasa, o njihovome *vatrë, votrë*, ognjištu, govori Jokl u jednoj specijalnoj raspravi[11]).

Kako se vidi iz Lekinog Kanuna (Gjeçof, o. c., 49 i nap. 1), kad se u severnoj Albaniji vrši deoba zadruge — obično posle smrti oca — onda se podela vrši na onoliko delova koliko nastane novih »ognjišta«. A to znači: novih zasebnih familija.

Međutim ima nešto što je u celoj ovoj tradiciji specifično kod nas za Crnu Goru. To je mešanje pojmova o g n j i š t a i v a t r e, što inače nije slučaj. U Staroj Crnoj Gori, naprimer, porodica se označava ne samo izrazom *ognjište* nego i rečju *oganj* (Erdeljanović, SEZb XXXIX, 120). Istu pojavu imamo i u Kučima, odakle Trojanović navodi frazeološki primer: »Na Kosoru ima 46 kuća a 57 *ognjeva*« (o. c., 25 i t. n. literatura). Baš iz Trojanovićevih izlaganja u pomenutoj studiji izlazi, međutim, da se inače pojam vatre oštro razlikuje od pojma ognjišta. Zbog toga ovde treba naći razlog tome mešanju. On ustvari leži u tome što srpskohrvatsko

[11]) *Albanisch-iranische Berührungen* (Wiener Zschr. für Kunde des Morgenlandes XXXIV). Nažalost mi je ostala nepoznata.

*vätra* ima jedno značenje (vatra u pravom smislu), a arbanasko *vatrë* — drugo: isključivo 'ognjište'.[12]) Bilingvi su morali ukrstiti *vätra* + *vatrë*, tako da je u njihovom jezičkom osećanju *vatra* dobilo i novo značenje: 'ognjište', kao u arbanaskom jeziku. Docnije je u krajevima o kojima je reč — napuštena upotreba izraza *vätra*[13]); — ali je na slovensko *oganj* preneto novo značenje 'ognjište', tako da se otada *oganj* i *ognjište* upotrebljavaju naporedo u značenju 'focolare' ili sl.

I kako je sad *oganj* počelo značiti i 'ognjište', 'domaće ognjište', to je bilo prirodno da se i porodica počne nazivati *oganj*, što u nekim krajevima Crne Gore i nalazimo. Bez arbanaskoga posredovanja malo je verovatno da bi se dobio ovakav razvitak.

Nalazimo, dalje, i u terminu za zadrugu izvesno poduđaranje između jednog dela Crnogoraca i Arbanasa. Bar iz Kuča nalazim potvrdu izraza *velja kuća* u značenju 'zadruga' (Erdeljanović, SEZb VIII, 191). Izraz je vrlo jasan, tako da ne iziskuje naročiti komentar: reč je o velikoj patrijarhalnoj zajednici. Slično imamo i u arbanaskom jeziku, odakle je, očigledno, uzor i došao: tamo se zadruga naziva prosto *familje e madhe* (Srp.-alb. rečn., Tirana, s. v. zadruga) ili *derë e madhe* (Cordignano, o. c., s. v. derë), što doslovno znači 'velika porodica'. Mogućno je da bi se mogao čuti i izraz *shpija e madhe*, iako u rečnicima nisam našao potvrda za to.

Od manjeg je značaja paralelizam između naše reči *sëme, sjëme* (kod Vuka *sjëme* samo u običnom značenju) i arbanaske *far*, koradikalne sa grč. σπέρμα itd. (Barić, o. c., 24). I *sëme* i *far* pored osnovnoga značenja imaju i figurativno značenje 'potomstvo' (za arb. jez. isp. Barića, l. c.); ali je takav razvitak značenja poznat i mnogim drugim jezicima (isp., npr., francusko *sémence* 'potomstvo'), tako da za pitanje međusobnih slovensko-arbanaskih odnosa nema naročite vrednosti.

### 2. »Koljeno«; muška i ženska linija

I crnogorska reč *pâs* 'koljeno u rodu, Grad der Verwandschaft' (Vuk, Rječn.) neće biti razvila svoje značenje spontano. Iz Crne Gore, istina, ima još dosta potvrda, naprimer iz Bjelopavlića (Šobajić, SEZb XXVII, 255), iz Stare Crne Gore (Erdeljanović, SEZb XXXIX, 320 i drugde); Čevljani o sebi pevaju da su unuci »strašnog *pasa*« (Šobajić, l. c., 333). I u Hercegovini je *pâs* 'koljeno, generacija' (Dedijer, SEZb XII, 114). Ali inače *pòjas, pâs* nema u našem jeziku ovakvog značenia. kako se može videti kod Vuka u Riečniku. Doduše se značenje 'potomstvo' može razviti kod reči *pâs* otud što se, naprimer, za bremenitu ženu i inače veli da »nosi dete pod pasom«, pa bismo dalje imali semantičku evoluciju sličnu kao kod *trbuh, bratstvo*. Ali je ovde očigledno da razvitak značenja reči *pâs* u Crnoj Gori (i Hercegovini) ima veze sa razvitkom

[12]) Za 'oganj' Arbanasi kažu *zjarm, zjarr*.

[13]) Danas je u istočnoi Crnoj Gori (Zeta i Kuči), u južnoj Srbiji i Makedoniji u upotrebi isključivo tip *oganj* (Trojanović, o. c., 308).

značenja arbanaske reči *brêz*. Baš u govorima severne Albanije *brêz* ima značenje: a) cintura, zona, fascia, b) generazione o grado di parentela (Cordignano, o. c., s. v.). Slaganje crnogorskoga *pâs* i arbanaskoga *brêz* u značenju, kako se vidi, potpuno je. I to utoliko više — što ni *pas* ni *brêz* ne znači prosto potomstvo, nego stepen, »koleno« srodstva. Opet, dakle, pred sobom imamo jedan pojam iz tipične patrijarhalne sredine — zajednički dvama jezicima. Teško je reći je li žarište na našoj ili na arbanaskoj strani. Geografske prilike kao da govore o tome da smo mi primili ovde arbanaski uticaj. Takvom shvatanju ide u prilog i činjenica da se u arbanaskom jeziku nalazi i derivat *brêznî* 'generazione' (Cordignano, l. c.), dok u našem jeziku kod reči *pâs* u ovom značenju nemamo derivacije.

Norbert Jokl je u jednoj lepoj analizi (LKU, 41—46) pokazao kako se značaj muške linije u gentilnom društvenom sistemu reflektovao na identičan način u razvitku značenja reči *brät* = arb. *vëlla, vlla* — i kod nas i kod Arbanasa. Dok se u drugim jezicima bratom naziva samo sin istih roditelja, a tako isto i sestrom samo kći istih roditelja, dotle srpskohrv. *brat* i arb. *vëlla* imaju mnogo šire značenje. Jokl ukazuje na značajnu definiciju reči *brat* u rečniku Ivekovića i Broza, koju ja ovde prenosim: »*brat* nije samo muško dijete muškomu ili ženskomu djetetu istih roditelja ili samo oca istoga ili samo matere iste, nego je i muško čeljade muškomu ili ženskomu bližemu rodu; pa se i prijatelju... kaže brat«. Da bi se označio pravi brat, on se označava izrazom *rođeni brat* ili *brat od oca i majke* (ibid.). Isti je slučaj i kod Arbanasa: kod njih *vëlla* znači uopšte srodnika, a rođena braća moraju se označiti specijalno, pa se veli *vëllezër të dalë nga një shkëf* (primer je iz južne Albanije), tj. doslovno: »braća iz iste utrobe«.

Jokl pokazuje kako ovakva shvatanja imaju svojeg dubokog korena u životu i pojmovima plemenske krvne zajednice, jednake u nekim našim krajevima i u Albaniji. U takvim zajednicama stepen srodstva nema naročitog značaja, već samo sama činjenica srodstva. Na mesto umrloga oca najstariji sin dolazi kao pater familias, i odnos njegove braće prema njemu isti je kao ranije prema ocu, bez obzira na drukčiji stepen srodstva.

Zbog svega toga je razumljivo što u nas i nevesta devera i druge rođake svojeg muža naziva braćom (isp. napr. kod Vuka *bráto* 2). Ona se potpuno uključuje u porodicu u koju je dovedena, i svi muški članovi su iz njene perspektive sada »braća«.

Iako Jokl ne insistira na tome, teško je ne videti genetsku vezu između našeg značenja *brät* — iako se ne ograničava više na Crnu Goru — i arbanaskoga *vëlla*, i to tim pre što je paralelno izvedena reč *brätstvo* = *vllazní*. O tome da je na arabanaskoj strani verovatno bio osnovni uzrok razvitka, govori, uostalom, baš etimologija arbanaske reči koju ovom prilikom izvodi Jokl. Arbanasko *vëllá* pretstavlja ustvari jedno indoevropsko **sue-loudhā*, koje je složenica od one zamenice što je nalazimo u slov. *svojь*, latinskom *suus* itd. i korena koji nalazimo u slovenskome *ljudь*, nem. *Leute* itd. Prema tome je *vëllá* imalo osnovno značenje 'svoj rod', 'svojta',

'rođak', i *nikad* nije ni značilo rođenog brata. Sve to nije slučaj sa slovenskim *brat(r)ъ*, čija je veza sa *frater, Bruder* itd. dobro poznata. Tek kad su južni Sloveni došli u dodir s Arbanasima ili drugim starim balkanskim narodima koji su imali slične pojmove — mogla je u nas reč *brât* dobiti ono značenje koje danas ima.

Isti se princip — u ovim krajevima — dâ utvrditi i u pastirskom označavanju genealogije kod životinja. Tako kad treba označiti dva štenca od jedne matere, u Kučima se to izričito ističe izrazom *jednoločci* (Dučić, o. c., 9), tojest doslovno »iz jedne utrobe«, kao u navedenom izrazu arb. *nga një shkëf. loč-* znači i inače 'utroba', kako izlazi iz arb. *loçkët e zëmërs* 'viscera'; arbanaska reč biće slovenskog porekla: isp. st. sl. локанъ 'venter' (G. Meyer, Etym. Wb., s. v. loqe).

Značaj muške linije u ovakvoj sredini ogleda se i u nekim drugim terminima. I kod Crnogoraca (i inače u našem narodu) i kod Arbanasa rođenje muškog deteta, naslednika imovine i imena, smatra se kao velika radost. Zbog toga se naprimer u Kučima ovakvo rođenje zove ukratko *sreća*, a kod Arbanasa turskom pozajmicom *nafaklël*, čije je značenje opet 'sreća, radost'. Rođenju ženskog deteta nikad se ne daje ovakav naziv.

Posledica ovakvog shvatanja je i to da u ovome ambijentu *dete* znači m u š k o dete par excellence. Iako slovenska reč *dětę* znači uopšte dete bez obzira na pol, a takvo značenje nalazimo i kod Vuka: *dijète* 'das Kind, f i l i u s a u t f i l i a' (Rj.), ipak u Crnoj Gori, bar u nekim krajevima, *dijete* znači 'muško dete'. To važi, naprimer, za Bratonožiće i za Kuče; a žensko se dete tamo zove isključivo *đevojka* (Erdeljanović, SEZb XII, 516 i SEZb VIII, 203). Prirodno da je zatim došao i nastavak koji označava muško potomstvo, *-ić*, da ovu interpretaciju i formalno obeleži, tako da Erdeljanović u istom značenju konstatuje *dijete* = *đetić* (l. l. c. c.). I kod Vuka se sa »jugozapada« nalazi *djètić* 'dijete, das Kind, p u e r' (Rj.). Ovo ne može biti slovenski razvitak značenja; a i inače je razvitak prilično neobičan. Nema sumnje da je sve ovo prevod arbanaskoga *djalë*. U severnoj Albaniji *djallël*, istina, znači samo 'giovine, ragazzo, figlio' (Cordignano, o. c. s. v.); ali kad G. Meyera nalazimo i *djalë* uopšte kao 'Kind' (E. W., s. v. dal). Ako danas u arbanaškom jeziku treba izraziti pojam deteta bez obzira na pol, onda se upotrebljava romanska reč *fëmijë, fumi* i sl. = *familia* (Meyer, o. c., s. v. fëmilë).

Nažalost je etnologija arbanaske reči *djalë* nejasna; ali opredelili se mi ma za koju od postojećih hipoteza, nigde se ne nalazi prvobitno značenje 'm u š k o dete',[14]) tako da je ovaj razvitak nov, sekundaran.

Koliko se srodstvu po muškoj liniji pridaje veliki značaj, toliko je u patrijarhalnom društvu ž e n s k a l i n i j a, kao što je poznato, bez ikakve vrednosti. To shvatanje važi za indoevropsku

[14]) Po G. M e y e r u (l. c.) reč je u vezi sa *dal* 'nicati'; po O š t i r u je reč neindoevropska i u vezi je sa »predgrčkim« τᾶλις 'jeune fille nubile' (Barićev Arh. I, 114); B o g r e a misli da je od *djall* 'Teufel' (Dacoromania II, 789).

porodicu uopšte. Lingvistički se ovo veoma jasno ogleda. Dok je kod starih Indoevropljana terminologija srodnika po muškoj liniji bila izvanredno razvijena i detaljno razrađena, dotle za srodnike po ženskoj liniji takvih opšteindoevropskih termina jedva da ima, nego se termini razlikuju od jezika do jezika. Tako imamo ne samo opšteindoevropski naziv za o c a, b r a t a i s i n a, nego i dalje: za r o d i t e l j e m u ž a, svekra i svekrvu: st. sl. свекры f., lat. *socrus*, starovisokonem. *swigar-*, staroind. *çvaçruh*, jermen. *skesur* itd.; zatim za m u ž e v l j e v o g brata: st. sl. дѣверъ, lit. *dëverìs*, grč. δᾱήρ, st. ind. *devar-* itd.; dalje za m u ž e v l j e v u sestru: srpskohrv. *zȁova*, rus. *zolva*, lat. *g ōs*, grč. γάλως; za b r a t o v u ženu: st. sl. ѩтры, lit. *jentè*, let. *jentere*, lat. *ianitrīcēs*, grč. hom. ἐνατέρες, st. ind. *yātar-*. Naprotiv, kod ženske linije toga podudaranja nema, i svaki jezik je gradio samostalno. Tako je ženin otac kod Slovena *tъstъ*, u grčkom — sasvim drukčije — πενθερός itd. (v. o tome A. M e i l l e t a, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 390—391).

Ženinim srodnicima ne pridaje se značaj; oni se čak i ne računaju kao srodnici.

To, razume se, važi i za patrijarhalno arbanasko društvo. Kako obaveštava J. G. H a h n, kod Mirditâ, naprimer, isto kao kod Dukađinaca i Malisora, žena ne postaje rod rođacima svojeg muža. Zbog toga je — u slučaju krvne osvete — ne sveti obično muž, nego obaveza pada na njenog oca i njegove srodnike, kojima ona dokraja pripada (*Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar* III, Denkschr. der Kais. Akad. der Wiss., Phil. — hist. Cl., 16 Band, 4 Abt., str. 152). Po Kanonu Leke Dukađinca ženini roditelji se ne nazivaju nikakvim specifičnim terminima za srodstvo, nego se smatraju prosto »prijateljima« (Gjeçof, o. c., 38). To važi i danas u nekim brdskim krajevima Albanije; naprimer u Puki su tast i tašta »prijatelji« (Çabej, o. c., 303). Zbog toga u severnim arbanaskim govorima *mik* (od lat. *amicus*), pored običnog značenja »prijatelj uopšte«, dobija naročito i značenje 'chi dà una figlia a marito, genere' (Cordignano, o. c., s. v.), tojest označava t a s t a. Koliko je, pak, ovo u srodničkom smislu nevažeće, vidi se po tome što je *mik* reč koja se pridaje svakom gostu, baš onako kao kod nas *prijatelj*.

U srpskohrvatskom jeziku prilike nisu identične sa arbanaskim. Jedino na Kosovu mogao sam da konstatujem *pretelji* u značenju 'ženini rođaci', kako to izlazi iz izlaganja D. D e b e l j k o v i ć a, koji veli da svatovi dolaze s puškama »u *prijatelje* po devojku« (SEZb VII, 206). Tu je u pitanju, svakako, svež arbanaski uticaj. Inače dok je kod Arbanasa *mik* samo t a s t, a za s v e k r a postoji stari indoevropski termin *vjehër*, — dotle u našem jeziku *prijatelj* obično, pored značenja 'amicus', ima opštije značenje 'der B e freundete, p r o p i n q u u s' (Vuk, Rječn., s. v.). Veli se i »otišao u *prijatelje*« (ibid.). Uopšte je kod nas *prijatelj*, bar u novije vreme, termin i za tasta i za svekra, kao i *prija* — i za taštu i za svekrvu. Ali je ovaj razvitak očigledno sekundaran, posledica

iščezavanja patrijarhalnog društva i gubljenja pomenutih starih distinkcija. Nesumnjivo arbanaske prilike pokazuju arhaičniji stepen razvitka, jer je uopšte u indoevropskom duhu da se baš tast naziva prijateljem i poznanikom. Isp., naprimer, kod starih Grka πενθερός 'père de la femme' ili kod Indusa *bándhuḥ* 'parent du côté de la femme', i jedno i drugo etimološki identično sa got. *bindan*, nem. *binden* 'vezati', tako da se tast označava prosto kao 'associé' (Meillet, o. c., 391). Moguće je, međutim, da je arbanasko značenje reči *mik* dalo potsticaja za razvitak značenja 'tast' kod naše reči *prȉjatelj*, pa da se docnije kod nas značenje rasplinulo; kako se kod Çabeja vidi, ni u Albaniji se staro značenje *mik* 'tast' nije više svuda očuvalo (l. c.). A da je kod nas *prijatelj* u značenju 'svekar' vrlo novo, vidi se već i po tome što je indoevropski termin *svèkar* i do danas očuvan, i to u svojem prastarom značenju.

### 3. *Glavar, plemenici i zbor*

Paralelizam obrazovanja, pa čak i sličan nastavak, imamo u crnogorskome *glàvār* (Vuk, Rječn., s. v.) i arbanaskome *kryetar* (F. Cordignano, Dizionario Italiano-Albanese, Scutari 1938, s. v. capo). Vuk daje reč *glàvār* samo iz Crne Gore, sa značenjem 'der Oberhaupt, caput', pa dodaje: »Onamo je prvi starješina u nahiji serdar, za serdarima idu vojvode, za vojvodama knezovi, za knezovima barjaktari; svi ovi i ostali znatniji, kao n. p. u Srbiji što su od prije bili kmetovi i sveštenici zovu se *glavari*.« I u severnoj Albaniji *kryetar* je 'capo, presidente, capo di famiglia' i sl. (Cordignano, oba citirana rečnika, s. v. v. krye; capo). U Malesiji se 'glavar sela' zove prosto *kren*, tojest doslovno 'glava' (Jovićević, SEZb XXVII, 61); u Mirditiji je, opet, *kren* 'sud od glavara od svih plemena koja sačinjavaju bajrak' (Jelić, o. c., 61, 68—69). I kako je *krye* samo glasovna varijanta za *kren* ('glava'), to bi *kryetar* moglo biti uzeto kao 'član suda . . .'. Ali to nije potrebno. Dovoljno je obratiti pažnju na obrazovanje *glav-ar* od *glava*, pa zaključiti da i u *krye-t-ar* imamo isto takvo obrazovanje od *krye* ('glava').

Samo se po sebi razume da se od značenja 'glava' lako razvija značenje 'šef' i inače — isp. kod Vuka *poglàvār* 'das Oberhaupt', franc. *chef* < lat. *caput* i sl. — tako da su crnogorska i arbanaska reč mogle doživeti semantičku evoluciju i samostalno. Ali formalni razlozi pokazuju, međutim, uzajamnost. Karakteristično je jednako obrazovanje: srpskohrv. *-ār:* arb. *-(t)ar*, a takođe i isti odgovarajući osnovinski elementi. Moguće je da i u *kryetar* imamo ustvari nastavak *-ar*, a ne *-tar:* dakle *krye-t-ar*, pa da *-t-* pripada osnovi (isp. *-t-* u osnovi ove imenice: neodr. *krye* : određ. *kryet* naprimer u Elbasanu, G. Weigand, *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt*, Leipzig 1913, 30). U tom slučaju bismo imali identične nastavke u oba jezika,[15]) što nije nikako puki slučaj.

---

[15]) Arbanasko *-ar*, kad znači nomen agentis, postalo je od lat. *-ārius* (Weigand, o. c., 38); a to, kako je poznato, važi i za druge balkanske i slovenske jezike (Sandfeld, Lingu. balk., 49 i d.).

Vrlo slične pojave nalazimo i kod reči koja označava člana, pripadnika plemena. U Crnoj Gori se on naziva *plȅmenīk* (Vuk, Rječn.); za Riječku Nahiju reč *plemenik* u istom značenju potvrđuje Jovićević (o. c., 393); a kod Jelića nalazimo reč *plemeništvo* otprilike u značenju 'solidarnost plemenika, pomoć jednoga plemenika drugome u nevolji, kad se krije od osvete' (o. c., 7). Mora se, naravno, uzeti da je *plȅmenīk* sagrađeno od osnove *plemen-* našim produktivnim nastavkom *-īk;* ali pada u oči isti ili sličan nastavak u arbanaskome *fisnik*. Kao što *plȅmenīk* stoji prema *plȅme*, tako i *fisnik* stoji prema *fis*. Neslaganje postoji jedino u značenju: *fisnik* (i od njega naše *fisnik;* isp. napred) ima samo figurativno značenje, napr. 'nobile, cavalleresco' i pridev je; a *plȅmenīk* ima samo obično značenje 'pripadnik plemena'. Ali je jasno da je polazna tačka zajednička. Zato je i ovde verovatno razvitak počeo u simbiozi. Inače je arbanaski nastavak *-nik* slovenskog porekla; ali je postao produktivan, pa se dodaje i na domaće osnove.[16]) Zbog toga bi se teoriski moglo uzimati da je od *fis* obrazovano *fisnik* samostalno; međutim je veza ovde nesumnjiva zbog opštih razloga.

Ovde treba progovoriti i o narodnom telu kroz koje plemenici biraju glavara i uopšte manifestuju svoju političku volju. To je *zbor*, severnoarbanaski *kuvënd*. Ova je institucija nastala baš posle raspadanja feudalnog društva, u vreme kad se u Crnoj Gori i severnoj Albaniji razbuktava plemenski život. Nosioci ratničkih saveza protiv Turaka su arbanaski Mirditi; *kuvënd* je na prvom mestu njihova tvorevina. Jedan talijanski izvor pominje 1455 godine *el convento* (Šufflay, Srbi i Arb., 62).

Kako se obično misli, severnoarbanasko *kuvënd* nije indigena reč, nego je od latinskog *conventus*, čije postojanje na Balkanu potvrđuje i rumunski i novogrčki jezik: *cuvînt*, κουβέντα. Iz osnovnoga značenja 'skup' razvilo se značenje 'govor, govoriti'. Tako rumunski *cuvînt* znači danas samo 'reč', grč. κουβέντα 'conversation'; *cuvînta* 'parler', κουβεντιάζω 'converser'; i severnoarbanaski *kuvëndój* znači 'parler', tojest imamo isti razvitak kao u našem *zbȏr: zbòriti* (isp. o tome Sandfelda, Lingu. balk., 34—35). Ali što se došlo do ovog recentnog balkanskog značenja ('govoriti'), to i pokazuje da reč nije imala značenje političkog termina.[17]) I u staroslovenskom jeziku, uostalom, съборъ znači samo 'réunion' (Sandfeld, l. c.). Kod Vuka ni *zbȏr* i *sábor* nema političko obeležje; za prvo on veli 'Versammlung, Gesellschaft, Unterhaltung, Gespräch'; a za drugo a) die Kirchensammlung, das Concilium, synodus', b) 'der Zusammenlauf des Volkes (der Wallfahrter) an Wallfahrtsörtern, populus congregatus' (»je li bilo mnogo *sabora* danas kod namastira?«). Standardna naša reč za politički skup bila je u prošlosti: *vijȅća* f., za koju Vuk zaista daje značenje 'Konferenz,

[16]) Napr. *drithnik* 'Aufbewahrungsort für Getreide', prema domaćoj reči *drithë* 'žito' i sl. (Jokl, Baričev Arhiv I, 39—40).

[17]) Francuski *Convent* je, naravno, termin knjiškog porekla, kako se vidi već i po glasovnoj strani.

Berathschlagung', a to je nešto sasvim drugo. Klasična su dubrovačka politička tela nazvana *vijećima* (isp. i kod Vuka, s. v. *vijȅće* n.).

Odavde izlazi da je crnogorska reč *zbor* u značenju neke vrste parlamenta verovatno dobila svoju unutrašnju sadržinu prema arbanaskome *kuvẽnd* (potvrda ima dosta, tako da ih nije potrebno naročito navoditi). U savremenome političkom životu termin *zbor* razvio je svoje značenje iz prvobitnog značenja 'skup uopšte', iz kojeg značenja se razvilo i ono što danas postoji u rumunskom i novogrčkom jeziku.

### 4. *Krvna osveta i besa*

U oblasti krvne osvete poređenje naše terminologije sa arbanaskom olakšano nam je naročito time što postoji i specijalna Jelićeva etnološka studija baš o ovome predmetu (o. c.). S druge strane običaj je još opšteslovenski i poznat i kod drugih naroda, tako da je katkada teško odvajati ono što je staro od onog što je recentno. U našem Srednjem veku postojala je кр(ъ)жда, institucija krvne osvete. U vreme kralja Milutina se кражда mirila novcem (Jelić, o. c., 20). U jednom dokumentu kralja Tvrtka upotrebljen je izraz имати кръи u značenju 'tražiti naknadu za izvršeno ubistvo' (ibid.). Krvna osveta postojala je, uostalom, ne samo u Crnoj Gori, nego na zapadu takode i u Dalmaciji, a isto tako i na istoku, u južnoj Srbiji i Makedoniji (ibid., 20—21). Zbog svega toga je najčešće pitanje šta je u terminologiji ovoga običaja u Crnoj Gori i drugim našim krajevima ostatak starine, a šta je razvijeno kao sekundarno, u simbiozi s Arbanasima. U mnogim slučajevima moraćemo se zadovoljiti prostom konstatacijom paralelizma; ali će se ponekad ipak moći govoriti i o genetskim vezama.

Kako sam već pominjao, sama reč *krv* = arb. *gjak* termin je za razne pojmove u vezi s običajem krvne osvete. U arbanaskom jeziku se 'ubistvo' kaže *gjaksí* (Cordignano, milansko izdanje, s. v. gjak); ali i sama reč *gjak* ('krv') dobila je u ovom ambijentu značenje 'omicidio' (Cordignano, l. c.). To isto imamo i u Crnoj Gori. I tamo *krv* dobiva značenje 'ubistvo'. Isp. naprimer iz Pipera: »Glavari rešavahu zajedno sa zborom o *krvima*, o ratovanju i mirenju« (Erdeljanović, SEZb XVII, 283). Tako isto i u Staroj Crnoj Gori: »Ožegovičani su bili zauzeli svu zemlju Račetinu za *krv* i tek pre 70 godina su je Mijanovići, izmirivši novcem *krv* koju je Račeta učinio, uzeli od njih« (Erdeljanović, SEZb XXXIX, 98). *učiniti dve krvi* znači u Crnoj Gori 'izvršiti dva ubistva' (Jelić, o. c., 30). Kod Jelića nalazimo i izraz *šest krvi* u značenju sume koja se plaća pri likvidiranju sukoba nastalog zbog ubistva šest lica i koja iznosi 60 dukata (o. c., 117). Tako je i u južnoj Srbiji. U Poljanici i Klisuri je R. Nikolić čuo da su neki ljudi bili osuđeni na robiju za »tri *krva*«, tojest tri ubistva (SEZb VI, 126, nap. 2). U tom kraju, uostalom, postoji običaj *pizme*, neke vrste krvne osvete; smatra se da je to specifična arbanaska pojava, ali se, kako se vidi, ovoga običaja drže i tamošnji Srbi (ibid., 128).

Frazeologija je i inače često identična u našem i u arbanaskom jeziku. U Crnoj Gori odgovarati — po proceduri tradicije o krvnoj osveti — za izvršeno ubistvo kaže se *padati na krv* (Jelić, o. c., 26, 40). Tačno istu frazu imamo i kod Arbanasa. Naprimer se u severnoj Albaniji kaže *kam rá në gjak* 'ho commesso un omicidio' (Cordignano, o. c., s. v. gjak), što doslovno znači 'pao sam u krv'. Isp. o tome i kod Gjeçofa (o. c., 39—40).

Paralelizam je i u izrazu *uzeti krv* 'osvetiti se za ubistvo nekog bratstvenika' (S. Dučić, o. c., 174), koje se slaže sa arbanaskim *marr gjakun* 'avenge oneself' kod Pekmezija (Mann, s. v.), doslovno 'uzeti krv'; isp. takođe *mora gjakun e t' im et* 'uzeo sam krv svojeg oca' kod Kristophoridhija (Mann, ibid.), *e mora gjakun e t' êm vllá* 'uzeo sam krv svojeg brata' u severnoj Albaniji (Cordignano, o. c., s. v. gjak). Nema ovde sumnje da je ova frazeologija nastala u simbiozi, možda potsticana i sa obe strane.

Posle izvršenog ubistva koje podleže osveti — može doći do k o m p o z i c i j e, mirenja zavađenih porodica, bratstava itd. Za takvo mirenje kod Crnogoraca postoji raširen slovenski termin *umir* (Jelić, o. c., 12—13 i d.; za Riječku Nahiju v. Jovićevića, SEZb XV, 739 i d.; za Pipere Erdeljanovića, SEZb XVII, 285). To je procedura po kojoj se plaća često izvesna novčana naknada, i vrše i druge radnje koje idu za prekidom zavade (isp. Jelića uopšte, l. c.). Arbanasi to zovu *pajtimi i gjakut* (Jelić, o. c., 83), doslovno 'mirenje krvi'. Kod Crnogoraca nalazimo prevod ovog arbanaskog izraza. Tako se u Piperima isti postupak zove *mirenje krvi* (Erdeljanović, l. c., 285). I u Kučima se kaže isto tako *miriti krv* (Dučić, o. c. 163).

U tesnoj vezi sa krvnom osvetom je institucija b e s e. Mi smo već videli da arbanaska reč postoji u našem jeziku kao pozajmica (isp. gore). Ali se u istom značenju upotrebljava, bar u našim jekavskim govorima, i reč *vjëra*. Vuk za nju daje tumačenje 'Treue und Glaube, fides'. Naprimer:

I sunce je *vjerom* prevrnulo,
Te ne grije zimi k'o i ljeti,
A ja *vjerom* prevrnuti neću.
(Rječn., s. v.).

Ovde je teško govoriti o kalkiranju od naše strane, tim pre što вѣра i u našem starom jeziku ima isto značenje (isp. Jokla, Bel. Zb. I, 73 i d.); a još manje se može sumnjati u starinu značenja arbanaskoga *besë*, koje je po Balkanu toliko rašireno (isp. napred, I odeljak). Ali je ipak značajno da se u Crnoj Gori u istom značenju upotrebljava i *vjera* i *besa*. Za značenje *vjera* 'zadata riječ' isp. potvrdu iz Pipera (Erdeljanović, SEZb XVII, 284) i Kuča (Dučić, o. c., 199). I Njegoš u »Gorskom vijencu« ovako upotrebljava reč *vjera* (v. niže).

U vezi sa garantijom koju pruža besa stoji i arb. glagol *me lidhë*, koji pored običnoga značenja 'vezati' ima i značenje 'garantire' (Cordignano, o. c., s. v. lidhë). Odavde imamo poluprevedene izraze *vezati se na besu* 'dati obavezu pri mirenju krvi' (Dučić, o. c., 177) i *vezivanje bese* 'mirenje posle krvne osvete' (Jelić, o. c.,

95). Za isti se pojam može u Crnoj Gori reći i *vezati mir* (ibid., 92), gde drugi deo, *mir*, pretstavlja prevod arbanaskoga *besë* u značenju 'primirje'. Arbanaska reč zaista ima i takvo značenje: isp. kod Cordignana *besë* 'tregua' (o. c., s. v.); kod Gjeçofa *besa* 'tregua' (o. c., 176, 177), a takođe n. grč. krit. μπέσα 'Friede', turski *besa* 'trêve entre deux individus ou deux partis' (potvrde su navedene u I delu). Manje je verovatno da je *uhvatiti besu, uhvatiti vjeru* takođe prevod s arbanaskog, jer izraz i inače nalazimo, naprimer kod Vuka: *uhvatiti vjeru (s kim)*. Moguće je da se u našem jeziku izraz formirao samostalno. Isp. ipak iz Crne Gore: *uhvatiti besu* u Kučima (Dučić, o. c., 34), »bratstva *uhvate* među sobom *vjeru*« u Piperima (Erdeljanović, SEZb XVII, 284). I Njegoš upotrebljava ovaj izraz u »Gorskom vijencu«: »Al' od mira *vjeru uhvatimo*« (stih 729).

Videli smo gore, u I delu, šta je jemac, dorëzan. On ubici može dati besu da će garantovati za njegovu bezbednost. Skloniti se pod zaštitu jemca, kaže se u Crnoj Gori *pasti u nečiju besu* (Jelić, o. c., 26). Ovo se isto, međutim, kazuje i jednim drugim izrazom: *pasti u ruke*. Kad je u Kučima neko u nevolji jer ga goni krvna osveta, on dolazi i veli svojem jemcu: *u tvoje ruke i na tvoj obraz padam* (Dučić, o. c. 200). Ovde se, dakle, *ruka* uzima kao simbol zaštite. O arbanaskome *dorë* = slov. рѫка u značenju »zaštita' govori N. Jokl (Bel. Zborn. I, 73—75 i d.). Jokl uzima da se značenje razvilo nezavisno kod nas a nezavisno kod Arbanasa, zbog toga što ruka i u nekim drugim jezicima dobiva ovo simboličko značenje: staronemačko *mund* 'zaštita' u vezi je sa lat. *manus* 'ruka'. I *rukostavnik* 'jemac' oko Budve u XVIII veku Jokl ne smatra kao obrazac sa kojeg je prevedeno arb. *dorëdhan* 'id.', zbog toga što je drugi deo naše reči načinjen od glagola *stâviti*, pa nije adekvatno sa arb. *dhanë*, koje znači 'dati'.

Međutim je u izrazu *pasti na ruke* nemoguće poreći vezu sa arbanaskim *me rá në dorë* 'arrendersi' (Cordignano, o. c., s. v. dorë),[18]) što bukvalno znači 'pasti u ruku'. I crnogorska i arbanaska fraza su i po značenju i po sastavnim delovima identične. Što se tiče izraza *pasti u besu*, on je takođe vrlo razumljiv, pošto i slovensko *vera* i arbanasko *besë* i *dorë* imaju podjednako značenje 'garantija, zaštita' (isp. Jokla, l. c.).

Da li se, protivno Joklu, rukostavnik može ipak dovoditi u vezu sa *dorëdhan* i smatrati kao neprecizan prevod ove arbanaske reči, vrlo je teško reći. Jokl, istina, nalazi jedan primer iz naših spomenika gde se рѫка može shvatiti kao 'zaštita' (u Monum. serb., 102); ali inače *ruka* obično nema u srpskohrvat-

[18]) Arbanasko *dorë* je i inače prevođeno kod nas u više mahova i u drugim značenjima. Tako u Crnoj Gori nalazimo izraz *ruka hljeba* u značenju 'vekna' (Stara C. G., potvrda od P. Nikitovića, u leks. gradi SAN), koje se, kako izgleda, poklapa sa arb. *mbas dor[ë]*, koje znači vrstu hleba, doslovno 'na ruku' (Elezović, Rečn. kos.-met. dijal., s. v. bazdore). I arbanasko *vë dorë* 'beginne', doslovno 'lege Hand an', nalazimo prevedeno u Skopskoj Crnoj Gori kao *rúčim* 'počinjem', *se rúči* 'počinje se' (A. Petrović, u leks. gradi SAN).

skom jeziku ovoga značenja. Zbog toga je moguće pomišljati ovde na arbanaski uticaj, iako on nije neosporan. S druge strane, crnogorska reč *nārûštvo* 'usluga, pomoć' (Crmnica, B. Miletić, SDZb IX, 514) ne sadrži to značenje, kao ni *izrúčiti* 'odmeniti' (Vuk, Rj.). Zbog toga ovde nema razloga tražiti arbanaski niti kakav drugi uticaj.

### 5. *Čojstvo i junaštvo*

Ratovanje i četovanje je u mnogome imalo isti karakter i kod Crnogoraca i kod Arbanasa. Dovoljno je setiti se, naprimer, crnogorskih »udarâ u ovce« neprijatelja; jedan takav okršaj nam opeva Njegoš u pesmi »Udar u ovce bega Ljubovića«. Kod Arbanasa su ovakve sitne ratničke akcije takođe bile nerazdvojni deo života. Zbog toga Lekin Kanun precizira njihove pravne uslove i posledice; deoba ovaca opljačkanih sa neprijateljskog katuna sprovodi se po naročitim tradicionalnim propisima (Gjeçof, o. c., 166 i d.). Prirodno je, dakle, što slični pojmovi dovode ovde do podudaranja u terminologijama.

Vrlo je karakteristična činjenica da se u arbanaskom jeziku jednom istom rečju označava i pojam mladog čoveka i pojam junaka: to je *trim* (K. Sandfeld, o. c., 69—70). To sve, naravno, proističe iz opšteg shvatanja muškog naslednika kao lica koje će uzeti na sebe od oca i svoju vojnu, ratničku obavezu (isp. napred o tome). Pod arbanaskim uticajem je i aromunska reč *gone*, koja je prvobitno značila samo 'jeune homme', dobila i značenje 'héros' (l. c.). Vrlo verovatno je pod arbanaskim uticajem i opšte-srpskohrvatska reč *jùnāk* dobila značenje hrabrog čoveka. Kako je inače poznato, slovenska osnova *jun-* inače nema takvog značenja: st. sl. ЮНОТА znači samo 'mladost', a takvo, prvobitno, značenje se očuvalo i u našoj imenici *júne* (doslovno 'mladunče [od krave]'). To znači da je *jùnāk* dobilo ovo svoje značenje na Balkanu, i zacelo ne bez veze sa razvitkom date arbanaske i rumunske reči. I u arbanaskome *trim* značenje 'hrabar čovek' je sekundarno, kako izgleda pri etimološkoj analizi. Ako je tačna etimologija G. Meyera (Etym. Wb., s. v.), *trim* ide zajedno sa st. ind. *táruna* — 'jugendlich, zart', grč. τέρνη 'zart' (o teškoćama te etimologije v. Walde-Pokorny, Vergl. Wörterbuch der idg. Sprachen I, 728).

Isti razvitak značenja nalazimo, uostalom, i u crnogorskome *đetić* — slično i u arb. *djalë*. Vuk daje značenje (s. v. djetić), pored ostaloga, i 'Held'; a *djalë* može značiti u severnoj Albaniji 'persona armata fedele a un capo' (Cordignano, s. v. djalë). Paralelizam ovde nije baš potpun; ali je ipak značajan.

Kako se inače od značenja 'mlad' (a ovde dolazi i srodno značenje 'slab, nejak') teško razvija značenje 'junak', atribut koji se inače pridaje zrelom muškarcu, — to je teško poricati vezu između našeg i arbanaskog semantičkog razvitka; iako nije obavezno da impuls bude baš sa arbanaske strane.

Prirodno je da su i izvedena abstracta obrazovana paralelno: *junaštvo* = *trimni-ja.*

U Kučima se — upućeni junacima u borbi — upotrebljavaju neki izrazi paralelno i kod Crnogoraca i kod Arbanasa. Poziv na boj je *kojunaci,* što se tačno slaže sa arbanaskim *kushtrimi,* doslovno 'ko junak'. Borbeni poklič je kod crnogorskih Kuča *A, ko junak!* a kod Kuča arbanaskog jezika isto tako: *A, kush trim!* (Dučić, o. c., 118).

Postoji kod Kuča još jedan izraz koji se takođe javlja kao ista formula u oba jezika: *A, na glave!* = arb. *A, nlël krena!* Uzvik se objašnjava poznatim običajem da se ubijenome neprijatelju otseče glava kao trofej; običaj je postojao i u Kučima (ibid., 186 i d.). Isp. uostalom, u našim narodnim pesmama:

Pa mu rusu otsiječe *glavu,*
Kulašu je baci u zobnicu.
i sl.

I inače se u Crnoj Gori *pobedio neprijatelja* kaže naprosto *pos'eka dušmansku glavu* (npr. u Riječkoj Nahiji, Jovićević, SEZb XV, 668). I pri umiru, likvidaciji sukoba među zavađenima zbog »*krvi*«, ubica nudi porodici ubijenoga »svoju *glavu*«, što ima ustvari simbolički smisao (Jovićević, ibid., 712). U celoj ovoj svetlosti, dakle, izrazi *na glavu* = *nlë! krena* sasvim su razumljivi.

Pojam junaštva je i u patrijarhalnoj sredini tesno vezan sa pojmom viteštva, iako se, dabome, tumači na svoj način. Pitanje časti je, uostalom, uzrok čestih sukoba, jer patrijarhalni moral veoma mnogo polaže na čast.

Termin za čast je *obraz;* i to značenje ova reč ima i uopšte u našem jeziku. Kod Vuka u Rječniku *obraz* znači 'Scham und Ehre, pudor'. Naravno i arbanaska reč *faqe* — pored realnoga značenja — ima i značenje časti. Ali se ovakav semantički razvitak javlja i u drugim jezicima. Isto značenje ima naprimer i tal. *faccia.* Nije lako reći otkud to da baš ovaj deo tela postane oznaka časti i dostojanstva. Možda zbog toga što lice svojim promenama pokazuje iskrenost ili neiskrenost osećanja.

Važno je, međutim, da se i dalja frazeologija viteštva u našem i arbanaskom jeziku neobično lepo slaže. U Crnoj Gori neokaljana čast je *svijeta obraz* (isp. npr. u Riječkoj Nahiji, Jovićević, SEZb XV, 671), a u severnoj Albaniji se to veli *faqe e bardhe* (Cordignano, s. v. faqe), tojest doslovno 'beo obraz'. Ali postoji i arbanaski izraz *ju shndritë faqe,* tojest 'osvjetlati obraz' (Cordignano, l. c.), baš kao i u Crnoj Gori i drugde u našem jeziku. Ali se kaže i *ju zbardhe faqeja,* što bukvalno znači opet 'obeliti obraz' (ibid.). Da li se i kod nas može reći pored *svetao obraz* takođe i *beo obraz,* nije mi poznato: ali bez obzira na to, i ovde se mora konstatovati slovensko-arbanaska uzajamnost u pojmovima i u frazeologiji.

Naprotiv je znak uvređene časti uprljan obraz. Naprimer ako neudata devojka zatrudni i tako se ogreši o moral svoje sredine, ona je time *ocrnila obraz,* svoj i svojih srodnika (Jovićević, SEZb XV, 673), postala je *bezobraznica* (ibid., 675). I Arbanasi uvredu

časti nazivaju ocrnjenjem obraza. Isp., napr., ono što veli Kanun čoveku kojem je uvređena čast: »Se vuoi perdonarlo, perdonalo, se credi, lava la fronte macchiata« (Gjeçof, o. c., 136). »Il *viso* sporco, se vuoi, lavalo, se non vuoi, *anneriscilo* anche di più« (o. c., 123). Tako je, dakle, *faqe e zezë*, doslovno 'crn obraz' (Cordignano, l. c.) identično i po konstrukciji i po značenju sa crnogorskim (i uopšte srpskohrvatskim) *crn obraz*. U arbanaskom jeziku se izraz upotrebljava i pridevski: *faqezi, faqezez, faqezezt* (l. c.), što bi se moralo prevesti sa 'crnoobrazan'; po saopštenju koje imam od prof. J. V u k o v i ć a, u govorima crnogorske Hercegovine čuje se kao običan i pridev *crnobrazan* i dalje izvedena imenica *crnobraznik*.

Dalje se mogla izostaviti imenica *obraz*, tako da je atribut *crn* uzeo na sebe to značenje sramote. Od njega je načinjen glagol *ocrniti se*, koji u Vukovom jeziku znači 'sich schlechten Namen machen, denigrare se ipsum'. U arbanaskom jeziku glagol *zezue* 'ocrniti' — nema ovakvog značenja, jer je skrenuo u jednu drugu semantičku sferu (znači 'u crno zaviti; ucveliti' i sl.). Ali zato pridev *i bardh* (dosl. 'beo') i m a značenje 'častan'. U severnoj Albaniji se putnik dočekuje blagoslovom *ardhsh* i *bardh*, koji Cordignano (o. c., 4) prevodi najpre 'che tu sia il benvenuto', ali zatim dodaje da doslovno znači 'che tu venga b i a n c o (con onore)'. Zašto se baš časnost pripisuje putniku-namerniku, jasno je kad se zna koliko Arbanasi cene, s jedne strane, — čast, a s druge, — gosta (isp. Gjeçofa). Očigledno je prevod arbanaskog pomenutog izraza formula kojom na Kosovu na dan svadbe mladoženjin otac ispraća momka i ostale svatove: »Srećan vi put i *svetli bili*« (potvrda kod D. Debeljkovića, SEZb VII, 197). Pada i ovde u oči da Arbanasi u ovome izrazu upotrebljavaju pridev *i bardh* ('beo'), dok Srbi namesto njega imaju pridev *sveta(o)*.

Iako je teško reći za sve ove izraze da su jedni prema drugima kalkirani, ipak se za izraze *osvjetlati obraz* = *ju shndritë faqe*, a tako i za *svetao bio* = *ardhsh i bardh* može slobodno reći da su u genetskoj vezi. Biće ovde u pitanju arbanaske fraze prevedene na srpskohrvatski jezik.

Prioritetom muškarca nad ženom u patrijarhalnom društvu objašnjava se i činjenica da *čȏjstvo* u Crnoj Gori znači 'vrlinu' (Vuk, Rječn.), 'časnost'. Isp. naslov poznate knjige Marka Miljanova *Primjeri čojstva i junaštva*. Isto značenje ima »u južnim krajevima« i reč *čovječȁnstvo* (kod Vuka). Ali se kod Vuka značenje ne vidi sasvim tačno. U svakom slučaju, isto kao što je od *čȏvjek, čȏjk* nastavkom *-stvo* za abstracta načinjeno *čȏjstvo* i sl., tako je i u arbanaskom jeziku od *njer* 'čovek' obrazovano *njerëzí* tipičnim arbanaskim nastavkom *-zí* za građenje apstraktnih imenica. Za *njer(ë)zí* u severnoj Albaniji nalazimo kod Cordignana dosta neodređeno 'umanità, civiltà, c o r t e s i a' (s. v. nier-zi). Još ponajbolje odgovara prevod 'cortesia' onome pojmu *čojstva* koji nalazimo kod Marka Miljanova.

Ipak se ovde ne može pouzdano govoriti o međusobnom srpsko-arbanaskom uticaju, iako je on verovatan, — a ne može zbog toga što se i inače u patrijarhalnom svetu javlja ovakav semantički

razvitak, iako možda ne tako često. Isp. i u latinskom jeziku *vir* 'čovek, muž' i *virtus* 'vrlina', izvedeno sufiksom *-tus* za abstracta.

Dok je u ovakvom ambijentu muškarac simbol vrline, — a to znači u prvom redu hrabrosti —, dotle je žena simbol slabosti, tojest otsustva »vrline«. Po ženi, tojest onoj koja oplakuje junaka a sama nije junak, koja pri oplakivanju *kuka,* — i reč *kūkavica* u našem jeziku postala je oznaka i za muškarca koji nema vrline = hrabrosti. Ovo značenje se ne ograničava na Crnu Goru i susedne krajeve, nego se raširilo daleko. I kod Vuka je *kūkavica,* pored ostalog, 'ein elender Mensch, homo nihili', naravno ne u materijalnom smislu.

Isto to — i ne slučajno — nalazimo i kod Arbanasa. U arbanaskom jeziku, naprimer u severnim govorima, imamo onomatopejske reči *qyqe* f.; *qyq* m. 'cuculo, uccello considerato come solitario e infelice', tojest ptica kukavica. Od njenog imena, isto kao kod nas, postao je naziv prezrenog čoveka. Arbanasi ovde imaju derivate *qyqán* m., *qyqár* m. 'misero, infelice' (Cordignano, s. v. qyqan).

P. Bulat objašnjava ovaj semantički razvitak, karakterističan baš samo za južne Slovene i Arbanase, ovako: »Zum Unterschied von den meisten anderen nicht-slavischen Völkern, stellen sich die Balkanslaven in Übereinstimmung mit den Albanesen in ihrer anthropopatischen Äthiologie über den Kuckuck diesen als vermeintliches früheres weibliches Wesen vor. Am häufigsten ist es die Mutter, Schwester, Tochter oder Braut, die ihren Sohn, Bruder, Vater oder Mann beklagt. Der Grund für eine solche Auffassung und Vorstellung vom Kuckuck liegt... in der Psychologie des kriegerischen balkanslavischen [i arbanaskog] Elementes selbst, dem das Erlebnis und damit das Bild des klagenden weiblichen Wesens wegen des Todes eines im Kriege gefallenen teueren Familienmitgliedes immer sehr nahe lag« (*Zur Semasiologie des Kuckucks im Balkanslavischen,* Revue Int. des Etudes Balk. III, 531). Kukanje je, dakle, karakteristično za žene, tako da je po ovim shvatanjima — u ljudskom društvu — žena kukavica par excellence. A kako žena inače ne može biti junak jer joj to i nije uloga, — to i muškarac koji nije junak, koji dakle nije častan nego je bedan, dobiva ovaj naziv. I to ga dobiva baš po osobini koju žena ispoljava u trenutku svoje najveće slabosti, kad kuka, oplakuje pokojnike. Da srpskohrvatsko *kukavica* i arbanasko *qyqan, qyqar* dobije ovakvo značenje, potrebna je bila »ratnička sredina«, kako veli Bulat, ili kako bih ja rekao, to značenje se formiralo u patrijarhalnom društvu nekih krajeva na Balkanu.

Naravno, ni u ovom slučaju nije lako reći jesmo li ovde imali razvitak južnoslovenske reči presađen u arbanaski jezik ili obrnuto, jer su isti uslovi postojali na obe strane. Ali su srpskohrvatski i arbanaski proces u međusobnoj vezi, kako jasno izlazi iz Bulatovog izlaganja. S druge strane, mi kod nas — u Crnoj Gori — nalazimo i jednu arbanasku pozajmicu baš iz oblasti običaja pogrebnog tuženja: to je *đekati* od *gjëkonj,* o kojem smo napred već govorili. Zbog toga izgleda verovatno da je i ovde mogao uticaj doći sa

arbanaske strane, pa se dalje raširiti. Ali bilo to tako ili ne, ova semantička evolucija reči *kukavica* = *qyqe* značajna je za pitanje slovensko-arbanaske simbioze o kojoj ovde govorimo.

## 6. *Istraga*

Kao što se porodica, zadruga, bratstvo i pleme označavaju u Crnoj Gori i severnoj Albaniji vrlo često izrazima koji pokazuju frazeološki paralelizam, tako se u nekim slučajevima i za uništenje gentilne jedinice, za istrebljenje porodice, bratstva ili plemena upotrebljavaju katkad paralelni termini. Naravno, i u drugim sredinama do ovakvih istrebljenja dolazi, samo se često specijalni termini i ne pojavljuju. Ovde, međutim, u gentilnim društvenim formacijama — tim pojavama se pridaje veliki značaj. A osim toga — u ratničkom ambijentu, i koji još poznaje i jako razvijen običaj krvne osvete, — ovi pojmovi su, razume se, obavezno doveli i do specifične terminologije koja se obilno služi i figurom.

U Crnoj Gori *trȁga, trâg* znači 'rod, potomstvo' (isp. Miljanova, o. c., 301; Jelića, o. c., 75); a *nàtraga* 'Anwuchs', *natràgati se* 'naroditi se' (Vuk, Rječn.). Isp. i na Kosovu *trȁga* 'soj, rasa' (Elezović, o. c., s. v.). Vuk, istina, veli 'die (T h i e r-) Race, genus'; ali, kako se vidi, reč važi i za potomstvo kod ljudi.[19]) To, uostalom, izlazi već i iz reči *istraga* (isp. i Vuka, s. v.), termina koji je kod nas postao čuven po *istrazi »poturicâ«* iz »Gorskog vijenca«.

Kod Vuka, opet za Crnu Goru, nalazimo u ovoj grupi reči glagol *istrážiti*, za koji on veli da znači 'ausrotten, extermino, z a t r t i'. U formalnom pogledu imenica *istraga* 'uništenje roda i sl.' pretstavlja postverbal. Glagol, pak, *istrážiti* obrazovan je od imenice *trȁga*, koja znači 'rasa, soj', sa dodatim prefiksom *iz-*. Prefiksom *iz-* se kod nas označava totalnost glagolske radnje (isp. *iz-brisati* 'potpuno obrisati'); ali ona nema inače negativno značenje. Zbog toga ovde treba videti kalk prema jednoj arbanaskoj reči.

U arbanaskom jeziku postoji reč *far* 'soj, pleme', o kojoj smo već govorili. Toj reči je dodat prefiks *sh-*, *ç-*, koji znači negaciju onoga što označava osnova. Tako je načinjen glagol: *shfarue, çfarue, shfarosë* (Cordignano, o. c., s. v. v.), *çfaros* (Rečn. tiranskog instituta, s. v. istrebiti), sa značenjem 'istrebiti', odnosno doslovno »raz-sojiti«, »onesojiti«, »učiniti da ne bude soja«. Crnogorska reč sagrađena je po ovome kalupu: od imenice *trȁga* načinjen je glagol *-tražiti*, a dodati prefiks uzet je iz onih glagola srodnog značenja gde je već osnova davala negativni smisao (napr. *iskoreniti* 'iščupati iz korena', tojest 'uništiti' i slični). Da arbanaskog obrasca nije bilo, jezičko osećanje bi rešilo pitanje svakako na drugi način, ne vezujući uništenje soja za osnovu koja baš znači 'soj' ili dajući glagolu neki drugi prefiks koji ima zaista negativno značenje.

[19]) Odnos *trâg: trȁga* po značenju je isti kao sl. *slědъ* 'trag': *na-slědbnikъ* 'potomak'.

Ima još jedan izraz za isti pojam, za uništenje gentilne zajednice. To je crnogorska *ugasa*. U Kučima je *ugasa* slučaj kad izumre muška loza u porodici. To se zove i *ugašeni dom* (Dučić, o. c., 248). Iz Mrkovića nam za reč *ugasa* A. Jovićević daje značenje — nešto drukčije — 'kobija, predznak iskopa' (SEZb XXIII, 139). I S. M. Ljubiša upotrebljava izraz *ugasna pogibija* (Pripovijesti crnogorske i primorske, Dubrovnik 1875, 194). Isp. i na Kosovu *pogäsnut* 'izginuti, propasti, pocrkati' (Elezović, o. c.).

Pojam propadanja porodice ili veće srodničke zajednice nazvan je ustvari slikovito prema u g a š e n o m o g n j i š t u. Gore smo već govorili o ulozi ognjišta u našoj patrijarhalnoj porodici, odnosno zadruzi. Ognjište je, kao stožer kuće, simbol familije. Ali pošto je po shvatanjima patrijarhalnog društva isključivo muškarac u pravnoj mogućnosti da zasnuje familiju i zadrugu, to *ognjište* (= arb. *vatrë*) nije samo simbol porodice, nego pored toga i simbol m u š k e l i n i j e. Kako nas obaveštava S. T r o j a n o v i ć, u Zeti, naprimer, postoji običaj da se posle smrti muškarca — naročito kad je to majci jedini sin ili sestri jedini brat — u kući namerno potpuno ugasi vatra na ognjištu, jer se »iskopala kuća s muškom glavom«, i tako se celu noć ostavi ognjište bez vatre; tek sutra se ponovno pali (o. c., 145). Odavde je taj simbol ne može biti jasniji. Uništiti mušku liniju jedne manje patrijarhalne zajednice — znači u ovoj perspektivi »ugasiti« jedno ognjište. Zbog toga je lako razumljivo značenje reči *ugasa, ugasiti* u ovome smislu.

Isto to nalazimo i u arbanaskom jeziku. I tamo glagol *shue, shuejtë* pored realnog značenja 'spegnere, estinguere' (Cordignano, s. v. shue) ima i značenje 'istrebiti'. Čak u južnoarbanaskim govorima *shuanj* znači 'sterminare' (o. c., 275); odatle je i dalje razvijeno značenje sev. arb. prideva *i shuem* 'misero' (o. c., s. v. shue). O nekoj se vezi crnogorsko-arbanaskoj u ovom slučaju teže može govoriti, zbog toga što je kod svih naroda na svetu simbolika vatre vrlo raširena; moramo se ovde zadovoljiti konstatovanjem paralelizma.

### 7. *Terminologija katuna*

Ovde je na mestu da pregledamo i izvestan broj stočarskih termina. Kako sam napred istakao, formiranje crnogorskih i arbanaskih plemena proteklo je uz najživlje učešće pastirskog elementa. Kad sam govorio o arbanaskim pozajmicama u našem jeziku, ja sam, međutim, izostavio pastoralnu terminologiju; ali sam to učinio iz praktičnih, etimoloških i geografskih, razloga. Ovde, naprotiv, kad je reč o paralelnim izrazima iz oblasti srpskohrvatske i arbanaske terminologije, a takođe i o kalkovima, — nema razloga izostavljati pastirske termine. Ukoliko je dolazilo do uzajamno zavisnog paralelnog lingvističkog razvitka, on je mogao nastati samo u simbiozi, pa dakle na geografski određenijem i ograničenijem arealu; tu se pastoralni rečnik u principu ne može mnogo razlikovati od gentilnog. Zato ga i uzimam na ovom mestu u obzir.

S druge strane, institucija pastirskog katuna je na Balkanu ista svuda, pa bili katunari Arbanasi, Vlasi ili Sloveni, a balkanski katun sličan je pastirskim asocijacijama u Pirinejima i centralnim Apeninima (Šufflay, Srbi i Arb., 52). Isti uslovi su izazvali svuda i iste oblike života, što u našoj perspektivi znači: i slične lingvističke forme u terminologiji. Ovde — kod pastirskih termina — može se, međutim, već a priori očekivati i jednostraniji arbanaski uticaj, i to zbog razloga iznošenih gore (isp. str. 49). Zbog svega toga ovde treba očekivati izvestan broj izraza u našem jeziku koji su kalkovi prema arbanaskim originalima. A biće takođe i slučajeva samostalnog paralelnog razvitka.

Ja ću se zadržati na nekoliko raširenih izraza, dodajući tome i nešto posebnog materijala poznatog mi zasad samo iz neposredne blizine granice Albanije, iz Kuča.

Kao što je uopšte poznato, karakteristika katunskog načina stočarenja (bačijanja) jeste pokretnost. Pastiri preko leta ne ostaju u mestu stalnog stanovanja, nego se penju u brda kad za to nastane sezona (isp., npr., kod S. Milosavljevića, *Bačijanje na Šarplanini*, Glasn. Skop. naučnog društva III, 208—236). U Crnoj Gori *izdizati* je termin za ovaj pokret na viši teren. Vuk (Rječn.) veli za Crnogorce: »*izdižu* s ovcama, tj. kreću se«. Isti glagol se može navesti i iz drugih izvora. Tako isto se upotrebljava *izdizatli* i u Zeti i Lješkom Polju (A. Jovićević, SEZb XXXVIII, 417) i u Bjelopavlićima (Šobajić, SEZb XXVII, 253). U istočnoj Hercegovini se kaže prosto *dizati* intrans. za isti takav pokret (J. Dedijer, SEZb XII, 46). Postoji i odgovarajuća imenica *izdig* (npr. u Kučima, Dučić, o. c., 23 i d.; u ist. Hercegovini, Dedijer, l. c.).

Prema našem *izdig* 'pokret sa stokom u brda' nalazimo kod severnih Arbanasa reč *çojë* 'levata' (dosl. 'podizanje'). Cordignano uz *çojë* dodaje ovo objašnjenje: »Dicono i montanari del tempo di andare o tornare dalla bjeshka«[20]) (o. c., 21). Reč *çojë* je inače glagolska imenica od glagola *çue* 'alzare', 'dizati' (o. c.), koja se upotrebljava u sasvim običnom značenju: npr. *t'u çuemen në nadje* 'levandosi la mattina' i sl. (o. c., s. v. çue). Prema tome imamo lep paralelizam između crnogorsko-hercegovačkog i arbanaskog izraza. Od *çue* = *dizati* načinjena je imenica *çojë* = *izdig*, koja je postala termin za ovaj veliki prolećni pastirski odlazak u brda. O međusobnoj vezi između reči *izdig* i reči *çojë* ne može biti sumnje već i zbog toga što bi u našem jeziku teško bilo inače nazvati ovakav pokret »dizanjem«; da smo stvarali nezavisno, pre bi se nazvao »penjanjem«, »putovanjem«, »odlaskom« i sl.

Zbog toga i impuls treba tražiti na arbanaskoj strani. A za takvo shvatanje nalazimo potvrda i u sledećim činjenicma. Kako se iz Cordignanovog objašnjenja vidi (isp. napred), *çojë* danas ne znači više samo 'penjanje' nego isto tako i 'silaženje', naravno kad je reč o pastirkom pokretu. To znači da je *çojë* postalo termin za ovakve sezonske pokrete, pa da je zanemarena činjenica da glagol *çue* znači s a m o 'dizati', a nikad 'spuštati'. Drugim rečima, imenica

[20]) O arb. *bjeshkë, bjeshk* = crnog. *planina* govorim niže.

se, postavši terminus technicus, odvojila od svojeg glagola. Kod našeg odgovarajućeg termina to nije slučaj; kod nas je veza imenice *izdig* i glagola *(iz)dizati* ostala providna. Zato se pored *izdig* '(pastirski) odlazak' načinilo i *zdig* u značenju '(pastirski) povratak'. Potvrde: *zdig* 'sjavak stada krajem avgusta' (J. C v i j i ć, SEZb IV, CXXXVIII), *zdig, zdizanje* 'pastirski silazak' (Kuči, Erdeljanović, SEZb VIII, 240), *zdig* 'vraćanje ovaca s planine' (Kolašin, građa SAN); *zdig* 'selidba s planine u selo' (Sandžak, građa SAN); u Kučima se svečana večera u čast povratka u selo zove *zdižarica, zdiženica* (S. Dučić, o. c., 36; Erdeljanović, SEZb VIII, 240). Međutim dok obrazovanje imenice *izdig* prema gl. *izdizati* ima smisla sa gledišta građenja naših reči, dotle je *z-dig* formalno besmisleno (isto onako kao što se ne može od *peti* — *penjem* načiniti imenica **spenj* u značenju 'silazak'). I ovo nam takođe ukazuje na to — da prilikom postanka reči *zdig* nije u pitanju domaći razvitak. Nego pred sobom imamo k a l k prema arbanaskome izrazu. Očuvana veza sa *dizati* učinila je da se dodadu prefiksi *iz-* ('gore') i *z-* < *s-* ('dole'), ali nije vodila više računa o osobinama našeg glagola, već se proces vršio s naslanjanjem na tuđi, arbanaski, obrazac. Pometnju jezičkog osećanja izazvanu kalkiranjem pokazuje, uostalom, i jedna stvarna činjenica: da je reč *zdig* mogla dobiti isto značenje kao *izdig*, dakle 'uzlazak' mesto 'silazak'. Ovo nam značenje potvrđuje za crnogorska Brda N. Š ć e p a n o v i ć, koji veli da je *zdig* 'kretanje sa stokom iz nizije, iz stalnih naselja u planinu, u katune' (Zbornik »Cetinje i Crna Gora«, izd. Prof. dr., Beograd 1927, 297), a za Crnu Goru uopšte A. Jovićević (leks. građa SAN), koji daje za *zdig* značenje 'izdig, vrijeme kad se stoka u planinu izdiže'. Kao što se u *çojë* mešaju značenja 'uzlazak' i 'silazak', tako se oba ova značenja sadrže, kao što se vidi, i u našoj reči *zdig*.

Izdig = çojë vrši se u proleće »u planinu«. U Crnoj Gori *planina* znači 'letnji pašnjak'. To je mesto gde nema stalnih naselja, nego gde se samo preko leta smeštaju katuni. *Planina* je svojina »komuna«, seoske zajednice, i na njoj se tokom leta napasaju stada (isp. za Pipere, Bratonožiće i Staru Crnu Goru J. Erdeljanovića, SEZb XVII, 245, 270, 289 i d.; XII, 519; XXXIX, 407 i inače; za Bjelopavliće P. Šobajića, SEZb XXVII, 252, 253). Isto značenje: *planina* 'pašnjak' nalazimo i u južnoj Srbiji, napr. u Poljanici (R. Nikolić, SEZb VI, 39). Ali to inače nije srpskohrvatsko, a još manje je opšteslovensko značenje ove reči. Kod Vuka u Rječniku *planina* znači samo 'der Bergwald, saltus, mons silvosus, cf. gora', a takav je smisao ove reči i u današnjem srpskohrvatskom književnom jeziku. Što se tiče značenja ove reči u opšteslovenskoj perspektivi, ono je od crnogorskog značenja još udaljenije. Isp. slovenačko *planina* 'kahler Fels', poljsko *płonina* 'unfruchtbare Gegend', koradikalno, uostalom, sa grč. πέλλα 'λίθος', nem. *Fels* i sl. (Jokl, LKU, 171 i nav. lit.). Prvobitno je značenje, prema tome, bilo 'stenje, pustinja', a nikako 'brdo' i sl. To je i prirodno kad se uzme u obzir činjenica da je nekadašnja postojbina Slovena bila r a v n i c a. Isto je tako i slov. **berg-* u nekim slovenskim jezicima svedeno od značenja 'mons' na značenje 'obala'.

Međutim se sa rečju *planina* 'pašnjak (na brdu)' tačno poklapa po značenju arbanasko *bjeshk*. *bjeshk* — pored ostalog — znači 'Alm, Alpenweide'. S druge strane, opštesrpskohrvatsko *planìna* 'mons silvosus' poklapa se takođe sa drugim značenjem arbanaskoga *bjeshk:* 'Alpengebirge, Berg, Wald' (isp. Jokla, o. c., 165—166 i 169—172). Zbog toga je očigledno da je *planìna* = *bjeshk* u značenju katunskog termina za pašnjačku zonu — razvilo svoju semantiku u međusobnoj vezi. I kako su baš Arbanasi najeminentniji pastiri na Balkanu, to će crnogorska reč verovatno pretstavljati kalk prema arbanaskoj.

Ali i *planìna* u značenju 'mons silvosus' razvijeno je nesumnjivo na Balkanu. Ovde je, dakako, već i iz geografskih razloga, teško uzimati naslanjanje na arbanasko *bjeshk* 'Alpengebirge', a zatim i zbog toga što je i samo osnovno slovensko značenje moglo dati — u novoj sredini — ovakav smisao.[21]) Paralelizam će u ovom slučaju biti nastao zasebnim razvitkom.

U pastoralnom rečniku Crne Gore i drugih nekih naših krajeva javlja se od reči *planina* izvedenica *planīnār*. Vuk je beleži u Rječniku iz Crne Gore, sa značenjem 'koji je na planini kod stoke, der Sennhirt, pastor Alpinus'. Kako se vidi, po značenju nema nikakve veze sa modernim *planinarem*, koji je turista što se penje u brda.[22]) Međutim se *planìnār* u crnogorskom značenju slaže sa arbanaskim *bjeshka-tár*. Kako se kod leksikografâ vidi, *bjeshkatar* je u severnoj Albaniji tačno to isto 'chi passa l'estate nei pascoli alpini' (Cordignano, o. c., s. v. bjeshkë), dakle katunar. Nema, dakle, sumnje da je naša dijalekatska reč dobila svoje značenje naslanjanjem na arbanasku. U arbanaskom jeziku postoji i oblik ženskog roda *bjeshk(a)tare* (Cordignano, l. c.; Jokl, LKU, 171). To je 'la donna che prepara i latticini', dakle tačno ona funkcija koju ženska čeljad vrši u katunu. Oblik *bjeshkatáre* f. je normalno arbanasko mociono obrazovanje prema muškome rodu *bjeshkatár* (isp. Weiganda, o. c., 41). Sličan termin nalazimo i kod nas: *planinka* (Vasojevići, S. Raičević, Gl. Etn. muz. VI, 67; Hercegovina, L. Grđić—Bjelokosić, SEZb X, 89; Stari Vlah, S. Trifković SEZb V. 620; Dragačevo, K. Jovanović, SEZb XI, 351). I kod Vuka imamo *plànīnka* 'vide stanarica'. A *stanàrica* je u Rječniku 'die Sennerin'. Istina, srpskohrvatsko obrazovanje ovde ne pokazuje paralelizam sa arbanaskim. I to zbog toga što se mociono značenje kod nas drukčije označava. Kao što je pokazao R. Bošković, u našem jeziku pri obrazovanju mocionih odnosa postoji drugi princip, supletivizam *(Razvitak sufiksa u južnoslovenskoj jezičkoj zajednici*, Južnosl. filolog, XV, 8 i d.), tako da je imenica koja označava žensku osobu morala biti sagrađena u duhu ovog principa, nezavisno od arbanaskog obrasca. Jasno je, prema tome, da i ovde imamo pred sobom uticaj jezika arbanaskih pastira na razvitak značenja naše reči.

---

[21]) I arbanasko *bjeshk* je po Joklu (l. c.) imalo nekad značenje prosto 'Abhang, steiler Ort', isto kao i naše *planina*.

[22]) *planínac*, opet, kod Vuka nema veze sa pastoralnom terminologijom, nego znači samo 'čovjek iz planine' (s. v.).

Kod S. Dučića nalazimo iz Kuča nešto drukčije značenje reči *planinar:* on veli da je to 'putnik kad dođe s planine'; ali da se pri tome misli na katunare, vidi se po tome što se ovoj reči odmah suprotstavlja reč *domar* 'putnik kad dođe iz zimnice'[23]) (o. c., 35).

Za podnevni odmor stada na »planini« postoji takođe specijalan termin: to je *plândovānje* 'das Unterstehen des Viehes während der Mittagshitze, requies pecoris in umbra' (Vuk, Rječn.). Mesto na kojem se plandovanje uživa zove se u nas *plândīšte* (ibid., s. v.), u Crnoj Gori i *landište*[24]) (ibid., s. v.). Ako je reč zaista u vezi sa *pladne* =*podne,* kao što se to obično uzima, onda se *plandište* po značenju odlično slaže sa jednom romanskom rečju koju nalazimo kod pastira Vlaha i Arbanasa u potpuno istom značenju. To je aromunsko *miridzu, amiridzu* 'lieu où se repose le bétail pendant les chaleurs', meglenskorumunsko *mirindz* 'id'. (G. Pascu, *Dict. étym. macédoroum.* I, Jaşi 1925, 117), sev. arb. *mëriz* 'luogo ombroso dove meriggiano i greggi' (Cordignano, s. v.), južn. arb. *mbris, -zi* 'Mittagsruhe' (Meyer, Et. Wb., 274). Kako je još od Gustava Meyera poznato (isp. l. c.), imenica je izvedena od glagola *mrizonj, mbrizónj* 'halte Mittagsruhe', a ovo od lat. *meridiare* istog značenja. Arom. *miridzare, amiridzare,* meglen. *mirindzari* takođe znači 'se reposer pendant les chaleurs, en parlant des moutons' (Pascu, l. c.). Glagol rumunski i arbanaski dobro se slaže, dakle, sa našim *plandovati.* Ali je ovde klica razvitka značenja u romanskoj sredini: isp. i talijanski *meriggiare* 'Mittagsruhe halten' (Meyer, l. c.). S obzirom na pastirski smisao, kao predavaoci Srbima dolaze u obzir, dakako, Rumuni i Arbanasi; a s obzirom na geografiju rēči u rumunskom jeziku (samo aromunski i meglenski) — verovatno smo uticaj primali ne samo neposredno od Rumuna, nego i posredstvom Arbanasa.

Povratak iz »planine« je u jesen. Tada se silazi (»zdiže«) u niže oblasti, tamo gde su stalna naselja, da bi se provela zima. Zimsko boravište stoke u nizinama zove se u Crnoj Gori *zimovnik* (Stara Crna Gora, Erdeljanović, SEZb XXXIX, 16), *zimnica* (Kuči, Dučić, o. c., 35). Isti se osnovni smisao krije i u sev. arb. *mërrajë,* juž. arb. *mërraje* 'Winterweide', koje G. Meyer (EW, 471) i za njim Jokl (LKU, 265) svode na lat. **hibernāle* odn. **inverrālia,* tako da reč znači prvobitno 'zimovnik' (isp. sev. tal. *inverno,* veljot. *inviarno* 'zima'). Ovde se, međutim, teško može govoriti o međusobnom srpsko-arbanaskom uticaju, iako reč inače nije poznata balkanskim romanskim dijalektima. I ne može se zbog toga što u arbanaskom jeziku nije potvrđena osnovna romanska reč (**hinvernus* ili sl., u značenju 'zima'), tako da je za arbanasko jezičko osećanje *mërrajë* etimološki zamagljeno; još manje je onda moglo biti prevođeno na naš jezik. Iz istog se razloga ne može govoriti ni o kalkiranju arbanaske reči prema našem *zimovnik, zimnica* i sl., jer je standardna arbanaska reč za 'zimu' — samo indigeno *dimën, dimër.* Sve to, uostalom, za nas nije ni potrebno da uzimamo u kombinaciju, jer nema ničeg prirodnijeg nego da se zimsko pasište

[23]) O reči *zimnica* govorim niže.

[24]) Oblik *landište* je očigledno nastao od *plandište* dovođenjem po narodnoj etimologiji u vezu sa *lâd* (hlad).

nazive kod nas, potpuno nezavisno od uticaja drugih jezika, *zimovnik* i sl. Reči *zimovnik, zimnica* i sl. kod nas imaju, uostalom, šire značenje: uopšte mesta gde se zimuje. To važi za opštesrpskohrvatsko *zimȍvnīk,* koje Vuk objašnjava kao 'der Winteraufenthalt, Winterquartier (der Räuber)', a takođe i za crnogorsko *zimȍvište,* koje po Vuku znači isto što i *zimȍvnīk.*

Ima ovakvih semantičkih poklapanja i u oblasti važne stočarske proizvodnje — mlekarstva. U Crnoj Gori, naprimer u Kučima, postoji izraz *cijeli sir,* kojim se označava 'sir koji se dobije kad se u proceđenu jamužu uspe sirište pa se odliva ira' (Dučić, o. c., 31). I u Hercegovini se takođe upotrebljava izraz *cijeli sir* (S. Trojanović, SEZb II, 92). U arbanaskom jeziku nalazimo isti takav izraz: naprimer u kučkim gegiskim govorima se kaže za isti pojam *djathi i tôn* (Dučić, l. c.).[25]) Slaganje je potpuno: isp. arb. *djath-i* 'sir' i geg. *i tân*[ë][26]) 'ceo'. Na kojoj je strani impuls, to je, dakako, ovde teško reći.

Najzad, i za ime jedne divlje životinje koja jako ometa rad pastirima, v u k a, imaju u Crnoj Gori i Albaniji termini koji su u međusobnoj vezi. U Crnoj Gori se vuk naziva *divina* (u Vasojevićima, S. Raičević, Gl. Et. muz. VI, 58). Iz zapadne Crne Gore, za kraj oko Durmitora, potvrđuje mi isto značenje reči *divina* M i l i j a S t a n i ć, saradnik Instituta za srpski jezik SAN (usmeno saopštenje). Što se tiče Vuka, on veli u Rječniku da u Crnoj Gori *divina* znači uopšte 'Wildheit, feritas'; ali, kako se iz primerâ koje sam naveo vidi, to opštije značenje dobilo je u nekim krajevima određenije značenje: 'vuk'. To je sasvim prirodno. Za pastire naših i arbanaskih planina vuk je divlja zver par excellence. Ali razvitak značenja crnogorske reči *divina* nije nezavisan. I arbanaska reč *bishë,* koja znači uopšte 'fiera, belva', može dobiti, i dobiva, značenje 'vuk'. »*bishë* . . . si dice particolarmente del l u p o«, veli Cordignano (o. c., 11).[27]) Nemoguće je ovde ne videti uzajamnu srpskohrvatsko-arbanasku vezu, iako je, s druge strane, isto tako nemoguće pogoditi s koje je strane, kod nas ili kod Arbanasa, razvitak počeo. Isti uslovi bili su na obe strane.

Preći ću sada na to da ukratko izložim neka leksička podudaranja srpskohrvatsko-arbanaska koja zasad mogu da konstatujem samo u bilingvim Kučima; možda će docnija ispitivanja dopustiti da se areali i liste ovakvih reči prošire. Građa je i ovde uzeta od S. Dučića (o. c.).

Za stado ovaca i koza u Kučima postoje složeni izrazi *bravi ovči* i *bravi kozji,* što se poklapa sa kučkim arb. *beret delmi* (do-

---

[25]) Dučić beleži ćirilicom *djacu mou.*

[26]) Promena *ân* > *ôn* je crta nekih severnogegiskih govora (Jokl, LKU, 110; Bel. Zb. I, 54; C. T a g l i a v i n i, *Le parlate albanesi di tipo Ghego orientale — Dardania e Macedonia nord-orientale,* u zborn. Le terre albanesi redente I — Kossovo, Roma 1942, 32—36).

[27]) Gustav Meyer izvodi arb. *bishë,* za koje on daje samo značenja 'wildes Tier' i 'Dachs, Hamster', od latinskoga *bestia,* upućujući na tal. *biscia* 'Schlange' (EW, 38). U glasovnom je pogledu Meyerova etimologija besprekorna.

slovno 'stado ovaca') i *bakтí llivet*[28]) (doslovno '... kozâ'), str. 7. Mesto arbanaskog kvalitativnog genitiva stoji naš kvalitativni pridev.

Posle strižbe ovaca i koza, koja je naročito u stara vremena bila svečana, — priređuje se svečan ručak, gozba, koju crnogorski Kuči zovu *strižarica;* sa tim se slaže arb. *n' qethun*[29]) (isp. *qeth* 'seći, strići'). Ovčija vuna koja se dobije tom prilikom je »velika«, prema »maloj« jagnjećoj. Zato kučki Crnogorci ovčiju vunu zovu *velju vuna,* a to je jednako sa arbanaskim *leshi i madh.*[30]) Str. 30.

Muško jagnje koje se sprema za »ugiča«, »prehodnika«, naročito se ukrašava, jer po Lekinom kanunu — »il ... montone con campana [tj. ugič] ....è l' onore del gregge« (Gjeçof, o. c., 88). Zbog toga mu se — da bi postao što reprezentativniji ovan — uvrću rogovi. Takvo jagnje sa uvrnutim rogovima zove se u Kučima *obrćorog,* a to se arbanaski kaže *briẽn drellun*[31]) (doslovno »uvrnuti rogovi«). Str. 13.

I *zrna* pl. 'testiculi' (kod ovna i drugih mužjaka), str. 15, pretstavlja kalk prema arbanskome *koqe, koç,* koje u sebi krije i ovo značenje, iako mu je osnovno značenje 'zrno'. Kod Dučića se, istina, paralelni arbanaski izraz ne navodi; ali *zrno* u našem jeziku inače nema toga značenja. Razvitak arbanaskog *koç* analizirao je N. Jokl (Slavia XIII, 324—325).

III.

Posle svega ovog izlaganja ostaje mi da svedem rezultate i da izvučem zaključke koji se mogu izvući. Opšti utisak je da se o srpskohrvatsko-arbanaskoj simbiozi u okviru plemenskog života najnovijeg porekla — može dobiti slika i putem lingvističke analize. Srpsko-arbanaske veze u oblasti gentilnog sistema i specifičnog pastirskog života dadu se pratiti vrlo dobro i lingvistički. One su u ovome:

1) U arbanaskom jeziku postoje pozajmice južnoslovenskog porekla koje se odnose na gentilnu terminologiju i koje su nastale u toj eposi. To smo mogli konstatovati za *rod, rodnár; skot; pobratim* (itd.), *pobratini,* zacelo i *domaqin;* manje kazuju u ovom pravcu reči *vojvod, vojevodë; kasnes; starisfat; dever,* jer mogu biti i starijeg, feudalnog porekla.

2) U srpskohrvatskom jeziku postoje pozajmice arbanaskog porekla u istoj oblasti značenja. To su u Crnoj Gori *fis; besa; đekati, đekalca,* a na Kosovu i *dorzon, drzon.*

3) Postoji u ovoj semantičkoj oblasti, a tako i u stočarskoj terminologiji, niz kalkova u našem jeziku prema arbanaskim obrascima; a tako zacelo i niz arbanaskih kalkova prema našim rečima. Međutim je katkada ovo vrlo teško utvrditi, jer i nezavisan razvitak može dovesti do istih konstrukcija, kako smo sigurno

[28]) Dučić piše ćirilicom *бакшй ливеш. л-* zacelo znači *ll-*, koje je postalo dijalekatski od *dh-* (Tagliavini, o. c., 59—60). Sev. arb. inače *dhi* znači 'koza'.

[29]) Kod Dučića *нћесун.*

[30]) Kod Dučića *леши маз.* Pada u oči drukčija zamena opštearbanaskoga *dh* (ne sa *ll*), ili, tačnije, njegovo čuvanje, koje Dučić obeležava, dakako, samo približno.

[31]) Opštearb. *dredh* 'uvrnuti'; ovde imamo pomenutu dijalekatsku promenu *dh* > *ll.*

utvrdili kod *zimovnik: mërrajë*. Ipak smo kod mnogih izraza mogli da utvrdimo uzajamnost, i to kod izraza *brat: vëlla*, u znač. 'član roda', *bratstvo: vllazën̄ī;* kod pojma *jednoločac: nga një shkëf; radost: nafakë* u značenju 'muškarac'; *dete: djalë* u značenju 'muško dete', *prijatelj: mik* u značenju 'tast'; *oganj* + *ognjište* prema *vatrë* u istom tom značenju; *trbuh: bark* i *kuća: shtëpi* u znač. 'bratstvo'; *pâs: brêz* 'koleno'; možda i *glavar: kryetar* 'starešina'; *istražiti: çfarue* 'istrebiti'; *krv: gjak* 'ubistvo' i 'osveta'; *padati na krv: me ra në gjak; pasti u ruke: me ra në dorë; uzeti na ruku: me marr në dorë;* uzvik *kojunak: kushtrim;* uzvik *na glave: në krena;* izrazi *osvetlati obraz: me shndritë faqeja; crn obraz: faqe e zezë; kukavica: qyqan* u značenju 'muškarac koji nije junak'; zatim termini *planina, planinar, planinka* prema *bjeshkë, bjeshkatar, bjeshkatare* u pastoralnom smislu; *izdig: çojë* 'polazak u planinu'; *divina: bishë* u značenju 'vuk'. A možda ova uzajamnost postoji i kod nekih drugih izraza.

Kod nekih od ovih slučajeva mogli smo sa manjom ili većom sigurnošću da zapazimo i polaznu tačku, iako nam nedostatak geografskih podataka ili opšte osobine to ne dopuštaju uvek. Izvor specifičnog značenja naših reči i izraza *dete* 'muško dete'; *oganj* 'kuća'; *trbuh* 'bratstvo'; *pas* 'koleno'; *padati na krv; uzeti na ruku; osvetlati obraz; kukavica; planina; izdig* biće očigledno arbanaski jezik. Obrnuto, zacelo ima naših reči koje su postale uzor Arbanasima za prevođenje, iako je to ovde — zbog nedovoljno razrađene lingvističke geografije — mnogo teže utvrditi. Možda smo prema našem *glavar* dobili arb. obrazovanje *kryetar* u značenju 'starešina', a možda je takav slučaj i sa mnogim drugim izrazima.

4) Svemu ovome nabrajanju južnoslovensko-arbanaskih uzajamnosti mogli bi se dodati i stočarski termini-pozajmice, i to više arbanaske kod nas negoli obratno; ali smo ih ovoga puta izostavili.

S druge strane, ima i slučajeva gde paralelizma između naše i arbanaske gentilne terminologije nema, nekad već i zbog toga što ne postoje na obe strane iste pravne institucije ni isti krug pojmova. Tako kod Arbanasa postoji neka vrsta omladinske skupštine, naprimer u Šalji, pa se vođa njen naziva: *i pari djelmnije* (Jelić, o. c., 63); kod Crnogoraca nema traga ovakvome terminu; isto tako je geruzija kod Arbanasa *pleqn̄ī-(ja),* dok kod nas takvog pojma u ovom smislu nema; s druge strane, našoj reči *domaćin* odgovara u arbanaskom samo *zoti e shtëpis,* izraz koji nema po strukturi neposredne veze sa našom rečju; ni našem crnogorskom *nikogović* 'čovek nikakvog porekla' — ne nalazim u arbanaskom adekvat itd. Sve to je, naravno, sasvim razumljivo, jer su u pitanju ne samo plemenske formacije u dve etnički različite sredine, nego i produženje dveju različitih lingvističkih tradicija: s jedne strane opšteslovenske, a sa druge — tračke.

Pri svemu tome, — isto onako kao što istoriska nauka poznaje i konstatuje etničke veze naših (uglavnom crnogorskih) plemena sa arbanaskima, tako se te veze jasno potvrđuju i lingvističkim ispitivanjima. Tamo gde se prilike mogu nedvosmisleno pratiti, kod pravih pozajmica, vidimo da je ova simbioza u eposi plemenskog

života bila u principu socijalno-etnički sasvim drukčija negoli u eposi feudalizma. U Srednjem veku južni Sloveni, kao elemenat zemljoradnički i kulturno nadmoćniji, — uglavnom samo predaju svoj uticaj. Naprotiv, u životu u doba plemenskih formacija — u istim oblastima terminologije utiču Arbanasi na nas možda isto koliko i mi na njih, ako ne i više, pogotovu u oblasti stočarstva. Tamo gde se mogu pratiti kalkovi u ovoj oblasti značenja, vidimo čak da je arbanaski uticaj od XV v. pa nadalje bio priličan, dok — sudeći po kalkovima — nije sasvim jasno kako smo tada mi na njih uticali, iako je verovatno da je to bilo u približno istoj meri. U nekim, pak, slučajevima, zbog same prirode stvari, moramo se zadovoljiti konstatacijom paralelnog razvitka, koji, istina, ne pokazuje uzajamnost, ali je refleks istih ili sličnih životnih uslova kod oba naroda.

Verujem da bi se ova ispitivanja uspešno mogla nastaviti i ekstenzivno, proširivanjem ovih rezultata u južnoslovenskoj i arbanaskoj jezičkoj oblasti, i intenzivno, hvatanjem sličnih veza sa pastoralnim ambijentom kod Vlaha i kod vagilnih severnih Grka. U ovom bi se slučaju mogle pokazati i izvesne opštije balkanske lingvističke činjenice koje se odnose na gentilno-pastoralnu balkansku sredinu. Naročito kalkovi, ispitani na onaj način kako su to u drugim slučajevima činili Papahagi i Sandfeld, dali bi, čini mi se, plodno polje rada i korisne rezultate.

## I. POPOVIĆ, QUELQUES TERMES GENTILIQUES OU ANALOGUES CHEZ LES MONTÉNÉGRINS ET LES ALBANAIS

### RÉSUMÉ

L'auteur étudie d'abord quelques *emprunts slaves en albanais* et, vice versa, quelques *emprunts albanais en idiome monténégrin* de la langue serbo-croate, concernant la vie des tribus et les termes pastorales (p. ex., mont. *fis* »tribu« de l' alb. *fis* »id.«; de même, *đekati* »pleurer, crier, etc.« de l'albanais *gjëkoj* »id.«; à l'opposé, alb. *rod* »famille« du slave *rod;* de même, *pobratim* »frère d'armes, confrère, etc.« du slave *pobratim).* Une certaine symbiose albano-monténégrine peut être ainsi constatée moyennant les faits linguistiques de ce genre. Tandis que l'influence slave sur la langue albanaise au moyen âge touchait en premier lieu l'agriculture et la vie administrative d'une façon unilatérale, cette fois-ci l'action exercée était mutuelle (c.-à-d. au début de l'ère turque), embrassant également l'organisation sociale des tribus des deux peuples.

Au deuxième chapitre, l'auteur procède à l'étude des *calques* dans le même domaine géographique et sémantique. Bien entendu, il est toujours très difficile de faire un départ entre les calques (c.-à-d. mots ou idiotismes modelés sur un autre idiome) et les parallélismes développés indépendamment dans chacune des langues en question. Cela n'empêche pas que, dans un certain nombre de cas, il soit possible d'établir qu'un certain mot serbo-croate en

idiome monténégrin fut calqué sur un terme albanais, et vice versa. Ainsi le mot s. — cr. *krv* »sang« n'a qu'au Monténégro (et peut-être dans les régions yougoslaves voisines) le sens de »vendetta« ou »meurtre«, ce qui trouve son explication dans l'influence du terme albanais *gjak*, signifiant à la fois »sang« et »meurtre«, phénomène facilement explicable dans un milieu des montagnards vivants divisés en tribus pastorales. La même constatation est applicable au cas du mont. *trbu* »phratrie« (autrement s.-cr. *trbuh* seulement au sens propre du »ventre«), calqué sur l'alb. *bark* »ventre« aussi 'employe' au sens de »phratrie«; puis au cas de l'expression figurée *uzeti krv* »se venger«, absolument identique à l'idiotisme albanais *marr gjakun* »id.«, et ainsi de suite dans un nombre de cas. Les calques albanais qui reposent sur des modèles s.-cr. sont plus difficiles à étudier, mais on pourrait également citer quelques exemples de ce genre, p. ex. *fisnik* »noble«: mont. *plemenik* »ressortissant d'une tribu«; *-nik*, et encore bien d'autres.

Il va sans dire que ces influences reciproques abondent surtout dans des regions limitrophes (et parfois encore aujourd'hui bilingues); mais dans certains cas l'extension de ces phénomènes fut plus intense et embrassa quelquefois non seulement le Monténégro resp. la Malésie de Scutari, mais aussi l'Herzégovine etc., resp. l'Albanie Méridionale.

Au deuxième chapitre, aussi bien qu' au premier, on put constater le même fait: l'influence était, cette fois encore, mutuelle, et tous les deux peuples étaient à la fois actifs et passifs pendant ces échanges linguistiques, ce qui n'était pas le cas à l'époque médiévale. En un mot, la symbiose albano-monténégrine dans les premiers siècles de la domination turque avait un autre caractère: c'était une symbiose des pasteurs de deux cotes, tandis qu'au moyen âge il existait sur ce terrain (et ailleurs) une symbiose des Slaves agricoles avec des Albanais éleveurs.

En apportant cette contribution aux études des parallélismes sémantiques interbalkaniques faites par Sandfeld, Papahagi et d'autres linguistes, l'auteur ne se contenta pas de donner des cas clairs; il nota en outre une série de parallélismes dont l'origine ne pouvait être établie qu' à titre de rectification possible, et qui appellent des études spéciales dans l'avenir.

La méthode »mots et choses« fut appliquée ici dans une mesure abondante, ce qui était nécessaire pour expliquer des changements de sens qui, sans cela, resteraient obscurs (p. ex. la théorie de la vendetta monténégrine et albanaise, la situation sociale de la femme, etc.), et jettent le jour sur de nombreux termes et idiotismes étudiés dans ce travail.

BOGDAN MILANKOVIĆ

# O FUNKCIJAMA I UPOTREBI FRANCUSKOG I ITALIJANSKOG ČLANA (S OBZIROM NA UPOTREBU U ŠPANSKOM)

Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka na dan 7 septembra 1953 godine)

Nestanak latinskih deklinacija izazvao je u romanskim jezicima obimnu i mnogostruku upotrebu jednostavnih predloga, pri kojoj članovi, takođe, igraju vrlo važnu ulogu. Nastale su ne samo nove morfološke pojave, tj. udruživanje članova sa predlozima u jednu reč, u italijanskom nazvane »preposizioni articolate«, već, opet pomoću predloga, i grupe ili spojevi imenica sa imenicama ili pridevima za raznovrsne determinacije kao i spojevi glagola sa imenicama za razlikovanje raznovrsnih dodataka. Nastali su i spojevi samih predloga sa imenicama ili pridevima za adverbijalne izraze. S obzirom na to da li su posredi nominalni ili verbalni spojevi, može se govoriti o sintaksi grupe ili o sintaksi glagola. Kod prvih je u pitanju determinand i determinator, kod drugih pojam vrste dodatka. Između obojih nalaze se imenice koje znače glagolsku radnju, a posebno mesto zauzimaju priloški izrazi, kod kojih se determinacija ostvaruje prisustvom glagola. Morfološko pojednostavljenje, prouzrokovano gubitkom deklinacija, nadomešteno je, dakle, nizom kombinacija reči, pri kojima je, u većini slučajeva, prisustvo ili izostanak članova od presudnog značaja, i to ne samo u jednoj već u mnogostrukoj determinaciji pošto su nastali različni članovi, a svaki pojedini sa različnim funkcijama. To isto važi i za predloge, čiju uobičajenu ulogu vrste reči valja odvojiti od uloge pri determinacijama. Tako se romanska sintaksa ukazuje u novom vidu s obzirom na funkcionalnu prirodu novih, naoko beznačajnih, a u stvari vrlo važnih i vitalnih elemenata jezika, koja dolazi do svog izražaja pojavom psihološke prirode: promenom funkcija ili, kako sam je kratko nazvao, komutacijom, a koja se događa u potsvesti govornog lica i slušaoca, odnosno čitaoca.

Premda je moderna lingvistika uočila te pojedinosti nove sintakse, bilo je potrebno da se postave jasnije, određenije formulacije i da se izvrši obuhvatnija sinteza. Tako bi bile uklonjene proizvoljne interpretacije osnovnih pojmova i bila bi uprošćena i onako velika složenost te materije. Imajući u vidu gore spomenutu transformaciju sintakse, nastojao sam da sredim i uprostim sve pojave posluživši se poznatim deklinatornim pojmovima kao i pojmom

objekta i atributa, odnosno prepozicionalnog dodatka. Rezultate tih napora primenio sam u svojoj italijanskoj gramatici[1]) u onoj meri, naravno, u kojoj je njen okvir to dozvoljavao. Ovde sam nastojao da aktuelno stanje tih pojava osvetlim njihovim postankom u ona dva romanska jezika, italijanskom i francuskom, koja su ponajbolje izgradila upotrebu članova u jedan neiskazani sistem. Koliko je važno da se posveti naročita pažnja tim elementima jezika, svedoči činjenica da moderni romanski beletristični tekst sadrži prosečno blizu 50% imenica, članova i predloga od celokupnog broja reči. Ovu statistiku proveo sam na 2926 reči iz: A. Manzoni, I promessi sposi, — Torino 1903 (str. 146/147); A. Fogazzaro, Piccolo mondo antico, — Milano 1925 (10/11, 122/123); G. Verga, Vita dei campi, — Milano 1900 (3/4); A. de Lamartine, Voyage en Orient, — Paris 1845 (312/314); É. Zola, L'assommoir, — Paris 1888 (70/71); J. Fayard, Mal d'amour, — Paris 1931 (136/137); V. B. Ibañez, La Barraca, — Madrid 1900 (I, 5/7).

## *ODREDNI ČLAN*

1. Njegova determinativna funkcija. — Što je latinskom demonstrativumu za treće lice (ille, illa, illud) zapala uloga da označava imenicu kao nešto poznato, već spomenuto ili viđeno, nije čisto romanska pojava, jer je on kao i neke druge pokazne zamenice već u jeziku staroga Rima služio u iste svrhe te označavao različne osobine imenica i imena uz koje je stajao: ille nebulo, onaj vetrogonja; magnus ille Alexander, Aleksandar Veliki; Socrates ille, ille Demosthenes, slavni Sokrat, Demosten; illa Medea, ozloglašena, svirepa Medeja; illud Socratis, Homeri, Pindari, poznata mudra reč Sokratova, Homerova, Pindareva; haec vita, moj srećan (ili bedan) život; hoc nihil agere, ovo ugodno besposličenje; iste Catilina, taj drski Katilina — i slično. To njegovo izvedeno značenje uzima sve više maha, verovatno već u narodnom govoru Rima, jer inače ne bismo mogli objasniti pojavu da se član javlja, takoreći, istovremeno u svima romanskim jezicima, a da nedostaju podaci o toj upotrebi u narodnom govoru, koji je odudarao od književnog već u I veku pre n. e., glavni je razlog što je pisani jezik bio vrlo žilav kao administrativni organ čitavog carstva. Premda Kvintilijan, slavni rimski besednik i pisac o besedništvu, govoreći o odnosu između latinskog i grčkog jezika, kaže: Noster sermo articulos non desiderat, ipak priznaje da je postojala razlika, već u njegovo doba (u I veku n. e.), između pisanog i govornog jezika: m littera, etiamsi scribitur, tamen parum exprimitur. Ovo se odnosi na jednakost u izgovoru prvog i četvrtog padeža imenica prve deklinacije: rosa, rosam (v. Ugolini, Grammatica italiana, Milano 1941, 57, 11). Od 2 veka n. e. pa dalje i klasični latinitet se menja i propada, bilo da su se tadašnji pisci ugledali na jezik preciceronskog perioda, bilo da su počeli upotrebljavati provincijalizme i uprošćavati sintaksu. Tom propadanju jezika ne malo je doprineo hrišćanski kler, koji se radije služio jezikom što je odudarao od klasičnog, smatra-

[1]) Italijanska gramatika, Beograd 1952 (izdao Filozofski fakultet).

jući poganskom literaturu staroga Rima. Jezik Vulgate (latinski prevod biblije iz 4 veka n. e., nazvan »Vulgata«) nosi već mnoga obeležja te dekadence. Značajan je primer iz tog doba što ga navodi Brino (F. Brunot, La pensée et la langue. Paris 1938, 161): ille novicius signum faciat, tj. que le novice (dont il a été parlé) fasse le signe (Benoist de Nursia). Verujem da bi se moglo naći još sličnih primera. Ne bi se, dakle, moglo reći (Darmesteter, Cours de grammaire historique, Paris 1899—1902, II, 30) da je ta latinska zamenica slabljenjem svog značenja bila svedena na ulogu člana, već je i dalje služila u spomenutom smislu, a kao pokaznoj zamenici romanski jezici su joj dali markantniji oblik udruživši je sa uzvikom ecce (vulgarnolatinskim eccum), i tako je iz eccumille nastala italijanska pokazna zamenica quello, iz eccillui, francuska celui. Jedino u sardskom dijalektu član je nastao iz latinske pokazne zamenice ipse.

Prvi spomenici na narodnom jeziku javljaju se, međutim, ranije u francuskom nego li u italijanskom jeziku, ne možda zato što je latinska tradicija bila jača u Italiji, već što je politička sređenost u Francuskoj stvorila povoljnije preduslove za razvoj narodne književnosti. Iako postoje tragovi narodnog italijanskog jezika već u 4 veku, njegovi najstariji književni spomenici javljaju se tek početkom 13 veka, kad je starofrancuska književnost bila u punom cvatu. To ne znači, međutim, da su se istim tempom usavršavala oba jezika. U italijanskoj pokrajini Toskani narodni jezik toga doba mogao je da posluži najvećem italijanskom pesniku Dante-u Alighieri kao izražajni organ za dela koja pretstavljaju vrhunce u evropskoj književnosti. Drugim rečim, mnogo manja razlika postoji između staro-talijanskog i modernog italijanskog jezika nego između starofrancuskog i modernog francuskog jezika, ali, i opet povoljnije političke prilike doprinele su da se književni jezik definitivno formirao u Francuskoj gotovo 200 godina ranije nego u Italiji.

S obzirom da su najstariji spomenici na oba jezika većim delom versificirani, postoji mogućnost većeg kolebanja, da ne kažem arbitrarnosti, pri upotrebi člana. Ne može se od njih ni očekivati neka sintaktička, a kamoli stilistička sređenost, i to tim manje što se prvo tepanje na narodnom jeziku javlja u onim krugovima koji nisu vodili brigu o narodnim tvorevinama niti našli za vredno da ih pismenim putem fiksiraju. Najpismeniji ljudi toga vremena bili su kaluđeri, a mnogo docnije vlastela i njihove sluge. Stoga je vrlo malo zabeleženo narodnih umotvorina, koje su nesumnjivo postojale davno pre umetnih, a ove su bile u prvo vreme prvenstveno religiozne sadržine i natrunjene srednjevekovnim latinitetom. Iz tih razloga nije moguće rekonstruisati približnu sliku o tim sintaksičkim pojavama u najstarijem jeziku. Nije to u punoj meri moguće ni u docnijim vremenima, jer potpunu jezičnu sređenost nalazimo tek kod poznijih pisaca, kod velikih majstora jezika i stila, u Francuskoj sredinom 17 veka kod Blaise-a Pascal-a, u Italiji tek u prvoj polovini 19 veka kod Aleksandra Manzoni-ja.

Premda se u francuskom tekstu najstarijeg spomenika romanskih jezika uopšte, u takozvanim štrazburškim zakletvama (Serments de Strasbourg) iz 842 g. član nikako ne nalazi, ne bismo smeli iz

toga stvarati zaključke o stanju jezika u to doba. Izgleda, naime, da je sastavljač zakletvi vladao bolje nemačkim jezikom — u latinskom komentaru on se naziva »lingua teudisca«, a francuski »lingua romana«, — jer se član u tekstu na tom jeziku upotrebljava na tri mesta. To možemo da zaključimo i iz toga što je u najstarijem francuskom k n j i ž e v n o m spomeniku, u pesmi o svetoj Eulaliji, pisanoj nepuna četiri decenija docnije, upotreba člana dosta obilna. Jezik zakletvi nije izrazito francuski ni izrazito provansalski, već na granici oba dijalekta, iz kojih su se docnije razvila dva različna romanska jezika. I Eulalijinu sekvencu, koja je pronađena u samostanu St. Amand, na granici Francuske i Flandrije, prepisala je ličnost koja je vladala i nemačkim jezikom, jer je ista ruka, neposredno ispod pesme o Eulaliji, ispisala i pesmu o Ludviku na nemačkom jeziku. Da je ta ličnost verovatno i sastavila Eulalijinu sekvencu, moglo bi se zaključiti iz toga što joj u istom rukopisu prethodi ista, kraća i jednostavnija pesma na latinskom jeziku, koja joj je poslužila kao uzor s obzirom na metar i muziku (v. Suchier—Birch Hirschfeld, Geschichte der französischen Literatur, Leipzig 1900, 98/99).

Kad analiziramo jezik te kantilene, ustanovićemo da bi on mogao dati već prilično uzoran primer upotrebe člana u determinativnoj funkciji, koja ne odudara mnogo od moderne. On stoji 1) uz imenice, pobliže označene pridevom ili prisvojnom zamenicom: li deo inimi — les mals conseilliers — li rex pagiens — lo suon element; 2) određuje imenicu kao nešto poznato, već spomenuto: la polle — les empedements — la domnizelle; 3) zamenjuje prisvojnu zamenicu: tollir lo chief — post la mort (prema tekstu iz Bartsch, Chrestomathie de l'ancien français, Leipzig 1908, 4).

Dok je upotreba člana u determinativnoj funkciji uz imenice koje su već pobliže označene pridevom, odnosno prisvojnom zamenicom ili brojem — neolatinska gramatologija smatra nesamostalne prisvojne zamenice i glavne brojeve pridevima — bila takoreći redovna u starotalijanskom jeziku i postala pravilom za moderni jezik, u starofrancuskom je uz prisvojne zamenice susrećemo mnogo ređe i ona se vremenom sasvim izgubila, ali uz prideve je postala, takođe, pravilom za moderni jezik. U starofrancuskom je, međutim, vladao neko vreme običaj da član ispred posesiva zamenjuje prethodno izraženu imenicu: Li rois fist trois sairemenz entiers: l'ame Uterpendragon son pere et la son fil et la sa mere (v. Dr E. Nonnenmacher, Lehrbuch der altfranzösischen Sprache, Leipzig, 46). On je katkad zamenjivao, poput latinskog, i neizraženu imenicu, upotrebljavao se, dakle, eliptički: la Carlon, Karlov mač; la Salomon, Salamunova žena; La Pierre, Petrova kuća; la saint Michiel, praznik Sv. Mihajla, a upotrebljavao se za prethodno izražene imenice i uz brojeve kad su služili da označe određeni deo neke celine: Six fiz chevaliers avoie, ses a toz sis li jaianz pris, Veant moi a les deus ocis et demain ocirra les quatre (v. Nonnemacher, op. c. ib.).

Sem gore navedenih primera iz Eulalijine kantilene, upotrebu člana u determinativnoj funkciji uz imenice bez ikakva dodatka možemo ustanoviti i u drugim delima najstarije literature: Tant li

preierent par grant umilitet, — que la moillier donat feconditet; Quant veit li pedre que mais n'avrat enfant (La vie de saint Alexis, 11 vek, (v. Bartsch, op. c. IX, 26/27, 36). Viendrat li jurz, si passerat li termes, N'orrat de nus paroles ne nuveles. — Li Reis est fiers, e sis curages pesmes. (La Chanson de Roland, éd. classique de Léon Gautier, Tours 1887, IV, 54, 56). E quando ebero facte le saramenta, e noi se ne partimo e nol guastamo più e tonamone a chasa. (Pismo iz Siene, pisano 1260 g., — v. Berthold Wiese, Altitalienisches Elementarbuch, Heildelberg 1904, 235).

Običaj da se u italijanskom jeziku član upotrebljava uz prezimena poznatih ljudi ili već spomenutih lica novijeg je datuma. Dok ga Vasari (1511—1574) dosta retko upotrebljava, Cellini (1500—1570) se njime obilnije služi. Francuzi su oponašali taj običaj, naročito uz italijanska prezimena, ali već u 17 veku on zadobija više familijaran, čak pomalo i preziran smisao. Oba jezika upotrebljavaju član i ispred ličnih imena kad su pobliže označena dodacima: Il Napoleone di Sant'Elena non era più il Napoleone delle campagne d'Italia. — L'Agrippine et la Cléopatre de l'histoire sont différentes de celles du théâtre. On može da stoji uz ženska imena i kad nisu individualisana: la Pierina, l'Agata, la Fanchon. U 19 veku i početkom 20 veka Francuzi su ga upotrebljavali uz imena slavnih glumica i pevačica: la Champmeslé, la Malibran, la Duse, la Patti, ali danas još samo uz imena slavnih balerina: la Zambelli (v. Brunot, op. c.), ali velik broj prezimena, poreklom apelativi, sačuvali su član u determinativnoj funkciji: Larive (Larivey), La Rue, La Chaise, La Fontaine, Laplace, Lagrange, Lebrun, Lesage itd. Neki imaju i dvostruki oblik, tj. prvi kad upotreba člana nije uzela maha, a drugi kad je to bio slučaj: Allemand, Lallemand; Breton, Lebreton; François, Lefrançois, un Lefrançais, les Lefrançais itd. Iz istog razloga i uz imena gradova — La Haye, La Rochelle, le Locle, le Havre, le Mans (Je vais au Mans. La ville du Mans. Cette montre est fabriquée au Locle.).

U starotalijanskom jeziku odredni član upotrebljava se takođe u determinativnoj funkciji uz imenice sa pridevom ili posesivom: lo suo gran valore — la figura piangiente — la vostra disdegnanza (Giacomo da Lentino, Canzone e sonetto); li boni e li malvagi omini — le donne bone in opera ed in fede — la mia vera canzone (Guittone d'Arezzo). On se još i danas upotrebljava uz nesamostalna posesiva, jer se smatraju pridevima, dok se u francuskoj taj običaj izgubio zato što je obrazovan poseban oblik za samostalnu prisvojnu zamenicu, uz koji član stoji kao da je imenica.

Napomene. — 1. U stručnoj literaturi (v. Dr P. Skok, Pregled francuske gramatike, Zagreb 1939, II, str. 11) navode se primeri kao: Il s' est cassé la jambe. Je me lave les mains., u kojima, navodno, član zamenjuje posesiv. Kako u ovom slučaju glagoli se laver, se casser nisu upotrebljeni refleksivno, već sa ličnom zamenicom u dativu, koja zapravo treba da zameni posesiv, član stoji u nominaloj ili generičkoj funkciji. U italijanskom se takođe kaže: Mi lavo le mani i može se, štaviše, reći i: Mi levo il cappello, umesto: Levo il mio cappello. U francuskom jeziku, međutim, može se reći

samo: J'ôte mon chapeau, dok je u primerima: Le coeur me saigne. Le nez me saigne i opet upotrebljena lična zamenica u dativu, a član u nominalnoj ili generičkoj funkciji.

2. Smatra se, nadalje, da je u izrazima pour le coup, de la sorte, pour la circonstance i slično član sačuvao svoje demonstrativno značenje. Kako je, međutim, naročita determinacija člana izrasla iz latinske pokazne zamenice »onaj, ona, ono« za ona lica ili stvari koje se nalaze u izvesnoj udaljenosti od lica koje govori kao i za ona koja nisu prisutna, dakle u prenesenom značenju, ne može biti govora o običnom demonstrativnom momentu, nego samo o determinaciji za ono što je poznato, određeno, već spomenuto ili viđeno. Prevodeći gornje lokucije, mi upotrebljavamo pokaznu zamenicu, jer nemamo člana: ovoga puta, za ovaj mah, na taj način itd. I u francuskom se, međutim, može reći i kaže se: cette fois, de cete sorte, pri čemu je, naravno, pokazna zamenica opet upotrebljena u prenesenom smislu.

3. U vokativima kao na pr.: Passer votre chemin, la fille (La Fontaine), posredi je, takođe, determinacija, a ne demonstracija, jer govorno lice, obraćajući se direktno licu koje vidi, dodaje član zato da bi ono tako bilo upozoreno. Tada član može imati i generičku funkciju. Demonstrativno značenje ne može se pretpostaviti već i zato što bi moglo imati uvredljiv smisao.

4. Koliko se malo pažnje posvećuje postanku i upotrebi člana u nekim novijim i poznatim udžbenicima, navodim ove primere:

F. Brunot i Ch. Bruneau u § 489 svoje istoriske gramatike (Précis de grammaire historique de la langue Française, Pariz 1937) kažu za član ovo: L'article, création française. — En français moderne, le nom est toujours précédé d'un article (ou d'un mot-outil équivalent). Le latin n'avait pas d'articles. Les trois articles français, l'article défini, l'article indéfini et l'article partitif, sont donc des créations originales. — Iz činjenice da je član opšteromanska pojava moramo zaključiti da se on javlja u determinativnoj funkciji, jer ako su od Rimljana pokoreni narodi morali učiti latinski, to ne važi i za Italijane, tj. ovima nije bio potreban član za razlikovanje roda imenica.

Radouant u svojoj gramatici (Grammaire française, Paris 1922) kaže u § 291 o odrednom članu ovo: L'article appelé défini accompagne les noms qui désignent une personne ou une chose particulière, déterminée: ,Les fruits de mon jardin. Le pain que Paul a mangé. Encore doit-il être bien entendu que, malgré le terme dont on le désigne, ce n'est pas l'article qui est défini. Ce n'est même pas lui qui définit: il sert simplement à avertir que le nom qu'il accompagne est déterminé. Dans le cas présent, le nom fruit est déterminé par »de mon jardin«, le mot pain par »que Paul a mangé«. — U ovim primerima odredni član se nesumnjivo nalazi u determinativnoj funkciji, ali on može da vrši istu ulogu uz svaki apelativ poznatog ili već spomenutog živog bića ili stvari i kad nije pobliže označen kojom drugom reči, odnosno rečima. Radouant-ov

stav u ovom pitanje iznenađuje utoliko više što ga je Guillaume-ova knjiga (Le problème de l'article) u dva izdanja (1904 i 1919) vrlo suptilno obradila.

Ugolini (Grammatica italiana, Milano 1941) ističe u prvom redu morfološku funkciju članova i samo uzgred druge dve, označene njihovim uobičajenim nazivima.

5. Francuske reči monsieur, madame, mademoiselle sastavljene su i zbog posesiva ne podnose član, ali on stoji u determinativnoj funkciji uz drugu reč: monsieur le président, madame la duchesse, mademoiselle la princesse.

2. Njegova nominalna funkcija. — Kako su postepeno nestajale distinkcije latinskih deklinacija, član uskoro prima i svoju drugu, čisto morfološku ulogu: on označava reč kao apelativ, kao ime, kao imenicu, jer drukčije ne bismo mogli objasniti pojavu da se on javlja i uz one imenice od kojih postoji samo jedan egzemplar (nebo, zemlja itd.), pak čak i uz apstrakta pošto demonstrativum između više nosilaca istoga imena ističe jedan, u množini nekoliko. Označavajući uz to i rod i broj, nominalni član nalazi se već u najstarijim spomenicima uz konkretne kao i uz apstraktne imenice: u 10 veku: li dols — el forfait (La passion du Christ); crollet la terra — lo sol perdet sas claritaz (Fragment de l'Alexandre); u 11 veku: l'oie pert e la vẽue tute — Oliviers sent la morz mult l'anguisset (Chanson de Roland); u 13 veku: lo meo coragio — per tucto l' meo volere — la morte amara — la sullimata stella del abore — dipartire l'alma dale membra (Pier delle Vigne).

Njegova morfološka funkcija uočljiva je naročito uz supstantivizirane reči: il bello, il bene, il piacere, la corrente, il passato, la facenda, il che — le beau, le bien, le plaisir, le courant, le passé itd.

Za supstantivizirane prideve, zamenice i brojeve kad označavaju opšti pojam, španski jezik ima naročiti oblik člana »lo«: lo bueno dobrota, lo mio, moje (moja svojina), inače oblik »el«: el bueno, dobri (dobar čovek), el mio, moj (moj brat itd.).

U modernom jeziku oba naroda nominalni član postaje pravilo, sem uz lična i imena gradova, meseci i dana ukoliko nisu pobliže označena.

3. Njegova generička funkcija. — U svojoj poslednjoj, generičkoj funkciji, član se javlja mnogo docnije. On označava imenicu kao predmet, kao pojam, on, dakle, tada uopštava: La tavola (tj. svaka daska) è un pezzo di legno segato, largo e ridotto a convenevole spessezza. — Le sapin est un arbre qui porte des fruits en forme de cône. Rabelais i Montaigne slobodno upotrebljavaju nominalni član u svakoj prilici, determinativni i uz apstrakta kad imaju kakav dodatak, ali uz pojmove oni ga izbegavaju i baš tim izostavljanjem vrše uopštavanje. Narod ga je, međutim, počeo pre njih upotrebljavati u svojim mudrim izrekama, jer sam Rabelais navodi narodnu poslovicu: L'habit ne fait pas le moine (Gargantua, Prologue de l'auteur). Pars pro toto.

Ta funkcija dolazi naročito do izražaja u osobenostima italijanskog jezika i galicizmima kao: fare la barba, i capelli, la cucina, il maestro, il signore, le scale, dare il buon giorno, il ben levato — faire la barbe, la cuisine, donner le bonjour itd. Ovi izrazi pretstavljaju izvestan kompleks, niz radnji, ili kazuju izvesne pojmove, tipove, odnosno običaje. Tako kuhati ne znači samo staviti na vatru, već prethodno sve spremiti, zatim mešati itd., dare il buon giorno i slično ne znači samo izgovoriti te reči, već ih izreći izvesnim tonom ili propratiti gestom.

## *ZAMENA DEKLINACIJE POMOĆU ARTIKULISANIH PREDLOGA*

U klasičnom latinskom jeziku upotrebljavali su se predlozi ne samo za adverbijalne izraze već i da bi označavali odnose među rečima, ali u daleko većoj meri ovo je bio slučaj sa upotrebom padeža, o čemu svedoče mnogobrojne gramatološke specifikacije. Samih genitiva bilo je desetak (genitivus subiectivus, obiectivus, qualitatis, definitionis, partis, praedicativus, relativus, memoriae, criminis, pretii), i isto toliko ablativa (ablativus loci, separationis, temporis, modi, mensurae, comparationis, causae, limitationis, instrumenti, qualitatis) (v. Strigl, J., Lateinische Schulgramatik, Wien 1907. str. 107—119). Umesto padeža, upotrebljavali su se, međutim, i predlozi — napr. per triennium, ad hunc modum umesto tres annos, hoc modo. U postklasičnom latinitetu upotreba predloga uzima sve više maha, tako da su padeži postepeno nestali. Zamena deklinacije izvršena je, dakle, pomoću predloga, a za nominativ i akuzativ (za direktne objekte prelaznih glagola), mestom.

Zamena genitiva vrši se predlogom de, koji je već u latinskom jeziku imao razne funkcije: iz lokalnog smisla »odozgo, iz, od, sa« (de muro, de turri se deicere, de tribunali pronuntiare, de foro discedere, de castris procedere, anulum de digito detrahere), te iz prenesenog smisla (depellere aliquem de sententia) izvedena je upotreba za označavanje porekla (homo de plebe), odnosno materije (signum de marmore factum) kao i za druge odnose vremenskog (de [media] nocte surgere), partitivnog (fidelissimun de servis suis mittere, de malis), prenesenog (de amicitia dicere) i modalnog smisla (de integro, de improviso, de industria). Pri zameni padeža, međutim, u vulgarnom latinskom jeziku, odnosno u romanskim jezicima, predlog de služio je prvenstveno za oznaku svojine: il libro del maestro, le livre du maître. To je latinski genitivus subiectivus ili possessivus, koji italijanska gramatologija naziva »di soggiettivante«. Značajno je pritome prisustvo određenog člana, u italijanskom i kad se kazuje poreklo, rod, autorstvo, tj. ispred apelativa ili reči upotrebljenih kao apelativi: Giovanni dei Medici, Andrea del Sarto, la pittura del Perugino, Napoleone (dei) Bonaparte, Antonio (dei) Muratori.

Taj genitiv javlja se već u najstarijim književnim spomenicima: al comant Deu del ciel — de la celeste ([vide] li mostrat veritet (La vie de Saint Alexis); ne perdet de la barbe les guernons (Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople); n'ai tel

vassal suz la cape de l'ciel — l'ost des Franceis verrez sempres desfaire (Chanson de Roland); Julio Cesar non penò tempo tanto, nè tanto mise tutto 'l suo valore a conquistar del mondo esser segnore (Guittone d' Arezzo); Dicho, che la chosa che maggiormente a ratteza move, è ingiuria, e specialmente quella ch'apartiene al padre dell'uomo (Conti di antichi cavalieri). Dante ga već slobodno upotrebljava: In quella parte del libro della mia memoria — Nove fiate già, appresso al mio nascimento, era tornato lo cielo della luce (La vita nuova, I, II).

Iza imenica koje znače glagolsku radnju, predlog de, udružen sa odrednim članom, označava objekat radnje ili osećanja: l'annaffiamento delle strade, l'amore della patria — l'amour de la patrie, l'emploi du temps. To je latinski genitivus obiectivus, koji italijanski gramatolozi zovu »di oggettivante«. U starotalijanskom jeziku nalazi se pokoji primer ovog genitiva: E andò la detta choncia chotanto innanzi, che tuti cheli di Montepulciano giuraro la fedeltà del detto Re (Pismo iz Siene od 1260 g.).

Ne spadaju ovamo, naravno, grupe reči drugog smisla kao napr. jukstapozicija složenih predloga sa imenicom pomoću artikulisanog de: près du mur, du côté du mur, au-dessus de la porte itd., jer njima nedostaje glavni element: determinand. To isto važi i za prepozicionalne dodatke kao napr. s'approcher du mur, se servir du thermomètre itd., u kojima postoji takođe obična jukstapozicija predloga i imenica sa članom.

Iako postoji izvestan iz lokalnog izvedeni dativni smisao predloga à kod dodataka glagolima i onim rečima koje znače glagolsku radnju (dare lavoro agli operai, donner du travail aux ouvriers, dedito al giuoco, adonné au vin et aux femmes itd.), u francuskom taj predlog često, u italijanskom ređe, služi za oznaku osobenosti ili svrhe, odnosno namene: l'homme aux rubans verts, boîte aux lettres, café au lait, persona alla mano, marché aux bestiaux itd. Poslednji primer izražava se u italijanskom pomoću predloga de (gen. obiectivus): mercato del bestiame, tj. kazuje se mesto na kojem se prodaje stoka.

## *BROJ — ČLAN*

1. Njegova kognitivna funkcija. — Uz svoju numeričku funkciju, uno (un), una, un, une, počeo je već u najstarijim spomenicima da luči predmete i pojmove jedne od drugih individuališući ih pri tome: L'avarizia è una malattia, tj. L'avarizia non è vizio, nè passione, ma è una malattia. U toj funkciji nazvao sam ga kognitivnim ili individualističnim članom. Već u starofrancuskoj literaturi možemo da nazremo tragove te upotrebe: ad una spede lo roveret lo chief (Cantilène de Sainte Eulalie); si s'en intrat in un monstier (Vie de St. Léger); Éthiope, une tere maldite — sur un escut l'ad as altres culchiet (Chanson de Roland); nuls hom vidist un rey tan ric (Fragment de l'Alexandre) itd. Zatim u srednjefrancuskoj prozi: Nostre jaloux les avoit toujours entre les mains, et n'en estoit pas mains assotté qu'un follastre de sa massue-

(Cent nouvelles nouvelles, XXXVII); le plus saige pour soy tirer d'ung malvais pas en temps d'adversité (Philippe de Commynes); tant honneste en son maintien que trop mieulx ressembloit quelque tangelot qu'un homme — langage tant orné et bien latin, que mieulx ressembloit un Gracchus, un Ciceron ou un Emilius du temps passé qu'un jouvenceau de ce siècle — Mais toute la contenance de Gargantua fut qu'il se print à pleurer comme une vache (Rabelais, Gargantua, XV). Premda se u italijanskom jeziku on javlja u jednoj od najstarijih zbirki novela (»Ciento Novele antiche«) Dante ga retko upotrebljava, i to nesvesno, više u numeričkom smislu: e pensando di lei, mi sopragiunse un soave sonno, nel quale m'apparve una meravigliosa visione, che mi parea veder nella mia camera una nebula di colore di fuoco, dentro alla quale io discernea una figura d'uno signore (La vita nuova, 1/III). Tamo gde bi se on morao upotrebiti, Dante ga izostavlja kao i generički član: Veramente io sono stato (un) legno sanza vela e sanza governo (Il Convito, 1/III); E perciocchè misericordia è (la) madre di beneficio (Ib. I); Lodare sè è da fuggire siccome (un) male per accidente, inquanto lodare non si può, che quella loda non sia maggiormente (un) vituperio chi cerca loro nel ventre (Ib. 1/II); Ma pietade non è (una) passione, anzi una nobile disposizione d'animo, apparecchiata di ricevere (l') amore, (la) misericordia, e altre caritative passioni (Ib. 2/XL). U poslednjem primeru je Dante ipak jednom upotrebio kognitivni član, možda zbog prideva ili eufonije. Tek kod činkvečentista nailazimo češće na njega: Queste tra l'altre cose sue lodevoli, nell'aspero sito d'Urbino edificò un palazzo, secondo la opinione di molti il più bello che in tutta Italia si ritrovi; e d'ogni opportuna cosa si ben lo fornì che non un palazzo, ma una città in forma di palazzo esser pareva (Castiglione, Il libro del Cortegiano, I); e che in questo tanto io facessi un modello per questa sua bella fonte (Cellini, La vita, XX); veduto che io spendevo tutte l'ore mie virtuosamente, mi aveva posto uno amore come se padre mi fosse (Ib., XI); Egli è un pappagallo al tuo dispetto (Aretino, La cortigiana, I/1). — Još kad Leopardi (Pensieri, VI) svojim gnomičkim stilom piše: La morte non è male, njegov komentator (R. Fornaciari) nalazi za potrebno da u napomeni popravi: o come si dice comunemente »non è un male«.

Čudno je, zaista, da je ova tako važna funkcija ostala nezapažena i, verovatno, zbog toga je dugo trajalo dok se ustalila i postala dobar običaj. Dok je pri poređenjima starijeg datuma upotreba generičkog člana za gradivne i zbirne, kognitivnog za druge imenice bila fakultativna (tendre comme [la] rosée, froid comme [de]) la (glace, chaud comme braise, amis comme cochons), u dobrom modernom jeziku ona je, takoreći, obavezna: amaro come il veleno, bianco come il latte (la neve), morbido come la seta, chiaro come il cristallo, magro come un chiodo, tien come una botte sfondata — ennuyeux comme la pluie, brillant comme le soleil de janvier, gros comme un moine, sage comme une image, pleurer comme un veau, frapper comme un sourd itd.

Ova funkcija naročito je uočljiva u definicijama, karakteristikama i slično: Un impiegato deve fare il suo dovere. È stato educato in una Firenze. Esser un pesce fuor d' acqua. — Le vautour est un grand oiseau de proie. La cruauté est un vice odieux. Être un Caton (homme austère comme Caton).

Kognitivni član može logički da imadne i množinu: Qu'est-ce que c'est que ces petites machines accrochées à votre devanture? — Ce sont des montres, monsieur.

2. Njegova indeterminativna funkcija. — Ovoj rečci se već u numeričkoj funkciji pridaje izvestan smisao neodređenosti i ona postaje upola broj, upola član: Incontrai un amico per istrada. Ovde nije toliko posredi kognicija, koliko neodređenost, neimenovanje, a može i da znači »jednog od mojih prijatelja«. U italijanskom se uno katkad upotrebljava i kao neodređena imenička zamenica (običnije je si, franc. on): Fin ch'uno ha denti in bocca, non sa quel che gli tocca.

Sa značenjem »neki, neka«, u italijanskom uz broj »otprilike«, ovaj član stoji ponajviše ispred predmeta ili živih bića koji se u govoru prviput spominju: Un cavallo ed un asino facevano viaggio in compagnia. Il cavallo portava il suo carico senza grande fatica, ma il povero asino a stento moveva i suoi passi. — Il était une fois un homme qui ... — Ovaj smisao uzima maha sporije od odrednog i zadugo su se uz un, une upotrebljavali aucun i quelque: Ung gentil homme de Bourgoigne nagueres pour aucune de ses affaires s'en alla à Paris (Cent nouvelles nouvelles, XVIII); Que diable te voilà grand et gros comme père et mère, et tu ne saurois trouver dans ta tête, forger dans ton esprit quelque ruse galante, quelque honnête petit stratagème pour ajuster vos affaires (Molière, Les fourberies de Scapin, 1 (2). U italijanskom se u istom smislu uz uno dugo upotrebljavao i alcuno: Nelle parti di Grecia ebbe un singniore, ke portava corona di re et avea grande reame, et avea nome Filippo, e per alcuno misfatto tenea un savio Greco in prigione. — Avenne un giorno, ke a questo singniore ... (Ciento Novele antiche, 1).

Množina broja — člana zamenjivala je neodređenu zamenicu u francuskom sve do 16 veka: Elle fist unes lettres par lesquelles tres gracieusement s'excusoit (Cent nouv. n., XXXVII). Ostaci tog običaja u modernom jeziku su quelques'uns (les uns ... les autres, d'aucuns), ali množina zamenice aucun prethodno je zamenjivala quelques'uns: Adonc descendirent les aucuns de leur chariot (Cent nouv. n., VI). U Španskom se još danas upotrebljava unos, unas, uporedo sa neodređenom zamenicom alguno. Italijanski jezik ima više oblika za neodređenu zamenicu, odnosno prideva: qualchuno, qualcheduno, taluno, alcuno, qualche, a francuski samo quelqu'un i quelque. Qualunque i quelconque označavaju, međutim, više slobodan izbor nego neodređenost: Donnez-moi (passez-moi) un livre quelconque (Dajte mi [dodajte mi] kojugod knjigu [koju hoćete]). Ali oba jezika služe se, umesto spomenutih, i rečima certo, certuno,

certain, kojima se ne označava toliko neodređenost ili nepoznavanje koliko neimenovanje. Indeterminativni član se dakle, u množini retko ili nikako ne upotrebljava.

## *DEONI ČLAN*

Prema svom nazivu, deoni član označava u jednini neki deo, neodređenu količinu neke stvari, dakle materije, a u množini neodređeni broj stvari ili živih bića. U poslednjem slučaju mogli bismo reći da je posredi broj — član u njegovoj indeterminativnoj funkciji, mogli bismo, dakle, ustanoviti logički identitet oba člana u množini. Zaista, dei, degli, delle, des, ispred imenica u množini gotovo uvek označva neodređeni broj: Degli uomini in manica di camicia lo lavavano, lo pettinavano, gli facevano la sua toeletta mattutina (Verga, Vita dei campi); Des hallebardes (scil.: Il y avait des h.) qui ne coupaient pas; des prisons d'État où l'on mettait le vin à rafraîchir (Daudet, La mule du Pape). Mogućna je, međutim, i druga interpretacija, tj. da se u oba ova primera nalazi kognitivni član u množini.

Iz lokalnog smisla predloga di, de, izveden je ponajpre genitivni smisao porekla, roda i pripadnosti, i to sa determinativnim članom gen. subiect.), a zatim izdvajanje nekog dela iz celine s generičkim članom: nominativ i akuzativ deonog člana. U spevu 12 veka Huon de Bordeaux već ga susrećemo (ses mains lava, il but de l'aige assés — de l'aige but), ali u Chanson de Roland gola imenica označava samo neodređeni broj, i to ponajviše kad je ona objekat: Vus li durrez urs e leuns e chiens. — Branches d'olive en voz mains porterez... Istovremeno se javlja imenica s predlogom de iza bilo kakvih izraza za količinu, a docnije i iza rečca za negaciju. Ova pojava može se objasniti kao posledica gubitka latinskog genitiva, jer klasičnolatinski kaže se: multum (multitudo, tantum, plus) hominum (militum, frumenti etc.), postklasično i iza drugih imenica: saccus nummorum, a u Vulgati ima dosta primera eliptičkog oblika u kojima je upotrebljen predlog de kao: operantem agricolam de suis fructibus edere (scil.: partem de suis fructibus edere) (Uvod jevanđelja Sv. Luke). Tako u Chanson de Roland — Mult grant eschec en unt si chevalier D'or e d'argent e de guarnemenz chiers — D'or e argent quatre cenz muls trussez — Tant i avrat de besanz esmerez, uz: Or e argent lur met tant en present — Quatre cenz muls cargiez de l'or Arabe. U istom spevu susrećemo primere kao: Des Francs de France i ad plus de mil — Des Francs de France i ad quinze milliers, a docnije sve češće: Anssi m'a elle fait quelques foiz du plaisir beaucoup (Commynes, Mémoires). Taj običaj, da se upotrebi akuzativ deonog člana ako se izraz za količinu nahodi iza imenice, sačuvan je do danas. U 15 veku deoni član počinje se upotrebljavati i uz apstrakta: Et Dieu scet qu'elle fist bien de l'esbahie et de la malcontente (Cent nouv. n., XXXVII). — Faictes-vous du fol ? (Ib. XLIX).

Savremena upotreba deonog člana u italijanskom jeziku mnogo je jednostavnija i slobodnija nego li u francuskom. Uz imenicu kao subjekat on se, takoreći, po volji upotrebljava ili izostavlja, ovo

naročito kad je imenica u množini: Per mangiare c'è nella casa del pane e del cacio ili: c'è pane e cacio. — Ci sono dei sentimenti alti e nobili, per i quali l'uomo incontra volentieri la morte. — Le comete sono corpi celesti che ubidiscono nel loro movimento a leggi mecaniche fisse e seguono nello spazio vie ben traciate. — Se ti vede son pasticci; — fare grandi elogi di qd — ... mi trovai in una magnifica sala dove de' bellissimi divani di veluto cremisi davanti a larghi tavoli scintillanti di stoviglie e di candidi lini, invitavano ad assidersi con tutta pace (Panzini, Piccole storie del Mondo Grande). To isto važi i za imenicu kao objekat, naročito u odrečnim rečenicama: Avete del vino rosso? — Ho comprato dei libri italiani. — Non ho quattrini. — Uz apstraktne imenice mnogo ređe nego u francuskom: Ci vuole del bello e del buono. — fare del voi, del lei, uz di tu, di voi, di lei (Petrocchi) — dare del birbo (ladro, matto) — dare del l'illustrissimo, jer u njima su izostavljene reči kao nome, titolo i slično.

Francuski jezik služi se mnogo obilnije partitivnim izražavanjem i ne izostavlja deoni član kao italijanski u gore spomenutim slučajevima: Du pain et des noix sont un bon goûter. — C'est de l'hebreu pour moi. — C'est du papier, du cuir etc; — avoir du beé dans son grenier — faire de la porcelaine, de la toile, des confitures — faire de l'eau — étendre du linge — froid comme de la glace — avoir de l'aplomb — avoir du flair — broyer du noir — c'est du théâtre, du propre, du joli — jouer du Beethoven, du Chopin etc.

Kad uporedimo oba izražavanja, determinativno i partitivno, u frazama oba jezika, uvidećemo da se ona sama sobom objašnjavaju, tj. determinacija utvrđuje tip, dakle čitav kompleks radnji, odnosno crta koji ga sačinjavaju, dok se partitivnim misli samo na pojedine, najznačajnije crte tipa. U italijanskom se, međutim, oba načina isprepliću tako da fare il maestro, l'avvocato, il medico itd. znači biti učitelj, advokat, lekar, a fare il tacchino, il ciuco, l'adirato, il santo, il signore, del povero, del matto itd. znači oponašati glas ćurana, magarca, praviti se srdit, svet, izigravati gospodina (ništa ne raditi), praviti se siromašan, mahnit. I u francuskom se kaže faire le mort, le magnanime, ali partitivno izražavanje prevlađuje, uvek je, dakle, posredi izlučivanje pojedinih značajnih crta: Sidonie avait beau s'appliquer. Il restait en elle de la demoiselle de magasin (Daudet, Fromont jeune p. 113).

Iza izraza za količinu oba jezika se izražavaju genitivno, tj. s predlogom de, ali bez člana: una bottiglia di vino, un foglio di carta, un sacco di farina — una ammasso di pensieri — due file di case — pieno di denaro — Con un po'di giudizio le cose andrebbero meglio; peu de personnes, beaucoup de livres — une bouteille de vin — une feuille de papier — un verre d'eau — un sac de farine. — Il y aura foison de fourrage. — Le port est plein de navires. — Il y a quelque chose de pourri dans le royaume de Danemark. Francuski jezik ga čak upotrebljava i iza imenice s brojem: Il y eut cent hommes de tués. Elle acheta pour dix francs de poupées. Isto tako i iza rečca za negaciju, jer i one su zapravo izrazi za količinu: Je n'ai pas d'argent. — Point d'argent, point de suisse — Analogno

i iza jamais: François n'avait jamais vu d'ours. Izuzimaju se, naravno, slučajevi u kojima negacija nema svoj apsolutni smisao ili ako se na negativno pitanje očekuje pozitivan odgovor i, najzad, ako se izraz za količinu nahodi iza imenice: Ils n'ont pas du pain tous les jours. — Je n'ai pas de l'argent pour gaspiller. — Je ne bois jamais que de l'eau. — N'avez-vous pas des amis? (Vous avez donc des amis). — Elle a de l'argent assez.

U francuskom jeziku važi kao dobar običaj da se deoni član skraćuje u množini kad se pridev nahodi ispred imenice: J'ai de beaux livres dans ma bibliothèque. To je, verovatno, zbog toga što se tada pridev ističe i stoga i naglašava te ritmičko načelo akcentuacije stupa u dejstvo: izmena naglašenih i nenaglašenih slogova.

U francuskom jeziku se imenica la majorité i izraz le plus grand nombre ne smatraju izrazima za količinu, tako da se kaže: Cette proposition (ce candidat) a obtenu la majorité des suffrages; La religion catholique professée par la majorité des Français (Charte de 1830, art. 6). — Le plus grand nombre des étrangers étaient des Anglais. (upor.: Mis au nombre des principaux magiciens, — Bossuet, Histoire universelle, II, 26), ali imenica la part, već prema smislu, može biti jedno i drugo, tj. izraz za količinu i obična imenica: la part du lion — Il réclame sa part du gâteau — une part de gâteau. Izgleda da je u složenoj imenici la plupart, međutim, prevladao smisao »la majorité, le plus grand nombre«, tako da se uvek kaže: la plupart des hommes, des choses, du monde, du temps itd. Taj genitiv podudarao bi se s latinskim definitivnim genitivom.

Bien se prvobitno upotrebljavao kao adverb, napr. u: J'avais bien de la peine (Itekako mi je bilo teško, itekako sam se namučio), tako da se uobičajilo reći: bien des choses (pozdrav pri kraju pisma), analogno i: Il est venu bien du monde (des gens), ali: Bien peu de gens sont de cet avis i bien d'autres, tj. ovo poslednje se kaže kao kad je d'autres samo za sebe. (Upor. Skok, op. c. § 650).

S obzirom na sve gore rečeno, možemo reći da postoje stvarno četiri padeža deonog člana, među kojima se genitiv i akuzativ vrlo često upotrebljavaju.

## *KOMUTACIJA ČLANOVA*

Dok onaj koji govori ili piše svesno i bez teškoća upotrebljava članove u njihovim različnim funkcijama, za slušaoca ili čitaoca to nije tako jednostavna stvar: on mora u potsvesti da preobraća, da menja jednu funkciju u drugu, on ih, ukratko, komutira. Taj psihološki proces komutacije od najveće važnosti je za pravilno razumevanje onoga što se kazuje ili piše i pretstavlja ujedno visok stepen izražajne snage jezika, odnosno veliku intelektualnu gipkost naroda koji se njome služi.

U rečenici: Le délit est un manquement à la loi, stoji nominalni član uz reč délit i mi ga možemo, prema našem nahođenju, da komutiramo u generički kao što i treba, tj. da je svaki prestup kršenje zakona, a uz reč manquement stoji kognitivni član.

U rečenici: Le petit lait est le liquide jaunâtre dans lequel sont suspendus des caillots de caséine, stoji uz petit lait generički, a uz liquide, determinativni, a ne broj — član, jer je objašnjenje prve reči upućeno licima koja su verovatno opažala tu tečnost, ali joj nisu znali ime.

U rečenici: Le liquide qui sort par les petits trous de la peau est appelé (la)sueur, uz liquide determinativni član sadrži demonstrativan element: ona tečnost koja..., a uz sueur je on fakultativan, jer ćemo ga izostaviti ako hoćemo da se ta reč čuje sama za se, tj. da je ne bismo pomešali s članom, a upotrebićemo nominalni član kad bismo je hteli istaći kao apelativ.

U rečenici: L'Italia è la più bella terra del continente europeo, odredni član uz ime zemlje imao je u prvo vreme otprilike ovaj smisao: »ta naša Italija, ta poznata zemlja« i u istom smislu počeo je da stoji i uz druge poznate zemlje, te je, najzad, sveden na morfološku funkciju. Ali komutacija nominalne u determinativnu funkciju nastaje opet ako je apelativ pobliže označen kojom drugom reči.

## IZOSTAVLJANJE ČLANOVA

Kao što se vidi, odredni član je postao, takoreći, stalni pratilac imenice, naročito kad je ona subjekat rečenice, a broj — član ima često samo numerički smisao. Valja samo otvoriti koju italijansku ili francusku knjigu pa lako naći takvih primera: Non parlò più e passato un paio di minuti prese congedo con dignitosa freddezza si ritirò masticando rabbia attraverso le barbabietole e le rape... Gli era venuta l'idea di andare a Loggio dove abitavano il Paolin ed il Paolon (Fogazzaro, Il piccolo mondo antico, p. 87). Uz imenice »barbabietole« i »rape«, uz imena »Paolin, Paolon« stoji nominalni član. — C'était bien la vingtième fois de la journée que le brave Risler disait qu'il était content, et toujours du même air attendri et paisible, avec la même voix lente, sourde, profonde cette voix qu'étreint l'émotion et qui n'ose pas parler trop haut de peur de se briser tout à coup dans les larmes (Daudet, Fromont jeune et Risler aîné, 1). — Quant à Étienne, il partageait la chambre de gauche avec le linge sale, dont d'énormes tas traînaient toujours sur le plancher. Pourtant, il y avait un inconvénient... (Zola L'assommoir, 166). Uz imenice »émotion, larmes, plancher« stoji nominalni član, uz »inconvénient« broj — član u numeričnoj funkciji.

Obična je pojava, takođe, jukstapozicija imenica sa članom iz složenih predloga i nekih glagola: au milieu de la chambre, à cause de la maladie, du côté du mur, en vue de l'agrément et de la commodité, au moyen de la flatterie, au travers du corps, — applique une échelle au mur, contre le mur, l'oreille au trou de la serrure, au coupable le maximum de la peine, — approcher une échelle du mur une chaise de la table, — s'emparer de la conversation, — dégager son esprit de l'erreur, — jouer du violon, de la flûte, des jambes aux cartes, au billard, — sortir de la ville, du bal, du spectacle, du collège, du lit, de la règle, de la convention, — entrer au collège, au service, dans la vie etc. — Il chiodo entra nel muro. — Il sole entr

nell' ariete. — Il fiume sbocca nel mare. — Uscire dalla casa — venire dalla casa — venire dalla chiesa — andare al teatro — bussare alla porta — giocare alle carte, al biliardo — leggere sui giornali — città posta sul mare etc.

Kada, dakle, članovi obično stoje uz imenice, ponajviše u različnim funkcijama, a katkad i bez ovih, nastaje nov slučaj kad se oni izostavljaju, što se odnosi naročito na odredni član. Francuski jezik naročito je osetljiv u tom pogledu. Valja, sem toga, razlikovati slučajeve u kojima se članovi moraju od onih u kojima se oni ne moraju izostaviti.

Najznačajnije slučajeve izostavljanja članova pretstavljaju adverbijalni izrazi, apozicija, odnosno nominalne grupe i glagolski dodaci. Posebno se mora razmotriti izostavljanje članova u gnomičkom, odnosno u lapidarnom stilu i u izuzetnim slučajevima.

1. Izostavljanje odrednog člana u adverbijalnim izrazima. — Brojna nadmoćnost sastavljenih priloga nad jednostavnim — i mnogi pisani jednom reči su u stvari sastavljeni — lako se objašnjava načinom kako su oni nastali i kako se stalno stvaraju novi, jer to su spojevi, odnosno grupe reči, sastavljene od predloga i imenice bez člana. Značajno je kod ovih spojeva, odnosno adverbijalnih izraza, da različni predlozi u njima ponajviše služe da označe način, katkad uzrok i raspodelu. Kad označavaju sredstvo, meru, mesto i vreme, onda imenica obično nije bez člana, i tada je posredi obična upotreba predloga, tj. jukstapozicija predloga i imenice sa članom. Da bih ovo bolje osvetlio, navodim upotrebu francuskog predloga par:

Jukstapozicija predloga i imenice sa članom označava:

a) sredstvo: La mère mène son enfand par la main;

b) mesto: Il est entré par la fenêtre. Preneseno: L'ennui est entré dans le monde par la paresse. — Il a reçu un coup de fouet par la figure;

c) vreme: voyager par la neige (la pluie, le bruyard);

d) pasivnu konstrukciju: Il est affaibli par la maladie. Il est poussé par l'ambition.

Predlog s imenicom bez člana označava:

a) način: par hasard, par bonheur (malheur), par exemple, par coeur;

b) uzrok: faire qc par ambition (paresse, affection, pudeur, peur, politesse);

c) raspodelu: couper par morceaux, être payé par jour (mois, an), un pain par tête, une chandelle par fenêtre.

Kao što se vidi, u primerima sa članom prevlađuju konkretne imenice, u onima bez člana apstraktne. U prvom slučaju imamo primere obične upotrebe predloga za adverbijalne oznake, u drugom, obrazovanja adverbijalnih izraza.

Iako se u ovim primerima jasno očituju oba načina upotrebe predloga i imenice, postoji ipak prilično otstupanje od te norme. Tako, napr., oba jezika izražavaju vremenske prilike na oba načina: di giorno, di notte, di notte tempo uz c'è il sole, c'è il chiaro di

luna (personifikacija!) — de jour, de nuit uz le jour, la nuit, dans l'avant- (après-) midi, dans la matinée (journée), vers le midi, aujourd'hui, au printemps, itd.

Adverbijalnim izražavanjem morali bismo smatrati i: aller par terre, par mer, par avion (način putovanja), aviser par sans-fil, a descendre de voiture, monter à cheval, sortir de table, de maladie kao spojeve koji označavaju tipične pojave, analogno, možda, i: arriver (venir) de France, d'Amérique itd. Uz imena udaljenih, odnosno kasnije upoznatih zemalja stoji član: venir du Japon, du Brésil, de la Sibérie itd. Koliko je razvijena suptilnost jezičnog osećaja kod Francuza, navodim ovaj primer: Ne pas parler de femmes, naturellement, ni d'amour, ni de l'Amérique, ni de voyages. (J. Fayard, Mal d'amour, 301). Kad je, dakle, Francuz navikao da kaže »venir d'Amérique«, on neće reći »parler d'Amérique«, već »de l'Amérique«.

Među svim jednostavnim predlozima a, di, à, de najpodesniji su za obrazovanje adverbijalnih izraza, zatim con, avec, in, en, senza, sans — iza ovih dvaju poslednjih, imenice i inače ne uzimaju član (u italijanskom to ne važi u punoj meri), — a ostali već u manjoj meri, te neki sastavljeni:

a caso, a viva voce, a piedi, a bocca aperta, a viso aperto, a occhio, a colpo d'occhio, a occhi chiusi, a menadito, a bizzeffe, a catinelle, a spron battuto, a buon mercato, a mente (memoria), a (viva) forza, a piè pari, a mezza bocca, a perdita d'occhio, a occhio e croce, a parte, a vicenda, a ufo, a vista d'occhio — di buon cuore, di buon ora, di buona (mala) voglia, di colpo, di botto, di volo, di salto, di punto in bianco, di concerto, di vista, di buon grado, di (sana) pianta, di carriera, di (primo) lancio, di primo acchito — da capo, da senno, da lato, da canto — per tempo, per caso — senza fallo — in fretta, in parte, in carne e in ossa itd. — à peine, à pied, à vue, à tort et à travers, à bon marché, à fleur de, à pas de loup, à gorge déployée, à brûle-pourpoint, à rebours, à bâtons rompus, à contre-coeur, à coup sûr, à huis clos, à mots couverts, à coeur ouvert, à pleines mains, à temps, à perte de vue, à tour de rôle, à juste titre, à tort et à raison, à fond de train, à vol d'oiseau, à force de, à double entente, à cor et à cri, tête à tête, dormir à poings fermés, jouer à pile ou face, tomber à pic itd; — de temps en temps, de bonne heure, d'assaut, de bon gré, de fond en comble, d'avance, d'abord, de but en blanc, de fil en auguille, de fraîche date être de retour, de grand matin, d'accord!, de vive force, connaître de vue (de nom); — en vain, en gros, en détail, en général, en cachette, en attendant, en plein jour, en été, en hiver, en automne, en fin de compte, en chair et en os; — aller en ville (voiture, bateau, chemin de fer), en premier lieu, assaisonner en louanges, agir en conscience, mettre en vente, venir en aide, mettre en gage, prendre en horreur, s'en aller en fumée, être en promenade (ville, fête), être en manche de chemise, se mettre en colère, demeurer en beau chemin, entrer en ligne de compte, prendre en grippe etc; — sans cesse, sans doute, sans faute, sans pitié, être sans pain (armes, défense, argent), un homme sans coeur (honneur); — složene

imenice: le sans-culotte, le sans-façon, le sans-gêne, le sans-souci, le sans-le-sou (sans argent) etc; — contre remboursement, mettre la maison sens dessus dessous, sens devant derrière, devant témoins, entre chien et loup, peindre d'après nature, un habit sur mesure, mot pour mot, après coup, au (à) fur et à mesure, etc.

U italijanskom jeziku se iza predloga in član čas upotrebljava, čas izostavlja, ali ovo biva češće: dare nell' urlo, nella trapola, nella rete, nella ragna — dare nel genio, nell'umore, nell'occhio, nello sciocco, nel pazzo, nello scimunito etc. — avere in odio, parlare in lode, dare in sasso, dare in dono, prestito, pegno, scolpire in marmo, crescere in senno, dottrina etc.

U italijanskom jeziku imenica stoji, takođe, bez člana iza predloga per kad se kazuje uzrok ili povod: fare qc per necessità, per piacere, per diletto, per carità etc. Predlog di, de može da posluži istoj svrsi: morire di fame, di sete — mourir de faim, de soif, ali s predlogom da, koji u italijanskom služi za pasivnu konstrukciju, član se redovito udružuje: morire dal ridere, dalle risa, dalla fame, tremare dal freddo, scoppiare dal caldo etc.

Među adverbijalne izraze spadaju i raspodelne oznake velike i u isto vreme neodredene količine: a migliaia, a centinaia — à milliers, à centaines etc., ali kad je količina odredena, stoji u francuskom generički član: marché au mètre, vendre au kilo, à la douzaine, mesurer au mètre, à l'aune, ali u italijanskom bez člana (adverbijalno): misurare a metri, a braccia, a miglia, a barili etc.

N a p o m e n a. — Iz različnih razloga član ipak prati imenicu:

1) zbog eufonije: à l'envi, à l'avance, à l'instant (analogno: à la fois), tout à l'heure — en l'honneur, en l'occurence, en l'air;

2) u eliptičkim izrazima: alla francese (casalinga, lunga, leggiera, buona), al' improviso — à l'amiable, à l'improviste;

3) uz supstantivane reči: al solito, all' ingrosso, al minuto, sul serio (uz: di solito, di rado, di nuovo) etc; — au dépourvu, au demeurant, pour l'ordinaire (uz: comme d'ordinaire, de nouveau, à nouveau), sur le tard etc.

2. I z o s t a v l j a n j e č l a n a k a d i m e n i c a p o s t a j e d e t e r m i n a t o r i m e n i c e i s p r e d s e b e. — Imenica može da bude bez predloga običan determinator, tj. pobliža oznaka imenice ispred sebe, a s predlogom u naročitoj determinaciji:

a) Bez predloga:

1) kao apozicija, označena zapetom kao znakom elipse, tj. zapeta zamenjuje zamenicu i glagol essere, être, ukoliko imenica nije individualisana: Rafaello da Urbino, pittore ed architetto (umesto: chi era pittore ed architetto), Eustache Lesueur, peintre, surnommé le Raphael français. Ali: Pierre Corneille, le père de la tragédie française — l'histoire de Pierre Ruder, un ouvrier belge — suo figlio Giacomo, un filosofo di primo ordine;

2) kao jednostavna adjunkcija: maître maçon (compagnon, garçon, valet clerc, coq), tambour maître, wagon-lit, wagon-salon, bateau-phare; u italijanskom jeziku obe reči pisane su zajedno: capolavoro, capoluogo, capocuoco etc.

Odredni član stoji uz apoziciju kad je treba naročito istaknuti, te služi često za identifikaciju: Rodin, le grand sculpteur français, Caton le censeur, — C'est la maison de mon ami, le médecin. — J'ai écrit à mon frère, l'avocat.

U grupu apozitivnih elipsa spadaju poređenja uz imenicu couleur: un habit de couleur feuille morte (umesto: couleur de feuille morte).

b) S predlogom kao oznaka kakvoće, materije, osobenosti, strukture: una nave a vapore, un cavallo da corsa, un colpo da maestro, un dottore in medicina, una casa con mobilia — un arbre à fruits, docteur en médecine, un bateau à vapeur etc.

Kad se ispred determinatora nalazi predlog di, de, mogli bismo ga nazvati genitivom kakvoće (genitivus qualitatis): una moneta d'oro, un lampo di genio, storia d'Italia, — une monnaie d'or, une lueur de raison, ume leçon de français, cheval de course, histoire de France. — Podvrsta toga genitiva je denominativni ili genitivus explicativus: uži pojam u genitivu objašnjava širi ispred sebe: l'isola di Corsica, un villano d'uomo, il titolo di galantuomo, quel diavolo di scrittore, Che diavolo di pasticcio: — la ville de Rome, le mot de vengeance, un diable d'homme, un diable de pêcheur, ce cochon de Morin, une drôle de grimace, Il a le titre de docteur. Postoji i obrnuti red pojmova: uži-širi: Français de nation, tailleur de profession. Može i pridev da bude determinand: brutto di viso, duro di cuore, malato d'occhi, avvenente di persona, debole di cervello — faible d'esprit, grand de nom, laid de figure, chétif de mine, faible de complexion, gai de caractère etc.

Napomene. — 1. Italijanski jezik kazuje uporedo: mercato di frutte, di verdure (trg za voće, povrće) uz mercato del bestiame, delle frutte (trg na kojem se prodaju goveda, voće). U francuskom se u tom slučaju upotrebljava predlog à: marché aux fleurs, aux chevaux, des oeufs à la coque, (bateau à voiles uz canot à la voile, ovo možda zbog toga što je posredi samo jedno jedro).

2. Kao što se vidi iz nekih gornjih primera, umesto prideva, upotrebljava se genitiv kakvoće kad se ističe geografski naziv (ime teritorija): storia d'Italia, histoire de France itd., ali se kaže: storia della letteratura italiana, histoire de la littérature française i sl.

Inače, sem iza predloga en, posredi su oba genitiva (gen. subiect. i gen. obiect.) ili jukstapozicija predloga i imena zemlje sa članom, odnosno artikulisana imena grada: les populations de l'Italie; la conquête de la Grèce; dans la France méridionale aux États — Unis, la ville de la Haye, il vient du Caire itd. Subjektni genitiv susrećemo i u: Napoléon, empereur des Français. — Italijanski jezik postupa uopšte mnogo slobodnije pa kaže: in ogni parte d'Italia, in tutta Italia, in Lombardia, in Piemonte uz tutta l'Italia, per tutta l'Italia, nel Piemonte. Ovo poslednje, možda, kad se Piemonte upotrebljava kao pojam za sebe (oslobodilački kraj) ali se, zbog prideva, kaže: nell'alta Italia, tutta l'Italia continentale.

Moram spomenuti na ovome mestu da su već u starofrancuskom jeziku nominalni spojevi počeli da istiskuju prideve, za koje je latinski jezik imao raznovrsne nastavke. Tako u Chanson de Roland,

pored izraza koji nagoveštavaju moderni običaj kao hanstes de fraisne e de pumier, helme d'acier, nalazimo i hanste fraisnine, l'orée bucle. U 16 veku bilo je pokušaja da se obnovi upotreba latinskih prideva i još Malherbe piše l'âge ferré umesto l'âge de fer, a dugo se govorilo i l'age doré.

3. Običaj je učenog i didaktičkog stila da nema di, de, ni člana iza reči kao suono, vocale, consonante, numero: il suono i, il consonante s, il numero 5 — le genre chien, le son i, la consonne s, le nombre 5 etc. Verovatno se u takvim slučajevima radi o jednostavnom čitanju, odnosno o zasebnom izgovaranju reči kao u: Io sto di casa Viale dei Parioli 12, Siamo alla pagina 24, — Je demeure Rue du Sommerard 5, Nous sommes à la page 24 etc.

4. U timbre-poste, Hôtel-dieu i slično izostavljen je predlog de.

5. Iz razumljivih razloga, tj. zato što nema determinacije, član ne stoji iza disjunktivnih sveza i iza negacije: tant hommes que femmes — soit raison, soit caprices — ni prières ni menaces.

3. Izostavljanje članova u glagolskim dodacima. — S obzirom na već spomenutu transformaciju romanske sintakse, moramo biti načisto koje funkcije vrše pojedini glagolski dodaci. Uobičajeni, mnogobrojni nazivi (predikativni, kopulativni itd. glagoli, indirektan, direktan, respektivan, direktivan, refleksivan itd. objekat) ne daju tačnu pretstavu o funkcionalnoj prirodi glagolskih dodataka niti se pri tome vodi računa o dvoguboj funkciji predloga, te postoji, zaista, opasnost igre rečima i zbrke pojmova. Stoga treba smatrati predikatom sve ono što se o subjektu kaže, ali i ustanoviti, tj. odvojiti njegove delove: glagol i njegove dodatke.

Osobina prelaznih glagola je ta da retko stoje sami za se, već im se obično mora dodati reč, objekat, na koju se njihova radnja prenosi. Oni se stoga s pravom zovu objektni glagoli. U rečenici: Chacun a ses défauts, reč »chacun« je subjekat, a reči »a ses défauts« su predikat, u kojem se nalazi glagol sa svojim objektom.

Neprelazni glagoli, međutim, pokazuju radnju, stanje ili bivanje u kojem se subjekat sam sobom nalazi, te stoga ne traže nikakvih dodataka: Le train part. La fumée monte. Nous parlons. Stoga se oni i zovu subjektni glagoli. Ali mnogi među njima ne mogu sami za se da izraze radnju, bivanje ili stanje, već im se moraju dodati druge reči: Le ciel est bleu. Mon père est médecin. Il devient grand et beau. Predikat ovih rečenica su »est bleu, est médecin, devient grand et beau«, u kojima se nalazi glagoli sa svojim dopunama, zvanim atributima, a takovi glagoli atributivnim. Nema mnogo čisto atributivnih glagola, ali zato se mnogi drugi neprelazni glagoli mogu da upotrebe atributivno kao i oni prelazni i povratni glagoli koji, sem svog objekta, traže još jednu reč da bi potpuno izrazili svoju radnju. U rečenicama: Il est né poète. Il est élu député. Il se fit prêtre. On le traite de fat. Il nous sert de guide. Nous vous déclarons ennemi de la patrie, atribut »poète« priređen je glagolu s padežnim osećanjem nominativa, atributi »député, prêtre, ennemi« priređeni su svojim glagolima s padežnim osećanjem akuzativa, a »de fat, de guide« priređeni su pomoću predloga. Svi drugi dodaci

glagolima, sem spomenutih, adverbijalne su prirode: travailler de corps (d'esprit), tomber de faiblesse, descendre de voiture, sortir de table, jouer de malheur (d'adresse) etc.

Prema tome, postoje dve kategorije glagolskih dodataka:

1) objekti (prvi dodaci ili dopune prelaznih glagola);

2) atributi (prvi dodaci ili dopune neprelaznih i drugi dodaci ili dopune prelaznih glagola).

Da bih odvojio glagolske dodatke s obzirom na njihov oblik, tj. dodatke bez predloga od onih s predlozima, nazvao sam ove poslednje »prepozicionalni dodaci« ne samo zato što obuhvataju sve predloge bez razlike, odnosno dodatke adverbijalne kao i atributivne prirode, već što kod njih osećaj za padež igra vrlo malu ili nikakvu ulogu. Tako se nalaze, s jedne strane, objekti i neposredno priređeni atributi, a, s druge strane, prepozicionalni dodaci, obligatni (dopune) i fakultativni. Kako ove poslednje nije teško razlikovati, pojam prepozicionalnog dodatka znatno uprošćava pitanje glagolskih dodataka uopšte.

Napomena. — Novija francuska gramatologija uvela je nazive »attribut, attribut du sujet, attribut de l'objet« služeći se i opštim, starim nazivom »complément« i njegovim vrstama (complément direct, indirect, d'objet), i to kao sinonimnim izrazima. Kako pojam predikata nije uopšten, govori se o dodacima subjektu, objektu i glagolu, a ne o delovima predikata. Zavodi se stoga i razlika između atributa i komplementa (dopune) s time da je atribut dodatak subjektu ili objektu, a komplemenat da je dodatak glagolu, tako da je potrebno razlikovati i značenja glagola, a ne samo njegove vrste (prelazni i neprelazni glagoli). Bilo je, međutim, potrebno — kao što sam u uvodu rekao — da se rasčiste svi pojmovi i da se uprosti velika složenost materije. Vodeći, dakle, računa o dvogubom načinu kako se glagolski dodaci priređuju (sa i bez predloga) i o njihovoj dvoguboj funkcionalnoj prirodi (obligatni i fakultativni dodaci), morao sam strogo razgraničiti pojedine pojmove. Tako reč »dodatak« ostaje i dalje najširi pojam, reči »dopuna, prepozicionalan dodatak« pretstavljaju šire, a reči »objekat, atribut« kao i pridevi »atributivan i adverbijalan«, najuže pojmove.

a) Izostavljanje članova iza neprelaznih glagola;

1) Bez predloga:

Izostavlja se kognitivni član s padežnim osećajem nominativa iza glagola essere, être, kad se kazuje zanimanje, stalež, vera i narodnost, jer u tim slučajevima član nije potreban da luči pojmove pošto su posredi poznate kategorije: Mio padre è medico. — Ella è Italiana. — Siete cattolico? — Mon père est médecin. — Êtes-vous Français? — Elle est protestante. — Sa soeur est marchande de modes. — Član se ne odbacuje ako se imenica ističe pomoću »c'est«: c'est un musicien, peintre, médecin, — c'est un Français, — ce sont des protestants.

Navodim primere za druge atributivne glagole i one koji se mogu upotrebiti kao takvi: Tiresia di maschio divenne femina, — metallo che sembra argento, — Pour paraître honnête homme, en un mot, il faut l'être (Molière, Tartuffe, ½). — Il deviendra bon orateur et grand poète. — Ils sont restés amis. — Il est resté garçon. — Eliptički: Il est mort mendiant umesto Il est mort comme un mendiant, — passer capitaine umesto passer du grade de lieutenant au grade de capitaine.

Videli smo u primeru »Le ciel est bleu« da i pridev može vršiti funkciju glagolskog atributa. Navodim još nekoliko primera: Nessuno nasce dotto. Mi sembrate contenti. Cadde ammalato. — Les douleurs l'ont rendue savante. (Bossuet, Reine d'Angleterre). — Que vous êtes joli! Que vous me semblez beau! (La Fontaine, Fables, ½), — tomber malade.

Kad imenica ima uza se kakav dodatak, izostavlja se generički, a ne kognitivni član: l'ennemi est resté maître de la campagne. — Je sais bien qu'il est esclave de ses passions.

2) S predlogom:

mancare di mezzi, d'ingegno, di fede, di parola, di fegato, — La città di Livorno manca di acqua, — manquer de prudence, de sang-froid, — changer d'avis, de résolution, de parti, de conduite, de style, de langage, de direction, de pied, de vie — forcer de voiles, de rames, — user de violence, de ruse, de patience, — servir de confident, de secrétaire, d'enseigne, de prétexte à qn. itd.

b) Izostavljanje članova iza prelaznih i povratnih glagola.

Izostavlja se odredni član uz njihov drugi objekt (dodatak), odnosno atribut, s padežnim osećajem akuzativa:

1) Bez predloga: lo fecero re — Il padrone lo dichiarò erede di tutto suo bene. — Fece d'amico amante. — Il le fit héritier de tous ses biens. — Ils le choisirent roi (pour roi), — être nommé consul, dictateur, — se porter candidat, accusateur, caution itd.

2) S predlogom: accuser qn de mensonge, de faux, de meurtre, — convaincre qn de trahison, de mensonge, de négligence, d'erreur, — perdre qn de réputation, d'honneur, — se plaindre de maux de tête, — se piquer d'honneur — prendre qn à temoin etc.

Iza glagola, odnosno njihovih participa kao i nekih prideva koji traže predlog »de« izostavlja se partitivni član da se ne bi sastala dva de: charger sa tête d'ornements, son pinceau de couleurs, sa plume d'encre, — abreuver qn de chagrin, de taloches, — couvrir qn de boue, la table de mets, — se couvrir de bijoux, de honte, de ridicule, — étouffer qn de caresses. — Le ciel est couvert de nuages. Le poisson est couvert d'écailles. L'eau est composé d'oxygène et d'hydrogène (ali: c'est un composé du pédant et du précieux). — Un manteau fourré d'hermine, — une robe garnie de dentelles, — juger qn digne d'éloges, de récompense, d'estime, de respect etc.

U italijanskom jeziku ima sličnih primera, ali on nije tako osetljiv ni fiksan kao francuski, a znamo da se on rede služi partitivnim članom: accusare qd di furto, del torto, — coprire (colmare)

di carezze, di baci, di parole, — volere qd per isposo, per isposa), — perdersi d'animo (ali: convincere qd dell'errore, della verità) etc.

v) Upotreba i odbacivanje odrednog člana uz objekat prelaznih glagola.

Kao što smo videli, francuski jezik rado upotrebljava glagole s direktnim objektom u partitivnom smislu, za konkretne i apstraktne imenice jednako, ali kad je u pitanju direktan objekat kao takav, tj. bez prepozicije, postoji veliko kolebanje, ili bolje reći, postoje uporedo spojevi bez člana i spojevi sa članom. Već u najstarijim književnim spomenicima počeo je nominalni član da prati imenicu kao subjekat, ali, iz razumljivih razloga, jezik se ustručavao da ga stavlja uz apstraktne imenice kao objekat i možda je zbog toga nastao običaj da se one uzimaju u partitivnom smislu već u srednjofracuskoj eposi.

Spojevi prelaznih glagola s apstraktima u suštini su deskriptivnog značaja: oni ponajviše označavaju tipične pojave, za koje ne postoji jednostavan glagol, i tako se sačuvao velik broj spojeva bez člana, u kojima obe reči sačinjavaju jednu koceptivnu celinu. To se može najbolje videti iz ovo nekoliko primera: prendre femme, oženiti se, a prendre la femme, izabrati ženu i oženiti se njome; rendre visite, posetiti, a rendre la visite, uzvratiti posetu; rendre justice, presuditi, izreći pravednu presudu, a rendre la justice, vršiti sudsku vlast, dosuđivati pravdu; faire fête, svečano dočekivati, a faire la fête, terevenčiti. I u španskom jeziku ima ovakvih primera: dar alma, dati život, a der el alma, dati dušu, izdahnuti; dia de juicio, dan suđenja, a dia del juicio, strašni sûd, sudnji dan; hacer cama, ležati u krevetu, a hacer la cama, napraviti krevet; tomar habito, priviknuti se, a tomar el habito, zakaluđeriti se.

Postoje, međutim, spojevi prelaznih glagola s konkretnim imenicama bez člana već u starofrancuskom: prendre terre, ukrcati se: Et sachiez que les galies n'osoient terre prendre. — Et il se firent que la galie prend terre, et ils saillent fors, si portent le gonfanon Sain Marc par devant lui a terre. (Villehardouin, Siège de Constantinople, Premier assaut). Zatim perdre pied, ne dohvatiti dno nogama (u reci ili moru), prendre, avoir pied, dohvatiti dno, perdre terre, izgubiti obalu iz vida, mettre pied à terre, sići (s kola), sjahati; iskrcati se itd. Kad sam, tražeći još markantnije primere, naišao na ovaj: une rivière qui porte bateau (plovna reka), pomislio sam da se mentalni proces dalje zbivao ovako: od onog časa kad su konkreta uzimana u prenesenom značenju, pojavio se član u generičkoj funkciji označavajući tipične pojave kao: porter les armes, l'épée, la robe, la soutane, biti vojnik, časnik, sudija, sveštenik, — porter le joug, nositi jaram, i obrnuto: apstraktum za konkretum: porter le deuil, nositi crninu, biti u žalosti, a zatim je počeo da prati i apstrakta u istoj funkciji: dire la vérité, perdre le temps, faire la guerre, passer le temps, garder le silence, mettre le feu, avoir la fièvre, la goutte, la beauté, la jeunesse, battre la retraite, confondre l'apparence avec la vérité, combatrre le froid, le mal, l'erreur, les préjugés, recouvrer la santé etc. Moderna je pojava, međutim,

da determinativni član prati imenicu u lokucijama s verbalnim objektom kao: avoir le temps de faire qc, avoir l'occasion de faire qc, avoir l'honneur de faire qc, ne pas avoir le temps de faire qc, trouver le moyen de faire qc, avoir l'air de faire qc. etc. U italijanskom se događa mnogo rede: non merita (vale) la pena, non vedo l'ora di partire.

Kako su, najzad, iz opravdanih razloga, ne samo iz istoriskih[1]), sačuvani u modernom jeziku oba naroda mnogi spojevi prelaznih glagola s apstraktnim imenicama bez člana, moraju se smatrati fiksnim i bila bi gruba greška drukčije ih upotrebljavati, jer oni, manje više svi kao i noviji sa članom, pretstavljaju, uz priloške izraze, glavninu frazeologije. Navodim najznačajnije: avere fame, sete, ragione, torto, corraggio, luogo, piacere, ripugnanza, disturbo, — fare parte, amicizia, — stringer amicizia — dare ascolto retta, commiato, fastidio, importanza, adito, motivo, noia, ombra, peso, segno, rilievo, risalto, vanto, — opporre resistenza, — correre pericolo, — accuser réception, — avoir faim, soif, raison, tort, lieu, besoin plaisir, peur, envie, honte, sommeil, cours, — chercher fortune, hazard — devoir hommage, soumission, obéissance, — donner vue, jour, congé, tort, raison, — faire attention, étalage, pitié, peur, fortune, naufrage, signe, acte de présence, grâce, volte-face, — demander pardon, compte, raison, séparation de corps (de bien), faire main basse sur qn, — lâcher prise, — prendre congé, soin, acte, haleine, — reprendre haleine, — passer condamnation, — mettre obstacle, — tenir rigueur, — perdre courage, contenance — porter envie, respect, grâce, — plier bagage, — tourner bride, — rendre compte, grâce, — retourner coeur (bezlično), — avoir voix au chapitre, — avoir beau jeu, — avoir pignon sur rue, — faire bonne mine à mauvais jeu, avoir bon appétit, bonne (mauvaise) grâce, — souhaiter bonne chance (uz souhaiter une bonne année, le bon jour, la bonne année), — avoir maille à partir avec qn — trouver visage de bois etc.

Ovamo spadaju i spojevi nekih neprelaznih glagola, upotrebljenih kao prelazni: crier famine, misère, merci (ali: crier la faim), — parler politique, — causer religiom etc.

4. Izostavljanje članova u gnomičkom, odnosno lapidarnom stilu i u nekim izuzetnim slučajevima. — Oba člana mogu se izostaviti kadgod se hoće jezgrovitost ili kratkoća izražavanja (brevilokvencija):

a) U poslovicama i mudrim izrekama (u gnomičkom stilu):

Anno nevoso, anno fruttuoso. — Amore e signoria non voglion compagnia. Zucchero non guastò mai bevanda. — Bonne renommée vaut mieux que ceinture dorée. — Contentement passe richesse.

[1]) Navodim nekoliko fraza iz Villehardouin-a i Joinville-a, sačuvanih do danas: prendre conseil, avoir pitié, faire compagnie, faire serment, crier merci. — Sve gore navedene i ostale nenavedene fraze nisu redom od starine, već su mnoge nastale u novije doba i još uvek nastaju kao što smo videli iz citata na str. 20 kako Fogazzaro prema staroj frazi »masticar veleno« pravi novu »masticar rabbia«.

— Charbonnier est maître chez soi (en sa maison). — Qui terre a guerre a.

b) U lapidarnom stilu (u definicijama rečnika, leksikona, naslovima knjiga, glava i slično):

testamento, Dichiarazione della propria ultima volontà, con cui si dispone delle cose proprie dopo la morte. — Regole ed esercizi di grammatica italiana. — Témoignage. Rapport d'un ou plusieurs témoins. — Grammaire française. — Chapitre premier. — Appartement à louer; — compartiment pour dames (tj. reservé pour les dames) — habits pour enfants etc.

Kratkoće radi izostavljaju se članovi kad se imenice nižu pri nabrajanju: Nobili, popolani, donne, tutti lo volevano salutare. — Tout était joli dans cette ville: églises, musées, monuments. — Kolektivni smisao imaju takođe dve imenice, spojen sa et: promettre monts et merveilles — vomir feu et flammes — avoir vent et marée — remuer ciel et terre — avoir bec et ongles — couper bras et jambes — avoir pieds et poings liés — entre ciel et terre — travailler jour et nuit etc. — Kad je odredni član uzeo maha i počeo da prati imenicu — taj proces izgleda da se završio u Ronsard-ovo doba, jer je on odobravao pravila gramatičara Maigret-a kad kaže »les articles omis défigurent l'oraison«, a Vaugelas je dosledno tražio upotrebu člana, — stajao je član uz prvu od imenica spojenih sa »et« i tako su sačuvani izrazi: les arts et métiers — les ponts et chaussées — les frères et soeurs — au fur et à mesure, au lieu et place etc.

Napomena. — U nekim bezličnim izrazima upotrebljene su imenice atributivno, dakle bez člana: fa sole, vento, polvere, nebbia — si fa notte, giorno — fa caldo (freddo, cattivo) tempo — tira vento — è notte, giorno, lume di luna (ali: merita, vale la pena) — il est temps — il est question — il fait jour, nuit, beau temps, clair de lune. — Si besoin est. — Il y a place pour tous. — Il y a ce soir grande réception chez le ministre. — Eliptički: chose étonnante! etc. — U inversijama: chemin faisant — argent comptant — geler à pierre fendre (a tête fendre) — sans coup férir — sans borse délier — sans main mettre.

## B. MILANKOVITCH, LES FONCTIONS ET L'EMPLOI DE L'ARTICLE EN FRANÇAIS ET EN ITALIEN (EU ĒGARD Ā SA FONCTION EN ESPOGNOL).

### RĒSUMÉ

L'article roman n'est pas une particule insignifiante, mais un élément constitutif de la phrase et d'une fréquence considérable. En servant d'abord à déterminer le nom dans un sens particulier, il aboutit à exercer sous divers aspects des fonctions bien différentes.

La disparition des flexions latines a causé l'emploi plus fréquent des prépositions qui, unies souvent avec l'article, ont joué un rôle important dans la formation des combinaisons de mots, nominales et verbales également.

Bien que la linguistique moderne ait constaté ces particularités de la syntaxe, des formulations plus nettes et plus précises, une synthèse plus ample et plus complète était indispensable pour réduire le nombre des interprétations arbitraires, pour diminuer la grande complexité de la matière. Ayant nettement précisé et caractérisé par des termes appropriés les fonctions des trois articles, l'auteur a établi leur emploi actuel en tenant compte de leur première apparition.

Pour la première fois, le phénomène du changement subconscient des fonctions, que l'auteur a nommé »la commutation des articles«, est mis en évidence. Il contribue en meme temps à mieux comprendre leur emploi fréquent.

En substituant les »casus obliqui« et les distinctions adjectives du latin par l'usage de la préposition et du substantif, les langues romanes ont établi la différence entre le groupe nominal avec l'article et celui sans article. En ayant égard à ce fait, l'auteur a pu réduire la liste interminable de l'emploi et de l'omission de l'article à un petit nombre des catégories déclinatoires connues. De l'autre côté, l'emploi des prépositions avec les noms »articulés« pour les compléments circonstanciels a été séparé de celui avec les noms sans article pour les locutions adverbiales.

Par un procédé semblable, l'auteur a pu trouvé une solution satisfaisante de la question des compléments verbaux. La notion du complément obligatoire (attributif et prépositionnel) présente une simplification évidente et il ne reste qu'à la distinguer de celle du complément facultatif. L'auteur a aussi tenté d'expliquer historiquement l'emploi et l'absence de l'article dans les locutions verbales.

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

# DŽENETIĆI

## PRILOG PROUČAVANJU FEUDALIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka
14 oktobra 1953 godine

## U V O D*

U našoj historiografiji ima nekoliko dobrih monografija o istaknutim ličnostima bosanske povjesti, ali dosada nemamo nijedne monografije o znamenitijim porodicama čiji su se članovi jače isticali u podužem periodu bilo u ekonomskom bilo u kulturnom i političkom životu ove zemlje. A takvih je porodica bilo i u srednjem vijeku i u turskom periodu. Po mome mišljenju tome je jedan od glavnih razloga nedostatak izvora. O vrijednosti takvih monografija za izučavanje naše prošlosti bila bi svaka riječ suvišna.

Danas su vrlo rijetke one bosansko-hercegovačke porodice čiji su članovi igrali vidniju ulogu, makar to bilo i na užem području, a o kojima se sačuvalo toliko izvora i tradicije da bi se o njima mogla napisati i manja monografija. Kažem danas zbog toga što sam uvjeren da će se i u tome pogledu poći naprijed. Zemaljski muzej — za srednji vijek i Orijentalni institut — za tursko doba pristupaju s uspjehom sistematskom radu, a u tome će učiniti svoje i naše Naučno društvo NRBiH.

Neke naše porodice čiji su preci bili na nekom znatnijem položaju čuvali su do nedavna svoje porodične arhive i gajili kućnu tradiciju. To se prenosilo s koljena na koljeno. Kućnu su tradiciju osobito čuvala ženska čeljad.

Primjera radi navodim kako je jedna užička porodica, kad je 1862 napustila svoj zavičaj i preselila se u Sarajevo, donijela sa sobom od cjelokupnog svog imetka jedan sanduk s mađarskom krunom, koji je, kako kažu, služio nekada u Budimu kao priručna blagajna defterdara, i jednu zbirku isprava, među kojima je bio i berat kojim joj je šukundjed bio postavljen za posljednjeg budimskog defterdara. A kad se opet jedan član ove porodice iza aneksije

*) Pri obradi ove radnje često sam se obraćao na rukovodioca arhiva Orijentalnog instituta, naučnog saradnika Hamida Hadžibegića i bibliotekara Gazi-Husrevbegove biblioteke Fejzu Hadžibajrića i uvijek su mi najpripravnije izlazili u susret, pa im se i ovdje najljepše zahvaljujem, a isto tako i drugarici Mili Neidhardt, koja je dopunila Karišikove nacrte Dženetića konaka.

Bosne otselio u Brusu, bratovoj je djeci ostavio u amanet onaj sanduk s mađarskim grbom, a on je odnio arhiv sa sobom[1]). Nadalje, nisu rijetki ljudi koji su pamtili po šest pa i više svojih predaka. U tome nije bilo velike razlike među građanima i seljacima. Po selima je nađeno isprava iz XV i XVI stoljeća, makar i u malom broju. Taj smisao za čuvanje starih isprava i tradicije počeo se gubiti još krajem prošlog stoljeća, i nakon završetka prvog imperijalističkog rata on je, rekao bih, potpuno zamro. Ti stari papiri i manuskripti počeli su se u bescjenje prodavati. Ponešto se to događalo i prije 1914 godine. Kako kod nas nije bilo sve do 1945 ustanove koja bi se brinula za čuvanje pokretnih kao i nepokretnih kulturnih spomenika, to su zbirke dokumenata i čitave biblioteke manuskripata odlazile preko granice. Do 1918 Zemaljski muzej je i bivši Institut za proučavanje Balkana kupovao ponešto od tih starina, ukoliko mu ih je neko ponudio, ali za njima nije tragala nijedna od tih ustanova. I nakon 1918 bilo je u Muzeju ljudi koji su vrlo dobro znali vrijednost akata i manuskripata, ali su dotacije Muzeju bile upravo minimalne. Te su starine kupovali trgovci i pretrge antikom i prodavali ih strancima. Poznavao sam čovjeka kome je ovakva trgovina bila neko vrijeme jedino zanimanje. On je obišao gotovo svu zemlju i gdje je što našao, otkupio je za bagatelu i dalje prodavao. Od većih kućnih arhiva, koliko znam, on je otkupio jedan u Vranduku od nekog seljaka, i drugi u Banjoj Luci od potomaka Vaizovića. U svakom je bilo preko 300 dokumenata, počevši od kraja XVI stoljeća do iza 1850 godine. U vranduckom arhivu bilo je dokumenata pisanih u Budimu. Zahvaljujući bivšem pretsjedniku Jugoslavenske akademije, pokojnom d-ru Gavri Manojloviću, i Aleksiju Olesnickom, spaseno je da ne ode preko granice dosta akata i kodeksa. Tako je nastala Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Mnoge arhive trgovačkih kuća raznijeli su još domaći i strani filatelisti. Kod njih sam vidao pisama trgovaca Jurkića i Kujundžića u Hlivnu, Đebića—Marušića i Fufića u Travniku, Šahinagića u Sarajevu itd. Svojom korespondencijom i defterima potpaljivali su vatru neki trgovci u Sarajevu poslije 1918 god. Nešto je i od toga spaseno.

Mnogo je toga blaga propalo u raznim požarima i ratovima. Uzgred budi spomenuto da je Omer-paša Latas opremio 1851 defterhanu i arhiv bosanskog divana u Carigrad, a gomile sarajevskih sidžila i ostalu arhivu mekjeme bacili su okupatorovi vojnici 21 kolovoza 1878 u Miljacku.

Bilo je i privatnika koji su prikupljali stare isprave. Jedan od tih bio je u našoj historijskoj nauci dobro poznati radnik Muhamed Enveri efendija Kadić.[2]) On je prikupio preko 1500 raznih, turskim jezikom pisanih dokumenata, među kojima ih ima nekoliko iz XVI stoljeća. Taj je arhiv po njegovoj oporuci pripao Gazi-Husrevbegovoj biblioteci, kao i njegov rukopis Kronike, što ga je radio preko 50 godina. Kadić je spasao i jedan dio

[1]) U Užicu zvaše se ova porodica Ceribašić-Prahić, a u Sarajevu se prozva Užičanin.

[2]) H. Kreševljaković, Dva Bošnjaka povjesničara (Muhamed Enveri Kadić i Fra Julijan Jelenić), Matasovićeva Nar. starina X (1931), 273—277.

kućnog i muselimskog arhiva nekad moćne kuće Dženetića, drugi dio otkupio je naš Muzej, a sada je to sastavni dio arhiva Orijentalnog instituta u Sarajevu. Treći dio Dženetića arhiva, koji se sastojao od trgovačkih i zijametskih deftera i berata i nešto bolje izrađenih rukopisa, odnio je poodavno neki Nijemac, koji je dobro govorio turski. Ovo mi je dva puta pripovijedao pokojni Kadić, koji je često zalazio u kuću Dženetića.

Iz sačuvanih dokumenata porodice Dženetića u arhivu M. E. Kadića, Orijentalnog instituta i sidžila u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu napisao sam ovu radnju, iz koje se bar donekle vidi kako su preci ove porodice bili seljaci i kako je jedan od njih, došavši u grad, postao po svoj prilici trgovac, a njegovi sinovi znameniti trgovci i jeničari, onda feudalci, muselimi i časnici u nizamskoj vojsci i napokon veliki posjednici, te kako ta porodica postaje brojna, kako se degeneriše i potpuno izumire, dok njihovi rođaci što ostadoše na selu i danas žive i zemlju oru. Spomen toj nekad moćnoj sarajevskoj porodici očuvao se i u narodnoj pjesmi, a do nedavno zvaše se jedna uličica Dženetića Čikma.

Sarajlije svečetiriju konfesija bavili su se ponajviše obrtom i trgovinom. Obrtnici i trgovci pripadnici islama bili su mahom jeničari. Kako je po esnafskim pravilima zanimanje prelazilo s oca na sina, zadržavalo se isto zanimanje u jednoj porodici po više decenija, pa i pokoje stoljeće. Na taj način neke su se porodice vremenom lijepo obogatile. Iz toga bogatstva proizlazila je moć i ugled nekih porodica. Sa sela i manjih varoši Bosne i drugih pokrajina turskog carstva dolazili su ljudi u Sarajevo i prihvatali se posla. Spahija ili feudalne gospode nije nikada bilo u većem broju u ovome gradu. U sarajevskoj tvrđavi bilo je do pedesetak vojnika koji su za svoju službu uživali timare, mala lena, i ubrajali su se među spahije. Njihovi timari rijetko su prolazili preko 4.000 akči. Pravih feudalaca ili zaima bilo je ovdje vrlo malo, jer su oni morali stanovati po svojim zijametima. U Sarajevu su stanovali samo oni zaimi čiji su posjedi bili u neposrednoj blizini. Njihove kurije zvahu se u Sarajevu konaci, a po selima odžaci.

Dešavalo se, i to tek od XVIII stoljeća, da su neki imućniji obrtnici prerastali u trgovce pa i feudalce. Rijetko su trgovci, baveći se samom trgovinom, postajali veliki bogataši. Muslimane je u tome sprečavao sam islam, jer ih je obavezivao da daju 2½% godišnje, u obliku zekjata, sirotinji, i da bar jedanput posjete Meku i Medinu i postanu hadžije. I kršćani su išli na hodočašće i davali nešto od svoga imetka vjerskoj zajednici. Osim toga, Sarajlije su upropašćavali česti požari. Preko noći padali su imućniji obrtnici i bogatiji trgovci na prosjački štap. Dizali su se oni koji su pretvarali nakit svojih žena, taj rezervni fond, u novi kapital.

Pravi izvori bogatstva pojedinih trgovaca bili su zakupljivanja raznih državnih prihoda, pa eskontiranje i lombardiranje plaća gradskih posada. Tu se zarađivalo bez kraja i konca. Sve do početka XIX stoljeća ni među obrtnicima ni među trgovcima nije bilo konkurencije. Cijene su se kalkulisale po esnafskim propisima. Po

tome je samo prolazio bolje onaj obrtnik i trgovac koji je umio bolje štedjeti i koji je imao manju porodicu. Trgovac je, kako se nekada govorilo, otkidao od usta, a obrtnik i od sna i od usta.

Sarajevski su trgovci ponajviše zakupljivali državne prihode od kreševskih, fojničkih i vareških majdana, onda prihod sarajevskog tahmisa (pržionica kahve), prihod od voska, džizije itd., dakle sve one prihode što su bili u neposrednoj njihovoj blizini, kako bi mogli što lakše nadzirati svoje ljude kojim su povjeravali sakupljanje tih prihoda.

Bilo je trgovaca koji su pozajmljivali novac i od dužnika uzimali kamate. Kamatnjak je bio kod vakufa 10—12%, ali ne znamo koliki je bio kod trgovaca. Za Odžaktane se samo zna da su bili pravi lihvari. To nam kažu i ovi stihovi:

Blago tebi, sinja kukavice,
Kad ti kukaš u šumi na grani,
A nijesi Odžaktanu dužna!

Prema raspoloživim izvorima, znam da su se ovakvim poslovima bavili sarajevski trgovci Dženetići, Kaukčije, jedan Tahmiščija, Hadži-Avdija Halačević, ali njihov je broj bio sigurno znatno veći.

Trgovci koji su prerastali u zaime napuštali su trgovinu, dok to nisu činili ni obrtnici ni trgovci stupajući u jeničare. To se dogodilo, naravno, i sa Dženetićima.

## 1.

## PRVI DŽENETIĆI

Još u XVIII stoljeću zvaše se jedno selo u konjičkoj nahiji Rajić. To je selo bilo kod Ostrošca. Sela toga imena u ovom kraju danas nema. Konjic i konjičku nahiju zvahu Turci Belgradčik. Godine 1785 pripadala je ova nahija ljubinskom kadiluku.

Rajić je zavičaj sarajevskih Dženetića. Po tome selu zvahu se i oni Rajići, a prozvali su se Dženetićima tako što su prvi dio svoga starog prezimena raj zamijenili arapskom riječi dženet (paradisus). Sličan primjer imamo i u Banjoj Luci, gdje su se krajem XVII stoljeća nastanili poislamljeni hrvatski plemići Svetački (Nobiles de Zempche) i prozvali se Evlijići.[3]) Mora da se nešto slično desilo i s prezimenom Firdus. Odžak ove porodice u hlivanjskom Gornjem gradu stajaše u predjelu koji se i danas zove Rajčevina. Vrlo je vjerovatno da se tako zove po sredovječnim plemićima Rajčićima.[4]) Ovdje bi mogao biti raj preveden s

[3]) V. Klaić, Plemići Svetački ili Nobiles de Zempche, Rad Jugoslavenske akademije 199.

[4]) U jednoj povelji bosanskog kralja Ostoje iz 1400 spominje se Vlatko Rajčić od Bistrice (Hlivno). V. Klaić, Grada za historiju i topografiju Hlivanjske županije, Sirta, Brunssmidiana, strana 18.

firdeus, a tako se zove jedan od sedam dženeta, ako su bezi Firdusi uopće starinom naši ljudi. Prvi spomen i Firdusima i Dženetićima pada u drugu polovinu XVII stoljeća, i to: Firdusi, ili Firdusovići spominju se 1686[5]), a Dženetići 1691 godine[6]).

Iz jedne presude (hudžeta) kadije Bosna-Broda (Travnika) od 13 zilhidže 1199 (17 X 1789) vidi se da se praotac kuće Dženetića zvao Abdulah i da je živio u Rajiću. Njegov sin zvao se Balija, a Balijini su sinovi Osman i Alija[7]). Ovaj je Alija opet praotac sarajevskih Dženetića. Kako je Alija 1691 imao punoljetne sinove Osmana i Ahmeda, držim da neću pogriješiti ako kažem da je Abdulah živio u drugoj polovini XVI stoljeća.

Za Baliju se može sa sigurnošću tvrditi da je bio jedan od onih kršćana koji je primio islam. To nam kaže ime njegova oca. Imenom Abdulah zvali su obično poislamljeni kršćani svoga oca, i tako prekrivali svoje kršćansko porijeklo. Taj je fakat već poodavno utvrdio S. Bašagić. Imena Balija i Abdulah ne ponavljaju se više u ovoj porodici, dok su se imena Ahmed i Osman češće nadijevala. Bez dvojbe, da je Abdulah bio musliman, nadio bi Balija to ime jednom od svojih sinova, kako je to onda bio običaj, a još ni danas nije rijetkost da unuk nosi djedovo ime. To je donedavno gotovo bilo pravilo, a to ćemo vidjeti i u kući Dženetića.

Od one dvojice Balijinih sinova Alija se nepoznatog vremena stalno nastanio u Sarajevu, a Osman je ostao u zavičaju. Godine 1785 živjeli su Osmanovi unuci Nuh i Smail u selu Ribićima. Braća Osman i Alija bratski su se pazili. To zaključujemo po tome što je svaki od njih svome sinu nadio ime svoga brata.

O imovnom stanju Balije i njegovih sinova u zavičaju nije mi ništa poznato. Po tradiciji, Rajići su bili mali plemići u Humskoj zemlji. I danas ima u onom kraju seljaka katolika, a zovu se Rajići.

O životu i radu Alije Dženetića u Sarajevu ništa se pouzdano ne zna. Sigurno je samo to da se bavio nekim poslom i stekao potreban imetak da je mogao obaviti hodočašće u Meku i Medinu. Nije isključeno da se oženio kakvom bogatom ženom. Hadž je jedna od pet islamskih dužnosti, a obaviti ga mora onaj musliman čije imućstvene prilike to dopuštaju. On je toj dužnosti udovoljio prije 1691, jer se te godine spominje kao hadžija. Ako je tačna predaja koju sam više puta slušao od starih Sarajlija, koji su znali pričati razne događaje iz prošlosti svog grada, da za vrijme Bečkog rata (1683—1699) nije niko iz Sarajeva išao na hadž, onda je Alija Dženetić postao hadžija prije 1683 godine. Hadži-Alija je imao 1691 dva punoljetna sina — Ahmeda i Osmana, a imao je i jednu kćer imenom Nefisu, koja se kasnije spominje.

[5]) S. Zlatović, Kronika popa Šilobadovića, Starine XXI, str. 113.

[6]) Kadića arhiv u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu broj 41. Dalje citiram samo: Kadića arhiv.

[7]) Kadića arhiv, broj 41.

## 2.

## DŽENETIĆI TRGOVCI

Prvi poznati spomen Vrhbosne, kasnije nazvane Sarajevo, pada u drugu polovinu XIV stoljeća (1379). Taj je spomen u vezi s dubrovačkim trgovcima u ovome kraju. Njihova se kolonija spominje tu još u XVII stoljeću. Poslije pada Bosne pod Turke razvio se tu obrt i trgovina do velikih razmjera, i ta varoš postade u tome pogledu glavno središte Bosne, premda kroz cijelo tursko doba nije ovdje bio upravni centar. Sultanov namjesnik rezidirao je u dva perioda izvan Sarajeva, i to od 1553 do 1639 u Banjoj Luci, a od prvih godina XVIII do sredine XIX stoljeća u Travniku.

U XVI stoljeću podignuta su u Sarajevu tri bezistana (tržnice) i dva velika hana (Kolobara i Tašlihan) kao centri trgovine. Osim toga postojale su još dvije ulice — Bazerđani i Tudžari u kojima su trgovci imali svoje dućane. Ti su trgovci radili domaćom i stranom robom, a podržavali su žive veze s Carigradom, Dubrovnikom, Splitom, Mlecima, Beogradom, Solunom, Skopljem, Novim Pazarom, Foćom, Banjom Lukom i Mostarom.

Početak Kandijskog, a onda Bečkog rata znatno je usporio trgovinu u Bosni, pa i u Sarajevu, a vrlo težak udarac zadao joj je požar što ga je prouzrokovao pohod Eugena Savojskog na Sarajevo u listopadu 1697 godine, ali je i kasnije Sarajevo obrtnička i trgovačka varoš u kojoj je bilo imućnih trgovaca. Razumije se da su i dva rata Karla VI (1711—1740) ometala razvoj sarajevske trgovine.

U to teško vrijeme što ga je Bosna proživljavala (1683—1739) bila su među sarajevskim trgovcima dva brata Dženetića: A h m e d i O s m a n, sinovi hadži-Alijini. Dućan su držali negdje kod Kolobare, i to na njenoj južnoj strani, dakle u B a z e r đ a n i m a. Kao trgovci spominju se prvi put 1691 godine.[8]) Čini se da je Ahmed vodio glavnu riječ u ovoj radnji, jer se on spominje mnogo više nego Osman. Jedno vrijeme radio je s njime u ortakluku neki serdengedždija M e h m e d - a g a. To se dade zaključiti iz jedne isprave iz godine 1725.[9])

Oba brata pripadahu jeničarskom odžaku, kao i većina trgovaca i obrtnika u tome gradu. Ahmed-aga je negdje pred samu smrt postao zaim, a brat mu je tu čast zadobio prije njega, god. 1738. Ahmed je bio b a š a do 1725,[10]) a kao aga spominje se te godine.[11]) Prvi akt u kome se spominje Osman kao aga datiran je 20 džum. I 1143 (1 XII 1730)[12]), a kao b e g navodi se prvi put u aktu od 22 reb. II 1155 (26 VI 1742)[13]). Osman je sigurno toga vremena napustio trgovinu. Njegov zijamet bio je u Kladnju, ali je on i dalje živio u Sarajevu.

[8]) Kadića arhiv, broj 41.
[9]) Kadića arhiv, broj 789.
[10]) Acta turcica u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 3765. Citiram dalje: acta turcica.
[11]) Kadića arhiv, br. 769.
[12]) Kadića arhiv, br. 787.
[13]) Acta turcica, 3830.

Njih su dvojica sigurno sudjelovali u boju pod Banjom Lukom, jer je u taj boj otišlo iz Sarajeva sve što se moglo puškom zametnuti.

Dženetići su trgovali raznom i skupom robom. To se da naslutiti iz nekoliko očuvanih obveznica što su ih davali kupci, koji su uzimali robu na veresiju. Te i slične isprave nazivahu se t e m e s u ć i (pravilno temessuk). Prema tim obveznicama, Dženetići su trgovali bakrom, zlatnim i pozlaćenim satovima, zvanim p a n d u r ili p a n d u l (pandvil), srebrenim kalčama, rahtovima od srebra i zlata, sabljama, posrebrenim sabljama, džeferdarima, biserom, čohom, banjolučkim jastucima, banjolučkom dušemom, banjolučkim serdžadama i napokon sudem.[14]) Čime su još trgovali, ne znam, kao ni to odakle su nabavljali robu, jer o tome nema ništa napisano. Velika je šteta što su njihove trgovačke knjige za nas propale, kako je to već spomenuto.

U svakom je temesuću naveden vjerovnik i dužnik, vrsta robe, svota, rok plaćanja u danima ili mjesecima, datum, jamac i svjedoci. U nekim obveznicama napisan je, pored sume, i iznos njene polovine, kako ne bi moglo doći do krivotvorenja, napr. 370 groša, od toga polovina 185 groša.

Među dužnicima u gornjim temesućima ima kupaca iz Užica, Novog Pazara, Džisri Kebira (Kulen Vakufa), Prusca itd. Ti su dužnici ponajviše vojna lica, kao, napr., aga azeba (pješaka, stražara) Ahmed-aga Vojić (1725—1726), dizdar užičkog grada Salih-aga Tatar (1726), aga prvih konjanika Ibrahim, aga topdžija Mehmed, aga III azeba Sinan, svi iz Užica, a jamac im je Murat, aga IV azeba u istom gradu; Ferhad, kapetan Novog Pazara (1727); Rustem, sin Ahmedov, hercegovački mutesarif (1732), itd.

Novčana je jedinica toga doba a k č a i e s e d i - g r o š = 240 akči. Najveći je dug kod hercegovačkog mutesarifa Rustem-paše, a iznosio je 3860 esedi-groša, a onda kod novopazarskog kapetana 2100 esedi-groša. U daljem izlaganju vidjeće se vrijednost te novčane jedinice.

Rok je plaćanja 131, 181, 241 i 311 dana.

Dženetići su davali novac na zajam, ali se ne zna uz koje kamate. Temesući su isti kao i kod prodane robe.

Iz malog broja očuvanih temesuća vidi se da je 11 VIII 1725 g. bivši kadija u Cernici Ibrahim pozajmio od njih 510 groša na 181 dan; 28 X 1727 pozajmio je neki Hasan-beg 41 groš na 41 dan; 1 XII 1730 Simo, sin Ilijin, 800 akči na 15 dana; 10 I 1731 dao je neki Simo, vjerovatno spomenuti, obveznicu na stari i novi dug u iznosu od 13.605 akči sa rokom plaćanja, i platiće nakon 7 mjeseci; 6 I 1731 uzeo je neki Abdurahman 2280 akči na 20 dana; 6 IV 1732 uzajmio je na šest mjeseci 1725 groša hercegovački mutesarif Rustem, sin Ahmedov; 28 II 1743 uzajmio je neki Nikola 3000 akči na 181 dan; 13 XII 1744 uzeo je Mošo, sin Isakov, od Ahmed-age Dženetića 695 esedi-groša državnog novca.[15])

[14]) Kadića arhiv, 449, 450, 523, 790, 793, 805, 931.

[15]) Kadića arhiv, 792, 899, 787, 888, 788, 930, 801.

Čini se da je to poslovanje braće Dženetića teklo u redu, i da su dužnici ispunjavali svoje obaveze. Samo jedan dužnik, i to Rustem-paša Skopljak, bivši hercegovački sandžakbeg, nije za života udovoljio nekoj obavezi iz hidžretske godine 1140, a pašinica nije htjela da taj dug prizna i plati. Zbog toga su podigli tužbu braća Dženetići, pa je izašao i ferman sredinom muharema 1150 (15 V 1737), kojim se nalaže da se dug od pašinice naplati, jer je ona naslijedila Rustem-pašin imetak.[16])

Očuvao se jedan temesuć, iz koga se vidi da je Osman-aga Dženetić uzajmio 5 zilhidže 1144 (30 V 1732) od bosanskog džizjedara Mehmed-efendije 270 novih groša na 10 dana, a jamci su mu bili travnički serdar Mustafa i Mehmed-aga Bajrić.[17]) Osman-aga je tada boravio u Travniku i sigurno mu je ispao neki nepredviđeni izdatak, pa je morao pozajmiti gornju sumu.

Kada je Osman-aga postao zaim god. 1738, braća su se razortačila, a tad ili nešto kasnije i u kući podijelila, a Ahmed-aga je nastavio i dalje trgovati. Pored dosada spomenutih poslova, on se prihvatao i drugih, gdje se moglo što zaraditi.

Ahmed-aga je još i prije toga za svoj račun radio. Iz jedne presude kadije Bosna-Broda (Travnika) vidi se da je on s mužem svoje sestre hadži-Nefise Mustafa-begom bio u nekoj poslovnoj vezi i da je iz toga ostao njima dužan 3.020 groša vrandučki kapetan hadži-Hasanaga. Radi naplate toga duga došlo je do suda. Žena umrlog Mustafa-bega hadži-Nefisa i mati mu hadži-Mejrema, kći šejha Mustafa-efendije Logavije, posvjedočile su 8 redžepa 1149 (12 XI 1736) da od toga duga pripada polovina tužitelju Ahmed-agi Dženetiću, a polovina nasljednicima umrlog Mustafa-bega, sina Hadži-Avdijina.[18])

Iz jedne druge isprave znamo da je Ahmed-aga vršio neko poslovanje s istim Mustafa-begom i njegovim ocem hadži-Abdulah-agom i po smrti Mustafa-begovoj isplatio je Ahmed-aga njegovoj ženi, a svojoj sestri h.-Nefisi 757 groša 25 ševala 1152 (25 I 1740).[19]) Ovo je morao biti neki veći posao, jer su njih trojica uložili preko 8.000 esedi-groša.

Badži-sijah mukata u Konjicu bila je malićana zasada nepoznatog posjednika, koga je u pobiranju prihoda zastupao Ahmed-aga Dženetić. Iz tih prihoda isplaćivali su se prihodi vojnika i zapovjednika palanke Otoke u Krupskoj kapetaniji. Iz priznanice zastupnika tih vojnika Mehmed-age i Ibrahim-age od 1 reb. I 1159 (12 III 1746) vidi se da su na račun svojih prihoda primili iz spomenutih prihoda 50 groša od Ahmed-age Dženetića kao zastupnika.[20])

Do koje se mjere bila razvila pohlepa za zaradom, najbolje nam svjedoči činjenica da je Ahmed-aga na nepoznati način pri-

[16]) Kadića arhiv, 1149. Rustempašići u Odžaku kod Bugojna potomci su ovog Rustempaše.
[17]) Kadića arhiv, 809.
[18]) Kadića arhiv, 907.
[19]) Kadića arhiv, 916.
[20]) Kadića arhiv, 811.

mio od državne blagajne 2.391½ groš, da time popravi Dubičku tvrđavu. Toj tvrđavi, koliko se zna, nije trebalo u to doba popravka.[21]) Kada je on primio gornju sumu, ne zna se. On je umro prije nego je tomu poslu pristupio. Njegov najstariji sin Smail-beg povratio je taj novac eraru 15 zulkade 1162 (27 listopada 1749), gotovo dvije godine iza očeve smrti. Spomenutog dana sastavio je kadija Bosna-Broda ispravu, iz koje se vidi kako je gornju svotu primio bosanski defterdar Mustafa-efendija i odmah je predao na čuvanje židovu Jozefu Čolaku, koji je u financijskom poslovanju onoga doba igrao zanimljivu ulogu. To se desilo u prisustvu bosanskog vezira Ebu-Bekir-paše.[22])

Ahmed-aga sam i s bratom Osmanom ulagao je novac i u nekretnine. Iz sačuvanih isprava znamo za nekoliko kupovina. 25 veljače 1691 kupio je Ahmed-aga kuću u Zvorniku od onovremenog zvorničkog mutesarifa Sulejman-paše i platio je ne novcem — nego pokućstvom (12 jastuka, serdžada, banjolučka dušema, pokrivač i još neke sitne stvari). Ispravu o tome napisao je zvornički kadija H. Mustafa. Ta je kuća bila u mahali Pozderek(?).[23])

Iza 14 svibnja 1725 kupio je Ahmed-aga jedan ćošak s kuhinjom na spratu u hanu Kolobari iznad kapije prema Begovoj džamiji od nekog Mustafage za 11.000 akči. Tu je kupoprodaju odobrio Salih, zastupnik upravitelja Isa-begova vakufa.[24])

U dvorištu Kolobare na desnom uglu kapije prema Begovoj džamiji, dakle gotovo ispod ćoška, kupio je dalje Ahmed-aga dućan na zemljištu Isa-begova vakufa od Ahmed-baše Abdulahova za 26 esedi-groša. Dućan zauzima prostor od 3 × 4 terzijska aršina. U ispravi se navodi da je graničio s Malim Bezistanom. Prodaju je odobrio isti zamjenik mutevelije Isa-begova vakufa.[25]

U kojoj je mahali stajao h.-Alija Dženetić, ne znam. Njegovi sinovi Ahmed-aga i Osman-beg nastanili su se u Mehmed-begovoj mahali. Dijelove kuće u današnjoj ulici Bistrik Medrese kupili su od onog istog Sulejman-paše i njegova brata Mahmud-age nepoznate godine. Uz kuću je bila bašča, a u dvorištu česma. Jedan dio te kuće pripadao je nekoj Fatimi Osmanovoj, i ona je zatražila da se tačno označi šta joj u kući pripada. To je ustanovljeno, i u

[21]) H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, Naše starine I (1953), strana 37.

[22]) Kadića arhiv, 136.

[23]) Kadića arhiv, 41. Sulejman-pašini su potomci sarajevski bezi Hrasnice. Ovdje donosim djelomičnu genealogiju:

Abdulah
Arslan-beg

Sulejman-paša — Mahmud-aga — Ajiša
kći Atifa

Ali-beg — Ibšir-beg
žena Atifa
kći Mahmud-agina

[24]) Actu turcica, 3766.

[25]) Acta turcica, 3757.

ispravi se, pored drugog, navodi da ima pravo služiti se č e s m o m. To je sve zapisano u hudžetu od 25 muharema 1151 (14 svibnja 1738)[26]).

U selu Vlakovu kupili su Dženetići 1742 (26 VI) mulćeve i zgrade od nasljednika iza umrlog A h m e d - b a š e, sina Alibegova, na licitaciji za 7200 akči.[27])

U Lokvama (Rakovica) uzela su braća zemlju pod tapiju što je ostala mahlul (upražnjena) iza umrle Have, kćeri Ahmed-bašine. Tapiju su izdali spahije Osman Zulfikar i Mustafa 13 ramazana 1155 (11 XI 1742)[28]).

U selu Kruševljani kod Nevesinja poklonio je braći Dženetićima svoj posjed neki Mehmed buljubaša, sin Mustafin, 11 šabana 1148 (27 XII 1736)[29]). Posjed se sastojao od kuće, sjenare, dvorišta, dijela pekare i zavale, te jednog zemljišta od dan oranja, koje nije mirija, a Dženetići su opet dali bivšem vlasniku zelen gunj, postavljen janjetinom, ćurak, dolamu, čakšire i kapicu kao neki protudar. U ispravi se izričito kaže da je to poklon od strane Mehmeda buljuk-baše. Međutim, pod tim se krije neka prevara. Biće da su obje stranke htjele izbjeći kupnju i prodaju zbog šefiluka i šufe, pa su tako postupile. Spomenuta je kuća graničila s posjedom Nefise, sestre braće Dženetića, i njene svekrve Mejre, i možda je baš u tome razlog takvoj alijenaciji.

Ahmed-aga Dženetić umro je nešto prije 19 siječnja 1748, jer je toga dana javio kadija Ataulah njegovim nasljednicima da je ostavina svršena,[30]) a istog dana izdana je bujruldija kojom se traži da taj posao obavi vojni sudac, kassam[31]). Ostavinu je popisivao Ataulah kao vojni sudac, jer je Ahmed-aga bio zaim. Iza Ahmed-age ostala su tri sina, S m a i l, F e r h a d i M u s t a f a i jedna kći nepoznatog imena, udata za Čohadžića. Sva trojica su bili zaimi, a po tome b e g o v i. Ahmed-agina je radnja likvidirana. Nakon njega nije se bavio nijedan Dženetić trgovinom. Ali su i njegovi potomci zakupljivali državne prihode i uzajmljivali novac. Pet godina kasnije (1753) umro je i njegov brat Osman-beg. Obojica su pokopani uvrh groblja na Hambinoj Carini, gdje su se pokopavali kasnije i njihovi potomci do prvih decenija XIX stoljeća. Za Osmanbega znam još i ovo: on je držao pod zakup mukatu od voska za godinu 1165. Vosak se je izvozio iz Bosne preko raznih mjesta u Primorju, naročito Splita i Dubrovnika. U ovoj stvari opremio je on jedan temesuć Dubrovčanima datiran 6 zilhidže 1165. Original toga akta nalazi se u Dubrovačkom arhivu (Acta Turcarum B — VI — 22,83) a njegov prepis ustupio mi je profesor Hamdija Kapidžić.

Roba iz Ahmed-agina dućana prodana je na licitaciji, kako se to obično radilo i kod drugih trgovaca i obrtnika koji nisu ostavili

[26]) Kadića arhiv, 377.
[27]) Acta turcica, 3830.
[28]) Kadića arhiv, 843.
[29]) Kadića arhiv, 105.
[30]) Kadića arhiv, 539.
[31]) Kadića arhiv, 1033.

nasljednika u poslu, kao što je to bilo i onda kada su ostala malodobna djeca, kao i u slučaju kad je neko umro bez djece.

Pri rasprodaji kupio je Židov Jozef Čolaković jednu bisernu ogrlicu za 1440 esedi-groša i 15 zilkade 1163 (16 X 1750) dao Smail-begu Dženetiću obveznicu da će dug platiti nakon 361 dan[32]). Kolika je bila vrijednost te ogrlice, vidi se po tome što se u isto doba prodavao dućan u srcu sarajevske čaršije za 26 esedi-groša.

Kada su se braća Dženetići razortačili, pri Ahmed-agi ostao je jedan srebreni raht i srebrena kesma. Po smrti Osman-begovoj zatražili su te stvari njegovi nasljednici. Ahmed-agini sinovi zanijekali su tu tražbinu, a Osman-begovi nisu mogli dokazati svoje pravo, pa je posredstvom dobrih ljudi došlo do nagodbe. Ahmed-agini sinovi, odnosno njihov opunomoćitelj Mustafa-beg, sin Jašar Abdulah-begov, pristao je da plati 150 groša nasljednicima Osman-begovim. O toj nagodbi napisao je sarajevski kadija h.-Ahmed ispravu 16 reb. 1167 (11 I 1754) godine.[33])

Iz te isprave vidi se da je Osman-beg bio nastanjen u Čokadži Sulejman mahali, a sinovi Ahmed-agini ostali su u očevoj kući u Mehmedbegovoj mahali. I oni su se doskora rastavili. Za Osman-bega se zna još to, da je bio jedno vrijeme sarajevski muselim i da je kadijinom muraselom postavljen za sakupljača sarajevske džizije za godinu 1142.[34])

Velika je šteta što nam se nisu sačuvali popisi ostavine (defteri-kasam) braće Dženetića, jer bi se iz njih vidjelo njihovo imovno stanje.

Na jednog od ove dvojice Dženetića, po svoj prilici na Ahmed-agu, odnosi se jedan detalj, što ga nalazimo na 86-toj strani trećega sveska »Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini« (Zagreb 1887) od fra Mije Batinića.

U poznatim neredima što su vladali u Bosni u petom i šestom deceniju XVIII stoljeća, došlo je i do pobuna zbog povišice nameta. Batinić piše: Čuvši bo da ima u Dženetića njekakav dobar hatišerif od vladajućeg cara, kojom se umanjuju danjci oblete oko njega, da im ga dadne a pošto je bio već odavna obolio, napominjali su mu, da bi zaradi toga čina mogao i ozdraviti. Pošto nekoristiše molbe ni nagovori, zapriete da će mu kuće raskopat, ako im ga ne bude uručiti. Dobivši na taj način carski ferman kodom se oprieše, učiniše od njega prepise i poslaše ih na sve strane, poručujući, da ga se dobro drže i podpišu tužbu protivu veziru. U to kolo uvedoše i mulu, koji se kašnje pridomisli i uteče put Carigrada, nu sklone ga ćehaja, te ode u Travnik, da se pred pašom opravda. Munjevnom brzinom rasprostrie se na sve strane odpor i ogorčenje protiv veziru, te ovaj mjesto latit se gvožđa, udari u molbe. Dne 7 ožujka stiže i u Fojnicu vezirska bujrumtija i mulina murasela, opominjući, da se svak prođe nemira, a da se neće više tražiti novi nameti.

---

[32]) Acta turcica, 3723.

[33]) Kadića arhiv, 913.

[34]) Kadića arhiv, 526.

To je Batinić napisao na osnovu domaćih ljetopisa. Tada vladajući sultan bio je Mahmud I (1730—1754). Iz drugih izvora ne zna se ništa o ovome hatišerifu. Ovdje je za mene najvažnije, kako je ovaj carski akt došao u ruke Dženetića i sva nastojanja da o tome nešto saznam ostala su uzaludna. Koliko znam, Dženetići do ovoga vremena nisu bili ni sarajevski muteselimi, a isto tako ne znam ni da su bili zakupnici državnih prihoda prije 1748.

Sestra ove dvojice Dženetića Nefisa, kasnije Hadži-Nefisa, prvi je po imenu poznati ženski član ove porodice. Njen muž Mustafabeg i svekar Hadži-Abdija već su nam poznati kao ortaci njene braće. Mustafabeg je stanovao u Haradži H. Mustafinoj mahali (danas Hadžabdinica). Majka mu Mejra bila je kći onda ugledna šejha Mustafa efendije Logavije. Mustafa beg je bio bogat čovjek. Imao je više dućana u sarajevskoj ćaršiji i emlaća po selima oko Sarajeva, Konjica i Nevesinja. U selu Kruševljanima kod Nevesinja i u Pljevljima imao je bližu rodbinu.

Čini se, da je brak Nefisin s Mustafabegom bio kratka vijeka. Imali su samo jedno dijete imenom Abdulah. Mustafabeg je umro 1727 godine. Nadživjela ga je, osim žene i sina, majka mu Mejra, a i njen otac Logavija bio je tada u životu.

Kad je umro Mustafabeg, pripala je njegova imovina sinu, ženi i majci. Po šerijatskom nasljednom pravu u ovakvu slučaju pripada majci šestina, ženi osmina, a ostalo sinu. Prema tome Mejru je zapalo osam, Nefisu šest, a Abdulaha trideset četiri četrdesetosmine.

Godine 1731 umro je Abdulah kao jedini muški potomak te porodice. Tada su po istom pravu ušli u miraz i bliži rođaci njegovi po ocu. Najprije se javio neki Ibrahim iz Kruševljana i dokazao da mu pripada dio kao rođaku iza umrlog Abdulaha. Sad je Abdulahova imovina razdijeljena u 576 idealnih dijelova i od toga pripalo je majci Nefisi 182, baki po ocu Mejri 156, a Ibrahimu 238.[35]) Kada je ta dioba svršena, javio se novi nasljednik, neki Duran iz Pljevalja, i kad je i on dokazao da ima pravo na miraz, ponovno je provedena dioba na štetu Ibrahimovu.

Idealne dijelove od Ibrahima kupila je Mejra za pet kesa akči, a Duranove Nefisa za 1000 groša.

Sad je tek došlo do pravog spora ovih dviju žena, jer imovina nije bila stvarno podijeljena. Sve je još bila zajednica. One se sada tuže i sude pred kadijom u Sarajevu i pred divanom u Travniku. Nefisa se obraća pretstavkama na Portu, i iz Carigrada stižu fermani o ovoj stvari. Nefisu zastupa brat Osman-beg, a Mejru otac Logavija. Nefisa tuži i mutevelije Gazi-Husrevbegova i Isa-begova vakufa i dokazuje da njoj pripada pravo zakupa t. zv. idžareteina u dvadeset dućana u čaršiji, i pobjeđuje ih.

Vakufski objekti izdavali su se svake godine javnom dražbom pod najam. To je ometalo trgovce i obrtnike, jer se svake godine mogao neko nadmetnuti i potisnuti ih iz dućana u kome su se bili

[35]) Kadića arhiv, 102.

smjestili. Da se tome doskoči, pronašli su carigradski pravnici 1613 poseban modus da se takvi dućani i magaze daju, kako se pravno kaže, u idžaretein, tj. u dvostruki najam.

Temeljno načelo ovom idžareteinu jest da vakuf i nadalje ostaje vlasnik zemljišta i dućana, ali zakupnik da mu plaća godišnju kiriju, te ovaj za to dobiva pravo trajne upotrebe svoga dućana, šta više i nasljedno pravo u direktnoj lozi. Za to pravo dužan je platiti vakufu pri sklapanju takvog ugovora unaprijed utvrđenu oveću svotu, a to je muadžela, koja se ne smatra nikako kupovinom, nego u neku ruku, kao u starim agrarnim ugovorima, tapijskom taksom, koja ima i u ovom slučaju potpuno isto značenje što i staro-njemački Erbbestandsgeld. Osim toga plaća se godišnja zakupnina, koja se zove muedžela. Pravo takvog idžaretein-vlasnika ograničeno je utoliko da prelazi putem baštinstva samo na direktnu mušku i žensku lozu podjednako, da se najamni objekt bez naročite privole mutevelije nikako ne može preinačivati, poklanjati, zalagati niti ikakvoj drugoj alijenaciji ili alternaciji podvrći, čak ni u onom slučaju ako bi to i sam šerijatski sudac dopustio. U slučaju ako izumre direktna loza ovakvog idžaretein-zakupnika, postaje dotični objekat vakufu mahlul, koji njime može opet posve slobodno raspolagati.

Mustafa-beg je držao pod idžaretein-zakup 10 dućana Gazi-Husrevbegova vakufa u Novom i Starom hanu i van Novog hana. I kada je Abdulah umro, vakuf je imao pravo da ih dade kome hoće. Te je objekte uzela pod idžaretein Mejra, i Nefisa je podigla tužbu, pa je izdan ferman, te na osnovu ovoga bujruldija i murasela na muteveliju ovog vakufa, i on joj je morao ustupiti te objekte uz muadželu od 480 groša, iako je ona imala isto tako pravo kao i Mejra i svaki drugi. Svekrva i snaha bile su se grdno zavadile, i Nefisa je, čini se, prosto izmišljala razloge parničenju, koje se oteglo punih deset godina.[36])

Nefisa kao udova ostala je u muževoj kući u Hadžabdinici i tu je i umrla 1768. Prije smrti uvakufila je 800 groša, da se od kamata te glavnice daje pripomoć nekim službenicima triju džamija i jednog mekteba u Sarajevu.[37])

Njenu imovinu naslijedili su njeni bratići, bezi Smail, Ferhad, Mustafa i Alija. Šta je sve ostalo iza hadži-Nefise u Sarajevu, ne znam.

Iz jedne isprave od 15 safera 1188 (28 IV 1774) vidi se da su naslijeđeni emlać iza tetke razdijelili njezini bratići. Pri toj diobi odrekao se Smail-beg naslijeđenih dijelova u selima: Vlakovo, Obruča (?), Njiva Ferizbeg, Lipa, Umoljani, Ribići, Rakitnica, te u kadilucima Konjic i Nevesinje u korist ostalih nasljednika, a zadržao čifluk u selu Grlice (džemat Butmir) i eraziju, na koju mu je spomenutog dana dao tapiju spahija Nuh.[38])

---

[36]) O ovome, u pravnom pogledu zanimljivom sporu između snahe i svekrve ima više raznih isprava u Kadića arhivu. Navodim samo one glavnije: br. 387, 388, 936, 1013, 1160. O idžaretein-zakupu isp. Č. Truhelka, Gazi Husref-beg, njegov život i njegovo doba, Gl. Z. M. XXIV (1912) str. 189.

[37]) Sidžil 8, str. 156—187.

[38]) Acta turcica, 3913.

U isto doba bio je spahija u Ribiću neki Džafer. I on je dao Smail-begu tapiju.[39])

Kako se u gornjoj ispravi ne spominje Zagor, to bi značilo da su ondje ostali h.-Nefisini nasljednici i dalje u zajednici.

Zemlju u selu Zagor u zijametu Crna Rika uzeli su na tapiju od spahije Nuhana 25 ramazana 1182 (2 II 1769) Smail-beg, Ferhad-beg, Mustafa-beg i Ali-beg, koji su iza umrle im tetke h.-Nefise naslijedili emlać.[40])

## 3.

## DŽENETIĆI FEUDALCI ILI ZAIMI

Porodica Dženetića dala je šesnaest zaima, a držali su tri zijameta.[41])

Kako je već rečeno, prvi je zaim Dženetić bio Osman i dobivši zijamet okanio se trgovine. I Ahmed-aga je također došao do zijameta, ali on je trgovao do smrti. Za Ahmed-agina života postao je i njegov najstariji sin Smail-čelebija zaim.

Kako su ta tri Dženetića došli do zijameta, ne znam sigurno, ali sam potpuno uvjeren da to nije bilo zakonitim putem, nego mitom. Kako je već rečeno, njihove je berate odnio onaj Nijemac, a iz njih bi se to vidjelo. Ostala su samo dva berata, a i ti su iz početka prošlog stoljeća i o tome nam ništa ne kažu. Za Osmana znam sigurno da je došao 1151 godine do zijameta koji ga nije pripadao, jer su tada živjeli zakoniti nasljednici bivšeg zaima.[42])

Iz drugih isprava koje su u vezi s ova tri zijameta znam da je Osmanov zijamet Behlul od 44.163 akče bio u nahiji Kladanj, Ahmedov od 30.000 akči u džematu Vogošći, a Smailov Rožanj od 30.159 akči u Sapni.

Osmanov zijamet nastao je ovako: Iz mirimiraskih hasova izdvojen je hidžretske godine 1149 (počela 12. V 1736) zijamet Behlul s ostalim selima, čija je vrijednost iznosila 46.037½ akči. Od toga zijameta dobio je spomenute godine neki Alija 20.000 akči, plus 18.000, koje mora pobirati i davati u tri godišnja obroka bosanskom valiji.[43]) Po Alijinoj smrti 1151 godine (počela 21 IV 1738) prešlo je to na Osmana Dženetića, premda je bio u životu Mustafa, brat umrlog zaima Alije, i premda Alija i Osman nisu bili u rodu. Osman se ovdje mogao poslužiti tim što je njegovu ocu bilo ime Alija, kao i umrlom zaimu, a u takvom slučaju ima sin prednost pred bratom. Do godine 1158 (počela 3 II 1745) Osman je pobirao prihode i davao bosanskom valiji onih 18.000 akči. Te godine prešao je i taj iznos na Osmana s dodatkom od 6163 akče od raznih resmova. Tako je sada iznosila ukupna vrijednost 44.136 akči. Ko je pobiro onu razliku od 1.874½ akče, ostaje zasad nepoznato.

---

[39]) Acta turcica, 3329.

[40]) Acta turcica, 3744.

[41]) Spahija koji je uživao leno od 20.000 do 99.999 akči, zvao se zaim, a njegovo leno zijamet, a isprava kojom se daje zove se berat.

[42]) Ova godina počinje 21 IV 1738, a svršava se 9 IV 1739.

[43]) Ova godina trajala je od 12 V 1736 do 30 IV 1737.

Već godine 1151 tražio je zijamet brat Alijin Mustafa, ali je bio odbijen. Godine 1157 tražio je isti zijamet kao odžakluk Mustafin rođak imenom Alija, pa je i on bio odbijen i zijamet opet ostavljen Osmanu Dženetiću. Taj je Alija bio sin nekog Džafera iz Sarajeva. Godine 1162[44]) ponovno je izdan berat Osmanu. Pošto je Osman umro, sljedeće godine zijamet je dat njegovim sinovima Salihu i Aliji popola, a kad je umro Salih 1762, prenesen je čitav zijamet na Aliju. Tom prilikom postao je Alija mutefe rika. I ovaj put tražio je onaj isti Alija, sin Džaferov, ovaj zijamet i 1179 bio je odbijen. On je bio dobio od bosanskog vezira i teskeru na zijamet i stao je pobirati prihode, ali je naročitim fermanom naređeno da se teskera poništi, a on da vrati Aliji, sinu Osmanovu, ono što je od zijameta ubrao.[45])

Po smrti Alije Dženetića (1798) trebalo je da zijamet Behlul pređe na sinove mu Osmana i Mehmeda. Međutim, prevarom prešao je na samog Osmana i tek 1817 ustanovljeno je da je Osman zatajio pravo svoga brata i zijamet je prenesen na njih dvojicu i svakom je izdan berat na pola zijameta.[46]) Iza 1798 ovome su zijametu pripojena dva timara, čiji su se vlasnici dobrovoljno odrekli svojih prava (kasrijed). Sad je ovaj zijamet narastao na 65.663 akče. Jedan od ona dva timara iznosio je 15.000, a drugi 6.500 akči.[47]) U njihovoj upotrebi dočekao je ovaj zijamet reforme.

Godine 1159 (kraj ševala) izdan je ferman na pritužbu Osmana Dženetića, kojim se naređuje da Džafer i Alija povrate 4 kese što su bespravno ubrali na ovom zijametu.[48])

Na pritužbu Saliha i Alije Dženetića stigao je novi ferman krajem zilkade 1174,[49]) kojim se naređuje da im se mora plaćati ihtisab[50]) na trgu... (ime trga nepročitano) što leži na njihovu zijametu Behlul. Iste godine izašao je i drugi ferman, kojim se naređuje da se spomenutim zaimima ima plaćati resmi jajlak jer je sporno ispašište sastavni dio njihova zijameta.[51])

Na pritužbu Alije Dženetića izdan je novi ferman krajem ševala 1190 (između 1 i 11 XII 1776) na bosanskog vezira i kadiju Kladnja da trgovci koji dolaze s robom na trg... što leži na zijametu Behlul moraju plaćati zaimu Aliji resmi badž i ihtisab.[52]) U istoj stvari ponovno je izdan ferman sredinom šabana 1227 (između 20 i 30 VIII 1812) na pritužbu zaima Osmana, sina Alijina.[53])

Iz izloženog se vidi da su zaimi Dženetići imali dosta neprilika s ovim zijametom.

---

[44]) 1162 trajala od 22 XII 1748 do 10 XII 1749.

[45]) Kadića arhiv, 1135.

[46]) Kadića arhiv, 1003 i 1203.

[47]) Kadića arhiv, 1203.

[48]) Kadića arhiv, 1151.

[49]) 23 VI — 3 VII 1761.

[50]) Pristojba za mjere i utege.

[51]) Kadića arhiv, 1152 i 1153.

[52]) Kadića arhiv, 1154.

[53]) Kadića arhiv, 1156.

Iza prvog zaima Osmana ostala su dva sina: Salih punoljetan i Alija nejak. Salih-beg je umro 1176 (1762/63) bez djece. Njegovu je smrt zabilježio u svom nekrologiju kroničar Bašeskija.[54])

Pokopan je na Hambinoj Carini.

A l i j a (Ali-beg) postao je tada jedini gospodar zijameta. Usto je, kako je već rečeno, imenovan m u t e f e r i k o m.

Za rata između austrijskog cara Josipa II i Porte (1788—1791) neki se zaimi iz Sarajeva nisu odazvali pozivu bosanskog vezira da krenu na bojište. Među njima je bio i Alija Dženetić. Na 27 džum. II (23-II-1789) poziva Ahmed, ćehaja bosanskog vezira, posljednji put na dužnost zaime Abdulkerima, Aliju (Dženetića), Lutfulaha (Dženetića), Numana Defterdariju, Fejzulaha Kotoriju, Mustafu i Ahmeda Babića i Sulejmana Branikliju. Oni su, kaže se, tri puta pozivani i pozivu se nisu odazvali. Ako se i ovaj put ne odazovu, protiv njih će se postupiti po fermanu. Sada je rat s Austrijom, a i da nije rat, dužni su se odazvati svakom pozivu bosanskog vezira.[54a])

Ovaj poziv i prijetnja djelovala je na Alibega. U jednom popisu vojske pod Kladušom, koji je nastao nešto kasnije, nalazimo i Alibega sa 20 vojnika.[55])

Alibeg je imao čifluk u L i p i kod Vlakova (sarajevski kadiluk) na koji je otpalo da dade 8 groša pripomoći (in'amat), po raspisu od rebija I 1207 (17 X — 16 XI 1792).[56]) Imao je i neki posjed u selu Prokosu (nahija Fojnica) a spominje se[57]) također u vezi s in'amatom od 1 ševala 1216 (4. II. 1802). Osim toga imao je on posjeda i u selima Gnojnice i Seona u Tuzlanskom kadiluku.

Alibeg je bio jedno vrijeme i muselim u Sarajevu. Umro je 1798 u Sarajevu ostavivši iza sebe sinove Osmanbega, Mehmedbega, Salihbega, Abdibega i kćer Mejru. Očuvao se u Kadića arhivu, broj 1244 popis ostavine u selima Gnojnice i Seona što ga je sastavio krajem ševala 1213 (oko 1 aprila 1799) tuzlanski kadija Sejjid Mehmed. Kako je ovaj popis u pogledu cijena poljoprivrednih proizvoda dosta interesantan to ga ovdje u prevodu donosim. U spomenutim selima ostalo je iza Alibega:

5 konja, vrijednosti 48.000 akči
3 ždrebeta, vrijednosti 7.200 akči
12 kobila, vrijednosti 30.240 akči
9 mazgi, vrijednosti 32.400 akči
1 magarac, vrijednosti 3.600 akči
200 šinika pšenice, vrijednosti 144.000 akči
113 šinika kukuruza, vrijednosti 81.360 akči
kukuruza u selu Seoni u vrijednosti 64.920 akči
41,50 osmaka zobi, vrijednosti 2.490 akči
20,50 osmaka ječma vrijednosti 2.460 akči
1 100 oka suhih šljiva, vrijednosti 15.840 akči

---

[54]) Glasnik Zemaljskog muzeja XXXI (1919), str. 41.
[54a]) Kadića arhiv, 444.
[55]) Kronika M. E. Kadića, XIII, 270.
[56]) Sidžil 33, str. 60.
[57]) Sidžil 41, str. 96.

260 oka hošafa (suhe kruške i jabuke) u vrijednosti 3.120 akči
143 oke graha, vrijednost 3.360 akči
144 oke lana, vrijednost 17.280 akči
22 pletene trnke, vrijednost 1.320 akči
102 junge masla, vrijednost 24.480 akči
Što su mu dužni ljudi (Potraživanja prema pojedinačnom spisku) 53.360 akči.

Svega (ukupna) ostavina — 535.430 akči (Pet stotina trideset pet hiljada četiri stotine trideset akči).
5 tovara 25.430 čuruk akči.

Brzo iza Alibegove smrti umrli su mu malodobni sinovi Salihbeg i Abdibeg.

Zijamet Ahmedage Dženetića bio je u Vogošći u nahiji Saraj i livi Bosni, a vrijednost njegova prihoda iznosila je 30.000 akči. Kako zijameta ove vrijednosti nema u Skarićevu popisu spahija iz 1711 godine, kao ni onog prvog,[58]) to ili njegov spahija nije bio u vojsci na Prutu, ili je i ovaj zijamet postao na sličan način kao i Behlul. Čini se da je u ovome zijametu bilo selo Dubokovići u današnjoj Gornjoj Vogošći. Budući da je Ahmedaga bio trgovac do smrti, mislim da je postao zaimom pod posljednje dane života. On je umro 1161. Ta je godina urezana na njegovu nadgrobnom spomeniku u groblju na Hambinoj Carini, gdje je on od Dženetića prvi pokopan. Kako je ova godina počela 2 siječna 1748, a njega nije bilo među živima 19 istog mjeseca, to je on umro između ta dva datuma.

Kao već znamo, njegov najstariji sin Smail postao je zaim još za očeva života, te je tako ovaj zijamet prešao na Mustafu i Ferhada, Ahmed-agine sinove iz drugog braka.

Ahmed-agini sinovi nisu sigurno ostali samo pri onda obligatnoj naobrazbi, što ju je davao mekteb. Oni su, bez dvojbe, stekli u kojoj sarajevskoj medresi, ili pred kojim naročitim alimom, bar temeljno znanje iz turskog, arapskog i perzijskog jezika, logike, astronomije i aritmetike, a vjerovatno su bili upućeni i u tesavuf (mistiku). To se dade zaključiti i po knjigama Smail-begove biblioteke. Sva trojica su bili pisari muteferike, a to nisu mogli biti analfabeti. Godine 1939 pokazao mi je rahmetli Hadži-Mehmed Handžić jednu bilježnicu koja je nekada pripadala porodici Dženetić. Pored raznih pjesama i drugih bilježaka, naročito recepata raznih lijekova, ispisan je alfabet bosančice i ispod svakog slova stajalo je odgovarajuće slovo arapskog alfabeta, te nekoliko redaka ispisanih tim pismom. Da li su se Dženetići u dopisivanju s drugim služili bosančicom, to ne znam. Do nas nije dopro nijedan takav spomenik.

Braća Mustafa i Ferhad uputili su molbu bosanskom divanu i tražili da zadrže zijamet, dok im stigne berat iz Carigrada, i to im je odobreno 17 reb. I. 1161 (17 III 1748).[59])

Mora da se neko interesirao za ovaj zijamet, i oni su htjeli da se osiguraju, pa su uputili gornju molbu.

[58]) Glasnik Z. m. XLII (1930) sv. II, str. 1—99.
[59]) Kadića arhiv, 132.

Braći je stigao berat i oni su uživali zajednički od oca naslijeđeni zijamet sve do smrti.

Po jednom kadijskom hudžetu od 13 safera 1185 (28 V 1771) vidi se da Ahmed-begovi sinovi Mustafa-beg i Ferhad-beg imaju zijamet u džematu Vogošći, te neko zemljište (erazi-miriju) u selu Dubokovići, i da ga daju uz tapiju saraču Ahmed-baši na obradu za 120 groša, budući da je umrla Mejrema, kći Abdulahova, u čijem je posjedu dotada bilo.

U Kruševljanima držao je Ferhad-beg neku zemlju pod tapiju i prodao je za 360 groša muftijinu zetu Omer-ef. i Omeru, sinu Zulfikar-efendijinu, uz obavezu da mu je isplate za 15 dana. Ovu je prodaju odobrio 13 ševala 1191 (14 XI 1777) Osman Redžeb-paša-zade.[60])

Svoj dio u kući u Mehmed-begovoj mahali, t. j. šesnaestinu što ju je naslijedio od majke Meve, prodao je 3 reb. II 1181 (30 VII 1767) bratu Smail-begu za 20.000 akči.[61])

Ferhad-beg i jedini mu sinčić nepoznatog imena umrli su od kuge 1783 i pokopani na porodičnom groblju na Hambinoj Carini. Bašeskija je zabilježio smrt njihovu. Za Ferhad-bega piše da je bio zaim, niska stasa i uljudan čovjek.[62])

Njegova polovina zijameta prešla je sigurno na brata Mustafa-bega, a i ostala njegova imovina pripala je bratu, osim ženine osmine, ako ga je nadživjela.

U slijedećoj godini zadesila je smrt i Mustafa-bega. Kako je i Mustafa-beg umro bez muškog potomka, ostao je zijamet upražnjen. Onovremeni bosanski vezir i poznati rodoljub Abdulah-paša Defterdarija, rođeni Sarajlija, dao je zijamet u Vogošći svome sugrađaninu Ahmed-begu. Desilo se to prije 30 januara 1785 (po starom kalendaru), jer je Abdulah paša toga dana umro tragičnom smrću.[63])

U ostavini Dženetića očuvala su se dva koncepta dviju molbi Derviš Mustafa-bega Dženetića, sina Smail-begova, kojim on traži ovaj zijamet od novog bosanskog vezira. Tuži se kako mu je veliku štetu učinio bivši vezir Abdulah-paša davši taj zijamet, upražnjen iza njegovih stričeva, Sarajliji Ahmed-begu.[64]) Da li je Derviš Mustafa-beg uputio molbu na bosanski divan, o stvari spomenutog zijameta, ne zna se. Sva je prilika da nije, jer je on još i prije bio zaim. Ali na ovaj zijamet dali su zahtjev braća Nuh i Smail Dženetić iz sela Rajića u Konjičkoj nahiji. Pred sudom u Travniku, gdje je bio prisutan i bosanski vezir, vodila se rasprava 13 zilhidže 1199 (17 X 1785). Braća su tužila novog zaima Ahmed-bega, sina h.-Mehmed-agina (Hadži-Kapetanovića), sarajevskog muselima, i dokazali da su po krvi rođaci s umrlom braćom Ferhadom i Mustafom i da njima po pravu pripada zijamet u Vogošći i drugim selima od 30.000 akči, što je ostao upražnjen smrću Mustafa-

[60]) Acta turcica, 4437.
[61]) Acta turcica, 3741.
[62]) Gl. Z. m. XXXI (1919), str. 51.
[63]) R. Muderizović, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, Glasnik Z. m. XXX (1918), str. 72.
[64]) Kadića arhiv, 395 i 414.

bega, koji je umro a nije ostavio ni brata ni sina. Tužitelji navode da na taj zijamet ima berat spomenuti Ahmed-beg. Sud je presudio da su Nuh i Smail rođaci Mustafini i da imaju pravo na ovaj zijamet.[65])

Da li je na osnovu presude poništen berat Ahmed-begov i da li su Nuh i Smail postali uživaoci zijameta u Vogošći, ne znam. Ova presuda posljednji je poznati dokumenat koji o njemu govori. Sigurno je samo to da je ovaj zijamet za sarajevske Dženetiće izgubljen Mustafa-begovom smrću.

Svi Dženetići koji se spominju poslije 1784 i 1798 potomci su Smail-bega i Ali-bega Dženetića. Sarajlije nazivaju prve ć e m a l u š k i m, a ove druge b i s t r i č k i m Dženetićima.

Smail-begov zijamet zvao se službeno R o ž a n j u S a p n i, a sterao se u nahiji K o r a j u livi Z v o r n i k. Vrijednost njegova prihoda bila je 30.159 akči.[66]) Sapna je vjerovatno bila mala sredovječna župa oko današnje rječice istog imena, lijeve pritoke Drine. Godine 1711 u Sapni su bila dva timara u selu V r h r i c i od 3.000 i 6.000 akči i još jedan zijamet Straževo od 57.499 akči. Postoji i selo Sapna. Sela Vrhrika danas nema, a steralo se sigurno oko izvora rječice.

Ovaj su zijamet sačinjavala sela Sapna, Rožanj, Gušter, Zaluk, Goduš i Pomjuča (?) u kadiluku Zvornik i od sela Ribnice u kadiluku Tuzla. Za sela u zvorničkom kadiluku znam iz jednog popisa žita na ovom zijametu iz 1777 godine[67]), a za Ribnicu iz jednog drugog popisa.[68])

Smail-beg nije boravio na svom zijametu. Prihode je pobirao njegov s u b a š a. Uz subašu držao je i pisara. God. 1779 bio je subaša neki hadži-Ibrahim, a pisar Mustafa. Zaliha pšenice, kukuruza, zobi, šljiva, pekmeza, meda i ostalog procijenjena je u selima ovog zijameta, što pripadaju zvorničkom kadiluku, na 270.672 čuruk-akče. Žito se mjerilo okom i šinikom.[69])

Godine 1206 (1791) iznosio je cjelokupni prihod 79.712 akči.

O prihodima vođeni su defteri. Očuvalo se samo nekoliko tih deftera, koji bi mogli biti predmet posebne studije, tim prije što su ovakovi dokumenti, koliko znam, vrlo rijetki. Svi su iz kraja XVIII stoljeća.[70])

Među dokumentima ove porodice očuvala su se četiri o sporovima zaima Smail-bega sa spahijom Omerom, zvorničkim mutesarifom Mehmed-pašom i zvorničkim alajbegom Omer-begom. Ali

[65]) Kadića arhiv, 313. Vidi genealogiju Dženetića uz ovu radnju.

[66]) V. Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine, Gl. Z. m. XLII (1930), sv. II, str. 83.

[67]) Kadića arhiv, 386.

[68]) Kadića arhiv, 986.

[69]) Oka je mjera za težinu orijentalnog sistema mjera, a težila je 1.28 kg; 100 oka je tovar. — Šinik je šuplja mjera za žito. U raznim krajevima je različite težine. Kod nas je obično težio 80 oka. Isp. H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, II, Mostar, Zbornik za život i običaje, knj. 35, str. 137.

[70]) Kadića arhiv, 979, 980, 982, 988.

kako u tim dokumentima nema spomena o pitanju prava na posjed zijameta, čini se da je Smail-beg došao zakonitim putem do svog zijameta.

Na 10 zilkade 1158 (4 XII 1745) zamolio je Smail-beg, bosanski divan da zvorničkom mutesarifu Mehmed-paši[71]) i spahiji Omeru zabrani miješanje u desetinu sela Zavlake u nahiji Bogurdelen (Šabac), koja je u njegovu zijametu od novog osvajanja ovog kraja, to jest od mira u Beogradu (1739).[72])

Smail-beg Dženetić i spahija Osman, kao suvlasnici jednog timara u spomenutoj nahiji, u kome je jedno od sela i Zavlaka, tužili su bosanskom divanu spahiju Omera, u čijem je timaru bilo Zavlaki susjedno selo B r e z o v i c e, kako on prelazi granice Zavlake i miješa se u njihove poslove. U raspravi što je održana na licu mjesta utvrđeno je da je selo Gušter Klanac (deribend) upisano u beratima Smail-bega i spahije Osmana sa 3.500 akči i da se Zavlakom zove rijeka, zemlja i selo koje pripada Gušter Klancu, i po svjedočanstvu dobro upućenih ljudi to selo Zavlaka daje desetinu spomenutom zaimu i spahiji. Isto tako tom prilikom ustanovljene su i tačne granice toga sela. Po hudžetu kadije u Zvorniku Ibrahima Edhema od 25 redžeba 1161 (21 VII 1748) utvrđeno je da Omer spahija nema prava miješati se u desetinu Zavlake.

Pri utvrđivanju granica navode se rijeke Jadar i Zavlaka.

Među svjedocima ima ljudi iz Krupnja i Loznice, a među njima je i loznički serdar.[73])

Spahija Omer imao je timar P a d a l i š t e u Radevini u nahiji Bogurdelen od 7.050 akči, a do njega je došao 1742 zakonitim putem. Taj je timar bio 1711 godine na nekom Hasanu,[74]) i kad je on pao pod Ozijom (Očakov), prešao je na Abdulaha. Od 1718 do 1739 bio je i ovaj timar na prostoru što ga je okupirala Austrija.

Smail-beg je htio da prisvoji ovaj timar tvrdeći da pripada njegovu zijamatu Rožanj. Spahija Omer pritužio se bosanskom divanu i, pored ostalog, naveo i to da njegov timar Padalište i Smail-begov zijamet Rožanj nisu u istoj nahiji.

Njegova je tužba stigla u Travnik 18 XII 1751, a slijedeći dan naredio je vezir timarskom defterdaru i drugim funkcionerima da stvar izvide. Četiri dana kasnije podnesen je obrazložen izvještaj veziru, iz koga se vidi da je pravo na strani spahije Omera. Na osnovu toga izvještaja uputio je vezir 23 XII 1751 zvorničkom kadiji bujruldiju da Smail-bega spriječi u napadanju na Omera.[75]) Kako se vidi, ova je molba vrlo brzo riješena.

Posljednji akt koji se odnosi na ove sporove jest molba trojice spahija: Smail-bega Dženetića, Osmana i Alije, kojom mole divan da se naloži Omer-begu, zvorničkom alajbegu, da ne uznemiruje

---

[71]) U popisu zvorničkih mutesarifa (sandžakbega) nema Bašagić ovog Mehmed-pašu. Kratka uputa, str. 186.

[72]) Acta turcica, 3801.

[73]) Acta turcica, 3922.

[74]) V. Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine, Glasnik Z. m. XLII (1930), sv. II, str. 90.

[75]) Acta turcica, 3733.

stanovnike sela Pomjuče, koje se nalazi uz selo Pađine (?) u zvorničkom kadiluku.

Vezir daje nalog 10 III 1754 zvorničkom mutesarifu Hasan-paši[76]) i kadiji da to spriječe, dok se stvar sudski ne riješi.[77])

Kroz sve vrijeme, dok je Smail-beg bio zaim, vodila je Porta samo jedan rat (1768—1774) i kad ga je vezir pozvao da s njim pođe, obraća se on veziru s molbom da i njega i njegova dva brata kao pisare muteferike oprosti od toga puta. I zaista vezir Smaila potpuno oprašta, a od njegove braće traži da opreme zamjenike.[78])

I ovo je jedan od primjera kako je spahijski sistem bio u raspadanju.

Smail-beg je bio više puta sarajevski muselim. Njemu su povjeravani i drugi poslovi, kao sakupljanje džizje, nadzor nad popravkom zgrada, prenos municije, nadzor nad pekarima koji su pekli peksimet za vojsku, itd. Jedanput je zastupao bosanskog vezira, i to je bila najveća čast koju je nosio jedan član kuće Dženetića. Za nj kaže kroničar Bašeskija da je bio zaštitnik raje. U današnjoj Titovoj ulici podigao je za onda reprezentativan konak, u kojem su se okupljali i feudalci i učeni ljudi, a o kojem će biti još govora u posebnom poglavlju.

Prema kući i konaku imao je i odgovarajući namještaj. Držao je više sluga i sluškinja. U odžaku je imao stalna kahvedžiju. U staji je držao pć više jahaćih konja. Imao je veliku garderobu.

Njegov zijamet i poslovi koje je vršio donosili su mu lijepe prihode. On je od oca naslijeđenu imovinu povećao kupovanjem raznih objekata. Pa pored svega toga, kad je umro, imao je više vjerovnika nego dužnika. Gotovine nije ostavio.

Godine 1754 povjerena mu je dogradnja begluk-konaka (povremene rezidencije) u Sarajevu i naređeno da ne bi prekoračio svotu koja je za to određena.[79])

Sličan nalog dobio je 1775 i za popravak Silahdar Mustafa-pašine tekije.[80]) Bujruldijom od 17 safera 1173 (10 X 1759) postavljen je bašbogom za prenos municije iz Višegrada u Travnik. Municija je određena za gradove na Krajini.[81])

U srpnju 1768 izdan je nalog sarajevskim pekarima da peku peksimet od pšenice, koja stiže iz provincije za vojsku što ide na Crnu Goru. Nadzor nad tim radovima povjeren je Smail-begu.[82])

Početkom muharema 1188 (14—24 III 1774) povjereno mu je da pokupi džizju u Sarajevu.[83])

---

[76]) Ni ovoga zvorničkog mutesarifa ne navodi Bašagić u spomenutom popisu.

[77]) Acta turcica, 3736.

[78]) Kadića arhiv, 446.

[79]) Kadića arhiv, 1036.

[80]) Kadića arhiv, 1141. Ta se tekija u narodu zove i Hadži-Sinanova ili Kaderija po istoimenom derviškom redu.

[81]) Kadića arhiv, 1043.

[82]) Kadić arhiv, 1061.

[83]) Kadića arhiv, 1067.

Novi bosanski vezir Ali-paša Dagistanlija postavio je Smail-bega svojim zamjenikom, dok on stigne u Bosnu. Bujruldija o tome napisana je početkom šabana 1187 (18—28 X 1773). Vezir je stigao u Bosnu 2 XII iste godine.[84])

Držim da je pri svakom ovom poslu i Smail-beg bar nešto ušićario. Na ovo me navodi ishod jednog spora Smail-bega i njegove braće s jednim njihovim susjedom, iz koga se nazire njegova pohlepa za novcem:

Još od starina tekla je voda iz vodovoda Boguševac u kuću nekog Mahmud-age u Gazi-Mehmedbegovoj mahali. U toj je kući bila terezija iz koje je išla masura vode u kuću hadži-Mehmeda Brčkalije, sina h.-Osmanova. Mahmud-aginu kuću kupio je Ahmed-aga Dženetić i nakon toga voda je tekla kao i prije. Po Ahmed-aginoj smrti (1748) priznali su njegovi sinovi Smail-beg i Ferhad-beg pred svjedocima zatečeno stanje i obvezali se popravljati vodovod kako je od starine bilo. Kratko iza toga došlo je do spora između Brčkalije i Dženetića zbog vode, koji je trajao oko tri godine. Najprije su Dženetići zaustavili vodu, a Brčkalija se zbog toga obratio sudu i dokazao ispravama i svjedocima svoje pravo. Kadija je naložio Smail-begu muraselom od 4 IX 1748 da pusti vodu, jer je eskadim (od starine), a ako što ima protiv murasele, neka dođe na sud.

Nakon toga vidimo Brčkaliju ponovo pred sudom, gdje traži da Dženetići poprave vodovod što ide preko njihova posjeda, a koji su vjerovatno hotimično pokvarili. Sud je ponovo presudio u korist Brčkalije i naložio Smail-begu, muraselom od 28 IX 1749, da se stvar dovede u pređašnje stanje na osnovu pravila: »Sve kako se zateče, tako treba ostati.« O ovoj je presudi kadija isti dan izvijestio bosanski divan (vladu), a ovaj je osudu potvrdio 18 II 1750.

Dženetići se ne pokoriše ni sudskoj odluci ni vezirskoj bujruldiji, te ponovo vidimo Brčkaliju pred sudom s ispravama, gdje dokazuje svoje pravo na vodu, koja već godinu dana ne teče u njegovu kuću. Dženetići pred sudom niječu svoje obećanje, što su ga dali Brčkaliji po očevoj smrti, da će voda iz njihove terezije teći kao i prije u susjednu Brčkalijinu kuću. Pošto su svjedoci potvrdili da su Dženetići obećali ostaviti vodu kako je eskadim, sud je ponovo presudio u korist tužitelja i izdao mu hudžet 1 XI 1750.

Nakon ove presude okanio se Brčkalija pretile pravde i latio se mršave pogodbe. Sljedećih dana mjeseca zulkade, dakle između 1 i 9 studenog, došao je pred sud i dao izjavu koja u prevodu glasi: »Iz kuće u Mehmed-begovoj mahali u Sarajevu, koja je po smrti Ahmed-age Dženetića prešla na njegove nasljednike, tekla je masura vode iz česme te kuće od davnina u moje dvorište. Ja sam zahtijevao od nasljednika umrlog da i dalje teče, i u tome se sa mnom složio sin umrlog Smail-beg i dao mi potvrdu koju je potvrdio šerijatski sud, da će pustiti vodu da teče. Ali na to nisu pristali ostali suvlasnicii i za njih ta potvrda ne vrijedi. Na to su između nas posredovali ljudi muslimani te je i spomenuti Smail-beg, pazeći na hadiši-šerif »Nagodba je najbolja osuda«, bio zadovoljan i nago-

[84]) Kadića arhiv, 1064.

dili smo se da im ja dadem 40 groša, a on mi je pismeno priznao pravo na vodu. Time dižemo između nas spor i parnicu, a ovu prijavu dajem šeriatskom sudu da se ne obazire ako bi opet nešto zahtijevao.

Napisano u zulkadetu 1163.

Hadži Mehmed, sin h.-Osmanov, Brčkalija«

Pod ovom izjavom potpisano je 17 uglednih svjedoka.[85])

Iz nekoliko sačuvanih obveznica vidi se da se Smail-beg Dženetić bavio i preprodajom. Tako je još dok je nosio titulu Mula Smail-čelebija, prodao 1730 nekom Luki, sinu Mihajlovu, jedan džeferdar za 19 groša, pod uvjetom da mu plati za godinu dana.[86])

Za dug od 1.000 groša što su dugovali Smail-begu Jozef i njegov sin Haron poravnao se 27 XII 1769 i od dužnika uzeo samur ćurak u vrijednosti od 400 groša i krzno od bijele lisice vrijedno 200 groša.[87]

Godine 1771 (11 IX) prodao je Smail-beg židovu Benjaminu Karakašu jednu ogrlicu bisera i jedne menđuše za 1170 esedi-groša uz uvjet da mu plati za 95 dana.

Čini se da novac nije davao na zajam, nego da ga je ulagao u nekretnine. Pred smrt kupio je uz svoj konak jednu kuću za 210 groša. Kupoprodajna isprava napisana je 21 III 1777.[88]) Isti dan napisan je i temesuć na 130 groša, što ih je pozajmio od Ahmeda, sina Ibrahim-čelebijina, na 31 dan.[89])

Smail-beg se dopisivao s raznim ljudima. U Kadića arhivu ima nekoliko pisama koja su njemu stizala. Iz pisma od 3 V 1764, što mu ga je pisao neki Omer, rodom iz Ljubinja, saznajemo kako je u tome mjestu i po ostaloj Hercegovini harala kuga. Svijet se iz Ljubinja razbjegao po selima. Omer je pobjegao u Trebinje i tuži se na strašnu skupoću. U Trebinju je, piše, oka pšenice 5, oka riže 10, oka kahve 100 para.[90])

Druga pisma za nas nisu od interesa. Među njima ima ih od šejha Mejlije, nekog derviša Hudaije i drugih.

25 svibnja 1777 umro je Smail-beg Dženetić, ostavivši iza sebe ženu, dva odrasla i tri maloljetna sina.[91]) Četiri dana kasnije obavljen je popis ostavine Smail-bega Dženetića,[92]) pa ga u prijevodu donosimo jer je veoma interesantan, kako za historičara tako i za etnografa. Ovaj je popis sličan intentaru jednog dobro snabdjevenog etnografskog muzeja, kao i jedne male orijentalne biblioteke.

[85]) H. Kreševljaković, Vodovodi i građnje na vodi u Starom Sarajevu, 1939, str. 155—157.

[86]) Kadića arhiv, 754.

[87]) Acta turcica, 3731.

[88]) Acta turcica, 3840.

[89]) Kadića arhiv, 804.

[90]) Kadića arhiv, 410.

[91]) Kronika M. E. Kadića X, 93; Sarajevski nekrologij M. M. Bašeskije, G. Z. m. XXXI (1919), str. 48.

[92]) Sidžil 18, str. 14—16.

Ostavina iza Smail-bega Dženetića po popisu od 21 reb. II 1191 (29 V 1777) godine.

| | |
|---|---|
| Musaf | 8.166 |
| Musaf | 3.600 |
| Musaf | 900 |
| Tefsîri-Jâsîn | 138 |
| Tefsîri-Nebe | 72 |
| Terdžemei-tarîkat | 359 |
| Delâilî hajrat | 1.920 |
| Hiljei-hâkânî | 300 |
| Hadîkatus sûadâ | 1.920 |
| Hadîkatus sûadâ | 174 |
| Tefsiri Terdžemei Ebul Lejs | 920 |
| Gjülšeni râz | 68 |
| Šerhi Kasîdei burde | 1.206 |
| Medžmûâtul hakâik | 120 |
| Risalei Aksarâî | 84 |
| Bergivî | 72 |
| Tezkirei šuara | 120 |
| Tuhfetus Sultân | 180 |
| Tevârîh | 294 |
| Muhammedijja | 714 |
| Inšâ | 126 |
| Tevârîhi Misir | 180 |
| Lugati fârisî | 140 |
| Rôznâme | 150 |
| Risâlei Hamza efendi | 240 |
| Makteli Husejn | 96 |
| Türkî risâle | 234 |
| Hüsnihat kit'alari | 486 |
| Medžmûa | 174 |
| Tuhfetul muluk | 180 |
| Medžmûa | 120 |
| Terdžemei hadîs | 534 |
| Unmûjedž | 42 |
| Terdžemei vikâje | 300 |
| Sarf | 240 |
| Gjülšeni envâr | 66 |
| Muhamedijja | 426 |
| Džeridei Mesnevî | 140 |
| Lugati iršâd | 300 |
| Kânûnnâme | 66 |
| Sagîr fetâvâ | 234 |
| Sejjid Battal | 180 |
| Menâkibi džâvidâm | 184 |
| Nizâmulâlem | 246 |
| Envârul-âšikîn | 828 |
| Tevârîhi Aja Sofi | 36 |
| Jûsuf — Zulejha | 36 |
| Ebjâti Jahjâ | 78 |
| Medžmûa | 80 |
| Dîvâni Revâne | 40 |
| Šerhi Hafiz Surûrî | 1.092 |
| Medžmûa | 50 |
| Avâmil | 300 |
| Surûrî | 780 |
| Risâle | 120 |
| Bergivî | 234 |
| Dîvani Nesîmî | 186 |
| Ebjat Pendi attâr | 120 |
| Teshîli tibb | 234 |
| Gûlistân | 414 |
| Medžmûa | 30 |
| Iskendernâme | 240 |
| Bed-ul Emâlî | 132 |
| Terdžemei Ejjuhel veled | 60 |
| Iskendernâme | 174 |
| Dîvâni Jahjâ | 102 |
| Dîvân | 240 |
| Taberî kit'a 1 (dio) | 100 |
| Evrâki perîšân | 18 |
| Hâfiz | 1.230 |
| Virdi Hidâvendigâr | 60 |
| Medžmûai ebjât | 354 |
| Taabîrnâme | 174 |
| Takvîmi tevârîh | 420 |
| Duânâme | 180 |
| Hatt risâlesi | 82 |
| Gendžîneirûz | 144 |
| Risâle | 28 |
| Džâmiuttevârih | 960 |
| Dževâhirul-fikh | 474 |
| Inšâ | 180 |
| Tevârîh türkî | 180 |
| Manzûmei Nidâî | 162 |
| Medžmûa | 120 |
| Rôznâme | 228 |
| Šerhi Gülistân | 960 |
| Manzûmei Vikâje | 474 |
| Medžmeul-letâif | 120 |
| Zâmiî Lâmiî | 366 |
| Gazvei Hasan paša | 240 |
| Jûsuf Zulejhâ | 96 |
| Dîvâni Bâkî | 78 |
| Munšeâti Nâbî | 420 |
| Melhame | 252 |
| Dürri Meknûn | 480 |
| Sepet — sanduk | 402 |
| Svega spomenutih knjiga | 41.156 |

| | |
|---|---|
| Srebrena sablja ćemerlija krivošija 1212 groša | 29.160 |
| Srebrena sablja | 9.960 |
| Srebrena gadara i nadžak (külünk) | 9.000 |
| Srebrena gadara i topuz 60 groša | 14.400 |
| Srebreni raht, gadara i topuz 310 groša | 74.400 |
| Čapkun raht | 24.000 |
| Hajdari raht | 20.400 |
| Mali raht | 1.740 |
| Srebreni raht | 50.640 |
| Kesma od čohe u boji nafte sa srebrenim kabarama | 14.060 |
| Kesma od al crvene čohe sa srebrenim kabarima | 34.140 |
| Vezena kesma od crvene čohe | 3.870 |
| Srebreno sedlo | 8.430 |
| Srebreno sedlo | 7.200 |
| Mjedeni (mesingani) raht | 2.160 |
| Srebreni kafeni ibrik | 1.440 |
| Srebreni tas | 600 |

| | |
|---|---|
| Srebreni buhurdar (kadionica) i posuda za ružinu vodu | 18.400 |
| Srebreni divit (203 drama) | 16.240 |
| Srebrene naočale | 768 |
| Srebrena kutija | 966 |
| Srebreni zarf 2 kom. | 726 |
| Srebreni zarf 2 kom. | 660 |
| Srebreni zarf 3 kom. | 900 |
| Srebreni zarf 2 kom. | 780 |
| Srebreno dugme od 10 drama | 620 |
| 15 drama srebra | 868 |
| Drobljeno srebro | 204 |
| Drobljeno srebro | 120 |
| Srebreni nož | 2.400 |
| Srebreni sahat | 6.720 |
| Kutija za sat | 252 |
| Srebreni prsten | 126 |
| Zlatni prsten s plavim kamenom | 2.166 |
| Zlatni prsten sa žutim kamenom | 1.200 |
| Zlatni prsten s crvenim kamenom | 3.840 |
| Zlatni prsten sa zelenim kamenom | 1.920 |
| Zlatni prsten (1 dram) | 1.000 |
| Sejlân taš | 66 |
| Sejlân taš | 126 |
| Padzeher taš | 540 |
| Kutija od arûs êka (zeleno ružičasta sadefa) | 480 |
| Srebra 7 drama | 462 |
| Furda (lomljeno srebro) | 110 |
| Tespih od jusura | 1.452 |
| Tespih | 1.566 |
| Tespih | 720 |
| Tespih | 60 |
| Tespih | 200 |
| Tespih | 78 |
| Češalj u kesi | 546 |
| Češalj u kesi | 552 |
| Padzeher (lijek protiv otrova) | 61 |
| Puška srebrom vezena, 1 | 8.940 |
| Puška srebrom vezena | 5.280 |
| Puška | 990 |
| Pištolji, 1 par | 2.406 |
| Pištolj, 1 | 210 |
| Pištolji, 1 par | 1.680 |
| Pištolj, 1 | 216 |
| Crnokorka karakin sablja | 366 |
| Sablja | 360 |
| Sablja, 1 | 282 |
| Sablja, 1 | 360 |
| Puška, 1 | 1.920 |
| Kontuš ćurak od samura | 44.160 |
| Binjiš ćurak od samura | 9.600 |
| Ćurak | 12.240 |
| Kontuš | 15.600 |
| Kontuš | 9.840 |
| Ćurak od bijele lisičine | 21.840 |
| Zerdav ćurak | 21.000 |
| Krsak ćurak | 4.812 |
| Binjiš od kune | 3.240 |
| Nafe binjiš ćurak | 2.580 |
| Ćurak od vjeverice | 9.600 |
| Zerdav ćurdija | 2.040 |
| Ćurdija od kune | 2.160 |
| Karsak ćurdija | 1.926 |
| Kizi ćurdija | 726 |
| Karsak ćurak | 19.680 |
| Ćurdija od vjeverice | 2.400 |
| Nafe ćurdija | 2.040 |
| Komad krzna kune | 630 |
| Ustrišci krzna | 420 |
| Kaput binjiš od al crvene čohe | 6.960 |
| Šali binjiš | 3.840 |
| Šali binjiš | 4.680 |
| Šali binjiš | 4.680 |
| Šali binjiš | 1.800 |
| Čerage od sofa (kostrijeti angorske koze) | 4.180 |
| Šali čerage | 4.806 |
| Šali čerage | 7.320 |
| Šali čerage | 7.200 |
| Šali džube | 2.046 |
| Čerage od sofa | 5.520 |
| Vehat šali kaftan | 720 |
| Nafe ćurdija | 3.600 |
| Kišna kabanica od saja čohe | 7.200 |
| Džube — ćurak od kakona | 6.480 |
| Šali kaftan 1 | 1.686 |
| Pâs od lahura | 5.760 |
| Pâs od lahura | 8.940 |
| Lahur šal | 6.606 |
| Anterija od aladže | 3.180 |
| Anterija od aladže | 3.006 |
| Iznošen vehat zobun | 120 |
| Plava ćurdija, zobun i anterija | 1.200 |
| Crveni zobun, džube i čakšire | 1.200 |
| Jarma saruk | 432 |
| Saruk | 420 |
| Saruk | 276 |
| Saruk | 300 |
| Saruk | 552 |
| Saruk, 1 | 1.446 |
| Saruk | 282 |
| Pokrivač za saruk | 186 |
| Crveni kauk | 474 |
| Kauk | 246 |
| Kauk | 270 |
| Kauk | 594 |
| Iznošen kauk | 120 |
| Iznošen kauk | 132 |
| Saruk | 600 |
| Binjiš od čohe | 1.890 |
| Rabljene čakšire | 2.070 |
| Bošča | 3.480 |
| Šumla pâs (šumenska tkanica) | 102 |
| Pâs | 840 |
| Boščaluk, 1 | 3.660 |
| Boščaluk | 4.794 |
| Boščaluk | 3.186 |
| Boščaluk | 3.870 |
| Boščaluk | 3.720 |
| Boščaluk | 2.520 |

ANU BiH АНУ БиХ

| | |
|---|---|
| Boščaluk | 2.400 |
| Boščaluk | 2.160 |
| Boščaluk | 3.120 |
| Boščaluk | 3.120 |
| Boščaluk | 4.800 |
| Nepotpuni boščaluk | 2.190 |
| Košulja, 1 | 654 |
| Hilat kaftan | 720 |
| Hilat kaftan | 600 |
| Hilat kaftan | 540 |
| Bošča, 1 | 174 |
| Bošča | 186 |
| Bošča | 180 |
| Bošča | 390 |
| Bošča | 132 |
| Bošča | 132 |
| Bošča | 192 |
| Bošča | 90 |
| Bošča s ustrešcima | 360 |
| Bošča | 372 |
| Stara bošča | 20 |
| Bošča | 138 |
| Bošča | 96 |
| Atlas jorgan | 2.460 |
| Čit jorgan | 1.590 |
| Čit jorgan | 1.950 |
| Jorgan | 906 |
| Jorgan | 1.740 |
| Jorgan | 618 |
| Jorgan | 1.440 |
| Jorgan | 21.601 |
| Basma jorgan | 2.874 |
| Čaršaf | 180 |
| Čaršaf | 186 |
| Čaršaf | 234 |
| Čaršaf | 240 |
| Čaršaf | 594 |
| Stari čaršaf | 96 |
| Čaršaf | 174 |
| Čaršaf | 216 |
| Čaršaf | 330 |
| Čaršaf | 252 |
| Serdžada | 2.046 |
| Bijela serdžada | 420 |
| Banjolučka serdžada | 3.240 |
| Banjolučka serdžada | 1.320 |
| Ćilim serdžada | 476 |
| Ćilim serdžada | 476 |
| Ćilim serdžada | 960 |
| Jorgan | 1.470 |
| Čaršaf | 720 |
| Peštemalj | 966 |
| Mahrama u kesi i kubur-kesa | 180 |
| Bisage | 426 |
| Jedek keš (povodac) | 30 |
| Jedek keš | 16 |
| Jedek keš | 60 |
| Stara haša | 144 |
| Talambas | 366 |
| Stari zobun od čohe, 1 | 240 |
| Mahrama 1 | 3 |
| Čohane čakšire | 1.800 |
| Komadi aladže | 180 |
| Nove mestve | 192 |
| Svileni peškir | 2.720 |
| Sanduk | 480 |
| Rabljeni čador | 7.000 |
| Mješinom optračen harar | 2.160 |
| Mješinom optračen harar | 2.400 |
| Abhana od beza (platna) | 1.038 |
| Kalentraš (perorez) i makaze (nožice) | 120 |
| Crveni fes | 240 |
| 2 musafske kese | 108 |
| Jamboli ćebe (biljac) | 1.206 |
| Vezena havlija | 240 |
| Kašikluk | 60 |
| Bisage | 120 |
| Banjolučka serdžada | 1.134 |
| Vosak, 1 oka | 396 |
| Gadara i gülek (kablica) | 744 |
| Jedekčoha | 540 |
| Čizme u kesi | 660 |
| Mestve — papuče | 420 |
| Havlija, 1 | 258 |
| Peštemalj | 240 |
| Mestve — papuče | 498 |
| Mahrambošča | 180 |
| Sepet — sanduk | 390 |
| 100 araka papira | 1.200 |
| Peštemalj | 156 |
| Janbolija (dugi gunj od šajaka) | 648 |
| Uzendije, 1 par | 480 |
| Uzendije, 1 par | 1.206 |
| Kožna sofra | 74 |
| Bisage | 426 |
| Mješina za vodu | 120 |
| Nož sa kavzama od somovine | 1.800 |
| Kesa za kuburu | 66 |
| 3 fildžana | 440 |
| 2 fildžana | 162 |
| 2 fildžana | 198 |
| Fildžan | 144 |
| Fildžan | 182 |
| Fildžan | 186 |
| Stijeg | 72 |
| Alem od zelenog sandala | 366 |
| Sanduk | 420 |
| Iznošene čizme | 90 |
| Mestve i papuče | 486 |
| Čizme, 1 par | 150 |
| Bijeli peškir | 1086 |
| 2 havlije | 354 |
| Svileni peškir, 1 | 1.920 |
| Čador sa tozlukom (étui) | 14.400 |
| Duhanska kesa | 282 |
| Kutija, 1 | 600 |
| Čizme, 1 par | 540 |
| Madžun (aphrodisiacum) | 156 |
| Lupa | 162 |
| Rikdan | 90 |
| Naočale | 42 |
| Tabak | 36 |
| Željezni šiš (ražanj) | 40 |
| Toz (prašak) | 24 |
| Stara postava | 78 |
| 2 mahrame | 216 |

| | |
|---|---|
| Kesa za ćurak (kožuh) | 600 |
| Mestve, 1 par | 192 |
| Postava | 132 |
| Zapis sa ajet-ul-kursijom | 420 |
| Duhanska kesa | 126 |
| Naočale | 48 |
| Naočale | 18 |
| Lanac za sat | 282 |
| Kese za pisma | 66 |
| Stara serdžada | 144 |
| Komadi | 42 |
| Zlatom vezeno pero od trske | 66 |
| Mahrama od jemenije (šamije) | 396 |
| Duhanska kesa | 168 |
| Durbin | 732 |
| Komad ûda (mirišljivog drveta za kad) | 360 |
| Zembilj-sitnarije | 174 |
| Naočale | 70 |
| Fenjer, 1 | 606 |
| Saruk | 318 |
| Postava | 240 |
| Jastuk, 1 | 474 |
| Komad | 36 |
| Komad | 42 |
| Šilte ružičasto | 2.400 |
| Peškir, 1 | 240 |
| Stari jastuk | 492 |
| Postava | 126 |
| 3 mahrame | 360 |
| Sanduk | 102 |
| Zeleni sačak (jajgija) | 426 |
| Jastukbeza | 216 |
| 14 aršina konča | 1680 |
| Sanduk | 168 |
| Šilte | 1.440 |
| Postava | 102 |
| 3 mahrame | 420 |
| Sanduk optočen mušemom | 360 |
| Komad lana | 100 |
| Havlija | 198 |
| 4 bijele mahrame | 366 |
| Gaće, jedne | 162 |
| 6 novih mahrama | 1.266 |
| 13 aršina beza | 22.314 |
| Konac od tire | 342 |
| Komad beza (platna) | 60 |
| Postava | 132 |
| Firale | 72 |
| Postava | 52 |
| Sitnarija | 90 |
| Gaće, jedne | 240 |
| Košulja | 360 |
| Havlija | 162 |
| Jastukbeza | 90 |
| 8 aršina beza | 672 |
| 2 komada konca | 354 |
| Gvozdena tava | 274 |
| Ćasa, 1 | 144 |
| 4 tendžere | 984 |
| Mala tava | 66 |
| 4 tendžere | 1.428 |
| Tendžera | 372 |
| Tendžera | 860 |
| Kuzi-tendžera | 1.350 |
| 2 tepsije | 786 |
| Mala tepsija | 180 |
| Lender | 214 |
| Lender | 228 |
| Tendžera, 12 oka | 342 |
| Bakrena tabla | 180 |
| Tabla | 72 |
| Joltava | 240 |
| Kuplidže (bakrica), 1 | 348 |
| Bakrač, 12 oka | 438 |
| Bakrena čaša | 262 |
| 2 tabaka | 108 |
| Mala ćasa | 92 |
| Tava i sahan | 110 |
| Veliki kazan, 30 oka | 16.380 |
| Tendžera, 1 | 460 |
| 2 tendžere | 408 |
| 2 tendžere | 656 |
| Tepsija, 1 | 180 |
| Lender | 282 |
| Lender | 202 |
| Ćasa | 108 |
| 5 sahana, 5 oka | 768 |
| Havan 1 | 990 |
| Hoka (mastionica) | 108 |
| Tendžera, 12 oka | 442 |
| Tendžera, 3 oke | 630 |
| Tendžera, 1 oka | 258 |
| Tendžera od 12 oka | 310 |
| Tendžera od 12 oka | 338 |
| Ćasa | 92 |
| Ibrik, 1 | 360 |
| Ćasa, 1 | 360 |
| Ćasa, 1 | 360 |
| Stari bakar, 4 oke | 816 |
| Bakar | 408 |
| 4 tabaka | 402 |
| 3 tabaka | 186 |
| 2 tabaka | 144 |
| Tabak i kašika | 132 |
| Joltasi | 1.290 |
| Leđen i ibrik | 966 |
| Matara (čutura) | 365 |
| Hoka | 132 |
| Svijećnjak od mjedi | 300 |
| 4 table | 72 |
| Buhurdar i boca za prskanje ružinom vodom | 306 |
| Tas, 1 | 102 |
| Leđen i ibrik | 1.290 |
| 2 suska | 150 |
| Ibrik | 294 |
| Tepsija | 660 |
| Čaša (maštrafa) | 306 |
| Ibrik za kafu | 192 |
| Leđen i ibrik | 1.080 |
| Mali čirak | 60 |
| Čirak | 180 |
| Čirak | 150 |
| Bakrena deba (bakrač), 1 | 1.020 |
| Bakrena deba | 480 |
| Bakrena mangala | 1.800 |
| Jalduzli (pozlaćena) ćasa | 456 |
| 10 kašika bage, od kože morske kornjače) | 306 |

ANU BiH АНУ БиХ

| | |
|---|---|
| 10 kašika | 690 |
| 10 kašika | 234 |
| 3 baga kašike | 234 |
| 10 kašika | 180 |
| 8 baga kašika | 150 |
| Jedan at | 31.680 |
| Vranac | 9.840 |
| Dorat | 9.000 |
| Kulaš, 1 | 9.600 |
| Tovarni konji, 1 | 21.600 |
| 1 vo, 1 junac | 4.000 |
| Dvije krave | 4.000 |
| Peškir i bošča | 720 |
| 8 bukagija (ćusteka za konje) | 720 |
| Sedlo s takumom | 1.320 |
| Sedlo, 1 | 720 |
| 1 abdeski leden od 4 oke cijena 300 | 1.200 |
| 23 oke loja po 60 | 1.380 |
| 27 oka loja po 60 | 1.620 |
| Kantar, 1 | 480 |
| Pet kečeta i 1 ponjava | 720 |
| Zastor na vratima (čul) | 240 |
| S v e g a | 1,010.046 |
| Stara zilija (fini perzijski ćilim) | 480 |
| Tri mindera (napunjena vunom) | 2.400 |
| Dva šilteta | 720 |
| Tri ishabana makata | 720 |
| 12 jastuka od raše | 4.320 |
| 2 mala jastuka | 480 |
| Serdžada, 1 | 960 |
| Zastori za prozore | 180 |
| 3 minderske madrace | 720 |
| 3 stara čebeta za sečiju | 540 |
| 2 Biledžik beledi jastuka | 720 |
| Ponjava i hasura | 60 |
| Minderluk, ćebe, aba i hasura | 600 |
| Ortaluk od mavi čohe | 2.400 |
| 3 mindera vunom napunjena | 4.800 |
| 3 makata od crvene čohe | 1.920 |
| 2 stara šilteta | 720 |
| 4 mala jastuka od čita | 960 |
| 15 jastuka od kadife | 9.600 |
| Edrenski divit | 1.200 |
| 2 čiraka od mjedi i sofraluk | 1.920 |
| Bakrena mangala, 1 | 1.440 |
| 6 zastora za prozore | 180 |
| Hiljei šerife | 240 |
| Mali čirak | 120 |
| 5 čibuka trešnjevih s jantarom | 2.880 |
| 24 čibuka obična | 5.760 |
| 11 bakrenih tabli | 660 |
| 25 igala i hilala | 480 |
| 1 srebreni čibuk za izvlačenje (izvlaka od mjedi) | 1.200 |
| 5 kahvenih ibrika, 2 dugume, 12 fildžana sa zarfovima | 3.600 |
| Zidni sat (čalan) | 3.600 |
| Zastor na vratima, 1 | 480 |
| 2 peštahte | 600 |
| Bošča, 1 | 2.400 |
| 6 sapuna od po 100 drama | 378 |
| Kutija s lijekom (praškom) | 156 |
| Hajal feneri (laterna magica) | 240 |
| Kantar — terezija | 360 |
| 3 džamli fenjera | 480 |
| 10 sahana i 5 kapaka (8 oka) | 2.160 |
| Zlatan prsten s muhurum | 1.680 |
| 2 čiraka | 660 |
| Bakreno suđe (52 oke) | 1.320 |
| Bakra 23 oke | 9.600 |
| 7 domaćih jastuka | 1.680 |
| 3 makata od crvene čohe | 2.400 |
| Stara zilija, 1 | 480 |
| Minder, 1 | 720 |
| Veliko ogledalo, 1 | 1.440 |
| Čaše i boce na rafama (policama) | 2.880 |
| Star jastuk, 1 | 120 |
| Ćilim, 1 ihram | 720 |
| Stara bijela serdžada | 120 |
| Mali makat od čohe | 600 |
| Misirska hasura (rogožina) | 1.320 |
| 3 mindera vunena | 3.600 |
| 2 makata od čohe | 3.600 |
| 14 jastuka od kadife napunjenih vunom | 11.310 |
| 7 zastora za prozore | 720 |
| Hiljei šerife (opis svojstava Muhamedovih) | 240 |
| Veliko ogledalo, 1 | 2.400 |
| 3 čaše | 360 |
| Čalan sahat (zidni s iskucavanjem) | 2.880 |
| Peštahta, 1 | 360 |
| Pet sapuna po 100 drama | 342 |
| Ambar za blago (riznica) | 1.080 |
| Stari sanduk | 60 |
| 2 čiraka | 480 |
| 4 tepsije po 150 drama | 1.308 |
| 2 tepsije po 150 drama | 708 |
| 5 sahana, 1 oka i 35 drama | 510 |
| Ostatak razne vrste hrane | 7.200 |
| Kućne stvari (pokućstvo) | 4.800 |
| Mulk kuća u Jagdžizade mahali 2.500 groša | 600.000 |
| Mala kuća u spomenutoj mahali | 48.000 |
| Kuća u Mehmedbegovoj mahali 400 groša | 96.000 |
| ⅓ bašče u Vlakovu | 1.000 |
| Posjed u selu Grlici | 15.000 |
| Dio posjeda u Ribiću | 1.000 |
| Posjed u Crnoj Rijeci | 6.000 |
| Dug Benjaminu Karakašu s potvrdom uz odbitak otplaćenih 1.000 groša | 240.000 |
| Pokretne i nepokretne stvari | 1,135.832 |
| Ostavina sveukupno | 2,187.034 |

slovom dvadeset i jedan tovar, osamdeset i sedam hiljada trideset i četiri akče (aspre)

Troškovi oko sastavljanja gornjeg popisa ostavine.

| | | | |
|---|---|---|---|
| Troškovi oko ukopa, 100 groša | 24.000 | Telalija | 9.774 |
| Taksa za diobu, 136½ groša | 32.787 | Prenos i kirija za dućan | 1.080 |
| Za kassam 45½ groša | 10.929 | Čohadaru | 7.920 |
| Pisarina | 5.424 | Muzuru | 3.240 |
| Službitelju | 2.732 | Potrebni troškovi | 9.600 |
| Ihdarija (pozivarina) | 2.732 | Mehri muedžel (nićah) ženi Afifi | 17.000 |
| Kajdije (unošenje u protokol) | 1.200 | | |

| | |
|---|---|
| Utvrđen dug Rifdi Omer-efendiji po svjedočanstvu Mula Mehmeda Hadži Mustafe | 4.680 |
| Utvrđeni dug Čokadži-zade Mehmed-efendiji na pozajmljeni novac i novac za emlak (nekretnine) po svjedocima Dervišbegu i slugi Mehmedu | 4.560 |
| Utvrđen dug od zajma Salih efendiji Pekari po svjedočenju Mula Mehmeda i Derviš-bega | 2.520 |
| Dug Ferhat-begu za travu sa priznanjem nasljednika | 1.730 |
| Dug H.-Mustafi Šeli za pozajmljeni novac i dućanske stvari po svjedočanstvu Mehmed-efendije i Derviš-bega | 15.855 |
| Utvrđeni dug Husein-baši za aladžu po svjedočanstvu Derviš-bega i Mehmed-baše | 2.880 |
| Dug H.-Mustafi Šeli za pozajmljeni novac i dućanske stvari po svjedočanstvu Mehmed-efendije i Ali-bega | 31.200 |
| Dug zildžiji Mula Abdulahu za dućanske stvari po svjedočanstvu zakletih Ali-bega i Mula-Mehmeda | 4.566 |
| Dug Mula Ahmedu za ihram | 240 |
| Dug Šahi Mustafa-baši za saruk | 480 |
| Dug Hadži Muharemu za devai-misk | 1.020 |
| Dug Mustafi Penazu za dućanske stvari | 546 |
| Dug Uzun Ibrahimu bajraktaru | 1.200 |
| Dug Mula Memišu i Budimliji Risti za lan | 5.310 |
| Dug zimiji Iliji, Gruici, Jeremiji i Jovanu za 56 tovara građevnog materijala po 72 | 4.032 |
| Utvrđeni dug židovu Judi za dućanske stvari | 14.400 |
| Dug židovu Mori | 504 |
| Dug hafafu Mula Mehmedu i Husejinu za dućanske stvari | 956 |
| Plaća slugi Osmanu za 25 godina radi potpunog namirivanja | 10.030 |
| Plaća slugi Mehmedu radi potpunog namirivanja | 7.680 |
| Plaća dojilji Ajiši | 2.400 |
| Plaća subaši Mehmedu Koldžiji | 1.800 |
| Plaća sluškinji Fatimi za 4 godine | 2.400 |
| Plaća sluškinji Umihani za 6 godina | 3.840 |
| Plaća sluškinji Ajiši za 8 godina | 4.800 |
| Plaća slući Antunu | 2.400 |
| i slugi Đoki uz potpuno namirivanje Antuna i Đoke | 1.080 |
| Dug zlataru Husein-baši | 3.600 |
| Dug Ibrahimu terziji za šav | 3.240 |
| Dug židovu Čaći za dućansku robu | 6.480 |
| Dug zimiji Jovanu za čohu po priznanju nasljednika | 3.360 |
| Dug Ali-begu Saraču i Mustafa-baši Mutapčiji | 3.200 |
| Dug Ebu Bekir-baši čohadžiji za čohu | 3.240 |
| Dug Mula Mehmedu za havlije | 720 |

ANU BiH АНУ БиХ

| | |
|---|---|
| Dug Mula Ibrahimu za abu po priznanju nasljednika | 1.020 |
| Dug Mahmud baši čohadžiji | 2.400 |
| Dug sandukčiji zimiji (kršćaninu) | 240 |
| Dug sinovima Derviš-bega, Lutfulahu i Fejzulahu, od ostavine iza umrle im majke prema popisu ostavine | 80.000 |
| Svega odbitaka | 367.135 |
| Ostaje za raspodjelu | 1,819.899 |
| Ženi pripada | 227.487 |
| Petorici sinova po | 318.482 |

Tek godine 1784 podijelili su se Smail-begovi sinovi. U toj diobi zapala je Mehmed Emin-bega i njegovu majku kuća u Mehmed-begovoj mahali,[93]) te mulćevi i erazija u selu Grlici u džematu Butmir. Sav ostali imetak zapao je sinove Derviš Mustafa-bega, Lutfulah-bega i Fejzulah-bega.[94])

Smail-beg se dva puta ženio. Prvoj ženi bilo je ime S a b i r a. S njome je imao četiri sina, od kojih je Muhamed umro kao dijete. Druga trojica: Derviš-Mustafa, Lutfulah i Fejzulah nadživjeli su oca i u času Smail-begove smrti Fejzulah je bio maloljetan, pa mu je za tutora postavljen brat Derviš Mustafa-beg.[95]) Imena ove trojice sinova pokazuju kako je Smail-beg bio pod uticajem derviša, a možda je i sam pripadao nekom derviškom redu. Po Sabirinoj smrti vjenčao je djevojku Afifu, kćerku Salih-begovu iz Tabak Sulejman mahale 19 IX 1771 i kad je umro,[96]) ostavio je dvoje djece iz ovog braka: Mehmed-Emina i Ibrahima. Za tutora im je postavljena majka.[97]) Nakon kraćeg vremena umro je i Ibrahim, ali je bio u životu pri popisu očevine 19 X 1777.[98])

D e r v i š M u s t a f a - b e g bio je također zaim. Sigurno je polazio neku medresu. Godine 1777, kako piše Kadić, stanovao je u staroj kući Dženetića u Mehmed-begovoj mahali. Tu je stanovao i 1779.[99]) Sigurno se nastanio na djedovini, kad mu se otac ponovno oženio. Prije veljače 1785 preselio se u Jagdži-zade mahalu.

Derviš Mustafa-beg bio je više puta sarajevski muselim, a povjeravano mu je i sakupljanje džizje u Sarajevu za hidžretske godine 1200—1203.[100]) Na nj se obraća vezirev ćehaja Ahmed pismom

---

[93]) Polovinu ove kuće otkupio je Ahmed-aga od svog brata Osman-bega. Iza Ahmed-age ostala je osmina u ovoj kući njegovoj ženi Mevi, a ostalo njegovim sinovima i jednoj kćeri. Njihove je dijelove iskupio Smail-beg. Osmina iza Meve ostala je njenoj kćeri, koja je bila udata za Čohadžića. Njena djeca Mehmed-efendija i Mejra prodali su svoj dio (osmina) Smail-begu za 10.000 akči. Temesuć je napisan 17 redžeba 1183 (6 XI 1769). Acta turcica, 3746. U ovoj je kući jedno vrijeme bio ruski konzulat, koji je postojao u Sarajevu od 1854 do 1914.

[94]) Acta turcica, 3927.

[95]) Sidžil 18, str. 14.

[96]) Sidžil 13, str. 99.

[97]) Sidžil 18, str. 14.

[98]) Sidžil 18, str. 16.

[99]) Kronika M. E. Kadića X, 931; Sidžil 22, str. 22.

[100]) Kadića arhiv, 1076 i 1078.

od 9 X 1782, da izađe u susret silahšoru Ahmed-agi i njegovu drugu, koji su službenim poslom boravili u Travniku, pa se preko Sarajeva vraćaju u Carigrad.[101])

S njim, kao i s njegovim ocem dopisivao se šejh Mejlija, kad bi se udaljio iz Sarajeva, a inače je bio redovan gost u kući Dženetića.[102])

Zijamet što ga je uživao Smailbeg prešao je na Derviš Mustafa-bega i ostalu braću. Malodobnom bratu Fejzulahu postavljen je Derviš Mustafa-beg za tutora 15 VI 1777,[103]) a njegovu polubratu Mehmed Emin-begu mati. Ali to nije dugo potrajalo, pa je Derviš Mustafa-beg postao i njemu tutor. U ispravi od 20 IV 1780 obrazlaže se kako tutorica majka Afifa nije u mogućnosti voditi brigu o zijametu, čiflucima i ostalim vanjskim poslovima.[104]) Tako je Derviš Mustafa-beg postao gospodar zijameta, jer je, kako se čini, njegov brat Lutfulah imao u nj puno povjerenje.

Ali mati Mehmed Emin-begova nije se s time pomirila. Ona je mimo tu kadijinu odluku išla sa svojim ljudima na zijamet i tražila prihode koji joj pripadaju. Od svoje volje ili po nagovoru Derviš Mustafa-bega uputili su stanovnici zijameta molbu na bosanski divan tražeći da se ukloni mati malog Emin-bega, a tako isto i njeni ljudi, koji traže prihode, jer oni to daju pravom posjedniku.

Divan je riješio u prilog molitelja 9 IX 1783 i naložio zvorničkom kadiji, muselimu i kapetanu, da je uklone.[105]) Sličnu su molbu uputili i stanovnici sela Ribnice, i doneseno je isto rješenje, upućeno kadiji i kapetanu Tuzle.[106])

Stanovnici Ribnice uputili su bosanskom divanu još jednu molbu, u kojoj traže dozvolu da sagrade kuću, u kojoj će stranci konačiti. Njihovo se selo, pišu, nalazi na raskršću, a u njemu nema hana, pa putnici dolaze u svako doba i nemajući gdje prenoćiti, uznemiruju ih, tražeći konak. Ribnica je, kažu u molbi, u zijametu Derviš Mustafa-bega Dženetića. Divan je to odobrio 20 V 1783.[107])

Nedatiranim pismom obratilo se pet seljaka Derviš Mustafa-begu, u kome ga mole da desetinu i od nove godine daju zvorničkom muftiji hadži-Jahja-efendiji kao pravednu čovjeku i da im, osim njega, nikog drugog ne postavlja.[108]) Čini se da Derviš Mustafa-begu nije bio dovoljan njihov zijamet. On je zakupljivao prihode s drugih zemalja. O tome ima, doduše, samo jedan primjer, ali teško da će biti i jedini. Kako se iz jednog temesuća vidi, on je 1777 kupio prihode od zemalja u zvorničkom kraju od spahije Kara Mehmeda za 45 esedi-groša.[109])

Na nutarnjoj strani korice jednog sidžila zapisano je, da je Derviš Mustafa-begu Dženetiću predat jedan konj sa njegova zijameta

[101]) Kadića arhiv, 432.
[102]) Kadića arhiv, 396.
[103]) Acta turcica, 3855.
[104]) Sidžil 29, str. 92.
[105]) Kadića arhiv, 910.
[106]) Kadića arhiv, 938.
[107]) Kadića arhiv, 427.
[108]) Kadića arhiv, 397.
[109]) Kadića arhiv, 795.

u zvorničkom kadiluku i da je podmiren trošak u iznosu od šest para na dan.[110])

Od očevine zapalo je Derviš Mustafa-begu kao i ostaloj mu braći po sedam četrdesetina u pokretnom i nepokretnom imetku — u vrijednosti od 318.482 akče. Nema kasama iz koga bi se moglo vidjeti što je od majke naslijedio.

U Jagdžizade mahali kupio je jednu ruševnu (harab) kuću 30 III 1782 od nasljednika Saliha Kolara, sina Mustafina, za 500 groša.[111])

U selu Vlakovu imao je jedan čifluk.[112])

Mora da je ovaj Dženetić živio, kako se kaže, na veliku nogu. Pored svog prihoda od zijameta i ostalog, umro je pod dugom. Od stričevića Ali-bega pozajmio je Derviš Mustafa-beg 700 esedi-groša na 61 dan, a jamčili su za taj dug braća Lutfulah i Fejzulah.[113])

Svome bratu Fejzulah-begu prodao je 14 VI 1790 svoj nasljedni dio u velikoj i maloj kući i sve pokućstvo u Jagdžizade mahali, što ga je od oca naslijedio, sve za 2000 groša.[114]) Malo kasnije (11 I 1791) prodao je bratu za 1000 groša i onu kuću što ju je bio kupio 1782. Iz isprave[115]) koju je dao bratu Fejzulah-begu početkom ševala 1204 (15—25 VI 1790) vidi se da je dugovao istom bratu 6.930 groša i 10 para, i to 6.500 groša od zijameta i 430 groša i 10 para od očeve ostavine.[116]) Tu je tražbinu Fejzulah-begu priznao i sud po smrti Derviš Mustafa-begovoj.[117])

Derviš Mustafa-beg kao zaim otišao je s nešto bosanske vojske u Vidin i vraćajući se umro u Gurgusovcu,[118]) krajem 1792 ili prvih dana 1793. On je jedini zaim Dženetić[119]) koji je ostavio kosti izvan Sarajeva.

Iza sebe je ostavio ženu N a i l u, kćerku Mehmed-efendije Ćurčića, i troje nejake djece: sina Mehmed Emina, te kćeri Dudiju i Nuriju. Naskoro iza muževe smrti umrla je i Naila. Nadživio ju je otac i primio miraz. Svetroje te djece pomrlo je malodobno.

L u t f u l a h - b e g je, kako se čini, bio skroz povučen čovjek i nije se mnogo brinuo ni za svoj imetak. Nije mu bilo suđeno da iza Derviš Mustaj-bega postane starješina na zijametu. Samo nekoliko mjeseci nadživio je brata. Umro je prije 8 kolovoza 1793. Pokopan je na groblju Hambina Carina. Na svu priliku nije se ni ženio.

---

[110]) Sidžil 25, posljednja korica.

[111]) Acta turcica, 3912.

[112]) Sidžil 33, str. 60.

[113]) Kadića arhiv, 785.

[114]) Acta turcica, 3875.

[115]) Acta turcica, 3869.

[116]) Acta turcica, 3843.

[117]) Acta turcica, 3911.

[118]) Tim se imenom još 1859 zvao Knjaževac u istočnoj Srbiji.

[119]) Acta turcica, 3910. U Kadića arhivu očuvao se njegov testamenat napisan hidžretske godine 1197. — Iz njega saznajemo da je rođen 1159 (1746) i da je odredio za ukop 450 groša. Iz ove isprave vidimo da se aršin čohe prodavao po 2½ groša i da su nadgrobni spomenici s kamenim okvirom iznad groba stajali 60 groša. Za izvršitelja oporuke postavio je Ali-bega Moro-zade (Morića) a za njegova zastupnika brata Lutfulaha.

Fejzulah-beg je bio za ona vremena i ono društvo vrlo učen čovjek. Poznavao je dobro sva tri orijentalna jezika, a bavio se i prepisivanjem raznih knjiga na tim jezicima. U Gazi-Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se jedanaest kodeksa, prepisanih njegovom rukom između 1789 i 1827, ali vjerovatno to nije sve što je on prepisao.[120])

Između 1795 i 1828 povjeravali su mu bosanski veziri razne službe u vezi s prenosom municije i s prehranom vojske. Dva puta je obavljao prenos municije. Godine 1800 naređeno je njemu i njegovu pisaru Ahmed-begu Korći da prenesu municiju iz Dubrovnika u Travnik, a u svibnju 1813 da obavi prenos potrebne municije iz Sarajeva u Zvornik.[121])

Po nalogu Sulejmana, ćehaje bosanskog defterdara, sakupljao je 1795 hranu za bosansku vojsku po kadilucima Rogatici, Kladnju, Vlasenici, Srebrenici i Višegradu.[122]) Godine 1805 i 1806 bio je Fejzulah-beg u Bijeljini. Kupovao je i slao hranu vojsci Sulejman-paše Skopljaka i Sinan-paše Sijerčića, a to se vidi iz jednog pisma od 14 VII 1805.[123])

Bijeljinskom je kadiji naređeno 1806 da Fejzulah-begu nađe konak, ambare, mlinove i kola i da mu u svakom pogledu ide na ruku. Kadiji i Fejzulah-begu naređeno je da se zbog velike potrebe uzima pšenica i kukuruz iz ambara tamošnjih posjednika uz novčanu naknadu, potom da se žito melje i peksimet peče, te da se hrana prenosi kolima u ordiju Sulejman-paše.[124])

Godine 1809 obavljao je istu službu u Prijepolju. Naređeno mu je (6 VII) da izda 1500 oka kukuruzna brašna fočanskim vojnicima u Novoj Varoši.[125])

Koncem spomenute godine sjedio je u Pljevljima. Naređeno mu je da sakuplja hranu po čajničkom i fočanskom kadiluku (28 XII).[126])

Godine 1810 pozvao ga je ćehaja bosanskog vezira Abdulkerim pismom (17 XII) i službenim nalogom (20 XII) da odmah dođe u Travnik veziru. O čemu se tada radilo, ne zna se.[127]) Kao povjerenik za prehranu vojske bio je i 1828 na Zagorju, gdje se sakupila vojska koja je bila određena da krene na Rusiju. U proljeće naredio je Abdurahim-paša fočanskom kadiji, da njegov kadiluk ima dati 500 tovara hrane, a nevesinjskom kadiji da njegov kadiluk ima dati 200 tovara hrane vojsci na Zagorju, koju će dijeliti Fejzulah-beg i o tome voditi tefter i po obavljenom poslu predati ga divanu u Travnik.[128]) To je ujedno i posljednja služba što je bila povjerena Fejzulah-begu Dženetiću, kome je tada bilo preko šezde-

[120]) Ti kodeksi zavedeni su u katalogu pod brojem 1204, 1218, 1219, 1237 (tri), 1238, 1241 i 2530. Ove podatke dao mi je Mehmed Mujezinović, konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

[121]) Kadića arhiv, 1088 i 1096.

[122]) Kadića arhiv, 389.

[123]) Kadića arhiv, 258.

[124]) Kadića arhiv, 1089—1092.

[125]) Kadića arhiv, 515.

[126]) Kadića arhiv, 1093.

[127]) Kadića arhiv, 442 i 448.

[128]) Kadića arhiv, 1101.

set godina. On je u toj godini i umro. Ta nam činjenica jasno kaže da je on bio pristaša reforama i da je odobravao ukidanje jeničara, koje je satrao Abdurahim-paša.

Po smrti braće Derviš Mustafa-bega i Lutfulah-bega našao se gotovo čitav Smail-begov imetak u Fejzulah-begovim rukama. Kako je već rečeno, on je otkupio od Derviš Mustafa-bega sav njegov pokretni i nepokretni imetak u Jagdžizade mahali, a s bratom po ocu, Mehmed Emin-begom, naslijedio je i Lutfulah-begovu imovinu. Njih dvojica uzeli su pod tapiju zemlju u selu Zagoru u zijametu Crna Rijeka kod Trnova. Tapiju su im kao nasljednicima izdali zaim Crne Rijeke Ahmed i Mehmed Hanefija 16 X 1793.[129])

U Vlakovu imao je Fejzulah-beg jedan čifluk. U njegovu je posjedu bio 1792 i 1821.[130]) Isto tako na njih dvojicu prešla je polovica zijameta Rožanj. Tako je sada cio ovaj zijamet bio u njegovu posjedu. U Rožnju je kupio 1217 (1802/3) zemlju od zimije Teše za 77 groša.[131])

Fejzulah-beg se dva puta ženio. Prva žena Šerifa Umigulsum bila je kći Alijage Dage iz Vekilharč mahale. S njom se vjenčao 9 X 1791.[132])

Dagić je bio bogat čovjek, a tako i njegova žena Arifa. Po smrti ove žene ponovno se oženio Nefisom iz porodice Soča. S njom nije imao djece. S prvom ženom, što se zna, imao je dva sina: Derviš Smail-bega i Mustafa-bega. Prvi je umro 1821, a drugi je nadživio oca.

Po Fejzulah-begovoj smrti naslijedio je Mustafa-beg sav njegov imetak osim osmine, koja je pripala njegovoj maćehi Nefisi, a zijamet je dijelio popola sa stricem Mehmed Emin-begom. Po smrti majke Umigulsume (umrla prije 23 V 1807) prešla je zemlja u Ćatićima kod Visokog na njene sinove, i spahija im je izdao tapiju[133]) 1807 godine. Tu je zemlju držao pod tapiju i njihov djed po majci Ali-aga Dago. Po smrti Derviš Smaila prešao je i njegov dio na Mustaj-bega.

Mehmed Emin-beg, sin Smail-begov, iz drugog braka, nadživio je svu braću. Po očevoj smrti rastavila se od pastoraka njegova mati i iselila iz Dženetića konaka i nastanila se u staroj kući u Mehmed-begovoj mahali. Tu je stanovao i Mehmed Emin-beg do smrti. Bio je zaim i sarajevski muselim u dva maha. Pristao je uz pokret Husein-kapetana Gradaščevića. On je sudjelovao u onoj vojsci što ju je 1832 poveo Gradaščević protiv Kara-Mahmud-paše i na tom pohodu on je poginuo u boju što se vodio na Zlom Stupu blizu Sarajeva 2 lipnja. Po ulasku Kara-Mahmud-pašinu u Sarajevo (4 VI 1832) zaplijenjena je bila imovina Mehmed Emin-begova i popis sa 1370 raznih dukata predan sarajevskom muselimu

[129]) Acta turcica, 3837.
[130]) Sidžil 33, str. 60 i 41, strana 102.
[131]) Acta turcica, 3910.
[132]) Sidžil 32, str. 205.
[133]) Acta turcica, 3854.

Musa-agi, koga je bio postavio (6 VI) ovaj novi vezir. Taj Musa-aga pripadao je sviti Kara-Mahmudovoj. To je zavedeno u sidžil 5 IX 1832.[134])

Mora da je Mehmed Emin-beg bio istaknuta ličnost u borbi protiv reforma i u Gradaščevića pokretu, jer je od svih viđenijih učesnika bila konfiscirana imovina samo Husein-kapetanova, Mujage Zlatarevića i njegova.

Iz smrtovnice koja je provedena godinu dana kasnije (oko 20 VII 1833) saznajemo, da je pokretna imovina procijenjena na 1292 groša i 18 para i da je bio prezadužen. Nasljednici su mu: žena Hatidža, sin Abdulah-beg, te kćeri Hanifa, Derviša i Nurija, i nisu bili punoljetni.[135])

Abdulah-beg je umro prije 1842. Tako je zatvorena Dženetića kuća u Mehmed-begovoj mahali.

## 4.

## DŽENETIĆI MUSELIMI

S institucijom muselimluka sretamo se u Sarajevu u XVII stoljeću. Muselim ili muteselim — ponekad se zove i kajmekam — jest organ namjesnika ili vezira pokrajine. On obavlja razne administrativno-policajne poslove po nalogu vezira pokrajine i kadije u dotičnom mjestu. Njega nema u onom gradu gdje stoluje vezir. U bosanskom ejaletu sjedili su muselimi u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Pljevljima i nekim drugim mjestima tokom XVIII i prvih decenija prošlog stoljeća.

Muselime je postavljao i skidao vezir. Njegova je vlast trajala do promjene vezira, ako ga ovaj ne bi prije svrgnuo i postavio drugog. Novi vezir mogao je potvrditi muselima svoga pretšasnika ili postaviti nekog drugog. Muselimi su postavljani i skidani vezirskom bujruldijom. Često su smjenjivani. Muselim je bio uvijek osoba vezirova povjerenja. Ova služba nije nikad postala nasljednom.

Muselimu su povjeravani i neki drugi poslovi, kao pobiranje raznih daća i valijina taksida.

Ovdje ću nabrojati one Dženetiće koji su bili sarajevski muselimi.[136])

Prvi od njih bio je

Osman-beg, a postavljen je 5 III 1752,[137]) ali ne znam dokle je vršio ovu službu. Izgleda da je istom bujruldijom skidan pređašnji a postavljan novi muselim. To zaključujem po tome što u Kadića arhivu ima dvadeset bujruldija kojim se postavljaju ili ponovo potvrđuju ili na položaju ostavljaju pojedini Dženetići, a ni jedna kojom se skidaju.

[134]) Sidžil 71, str. 176.
[135]) Sidžil 72, str. 111.
[136]) V. Skarić je donio nepotpune liste sarajevskih muselima u svome djelu Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, Sarajevo 1937, 145 i 159. Te će liste ovim podacima biti znatno popunjene.
[137]) Kadića arhiv, 1034.

Smail-beg je postavljen prvi put 26 rujna 1754. Dana 12 rujna potvrdio je Smail-bega vezir Mehmed-paša, a isto tako 5 siječnja 1764 Ali-paša. On je bio na kratko vrijeme skinut, jer ga ponovo postavlja Ali-paša 13 veljače iste godine. Kao svoga muselima ostavlja ga Mehmed-paša 29 listopada 1764. Na 3 travnja bio je ponovno potvrđen.

Na 5 kolovoza 1765 javlja Ćamil-paša da i nadalje ostavlja Smail-bega svojim muselimom.

Po želji naroda skinut je Ibrahim-aga 9 ožujka 1766, a postavljen Smail-beg. U srpnju je ponovno postavljen, što znači da je prije toga bio skinut. Bujruldijom od 7 svibnja 1769 javio je Ali-paša da Smail-beg i dalje ostaje muselim. Ponovno je postavljen 28 studenog 1770. Na 6 veljače 1774 skinut je Omer-aga Fazlagić[138]) i postavljen Smail-beg.

Bujruldijom od početka redžeba 1189 (konac kolovoza 1775) javio je Mehmed-paša da je 27 džum. II iste godine (25 kolovoza) postavljen za bosanskog vezira i da ostavlja Smail-bega na mjestu sarajevskog muselima. Ostao je do ožujka. Zamijenio ga je Abdulah-aga Supraga, koji je skinut 30 VII, i posljednji put postavljen Smail-beg i ostao je do veljače 1777 godine.[139])

Derviš Mustafa-beg bio je, po V. Skariću, četiri puta muselim, i to 1781, 1785, 1788 i 1790 godine. Iz originalnih bujruldija vidi se da je 24 siječnja 1780 kao muselim Abdulah-paše Defterdarije. Na 23 studenog 1785 skinuo je Ahmed-paša Ahmed-bega (Paloša) i postavio Derviš Mustafa-bega, a 28 travnja 1789 postavio ga je Arslan Mehmed-paša, skinuvši i opet Paloša.[140])

Ali-beg postao je muselim 18 siječnja 1794 mjesto Paloša.[141]) Bio je na tome položaju i 30 svibnja 1795, jer mu je toga dana upućen nalog da pokupi mukatu od zečijih koža.[142]) Za nj kaže kroničar Bašeskija da je bio zaim i muteselim i veliki nasilnik.[143])

Sin Ali-begov

Osman-beg postavljen je dva puta za muselima, i to 3 veljače 1813 i 6 listopada 1822 godine.[144])

Posljednji muselim Dženetić bio je

Mehmed-Emin, najmlađi sin Smail-begov. Službu muselima vršio je 1828 i 1829 godine.[145])

---

[138]) Ovo je onaj Fazlagić o kome pjeva pjesma:

Na Ophodi prema Bakijama
Moba žela age Fazlagića.

Isp. H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, 1939, str. 209.

[139]) Na ova postavljanja i potvrde Smail-bega odnose se slijedeći dokumenti u Kadića arhivu, a navodim ih po iznesenim slučajevima, a ne po rednom broju. Broj 1035, 1042, 1048, 1049, 1050, 1052, 1040, 1055, 1056, 1066, 1063, 1065, 1068, 1070.

[140]) Kadića arhiv, 1072, 1075 i 1082.

[141]) Kadića Kronika XIV, 142.

[142]) Kadića arhiv, 1085.

[143]) Gl. Z. m. XXXI (1919), str. 58.

[144]) Kadića arhiv 1095 i 1100.

[145]) Sidžil LXXI, str. 176.

Iz jedne bujruldije, kojom je postavljen 1810 Derviš Mustafa-beg Paloš muselimom, saznajemo da muselim treba da bude pravedan, da sa svakim živi lijepo, da pazi na šerijat i kanun, sirotinji i raji da ne čini zuluma, a u teškim poslovima kada je teško donijeti odluku, neka se obraća veziru.[146])

## 5.

## POSLJEDNJI DŽENETIĆI

a) Ćemaluški Dženetići.

Veliki imetak ćemaluških Dženetića pripao je Mustafa-begu. sinu Fejzulah-begovu, koji je kraće vrijeme bio jedini muški član ove grane. Njegov je otac bio posljednji ćemaluški Dženetić koji je u javnom životu nešto značio. Mustafa-beg se bavio upravom svoga imetka i begovao poput mnogih drugih nakon uvođenja redovne vojske i ukinuća spahiluka. I on je držao otvoren konak, u koji su dolazili njemu ravni ljudi i vodili besposlene razgovore.

Mustafa-beg je rođen u Sarajevu 1806 ili 1807 godine. Polazio je mekteb i medresu, a učio je i pred svojim ocem. U Mestvičinu popisu od 1842 g.[147]) zapisano je da je Mustafa-beg sin Fejzulah-begov, da stanuje u Jagdžizade h.-Ahmedovoj mahali u kući broj 4, da je imao 36 godina, povisoka stasa, crnih brkova i da ima 4 malodobna sina; Sulejmana od 13, Fejzulaha od 6, Sejidina od 4 i Abdulaha od godinu. Ovdje je Mestvica očito pogriješio, jer je Fejzulah bio najstariji sin Mustaj-begov, kako on to izričito kaže u svojoj zakladnici i, prema tome, njemu je bilo tada 13 godina, a Sulejmanu 6. Kasnije mu se našao sin Mehmed (Mušan) i kćeri Mulija, Haša, Derviša, Šerifa i Ašida.[148])

Mustafa-beg je nešto doprinio povećanju svojih prihoda. Blizu Švrakina Sela uzeo je tri zemljišta pod tapiju. On je uzeo od svog suvlasnika pod tapiju erazi miriju i emlać u selu Medići za 2750 groša. Isto tako u istom selu uzeo je pod tapiju »ravnu njivu« od spahije Mehmeda uz uvjet da daje desetinu. »Ravna njiva« obuhvatala je prostor od 10 osmaka usjeva. Također je uzeo jednu njivu kraj sela Otoke uz Miljacku od pola osmaka usjeva. Ta je njiva bila 9 godina zapuštena, zbog poplave Miljacke. Prva je tapija izdana 19 šabana 1255, a druga 21 džum. II 1258 godine.[149])

Braći Derviš Smail-begu i Mustafa-begu dao je spahija Ņuhan tapiju na zemlju u selu Čatići, džemat Kralupi, nahija Visoko, 15 reb. I 1222 (23 V 1807), što je ostala mahlul iza umrle im majke Umigulsume, kćeri Ali-age Dage.[150])

[146]) V. Skarić, o. c. 159.

[147]) Ovaj popis čuva se u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu — list 65, strana 2, a sadrži ćefilemu (uzajamno jamčenje) svih odraslih muških stanovnika Sarajeva i okoline. Napisao ga je Mulo Divović, zvani Mestvica ili Vrcanija. Ovaj popis sada obrađuje Derviš M. Korkut, službenik Muzeja grada Sarajeva. Njemu zahvaljujem za ovaj podatak.

[148]) Mulija je bila udata za Avd-agu Džinu, Haša za trgovca H.-Ahmed-agu Jabučara, Derviša za Avd-agu Mostarca, Šerifa za Salih-agu Kundura, terziju.

[149]) Acta turcica, 3768 i 3767.

[150]) Acta turcica, 3854.

Mustafa-beg je otkupio od svoje maćehe Nefise Sočo dijelove u kućama u Jagdži mahali i dućanima u Halvadžiluku, Abadžiluku i Ćurčiluku za 2900 groša, a ona je zadržala za sebe jedan dućan s arsom u Ćurčiluku. O ovome je napisana isprava 27 džum. II 1240 (17 I 1825).[151])

Od Omer-age Gurde kupio je dućan u Kazazima 1847 godine za 3.000 groša.[152])

Da ne zaostane za svojim rođakom hadži-Osman-begom Dženetićem, uvakufio je i Mustafa-beg jednu bašču u Kulin H.-Balinoj mahali i 2 dućana u sarajevskoj čaršiji i odredio da se od prihoda podmiruju potrebe džamije u njegovoj mahali.[153]) Osim toga vakufa učinio je Mustafa-beg veći dio svoga imetka evladijet vakufom (fidei comis). O tome je napisana zakladnica 23 ševala 1289 (24. XII. 1872). Taj se vakuf sastojao od 5 kuća s baščama, među kojima je bio i njihov konak s površinom od 7.010 kvadratnih metara, jedne pekare, jedne vodenice na Mošćanici, dvaju dućana i 35 raznih knjiga (kitaba). Prvih šest objekata stajaše u Jagdžizade h.-Ahmed mahali, u ulici Gazi-Husrevbegova hamama, a nosili su onovremene brojeve 263, 269, 190, 247, 245 i 243,[154]) i od njih je uspravo još samo kuća pod današnjim brojem 40. Pekara je bila na ćošku Titove i Vuka Karadžića ulice, a vodenica u Šejh Ferah mahali u Odžaktanovoj ulici pod brojem 7. Napuštena je 1917 godine.[155]) Od ona dva dućana jedan je u Saračima br. 33, a drugi u Malom Ćurčiluku broj 37. Obje zgrade postoje i danas.

Jedan dio od onih 35 knjiga čuva se danas u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Po odredbi zakladnika knjige su se čuvale u kući i nisu se smjele iznijeti dok živi i posljednji član ove porodice. Tako je i bilo sve do 1928 godine.

Po odredbi zakladnice Mustafa-beg i iza njega njegovi potomci stanovaće u konaku, a ostali objekti imaju se izdavati pod kiriju. Od prihoda će se jedan dio trošiti na potrebe četiriju sarajevskih džamija, dijeliti sirotinji i siromašnim softama (bogoslovima), a ostatak pripada muškim članovima porodice. Upravitelj ove zaklade biće najstariji član porodice. Kad izumre rod Dženetića, onda evladijet-vakuf postaje pravim vakufom. Tako je i bilo 1928 g.[156])

---

[151]) Acta turcica, 3779. Datum na ovoj ispravi pogrešno je označen. Kako je Fejzulah-beg umro 1828, to se nikako ova prodaja nije mogla desiti 1240 (1825), nego tek 1828 ili nešto kasnije.

[152]) Acta turcica, 3817.

[153]) S. Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Sarajevo, 1910, str. 355 i 367—369.

[154]) To je danas dio Titove ulice od bivše Gazi-Husrevbegove banje i katedrale do ulice Radojke Lakić. U narodu zvaše se to i Gornja Čemaluša.

[155]) H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo 1939, str. 188.

[156]) S. Kemura, o. c. 330—336. Godine 1889 iznosio je prihod ovoga vakufa 1210 forinti, potrebe 612, a suvišak 598, a 1913 godine 8076 kruna, od toga je pripadalo potomcima 3168 kruna, a ostatak se trošio na odredbe zakladnice (108K), popravak objekata (600K), porez, namet i vodovod (2000K) i otplatu zajma (1720K) za podignutu zgradu na mjestu pekare i dviju kuća. Proračuni vakufa Bosne i Hercegovine za godinu 1889, Sarajevo 1889, str. 141; Proračuni vakufa za Bosnu i Hercegovinu za 1913 godinu, Sarajevo 1913, str. 233.

Slušao sam podavno kako je uvakufljenje gornjih objekata učinio Mustafa-beg Dženetić, da iz miraza isključi kćeri koje su se preko očeve volje udale za ljude prosta roda.

Prvi mutevelija obaju vakufa bio je sam Mustafa-beg i kad je on umro 1874,[157]) naslijedio ga je najstariji sin Fejzulah-beg (rođen 1829) i upravljao je tim vakufom sve do smrti (18-II-1903). Za njegove uprave sagrađena je ona kuća na uglu Titove i Vuka Karadžića ulice, koja je 1913 nosila 6.000 kruna kirije. Kako je još 1895 umro po starosti drugi sin Mustafa-begov Sulejman Zaim-beg,[158]) a i Avdi-beg 1901, ostali su u životu hadži Seid-beg i Mušan-beg, te sestra Ašida. Njih troje kao i Avdi-beg te Sulejman Zaim-beg nisu bili potpuno normalni. Uprava vakufa trebalo je da pređe na hadži Seid-bega. Ali zbog njegove duševne mane predan je njemu na upravu onaj prvi vakuf, a drugi na upravu Mehmed-begu Šurkoviću. Mušan-beg i Ašida umrli su za vrijeme prvog svjetskog rata, hadži Seid-beg 3 veljače 1922,[159]) a slijedeće godine umro je i Muhamed-beg Šurković.

U životu je bio još samo jedan Dženetić, i to hadži Asim-beg. On je duže vremena živio u Carigradu i sada se vratio u Sarajevo i preuzeoe svu baštinu nekad moćne kuće ćemaluških Dženetića.

Osim Sulejman-Zaim-bega, oca hadži Asim-begova, nije se nijedan sin Mustafa-begov ženio, a i Ašida je umrla kao djevojka. Od smrti Fejzulah-begove njihov je konak bio zatvoren i nikada se nije otvorio. Sulejman-Zaim-beg se iza 1882 iselio iz roditeljske kuće i nastanio se u Mišćinoj mahali. Imao je dvoje djece: kćer Arifu i sina hadži Asim-bega.

Nakon Fejzulah-begove smrti (1903) zavladalo je jadno stanje u Dženetića konaku. Bećari (neženje) i suludi ljudi živjeli su na svoj način. Obuzela ih je bila velika škrtost. Kuća i u njoj gospodski namještaj propadao je. Izjedala ga je prašina i izgrizali miši. Avlija je u travu zarasla. To je ona avlija o kojoj pjeva pjesma:

Kolika je Abuhajat-jalija,
Još je veća Dženetića avlija,
S kraja na kraj dulbeharom procvala.

Od škrtosti nisu držali ni sluge ni sluškinje. Dokle je išla ta škrtost i kakav je odnos vladao među posljednjim članovima te porodice, neka nam posluži slijedeći primjer: Ašida je uzela jedne papuče

---

Kako se vidi iz gornjeg proračuna, trošio se na dobrotvorne svrhe skroz neznatna suma, koja je iznosila 1.35% od ukupnog prihoda. Osnivači evladijet-vakufa imali su pred očima očuvanje svoje imovine od otuđivanja i osiguranja svojih potomaka. To je cilj ovakvih vakufa.

[157]) Kronika M. E. Kadića XXVI, broj 251.

[158]) Kronika M. E. Kadića XXVII, str. 328. Bio je oženjen Hatidžom, kćerkom Mehmed-age Zildžića iz Džami-atik mahale. Vjenčali su se 16-IV-1847. Sidžil 82, str. 233.

[159]) Kronika M. E. Kadića XXVIII, str. 553. Iza njega ostala je oveća svota gotova novca i on je odredio da se trećina njegova imetka potroši u dobrotvorne svrhe. Izvršitelj njegove oporuke Akif-efendija Muvekit osnovao je jedan vakuf, koji je po njegovoj smrti (umro 1937) potpuno sproveo i sredio njegov izvršitelj oporuke Mustafa-ef. Varešanović.

u trgovca koji je imao svoju radnju u dućanu ove porodice, i rekla mu da cijenu papuča, 1.20 K odbije od kirije, koja je iznosila 100 K mjesečno. Kad je njen brat hadži Seid-beg došao po kiriju, trgovac mu je pri isplati zatražio 1.20 K za one papuče, a on mu je odgovorio da o tome ništa ne zna, i da to traži od Ašide. Ovako nešto nije mogao u ono doba (1912 ili 1913) učiniti ni najobičniji Sarajlija.

Dženetića je konak još jedanput procvao na vrlo kratko vrijeme. Povrativši se h.-Asim-beg iz Carigrada, nastanio se u njemu i uredio ga po starom redu, i tu je proveo posljednje dane života. Dva puta se ženio, ali ni sa jednom ženom nije imao poroda. Tome je bio uzrok na h.-Asim-begovoj strani. Po njegovoj smrti preudala se njegova druga žena i u tome braku dokazalo se da je rotkinja. H.-Asim-beg je imao jednu sestru. Udala se protiv očeve volje za Mehmed-efendiju Rašidagića, bivšeg bimbašu (majora). I ona je umrla bez poroda. Njen otac Sulejman-Zaim-beg nije dozvolio kćeri da dolazi u njegovu kuću zbog udaje za čovjeka koji nije bio beg. Od njene udaje do smrti očeve otac je nije nikad vidio. Ona je vidjela oca u času, kad je umirao. Kad bi se kasnije po neki otac ražljutio zbog udaje kćeri, govorilo se: »Odljutiće se, nije on Dženetić!«

Hadži Asim-beg je umro od upale pluća 22 srpnja 1928 godine, kao posljednji član ćemaluških Dženetića i kao posljednji muški potomak ove porodice. Dženetića evladijet-vakuf pripao je Centralnoj vakufskoj upravi.

b) Bistrički Dženetići.

I od njih nema više nikog u životu. U muškoj su lozi izumrli 1882, a u ženskoj 20 listopada 1946 godine.

Iza Alibega (umro 1798) ostala je žena Alijja[160]) i dva sina, Osman-beg i Muhamed-beg, te kći Mejra. Braća su stanovala u Čokadži H.-Sulejman mahali. Obojica su bili zaimi, kako nam je to već otprije poznato, i obojica su obavili hadž, i to su poslije onog hadži-Alije koji se prvi od Dženetića nastanio u Sarajevu, prve hadžije iz ove porodice, premda su svi ostali Dženetići morali obaviti ovu dužnost.

Iz Mestvičina popisa ćefileme znamo da je Osman stanovao u kući broj 1 u Čokadži mahali, da je sin Alijin, da je bio osrednjeg rasta, bijele brade i da mu je onda bilo 58 godina. Imao je sina Aliju od 17 godina i slugu Jusufa. Muhamedu su bile onda 52 godine, a i on je bio srednjeg rasta i bijele brade, a držao je dvojicu slugu, Abdulaha od 22 i Omera od 17 godina. Stanovao je u istoj mahali u kući broj 2.[161]) Obojica su pristali uz reforme Mahmuda II. Hadži Muhamed-beg nije se isticao u javnom životu Sarajeva. Dva puta se ženio, ali nije imao poroda. Umro je 1269

[160]) Alijja je bila kći Ahmed-ef., mutevelije Gazi-Husrevbegova vakufa, stanovnika Oruč Pehlivan mahale. S njom se vjenčao 1-II-1783. Sidžil 22, str. 15.

[161]) Kefileme defter — list 44b — u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci. Za ove podatke zahvaljujem Dervišu M. Korkutu.

(1852/53) godine.[162]) Mejra se udala za hadži-Mustaf-agu Bakarevića, sina onog Ibrahim-age, koga je u Zvorniku dao pogubiti Abdurahim-paša s ostalim poglavicama jeničara 1826, i nadživjela je oba brata. Umrla je 1275 (1858/59) godine.

H a d ž i - O s m a n - b e g bio je sarajevski muselim, i u tome se svojstvu spominje 1825 godine.[163])

Godine 1809 postavljen je beratom za povjerenika (nezli emin) za prehranu vojske, koja se spremala da udari na Srbiju.[164]) Bujruldijom od 5 džum. I 1224 (18. VI. 1809) naređeno je agi u Brčkom i ostalim da u sporazumu s Osman-begom Dženetićem iskrcaju hranu što će doći lađom iz banjolučkog kadiluka i da je smjeste na sigurno mjesto. Ta je hrana namijenjena vojsci što se nalazi u Bijeljini i okolini.[165]) Prema tome, on je zaista vršio povjerenu mu dužnost. Međutim, kako je Osman-beg bio spahija i uživao timar, morao je poći na vojnu. Iz jedne bujruldije na sarajevskog kadiju, zastupnika muselima i zastupnika bosanskog alajbega od 7 ramazana 1224 (16. X. 1809)[166]) vidi se da on sa svojim vojnicima nije došao u carsku vojsku, premda je naređeno bosanskom defterdaru da ga pozove da ne oklijeva da krene i, ako odmah ne krene, ima mu se oduzeti timar. Šta je dalje bilo, ne znam. Ovaj slučaj ističe i d-r Truhelka.[167])

Mjesto nekadašnjeg Ajanskog vijeća, koje je ukinuto, za bosanskog vezira Vedžihije (1836—1840) ustrojeno je slično vijeće nazvano M e d ž l i s i k i r a m. Krajem travnja 1846 g. imenovan je h.-Osman-beg njegovim članom.

Godine 1847 osnovao je ovaj hadži-Osman-beg dva vakufa. Prvi vakuf sastojao se od tri dućana u čaršiji Kazazi, a prihod od njih imao se trošiti na Kečedži Sinan-džamiju u Sarajevu. O tome je napisana zakladnica 15 dž. I 1263 (1. V. 1847).[168])

U Bistriku je podigao jedan mekteb i uvakufio ga zajedno sa zemljištem, i odredio da se jedan dio toga zemljišta pretvori u groblje, gdje će se pokopati on i njegovi potomci. Za uzdržavanje mekteba uvakufio je dva dućana u staroj Fišekčijskoj i jedan dućan s magazom u staroj Tarakčijskoj čaršiji.[169]) Zakladnica o ovome vakufu napisana je 5 zilhidže 1263 (14 XI 1847).[170])

Godine 1906 porušena je stara zgrada ovog mekteba i sagrađena moderna, u kojoj je danas Dom kulture »Hasan Kikić«.

H.-Osman-beg je poslije već spomenute hadži-Nefise prvi član porodice Dženetića koji je od sebe nešto dao svojoj vjerskoj zajednici.

---

[162]) Kronika M. E. Kadića XXV, 135. S prvom ženom Zibom Mahmud-efendizade iz Ćemaluše vjenčao se 19 reb. I 1252. (4-VII-1832). Sidžil LXXV, 235.

[163]) Acta turcica, 3335. i Kadića arhiv 1100.

[164]) Kadića arhiv, 1202.

[165]) Kadića arhiv, 1094.

[166]) Acta turcica, 919.

[167]) D-r Ć. Truhelka. Historijska podloga agrarnom pitanju u Bosni, Gl. Z. m. XVII (1915), str. 38.

[168]) Sidžil 82, str. 105; S. Kemura, o. c. 143—146.

[169]) H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini I, Zagreb 1935, strana 176.

[170]) S. Kemura, o. c. 158—162.

Kao zaim stajao je po strani u doba bune protiv ukidnaja jeničara 1826 i 1827 i izgona Abdurahim-paše iz Sarajeva, pri čemu se istakoše sitni građani Sarajeva i njihovi saveznici Visočani. Za vlade Ali Namik-pašine u Bosni (1828—1831) on je, s još nekim ljudima od ugleda, potstrekavao Sarajlije na bunu protiv slabog bosanskog vezira. Taj vezir nije bio u stanju da skine Osman-begova rođaka Mehmed Emin-bega Dženetića s položaja sarajevskog muselima, nego ga je morao nolens-volens ostaviti na položaju i povjeriti njemu i kadiji Sarajeva u ime svoje i u ime ajanskog vijeća da kazni zastupnika »nekibul ešrafa« Fadil-efendiju Šerifiju, Osman-bega Dženetića, Derviš-bega Babića i dvojicu aga, zbog nepristojnog ponašanja i bacanja smutnja u gradu. Šta se desilo s ovim ljudima, ne kaže nam ni Bašagić kao ni Muvekit.[171])

Za Husein-kapetanova pokreta (1831—1832) spominje se i hadži Osman-beg.

Krajem 1835 proveo je paša Vedžihija neke reforme u vojsci. Od spahija stvorio je četiri puka (dvije divizije) pod imenom »suvari-redife« (konjanička rezerva). U toj vojsci postao je h.-Osman-beg k a j m e k a m o m, i u tome je svojstvu ostao do smrti.

Godine 1839 došlo je do spora između hadži-Osman-bega i Ahmed-Munib-efendije Glođe, vrlo ugledne ličnosti svoga vremena u Sarajevu, zbog jednog hana u V u č i j o j L u c i. Muselim M u s t a f a - b e g B a b i ć stavio se na stranu Dženetića, a većina Sarajlija pristala je uz Glođu. Bos. vezir Mehmed-Salih-paša Vedžihija pozove Glođu u Travnik, ali ovaj se ne odazove, no pobjegne u Dubrovnik, a neke kolovođe pobune skloniše se pod okrilje Smail-age Čengića, dok Vedžihiju uklone iz Bosne. Ovaj je događaj s mnogo krivih podataka obradio S. Bašagić u svojoj »Kratkoj uputi« na strani 154. Osman-beg se bavio i zakupom drž. prihoda. Tako je zakupio mukatu Kreševa i Vareša za 1825 godinu. To je bio naročito unosan posao u doba mira i rodnih godina. Kreševski su kovači podmirivali najveći dio Balkana konjskim pločama, a Vareš raznom željeznom robom.[172])

Hadži Osman-beg je stanovao u Čokadži-Sulejman-mahali (dio Bistrika oko današnje tvornice ćilima, zvan Šehove Dugonje). Tu je uz svoju stambenu kuću sagradio za onda ogromnu kuću, koja je još uvijek uzgor. Ta je kuća dovršena iza njegove smrti (umro 14 studenog 1847) i u njoj je bio do 1878 austrijski generalni konzulat, a kasnije policija i gradsko poglavarstvo do 1896. Ta kuća danas nosi broj 21, dok njihove stare kuće nose broj 17 i 19.

H.-Osman-beg se dva puta ženio. Prvi put je bio oženjen Hamidom, kćerkom kadije Ahmed-efendije Čohadžića iz Peltek Husamudin-mahale. Vjenčanje je obavljeno 3 džum. II 1227 (14-VI-1812).[173])

Drugoj ženi bilo je ime U m i h a n a, a kći je nekog Ahmed-age. Umrla je 1275 (1858/59) i pokopana u porodičnom groblju.

---

[171]) S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850), Sarajevo 1900, str. 139.

[172]) Acta turcica, 3335.

[173]) Sidžil 52, str. 156.

Iza h.-Osman-bega ostali su sinovi Ali Vasfi-beg i Muhamed-beg, te tri kćeri udate za trojicu Uzunića.[174])

Iz popisa ostavine sastavljenog 21 reb. II 1264 (26-III-1848)[175]) vidi se, da je h.-Osman-beg bio vrlo bogat čovjek. Njegov je cjelokupni imetak procijenjen 157.030 groša, ali to nije bila ni izdaleka prava vrijednost. Ovdje donosim važnije stavke toga popisa:

Nakon nabrojenog pokućstva i 78 dužnika ostavio je mnogo stoke sitnog i krupnog zuba u selima Vlakovo, Breza, Lužani, Jasik, Rajlovac;

žito u kući u hambaru te u selima Rajlovac, Vlakovo, Lužani, Crni Vrh;

Zgrade:

| | |
|---|---|
| dućan s magazom u Fišekčijskoj čaršiji | 3.500 |
| 4 dućana u Kaukčijskoj čaršiji | 6.000 |
| 14 dijelova od 40 dijelova u dućanu u gornjoj čaršiji | 500 |
| ⅓ velikog hana u čaršiji Čekrekči | 5.000 |
| 2 kasapska dućana u tabakčijskoj čaršiji | 3.000 |
| 2 staje u gornjoj čaršiji | 100 |
| iznajmljenu kuću u Ajas-paša mahali | 5.000 |
| prazno zemljište u Gornjoj Varoši | 1.000 |
| 1 mlin na Mošćanici | 2.000 |
| veliki konak u Čokadži-mahali | 12.500 |
| svi mulćevi u selu Lužanima | 1.000 |
| svi mulćevi u selu Breza | 500 |
| svi mulćevi u selu Višnjica | 500 |
| svi mulćevi u selu Crnil | 500 |
| svi mulćevi u selu Bektaš Japri | 500 |
| svi mulćevi u selu Crni Vrh | 300 |
| veliki han u Vučijoj Luci | 2.500 |
| svi mulćevi u selu Varanović (?) | 300 |
| svi mulćevi u kadiluku Kladanj | 500 |
| svi mulćevi u Bogoviću | 250 |
| svi mulćevi u Vlakovu | 500 |
| svi mulćevi u kadiluku Srebrenica | 500 |
| vrijednost nekretnina | 50.150 |
| vrijednost ostavine | 157.030 |

A l i - b e g je bio posljednji Dženetić koji je zauzimao neki položaj u državnoj službi. Kako mi je pripovijedala njegova kći Derviš-hanuma, udata Svrzo, Ali-beg je rođen poslije posljednje epidemije kuge u Sarajevu i ostaloj Bosni (1813—1815), u Sarajevu zvane »mubarećija«, a u Mostaru »veliki hastaluk«. Kraće vrijeme proveo je na naukama u Carigradu. U prvom puku od spahija ustrojene rezervne konjice Ali-beg je bio aga desnog kola i oko 10 travnja 1847 unaprijeđen za drugog bimbašu (majora).[176]) Po očevoj smrti unaprijeđen je 2 srpnja 1848 na čast kajmekama u istom puku, na prijedlog bosanskog vezira Tahir-paše. Tu je čast prije nosio

[174]) Fatima za Abdulah-efendiju, Derviša za Ismet-pašu i Hatidža-Almas za Selim-efendiju.

[175]) Sidžil 83, str. 16—19.

[176]) Kadića arhiv, 1201.

ANU BiH АНУ БиХ

njegov otac.[177]) Bujruldijom od sredine zulkade 1266 (oko 22 IX 1850) upućenom svim kadijama Bosne javlja Omer-paša Latas, da se osnivaju dva bataljona (tabora), koji će s časnicima brojiti po 1500 ljudi, da je naloženo kajmekamu Ali-begu da to organizira. U tu vojsku imaju se uvrstiti momci od 18—25 godina i to nakon pregleda da li su za vojsku sposobni. Ne smiju se uzimati jedini muškarci u kući. On je taj posao i obavio.[178])

Nakon ponovne reorganizacije uprave u Bosni 1851 organiziran je merkez (policija). Jedno vrijeme bio je direktor policije ovaj Ali-beg. On je u tome svojstvu putovao po Bosni.[179]) Nešto prije 3 lipnja 1867 postavljen je za člana upravnog vijeća (idare medžlis)[180]) i u tome svojstvu je i umro na Grbavici kraj Sarajeva oko 27 srpnja 1868. Pokopan je u porodičnom groblju uz mekteb na Bistriku, zadužbini svoga oca, kojoj je Alija bio mutevelija (upravitelj) od 1847 do 1868 godine.[181])

Njegovu je smrt javila i »Bosna« u broju 112 od 3-VIII.

Kod onovremenog bosanskog valije Šerif-Osman-paše (1861—1869) uživao je naročito povjerenje, premda ovaj valija nije bio ni najmanje sklon begovatu. On se oslanjao na srednji stalež. Ali-beg je bio po ženi u rodbinskoj vezi s Mehmed-pašom Bišćevićem, posljednjim kapetanom Bihaća, Omer-begom Fadilpašićem i Mustajbegom Sulejmanpašićem. Svi su oni bili poženjeni kćerima Mustafapaše Babića, koji je od 1826 do 1851 s Fadil-efendijom, kasnijim Fadil-pašom Šerifijom, bio svrha i razvrha u političkom životu Sarajeva i većeg dijela Bosne.

Istu ulogu igrao je na Krajini Mehmed-paša Bišćević. Svu trojicu opremio je Omer-paša Latas 1851 u progonstvo u Brusu, gdje je Babić i umro, a ostala dvojica vratiše se u Bosnu 1856. Od povratka do smrti oni, kao i mnogi drugi, nisu više ništa značili.

Žena Ali-bega Dženetića M u l a - h a n u m a[182]) ostala je sa šestoro nejake djece i lijepim imetkom. Ona je jedina od Babića kćeri pomagala sirotinju. Siromašnim djevojkama davala je materijal da tkaju i vezu, i trud im pristojno plaćala. To sam više puta slušao od svoje majke, koja je spadala među te radnice. Platno i vezove dijelila je Ali-begovica sirotnim djevojkama prilikom udaje. Umrla je 1301 (1883/84). Prije nje umrla su oba joj sina, Osman-beg (1875) i Mehmed-beg (1882).

Osman-beg je bio oficir u nizamskoj vojsci, a Mehmed-beg je od djetinjstva pobolijevao i u dvadesetoj godini života umro. On je pokopan na Bakijama, a natpis na nadgrobnom spomeniku spjevao mu je Esed-ef. Uzunić.[183])

[177]) Kadića arhiv, 1200.

[178]) Kadića arhiv, 1112.

[179]) »Bosna«, broj 12 od 13-VIII-1866.

[180]) »Bosna«, broj 53 od 5-VI-1867.

[181]) Kadića Kronika XXVI, 131.

[182]) S njom se vjenčao 14 ševala 1259 (7 XI 1843). Sidžil 79, str. 138. Za života osnovala je jedan vakuf u Sarajevu.

[183]) Kadića kronika XXVII, str. 254.

Njena kći Derviša, supruga h.-Muj-age Svrze, rođena 1865, nadživjela je sve Dženetiće i sklopila oči 20 listopada 1946. Bila je vrlo bistra i plemenita žena. Prvi put sam s njome razgovarao u ljeto 1941. Premda je tada bila prevalila 75 godinu, u pameti je držala svu kućnu tradiciju i znala je nabrojiti sve svoje pretke do Osman-bega i brata mu Ahmed-age.

## 6.

## DŽENETIĆA KONAK

Stambena građanska kuća bila je u prošlim vremenima odraz imućstvenih prilika vlasnika. Nepisani zakon feudalnog doba striktno je odredio veličinu kuće obrtnika i trgovca. Niko nije smio smanjiti svoj obrtni kapital na račun gradnje kuće ili, kako se to onda reklo, pomesti se u sermiji (kapitalu). O tome je esnaf vodio strog nadzor. Kuća se gradila iz čistog ušteđenog dobitka. Zbog toga se jedne godine prikupljao materijal, druge se gradilo, a ponekad se u trećoj godini završavalo.

Najmanja kuća sastojala se od sobe i kuhinje (mutvak), a ako je građena pri strani, imala je pod sobom i magazu. Ovakva kuća mogla je imati još i pretsoblje (hajat). Veća kuća od ove je sa dvije ili tri sobe. Kuća od tri sobe mogla je imati i magazu u istoj razini, ili mjesto nje kiler ili hudžeru. To je kuća prizemnica.

Kuća pak na sprat (kuća s gornjim bojem) imala je u gornjoj etaži sve prostorije odgovarajuće onim u prizemlju, samo što su se drukčije zvale i što tu nije bilo kuhinje i hudžere. Pretsoblje na spratu zove se divanhana ili divhana, a njen, prema vani nešto izbačen dio kamarija ili jazluk. Halvatima iz prizemlja tu odgovaraju čardaci, hudžeri sandukhana, a mutvaku dimluk ili kućica. U ovakvim su kućama halvati za zimovanje, a čardaci za ljetovanje. Ako je čardak nešto prepušten nad ulicu ili bašču, onda se zove ćošak.

Svaka soba i u prizemlju i na katu ima okolicu, musandaru ili serđen uz jedan zid, a sastoji se od pregrada za peć, banjicu, onda dušekluk za posteljinu, a ponekad još dulaf i zapećak. Peć je uvijek od bijele gline i s pečenim glinenim lončićima, koji akumuliraju i dalje šire toplinu, a u plohi, okrenutoj prema banjici, uzidan je oveći glineni ili bakreni lonac u kojem se grijala voda za kupanje. S prednje strane okolice ispod stropa je rafa ili raf. Svaka kuća ima još avliju ili dvorište. Tu je odunluk ili drvarnica, bunar ili češma, staja ili ahar i ćenifa. Na avliju se veže bašča s povrćem i višom vegetacijom.

Tako su bile građene kuće nižeg i srednjeg staleža ili takuma.

Kuće jačih trgovaca i feudalaca bile su dvostruke, tj. imale su dva odjela: muški ili selamluk i ženski ili haremluk. U nekim kućama ti odjeli bijahu pod jednim krovom, a negdje u zasebnim traktovima.

Takve su kuće imale po dvije avlije, mušku i žensku, i po dvije kapije ili sokakna vrata. U takvim kućama bila je u ženskoj avliji magaza od materijala od vatre sigurnog, a u muškoj je avliji

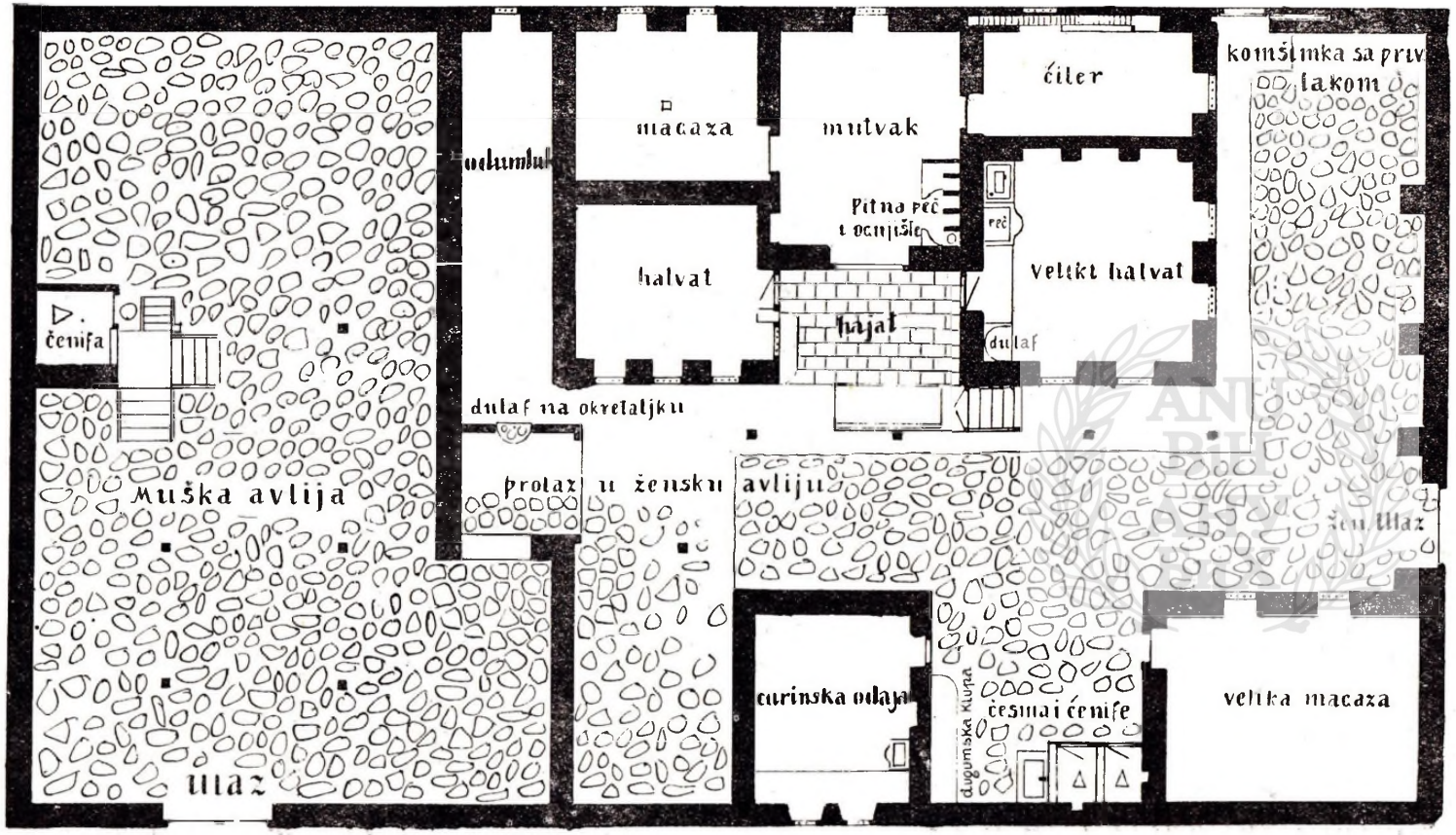


Tlocrt prizemlja

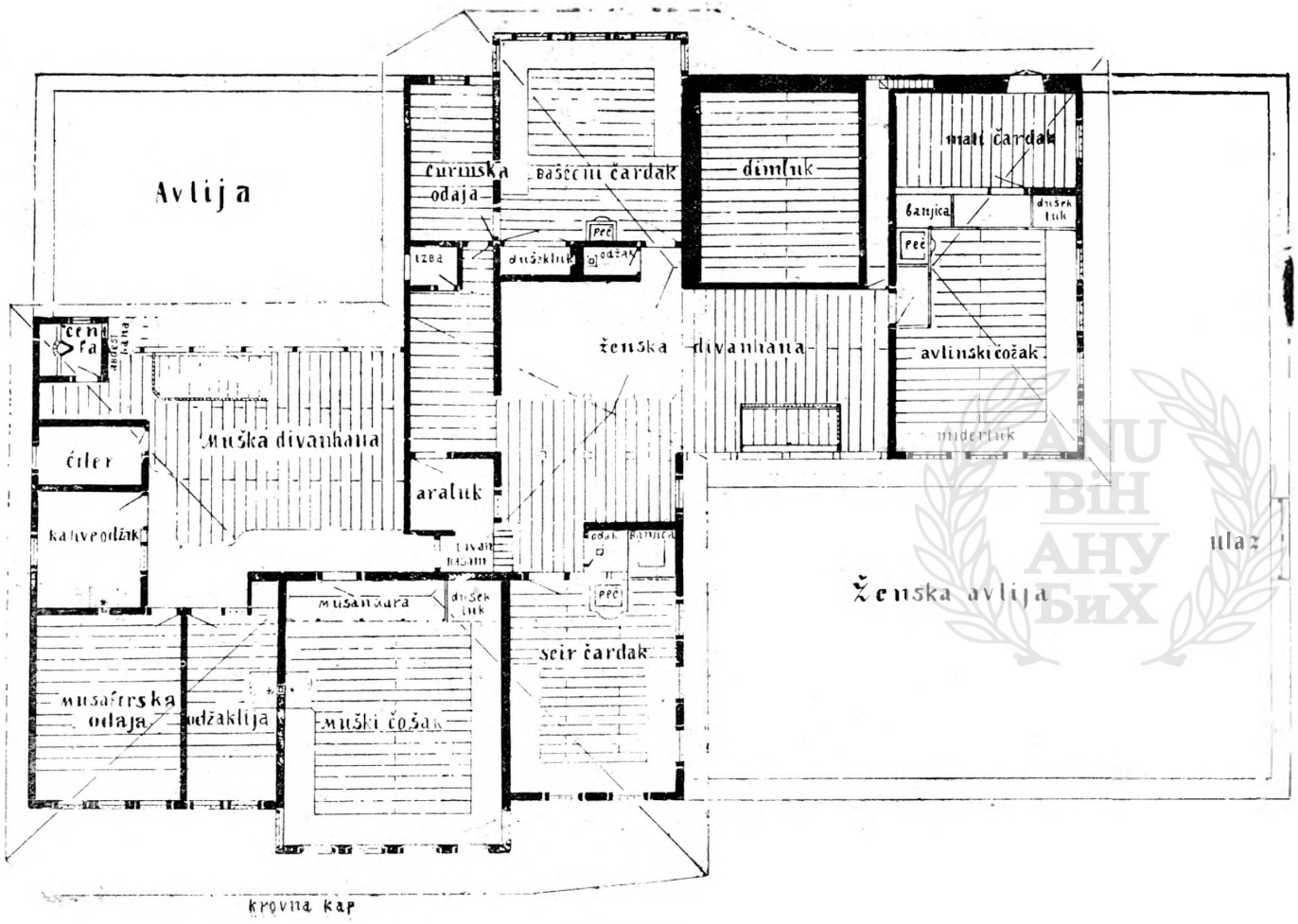
Avlija
čurinska odaja
bašćeni čardak
dimluk
mali čardak
banjica
dušek luk
peć
izba
dušekluk
odžak
ženska divanhana
avlinski čožak
miderluk
čenfa
abdesi hana
Muška divanhana
čiler
kahveodžak
aratuk
divan basam
odak
banjica
peć
musandara
dušek luk
seir čardak
musafirska odaja
odžaklija
muški čošak
Ženska avlija
ulaz
krovna kap

Tlocrt kata

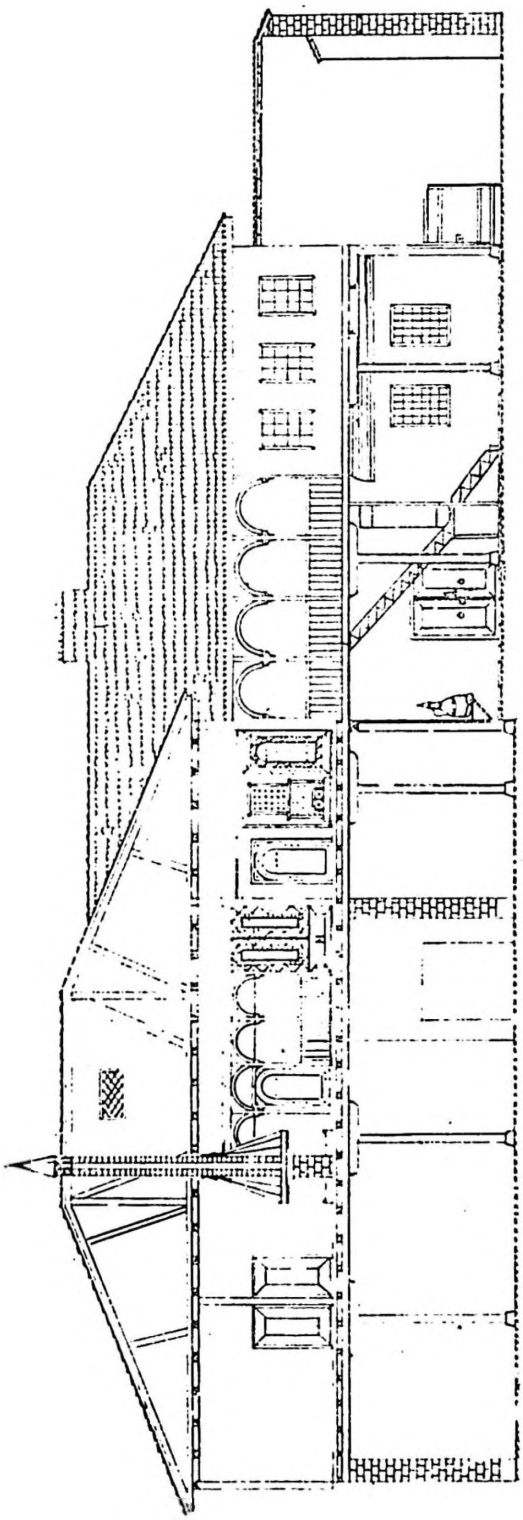

Presjek

hambar za žito. U zidu koji sastavlja te dvije avlije, pored tzv. srednjih vrata, ugrađen je okretni dulaf za preturanje hrane iz haremluka gostima i slugama u selamluk.

Ponegdje muški odjel nema prostorija za stanovanje u prizemlju. Tu je mjesto tih prostorija prazan prostor tzv. kapakli avlija, a prostorije na spratu leže na zidovima i stupovima. Iz te avlije vode stepenice na sprat, zatim jedna vrata u žensku avliju, a druga u gospodarsko dvorište (ako ono nema zaseban ulaz odmah s ulice), u kojem se nalaze isti objekti kao u muškoj avliji, a uz to još saračhana (prostorija za konjsku opremu) i momačka soba, u kojoj su boravile sluge, i ponegdje dibek ili stupa za tucanje popržene kafe.

Ovakve kuće imale su obično u ženskom odjeljenju kućnu banju, a u dvorištu ili na katu curinsku sobu (za sluškinje), te prostoriju s uzidanim kazanom iznad ognjišta za pranje rublja. Takve kuće nisu bile nikad bez vode. Ako se voda nije mogla dovesti do češme, onda je bio bunar. Bilo je pak kuća koje su imale i češmu i bunar.

Sve ovo što sam dosad u najkraćim potezima rekao općenito o bosanskoj, osobito muslimanskoj kući, smatrao sam potreb-

nim da se što bolje razumiju tehnički snimci konaka Dženetića, koje ovdje prilažem. Te je snimke po mojoj želji napravio Husein Karišik, naš najbolji maketar, u svibnju 1942 g., dva mjeseca prije nego je ova zgrada sa zemljom sravnjena.

Dženetića konak je tipičan primjer bogataške građanske kuće. Gradio ga je Smail-beg Dženetić 1766 godine, a stajao je u ondašnjoj Jagdžizade Hadži-Ahmed-mahali. Bio je na onom današnjem praznom prostoru u Titovoj ulici između kućnih brojeva 32 i 36, na zemljištu jedne starije begovske kuće. Tu je kuću 26 listopada 1760 Smail-beg otkupio za 1650 groša od nasljednika umrlog Salih-baše,[184]) sina Hasan-begova, iz Jagdžizade mahale.

U toj staroj kući bilo je više soba u prizemlju i na spratu, onda dvorište, bunar, bašća s plodnim i neplodnim drvećem, i zahod.[185])

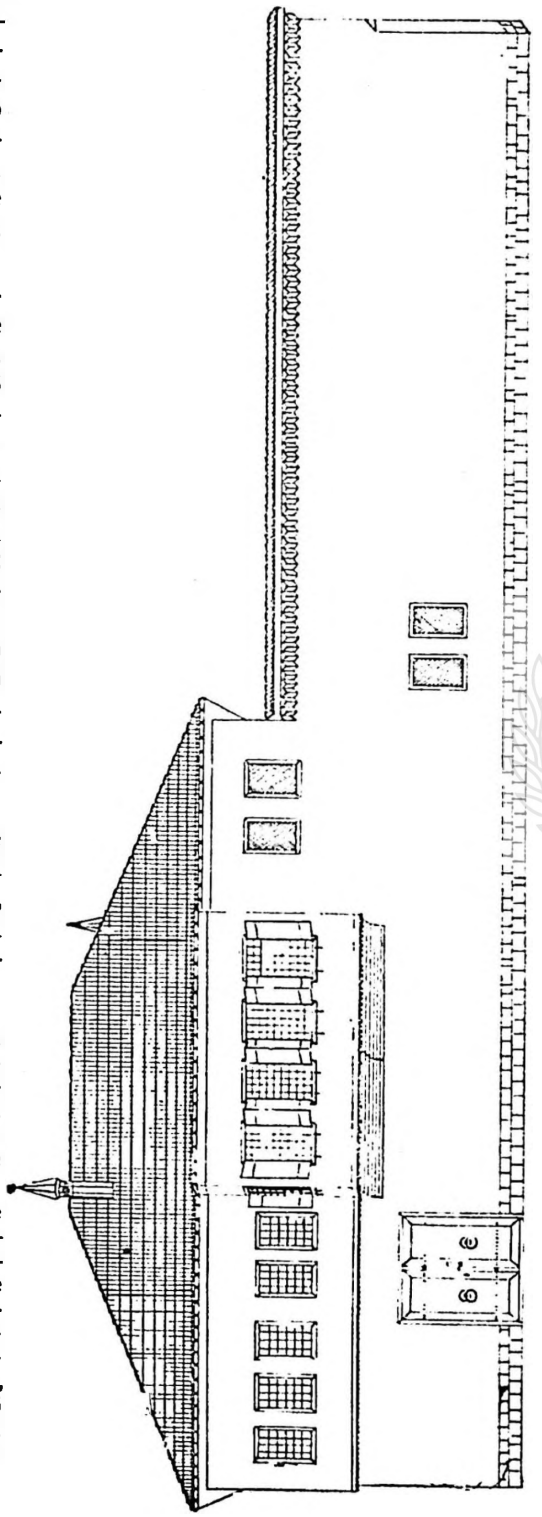

Fasada prema ulici

[184]) Ovih dana doštampava se knjiga »Orijentalna arhitektura u Sarajevu« od arhitekata ing. Dušana Gabrijana i ing. Jurja Neidhardta, u kojoj je to sve do u tančine obrađeno i ilustrirano.

[185]) Iza Salih-baše ostala je žena Fatima, kći h.-Mehmedova, punoljetni sin Muharem-baša i maloljetne kćeri Hatidža i Umihana. Prije diobe umrla je najprije Hatidža, a onda i Umihana. Kad je kuća prodana, bili su vlasnici Fatima sa 55 i njen sin Muharem-baša sa 160 idealnih dijelova. Acta turcica, 3914.

ANU BiH АНУ БиХ

Sva je prilika da je Smail-beg kupljenu kuću zadržao i uz nju dogradio muško odjelenje (selamluk), dvorište ženske avlije opasao s uličnih strana visokim zidom i u tom dvorištu sagradio magazu i curinske sobe, a staroj divanhani dodao kamariju, koja je iza 1878 pretvorena u seir-čardak. To sam mišljenje stekao još 1941 i 1942, kad sam tu zgradu podrobno posmatrao. U tome me je utvrdio i pokojni arhitekt Dušan Grabrijan, koji je također mislio da cijela zgrada nije u isto vrijeme građena.

Zidne plohe u velikom čardaku selamluka bile su ukrašene vegetabilnim ornamentima u više boja te kaligrafskim radovima poznatog sarajevskog kaligrafa i pjesnika onoga doba šejha Mehmeda Mejlije. Taj je pjesnik spjevao i posebnu pjesmu povodom gradnje te kuće, te po njoj i saznajemo vrijeme zidanja konaka.

Iza selamluka bilo je u konaku Dženetića i gospodarsko dvorište sa spomenutim zgradama, ali su te zgrade porušene prije nego je Karišik pravio priložene snimke. Do tih zgrada dolazilo se iz kuhinje haremluka kroz lijepa, na svod građena dvokrilna vrata, a isto tako i kroz kapakli-avliju selamluka. Ali do tih zgrada vodio je 2.5 m široki prolaz i neposredno s ulice kroz taj prolaz uvođeno je i izvođeno domaće blago, te unošeno sijeno, slama i žito.

Kapija na selamluku bila je danju otvorena, a ako je bila zatvorena, to je značilo da je gospodar izvan Sarajeva. Ta su vrata zatvorena 1903 godine po smrti Fejzi-bega Dženetića, jer njegova braća nisu držala otvorena konaka.

U selamluku toga konaka uredovali su oni Dženetići koji su vršili službu muselima.

Smrću posljednjeg Dženetića 1928 pripala je ova zgrada Centralnoj vakufskoj upravi i ona ju je izdavala pod kiriju siromašnim porodicama. Godine 1941 stanovalo je u ženskom kraju, u nekadanjem haremluku, pet porodica. U magazi u dvorištu toga odjelenja bila je radionica jednog kovača, a u nekadašnjem selamluku probijena su nova vrata i napravljena kancelarija stovarišta brašna jednog trgovca.

Dženetića konak dala je porušiti vakufska uprava u ljeto 1942 g. iz nepoznatih mi razloga, premda zgrada u času rušenja nije bila sklona padu, niti je na njenom mjestu do dana današnjeg podignuta nova građevina.

Muški ćošak u ovom konaku bio je sastajalište ne samo feudalne gospode, nego i duhovne aristokracije, dok su u životu bili Smail-beg i njegovi sinovi i unuci. Pored brojne uleme, što je tu dolazila, naročiti je bio gost spomenuti šejh Mehmed-efendija Mejlija,[186]) onda Mehmed-efendija Čohadži-zade i drugi.

Na jednoj ispravi, koja se odnosi na ovu porodicu, potpisani su, pored Mejlije i Čohadži-zade, još i hadži-Ali-ef., sin h.-Hasanov, Pekara Salih-ef., Husein-ef. Kantarija, Ahmed-ef. Logavija, te neki Abdul-Aziz-ef. i Isak-ef. Sigurno su to bili sve prijatelji i posjetioci Dženetića konaka.

[186]) Mejlija (1713—1781) je bio spahija. Imao je jedan mali timar. Njegovi su i oni natpisi po zidu Sinanove tekije pri ulazu u dvorište, te iznad prozora u Saburinoj i nekadašnjoj Zildžića kući u današnjoj Šenoinoj ulici. D-r S. Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo 1912, str. 152; Kronika Mula Mustafe Bašeskije, Gl. Z. m. XXX (1918), strana 61; Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskije, Gl. Z. m. XXXI (1919), str. 50.

## GENEALOGIJA SARAJEVSKIH DŽENETIĆA

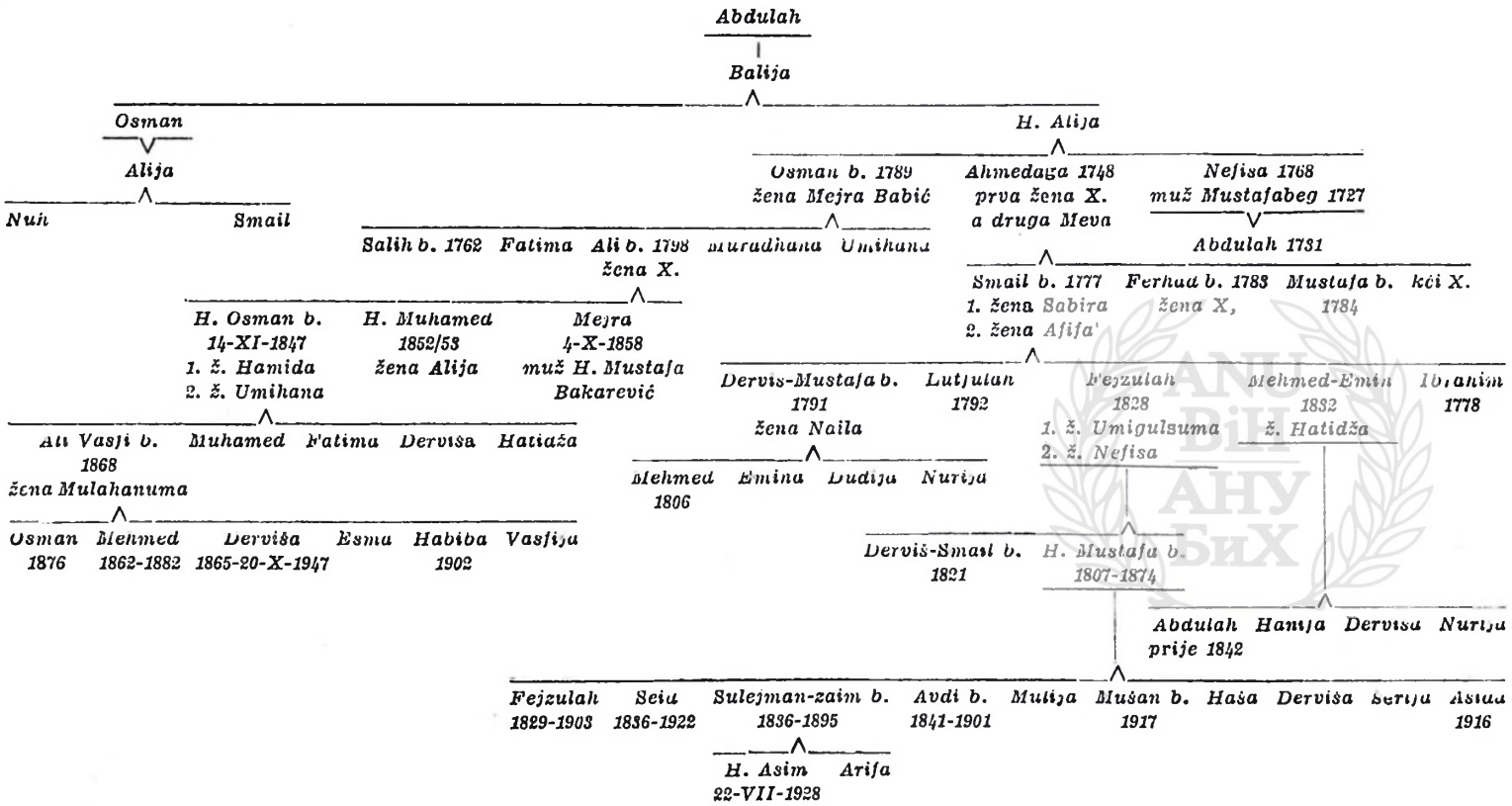


Tumači broj ispod imena označuje godinu smrti
b = beg
ž = žena

## H. KREŠEVLJAKOVIĆ, LES DŽENETIĆI

*Un apport à l'étude du féodalisme en Bosnie et Herzégovine*

### RÉSUMÉ

Les Dženetić sont originaires du village Rajić dans l'arrondissement de Konjic. Ils s'appelaient d'abord Rajić, comme leur village qui n'existe plus; pourtant dans la région vit une famille catholique qui s'appelle Rajić. Lorsque un membre de la famille embrassa l'Islam, ses descendants s'appelèrent Dženetić. Le nouveau nom dit clairement que c'est la traduction de l'ancien »raj« (le paradis) changé en »dženet« (le paradis) en arabe.

Le premier Rajić islamisé reçut le nom de Balija. Il eut deux fils, Osman et Alija. Alija passa à Sarajevo dans la première moitié du XVIII[e] siècle, mais on ne sait pas quelle fut son occupation; pourtant c'est sûr qu'il était aisé. Ses fils Ahmed (mort en 1748) et Osman (mort en 1753) étaient marchands en objets précieux. Ils prêtaient en outre de l'argent et prenaient même à bail des revenus d'État. Ils prenaient des terres sous hypothèque et achetaient différents immeubles; leurs successeurs faisaient de même jusqu' à la fin du XIX[e] siècle. Tous les deux frères entrèrent dans le corps des janissaires, d'abord avec le titre de »bacha«, plus tard avec celui de »aga«. Osman devint en 1738 un »zaïm« après avoir reçu un »ziâmet« dans l'arrondissement de Kladanj; à partir de ce temps, il porte le titre de »beg«. Son frère Ahmet-aga reçu le même titre peu avant sa mort; son »ziâmet« était à Vogošća. En devenant »zaïm«, Osman cessa de s'occuper du commerce. C'est le dernier Dženetić qui faisait le commerce.

Le fils aîné d'Ahmed, Smaïl, devint »zaïm« encore durant la vie de son père: il reçut, vers 1740, le »ziâmet« de Rožanj, près de Zvornik. Son premier titre était celui de »čelebi«, puis de »beg«. C'était le membre le plus important de cette famille et, pour l'époque, bien instruit: plusieurs fois »musellim« de Sarajevo, il était en 1775 lieutenant du Vizir de Bosnie — le plus haut office tenu par un Dženetić. Sa maison était le lieu de réunion de grands féodaux et des lettrés de Sarajevo. Il avait une belle bibliothèque, un mobilier riche et une grande garderobe. Chez lui, il avait plusieurs domestiques, même un »cafedji« permanent. On le voit de l'inventaire ajouté qui était composé après sa mort en 1777 à Sarajevo.

La famille Dženetić avait seize »zaïms«; elle donna à la ville de Sarajevo six »musellims«. Après l'abolition des »timars« en 1836, les Dženetić vivaient à Sarajevo s'occupant de leurs propriétés; quelques-uns entrèrent dans l'armée régulière (le »nizam«). Ils s'éteignirent dans la branche masculine en 1928 et dans celle féminine en 1947. Quelques membres de la famille consacrèrent une partie de leurs biens au »Vakuf«.

La monographie présente une famille issue des payasans et dont les membres devinrent d'abord commerçants dans la ville, puis des simples janissaires, des officiers janissaires, des féodaux à titre de »beg« et enfin des gens aisés. Le dernier chapitre décrit leur »konak« comme type d'un manoir féodal.

La famille Dženetić avait ses archives dont une petite partie se trouve dans l'Institut Oriental de Sarajevo, pendant que la plus grande partie est à la Bibliothèque de Gazi-Husrevbeg à Sarajevo, où il y a aussi quelques livres copiés par Feizulah beg Dženetić (mort en 1828).

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

BRANISLAV ĐURĐEV

# IZ ISTORIJE CRNE GORE, BRDSKIH I MALISORSKIH PLEMENA

*(Popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497 godine)*

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka 7 septembra 1953 godine)

Prilikom skupljanja materijala za istoriju Crne Gore XVI i XVII veka u Carigradskom arhivu (Başbakanlık arşivi) snimio sam i jedan vrlo interesantan rukopis deftera za Skadarski sandžak. To je defter koji je uveden pod brojem 26 m. u popisu katastarskih deftera (Tahrir defterleri). Sadašnji rukopis nije jedinstven defter. On je sastavljen iz dva deftera. Prvi je kratak popis plemena Hota, Kuča, Pipera i Klimenata. Tome popisu prethodi kratak uvod kojim se objašnjava zašto je napravljen taj popis. U tom uvodu spomenuto je i prvo tursko popisivanje Crne Gore. Taj popis nekih brdskih i malisorskih plemena datiran je 1 redžepa 902 (1497). Drugi, osnovni deo rukopisa, jeste defter za Skadarski sandžak datiran 890 (1485) godine. To je, dakle, stariji defter, koji je — kao što se vidi — napravljen za vreme vlade Ivana Crnojevića u Crnoj Gori pod turskim vazalstvom. U tom defteru su na svome mestu upisana pored plemena Bjelopavlića i plemena Hoti, Kuči i Piperi.

Prvi popis nekih brdskih i malisorskih plemena ne čini celinu sa ovim drugim defterom. On je poseban popis. Stoga, mislim, ne samo da je moguće nego da je čak i potrebno posebno objaviti ovaj popis. On sadrži u rukopisu samo sedam ispisanih strana. Iako je taj »sumarni defter« (defteri mucmel) tako mali, po svojim podacima on pretstavlja prvoklasnu vrednost. Zato se neću ograničiti na publikaciju dokumenata, nego ću izvršiti interpretaciju osnovnih podataka od kojih neki imaju vrednost za ključne probleme istorije naših i albanskih plemena.

Kao kod svih starijih turskih deftera, kod ovog popisa takođe ima teškoća u dešifrovanju, jer su izvesne reči i imena naselja pisani ili bez tačaka ili sa oskudnim tačkama. U ovom popisu teškoću pretstavljaju izvesna imena sela i katuna. Stoga dajem, uz transkripciju arapskim slovima i prevod, još i faksimil. Time se omogućuje puna kontrola i kritika ove publikacije.

بو عبدین ضعیفین امور بن طغان الامین و یوسف بن احمد الکاتب امر همایون موجبنجه ولایت چرن الین یازدوقده نواحی خود و قوچه و پپرلری بیله یازمق امر اولنوب امر سلطانی اله وارب نواحی مذکورلری یازملو اولیجاق برات همایون موجبنجه فیروزبك معرفتیله یازلوب مفصل دفترده جمیع شرحی و قانونلری ذکر اولنمشدر و خراجلری و اسپنجه‌لری و جمیع حاصللری مقطوع امر اولنمش در معلوم اولنماغیچون[1] بیان اولندی

و خود ناحیه‌سی که الت پاره قریه‌در[2] اسکندریه قلعه سندن دپه دوکان[3] و مدون قلعه‌لرنه[4] کدن یولك ازرنده اولان دربند که اشغه طوزه دیکله معروف اولان قریه‌لردن[5] یوقارو طوزه دیکله معروف اولان قریه‌ده[6] وارنجه دکین اولان دربندی تمامجه بکلیوب هر قریده[7] نوبتجی قویوب کوزده‌لر که کسنه‌نك مالنه و جاننه ضرر اولنمیه و مزبور کافرلر داخی ذکر اولان موجب ازره رسوملرین ویرب جمیع عوارض دیوانیدن[8] معاف [و] مسلم اولالر دیو امر اولنمشدر

و برات همایونده ذکر اولنان ناحیه‌لردن غیری طاغش ولایت وارسه یازله دیو امر اولندوغی سببدن کلمنته ناحیه‌سی داخی کاوب اطاعت ایدوکی جهتدن فیروزبك معرفتیله مفصل یازلدی خاصلر و بر وجه مقطوع ویردکلری حاصللری قید اولندوغی یرده بیان اولنمشدر

تحریرا فی غرهٔ رجب المرجب سنه اثنین و تسعمائه

## دفتر مجمل عن ناحیهٔ خود و قوچه و پپرلر و کلمنته تابع لواء اسکندریه

### ناحیه خود

#### قریه تهومیر

خانه ٣٤ مجرد ٧ حاصل بغیر عادت اغنام ١٦٦٩

---

[1]) اولنمق ایچون

[2]) قریه‌در

[3]) Tako je napisano. Vidi prim. 25.

[4]) قلعه‌لرینه

[5]) قریه‌لردن

[6]) قریه‌لره

[7]) قریه‌ده

[8]) دیوانیه‌دن

قریه میخال‌یانی

خانه ۲۲ مجرد ۸ بیوه ۳ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۳۳٤

قریه پوبره‌ژانی

خانه ۳۰ مجرد ۱ بیوه ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۲٤۸

قریه بوژانی

خانه ۲۹ مجرد ۳ بیوه ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۱۷۵

قریه لوبچیته[9]

خانه ۱۸ مجرد ٤ حاصل بغیر عادت اغنام ٦۷۱

قریه کاکی(?)[10]

خانه ۳٦ مجرد ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۳۲۰

جمعا محصول قریهاء خود بغیر عادت اغنام ۷٤۱۷

## ناحیه قوچه تابع لواء اسکندریه

قاتون پاولویك

خانه ٦۰ مجرد ۱۸ بیوه ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۲٤۲٦

قاتون پترویك

خانه ٥٤ مجرد ۱٥ حاصل بغیر عادت اغنام ۲۱٤٥

قاتون لشویك

خانه ۳۷ مجرد ۷ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۲٦۲

---

[9]) Najverovatnije čitanje. U defteru iz 1485 لوبحه (bez dijakr. tač. لوبچه?).

[10]) Nije sasvim sigurno. U defteru iz 1485 ککی. Vidi prim. 31.

[11]) U popisu iz 1485 (?بوتدوس) بوندوس . Butadossi — vidi Skad. zemljišnik iz 1416 god. u izdanju S. Ljubića, 5 (pos. otisak). Vidi i prim. 35.

قاتون بسدوس ( بتیدوس ؟)[11]

خانه ۳۲ مجرد ۸ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۱۸۱

قاتون لوبار

خانه ۹ مجرد ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۳۳۰

قاتون بانکك[12]

خانه ۲۹ مجرد ۱۵ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۳۳٤

قاتون بانویك

خانه ۳۹ مجرد ۸ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۳۹۲

قاتون لازورچه

خانه ۳۰ مجرد ۱۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۲۳۸

قاتون قوك

خانه ۳۱ مجرد ٤ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۰۵۷

قریه رادون

خانه ٤۳ مجرد ۱۰ حاصل بغیر عادت اغنام ۱٦۱۸

قریه بروکنه[13]

خانه ۲٤ مجرد ۳ حاصل بغیر عادت اغنام ۸٤۵

جمعا محصول قاتونهاء قوچه بغیر عادت اغنام ۱٤۸۲۸

## ناحیه پیرلر تابع لواء اسکندریه

قریه لوشقوژوپه تابع بوژدار سپاهی

خانه ۲۵ مجرد ۵ بیوه ٤ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۰۱٤

---

[12]) U defteru iz 1485 i u defteru iz 1570 بانقك (Bankaći). Vidi prim. 37.

[13]) U defteru iz 1485 i u defteru iz 1570 isto.

قریه لوشقو ژوپه تابع بوژدار سپاهی المذکور

خانه ۲۷ مجرد ۳ بیوه ۳ حاصل بغیر عادت اغنام ۹۸۳

قریه درازقه تابع بوژدار المذکور سپاهی

خانه ۱۸ مجرد ٤ بیوه ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ٦۷۳

قریه درازقه تابع بوژدار المزبور سپاهی

خانه ۱۳ مجرد ٤ بیوه ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ٥۲۷

قریه درازقه تابع بوژدار المذکور

خانه ۸ مجرد ٤ حاصل بغیر عادت اغنام ۳۸۳

قریه درازقه تابع بوژدار المزبور

خانه ۱۱ مجرد ۱ بیوه ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ۳۷۰

قریه قوبریکو(?)[14] تابع بوژدار المذکور سپاهی

خانه ٦ مجرد ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ۲٥۹

قریه درازقه نام دیکر زواله تابع بوژدار المذکور

خانه ۱۱ مجرد ۳ بیوه ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ٤۳۹

قریه مِرقه[15] تابع بوژدار المذکور سپاهی

خانه ۱۰ مجرد ۱ بیوه ۳ حاصل بغیر عادت اغنام ۳۳۱

قریه هراسنیچه[16] تابع بوژدار المزبور سپاهی

خانه ٤ مجرد حاصل ۱۰۰

قریه بلچه[17] تابع رادول سپاهی

خانه ۱۷ مجرد ٤ بیوه ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ٦۲۹

---

[14]) Jasno napisano, ali bez tačaka na prvom slovu (ف).

[15]) Jedino ime koje je vokalizovano.

[16]) Bez dijakr. tačaka.

[17]) Jasno napisano.

قریه درازقه تابع رادول سپاهی المذکور

خانه ۲۱ مجرد ۳ بیوه ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ۷۲۰

قریه بلچه تابع رادول المذکور

خانه ۱۷ مجرد ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۵۸۱

قریه دوغه تابع رادول المزبور سپاهی

خانه ٤ مجرد ۲ بیوه ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۸۳

قریه برستچه تابع رادول المذکور سپاهی

خانه ٥ مجرد ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۱۹٤

قریه رچیچه

مزبور قریه کافرلری عوارض دیوانیدن معاف و مسلم اولوب اولدن بکلیو کلدکلری.

یوللری کیرو بکلیلر[18] دیو امر اولندی

خانه ٤۸ مجرد ۲۱ بیوه ۳ حاصل بغیر عادت اغنام ۲٤۳۸

قریه استرحالیك ( استرجالیك؟ )[19]

خانه ٦۱ مجرد ۳٤ بیوه ۹ حاصل بغیر عادت اغنام ۲۸٥٤

قریه موراچیچه تابع ووق سپاهی

خانه ٦ مجرد ۲ حاصل بغیر عادت اغنام ۲۳۳

قاتون بوقیر

قریه استرحالیك

خانه ٤۰ مجرد ۱۱ بیوه ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۱٥٦٤

قریه رادوشو دو عن قاتون المذکور خالیًا

خانه ۳ مجرد حاصل بغیر عادت اغنام ۷٥

---

[18]) بکلیه‌لر

[19]) U defteru iz 1570 isto napisano, ali prazno naselje.

قاتون بوشات

قريه استرحاليك

خانه ٣٥ مجرد ١٠ بيوه ٤ حاصل بغير عادت اغنام ١٣٨٠

قاتون درنوويچه

قريه درنوويچه

خانه ٣٧ مجرد ١٢ بيوه ١ حاصل بغر عادت اغنام ١٤٠٤

جمعا محصول قراء وقاتونهاء پيرلر بغير عادت اغنام ١٧٣٣٤

ناحيه كلمنته

قاتون ليپچنى[20]

قريه سلچيته[21]

خانه ٤٠ مجرد ٦ حاصل بغير عادت اغنام ١٣٣٩

قاتون كونويك

قريه اچپايه[22]

خانه ٤٧ مجرد ١٣ حاصل بغير عادت اغنام ١٨٢٢

قاتون لشويك

قريه اچپايه

خانه ٢٣ مجرد ٤ حاصل بغير عادت اغنام ٨٢٧

قاتون موديك

قريه اچپايه

خانه ٢٧ مجرد ٤ حاصل بغير عادت اغنام ٩٠٨

---

[20]) Vidi prim. 58.

[21]) U defteru iz 1570 سلحه ( سلچه ) — Selce, kako se i sada zovc.

[22]) U defteru iz 1570 اشپايه .

قاتون قولادی (? قولادی)[23]

قریه احچایه

خانه ۱۵ مجرد ۳ بیوه ۱ حاصل بغیر عادت اغنام ۵۳۹

جمعا محصول قراء کلمنته بغیر عادت اغنام ۵۴۳۵

ومذکور کلمنته ناحیه‌سی بش پاره قریه‌در مزبور قریلرك کافرلری یلد بروجه مقطوع بیك اقچه خراج وبروجه مقطوع بیك اقچه اسپنجه سنجاق بکنه ویرب وغیری عشر و رسوم ویرمیوب جمیع عوارض دیوانیدن معاف [و] مسلم اولوب اسکندریه قلعه سندن پترش بان الندن التون النه اشان یوله و مدون قلعه سندن قوچه طاغندن اشوب پلاوه چقان یولری بکلیوب دربندجیلر اولق امر اولندی تحریرًا فی غره رجب المرجب سنه اثنین و تسعمائه

## PREVOD

Kada su ova dva slaba roba Umur sin Toganov kao emin i Jusuf sin Ahmedov kao pisar prema uzvišenoj zapovesti popisali vilajet Crnojevića zemlju (Çirn ili), zapoveđeno je da nahije Hote, Kuče i Pipere zajedno popišu. Kada su došli sa sultanovom zapovešću i kada je spomenute nahije trebalo popisati, one su popisane prema uzvišenom beratu sa znanjem Firuz-bega, a u opširnom defteru (defteri mufassal) su spomenuti svi komentari i kanuni koji se na njih odnose. Zapoveđeno je da njihov harač, ispendže i sve dažbine budu otsekom. To je objašnjeno da bi bilo poznato.

Nahija Hoti, koja ima šest sela, neka čuva sve derbende (klance) koji se prostiru od sela koja su poznata pod nazivom Donji Tuzi do sela koja su poznata pod nazivom Gornji Tuzi[24]) — na putu koji ide od tvrđave Skadra do tvrđave Depedukana (?)[25]) i Meduna. U svakom selu neka postave smene i neka nadgledaju da ne bude štete bilo čijem dobru ili životu. Zapoveđeno je da spomenuti nevernici daju svoje dažbine (rusum) po napred spomenutoj odredbi, a da su oslobođeni i oprošteni svih divanskih nameta.

[23]) Nisam u stanju da sa sigurnošću pročitam.

[24]) Iz tog saopštenja je jasno da se Donji Tuzi nalaze južno od Hota, a Gornji Tuzi severno od Hota i da su na tom delu puta koji prolazi kroz njihovu oblast Hoti bili derbendžije. Gornji Tuzi su očigledno u Zeti, onde otprilike gde se i danas nalaze, a Donji Tuzi su tamo gde ih spominje zemljišnik iz 1416 (severno od Kupelnika, sada arban. Kopliku).

[25]) Koja je to tvrđava ne znam. Svakako da se ona nalazi u blizini oblasti Pipera, jer je u defteru iz 1485 godine zapisano da Piperi pripadaju kadiluku Depedukan ( دپه‌دوکن ). Rekao bih da je ime sastavljeno od reči d e p e (t e p e) (= brežuljak) i D u k a n. Da nije to bivša Duklja koja se u narodu nazivala Duka (Erdeljanović, Postanak plemena Pipera, Srpski etn. zb. XVII, 329), a stanovnici Dukani. Ali ne smem sa sigurnošću ništa reći. Piperi u defteru iz 1570 godine pripadaju nahiji Podgorica. Rekao bih da u drugoj polovini XVI veka ta tvrđava nije postojala.

Kako je nahija Klimenti došla i pokorila se, opširno je popisana sa znanjem Firuz-bega, jer je zapovjeđeno da se popiše, ako ima poznata zemlja osim nahija koje su spomenute u uzvišenom beratu. Hasovi i prihodi koje oni daju otsekom objašnjeni su na mestu gde su zavedeni.

Pisano prvog dana poštovanog redžepa devetsto druge godine (5 marta 1497).

## SUMARNI DEFTER (DEFTERI MUCMEL) NAHIJA HOTA (HOD), KUČA (KUÇA), PIPERA (PIPERLER) I KLIMENATA KOJE PRIPADAJU LIVI (SANDŽAKU) SKADAR

### *Nahija Hoti (Hod)*

Selo T i h o m i r[26])

kuća 34, neoženjenih 7 — prihod osim poreza za ovce 1669 (akči);

selo M i h a l j a n i (Mihalyani)[27])

kuća 22, neoženjenih 8, udovice 3 — prihod osim poreza za ovce 1334;

selo P o b r e ž a n i[28])

kuća 30, neoženjenih 1, udovice 2 — prihod osim poreza za ovce 1248;

selo B o ž a n i[29])

kuća 29, neoženjenih 3, udovice 2 — prihod osim poreza za ovce 1175;

selo Ljubicite (?)[30])

kuća 18, neoženjenih 4 — prihod osim poreza za ovce 671;

---

[26]) Vidi: A. Jovićević, Malesija, Srp. etn. zb. XXVII, 19, 49, 52. — Predanje mnogo spominje ove Tihomire. U ugovoru između pretstavnika Zete i Mletaka od 6 sept. 1455 upisani su T i g o m i r i (S. Ljubić, Listine X, 68).

[27]) Sada Mihaj selo u Hotima. U defteru iz 1485 Mihaljine (možda Mihalite). U ugovoru od 6 septembra 1455 M a c h a l ą n i (Ljubić, Listine X, 68).

[28]) U ugovoru od 6 septembra 1455 P o b r e s a n i (Isto).

[29]) U Hotima ima spomena o Božnjacima (Jovićević, Malesija, 19), a ima i selo Božaj.

[30]) Čitanje, razume se, nije sasvim sigurno, jer nema svih dijakritičkih tačaka. U defteru iz 1485 لوبجه (لوبچه) Ljubice. U ugovoru iz 1455 L u b i z i (S. Ljubić, Listine X, 68). Sada postoji severozapadno od Kupelnika (Kopliku) Jubica, ali će ove Ljubice biti više na severu. Uostalom, srodnost nekih naziva u Zeti (u XV veku Hoti pripadaju Zeti) i od njih južnijih sela je opšta pojava.

selo K e ć i (?)[31])

kuća 36, neoženjenih 2 — prihod osim poreza za ovce 1320.

Ukupno prihod od sela Hota osim poreza za ovce 7.417 (akči).

*Nahija Kuči*

pripada livi (sandžaku) Skadar

katun P a v l o v i ć(i)[32])

kuća 60, neoženjenih 18, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 2.426;

katun P e t r o v i ć(i)[33])

kuća 54, neoženjenih 15 — prihod osim poreza za ovce 2.145;

katun L j e š o v i ć(i)[34])

kuća 37 neoženjenih 7 — prihod osim poreza za ovce 1262;

katun B i t i d o s i(?)[35])

kuća 32, neoženjenih 8 — prihod osim poreza za ovce 1181;

katun L o p a r(i)[36])

kuća 9, neoženjenih 1 — prihod osim poreza za ovce 330;

katun B a n k e ć(i)[37])

kuća 29, neoženjenih 15 — prihod osim poreza za ovce 1334;

---

[31]) Ovo čitanje nije sigurno. Zašto tako čitam vidi predanje o ocu (Kećo) od kojeg su navodno pet brata (Pipo, Vaso, Kraso, Lazar i Ban) i drugo predanje o istom pretku (Lazar Keći) od kojeg su opet pet sinova (Pipo, Vaso, Hot, Kraso i jedan nepoznatog imena. — Jovićević, Malesija, 55). Uporedi i: Erdeljanović, Kuči, Srp. etn. zbornik VIII, 145—147 (to predanje postoji i kod drugih plemena). U defteru iz 1485 ککی Keći (?). U ugovoru od 1455 C h e n c h i (Ljubić, Listine X, 68).

[32]) Nema ih sada u Kučima.

[33]) Postoje Petrovići, drekalovićki rod na Kosoru i na Bioču (Erdeljanović, Kuči, 141, 142), ali ne mislim da se to može dovesti u vezu sa ovim Petrovićima. Ne znam da li Petrovići iz Pipera potiču od ovog katuna (oni istina imaju deo sela pri samoj granici, ali je to novije naselje — Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 265).

[34]) U defteru iz 1485 godine u Kučima je upisano selo پانته لش (بانته لش — Panta Lješ?) kao veliko »selo« (110 kuća). Kod Mrnjavčića postoji predanje o pretku Panti, pa se taj Panta dovodi u vezu sa vojvodom Gojkom Mrnjavčevićem iz narodne pesme (ovo je svakako zbog sličnosti imena). Međutim, ako je gornje čitanje tačno (a mislim da jeste), onda je tom pretku Panti otac bio Lješ. Po narodnom predanju Panta je imao sinove Petra, Đurđa, Tiha, Lješa i Mara. Ipak će biti da katun Petrovići potiče iz »sela« Panta Lješ. Kao sigurno uzimam da katun Lješovići potiče od tog »sela«.

[35]) Drukčije ne bih mogao pročitati. Za to čitanje ima potvrde u Skadarskom zemljišniku. O značenju reči (Büthidosi) vidi: Šufflay, Srbi i Arbanasi, 61 (1415 godine spominju se zajedno O c t i, T u s i et B i t i d o s s i). U Dečanskoj povelji u selu Kuševu u Zeti postoji Пав'лъ Боусадоса.

[36]) Postoji i danas.

[37]) Sadašnje arbanaško bratstvo Bonkeći u Zatrijepču (o pretku Ban Keči-Ban Keći vidi: J. Hahn, Albanesische Studien, 188; Erdeljanović, Kuči, 75, 145-7). Inače u defteru iz 1485 i u defteru iz 1570 tako napisano da se

katun B a n j o v i ć(i)[38])
kuća 39, neoženjenih 8 — prihod osim poreza za ovce 1392;

katun L a z o r c e[39])
kuća 30, neoženjenih 11 — prihod osim poreza za ovce 1238;

katun K o ć(i)[40])
kuća 31, neoženjenih 4 — prihod osim poreza za ovce 1057;

selo R a d u n[41])
kuća 43, neoženjenih 10 — prihod osim poreza za ovce 1618;

selo B r o đ i n e[41a])
kuća 24, neoženjenih 3 — prihod osim poreza za ovce 845.

Ukupno prihod od katunā Kuča osim poreza za ovce 14.828 (akči).

*Nahija Piperi*

pripada livi (sandžaku) Skadar

selo L u š k a Ž u p a[42]) — pripada spahiji Božidaru —
kuća 25, neoženjenih 5, udovica 4 — prihod osim poreza za ovce 1014;

---

može čitati Bankaći (بانقك).

[38]) I sada kučko bratstvo Banjovići.

[39]) I sada selo Lazorce.

[40]) I sada selo i bratstvo Koći.

[41]) U Rašovićima u Kučkoj Krajini ima vis Radunovica (Erdeljanović, Kuči, 87). Postoje inače Radunovići u selu Rijeci u Piperima. Ali su oni suviše na severu, odnosno prema Bratonožićima. Iz ovog popisa se ne može videti da li u Piperima postoje tada Radunovići, jer su većina katuna u Piperima u ovom popisu neimenovana. Ali predanje zna da su Radunovići od Raduna ili Radula unuka Milice Đurkova, a kao što će se videti kasnije, to je zapravo spahija Radul koji se spominje u ovom defteru.

[41a]) Kako je napisano, samo bih tako čitao (isto i u defteru iz 1485 i 1570). Ovo potseća na planinu Broćnik u Piperima, ali je i to suviše severno. Međutim, to je u defteru upisano odmah posle sela Radun, a Broćnik je kod samih Radunovića. Ovu napomenu stavljam samo da obratim pažnju na to, ali ne mislim da se to može dovesti u vezu, jer su u ovim defterima u Piperima upisana naselja uz samu reku, pa bi to bilo nemoguće. Osim ako se Radunovići nisu preselili kasnije iz Kuča pa dali planini ime bivšeg sela u Kučima. Samo se to ne slaže sa tradicijom o tome da je Radunovićima predak Radun ili Radul unuk Milice Đurkova. Ipak je moguće da je tradicija to pomešala zbog sličnosti imena.

[42]) Pisano tako da bi se čitalo Luško(va) Župa (inače je u defteru iz 1485 jasno napisano Luška Župa). Ime tog sela je ostalo od nekadašnje znatno veće Luške župe, koja se spominje još kod Dukljanina, kao što je i ime plemena Kčeva (koje je u XVI veku sasvim malo), ostalo od nekadašnje župe. Oblast Luške župe je ranije bila veća (vidi o tome: Erdeljanović, Postanak pl. Pipera; Isti, Bratonožići; P. Šobajić, Pješivci i Bjelopavlići). Erdeljanović i Šobajić tačno ubiciraju Lušku župu. Ovde je selo Luška Župa na mestu gde će kasnije biti Crnci, (koji se prvi put spominju 1570 godine), jer popis ide redom: Luška Župa—Drezga—nepročitano mesto—Zavala—Mrke. Vidi o tome da su Crnci od Lužana: Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 419—428.

selo Luška Župa — pripada Božidaru spomenutom spahiji —

kuća 27, neoženjenih 3, udovica 3 — prihod osim poreza za ovce 983;

selo Drezga[43]) — pripada spomenutom Božidaru spahiji —

kuća 18, neoženjenih 4, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 673;

selo Drezga — pripada spomenutom Božidaru spahiji —

kuća 13, neoženjenih 4, udovica 2 — prihod osim poreza za ovce 527;

selo Drezga — pripada spomenutom Božidaru —

kuća 8, neoženjenih 4 — prihod osim poreza za ovce 383;

selo Drezga — pripada spomenutom Božidaru —

kuća 11, neoženjenih 1, udovica 2 — prihod osim poreza za ovce 370;

selo ....[44]) — pripada spomenutom Božidaru spahiji —

kuća 6, neoženjenih 2 — prihod osim poreza za ovce 259;

selo Drezga ili Zavala[45]) — pripada spomenutom Božidaru —

kuća 11, neoženjenih 3, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 439;

selo Mrke[46]) — pripada spomenutom Božidaru spahiji —

kuća 10, neoženjenih 1, udovica 3 — prihod osim poreza za ovce 331;

selo Hrasnica[47]) — pripada spomenutom Božidaru spahiji —

kuća 4, neoženjenih — prihod 100;

selo Bjelice(?)[48]) — pripada Radulu spahiji —

kuća 17, neoženjenih 4, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 629;

selo Drezga — pripada Radulu spomenutom spahiji —

kuća 21, neoženjenih 3, udovica 2 — prihod osim poreza za ovce 720;

selo Bjelice(?) — pripada spomenutom Radulu —

kuća 17, neoženjenih 1 — prihod osim poreza za ovce 581;

---

[43]) Sada postoji.

[44]) Napisano tako da bi se moglo nekako pročitati: Ku(o)brigo.

[45]) Zavala i sada postoji.

[46]) Mrke i sada postoje.

[47]) Najveća »dionica« u komunskoj ispaši Brdu u predelu Mrka naziva se Rasnica (Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 351).

[48]) Tako bi se moglo pročitati, ali nije sasvim sigurno.

I

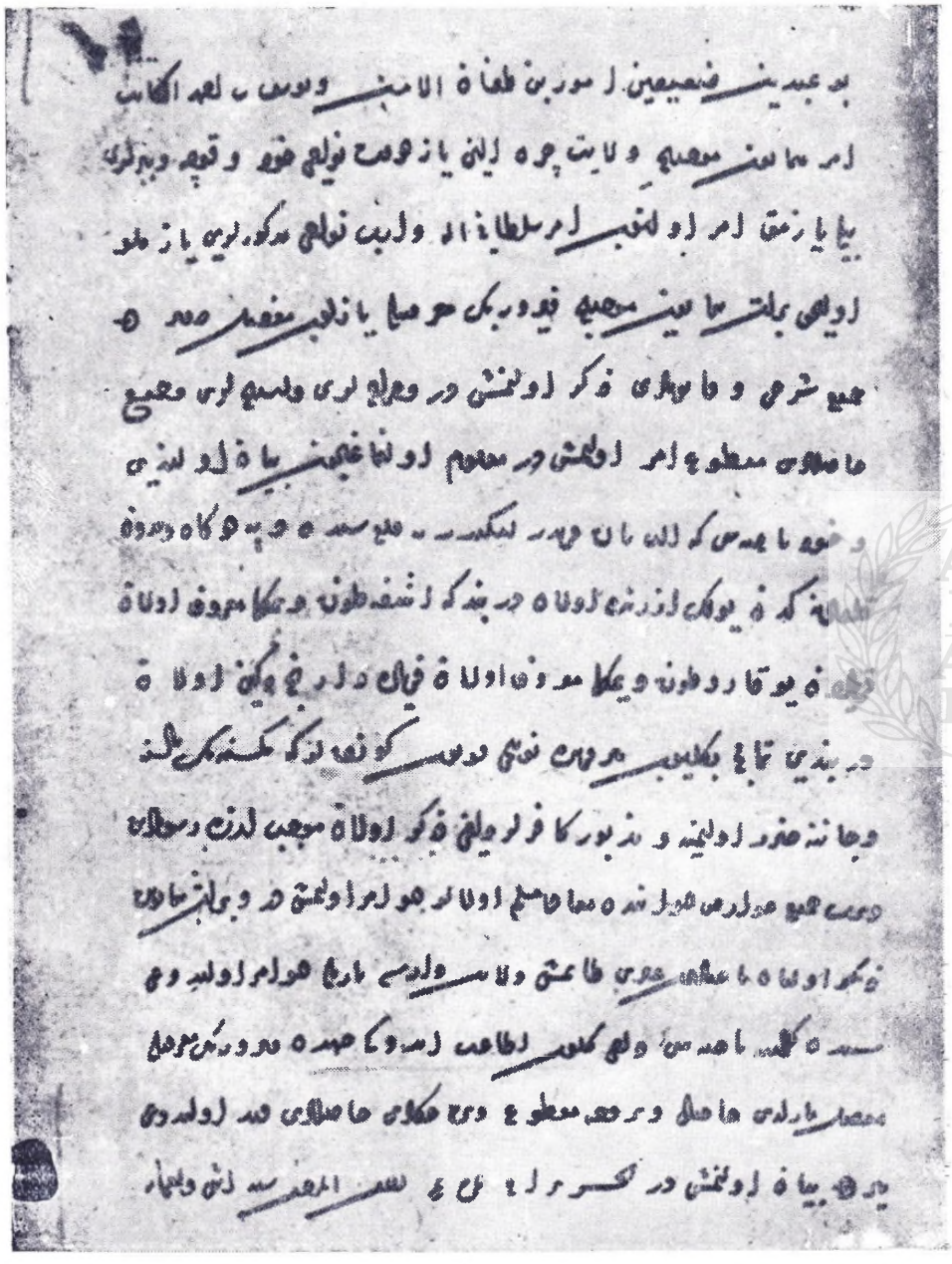

Uvod u popis Hota, Kuča,
Pipera i Klimenata (defter br. 26 m)

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

II

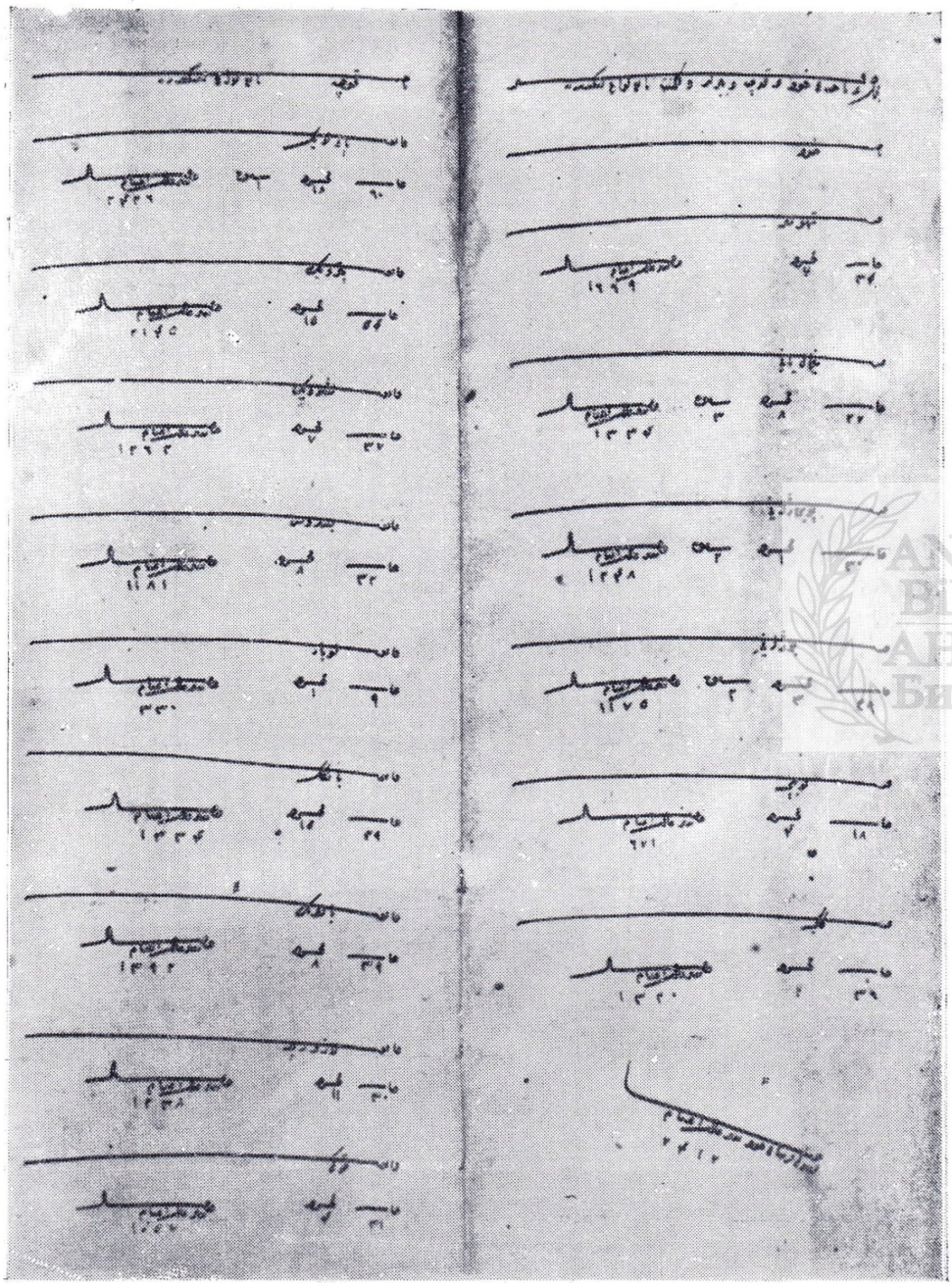

1 i 2 strana popisa
(Hoti i Kuči)

ANU
BiH
АНУ
БиХ

III

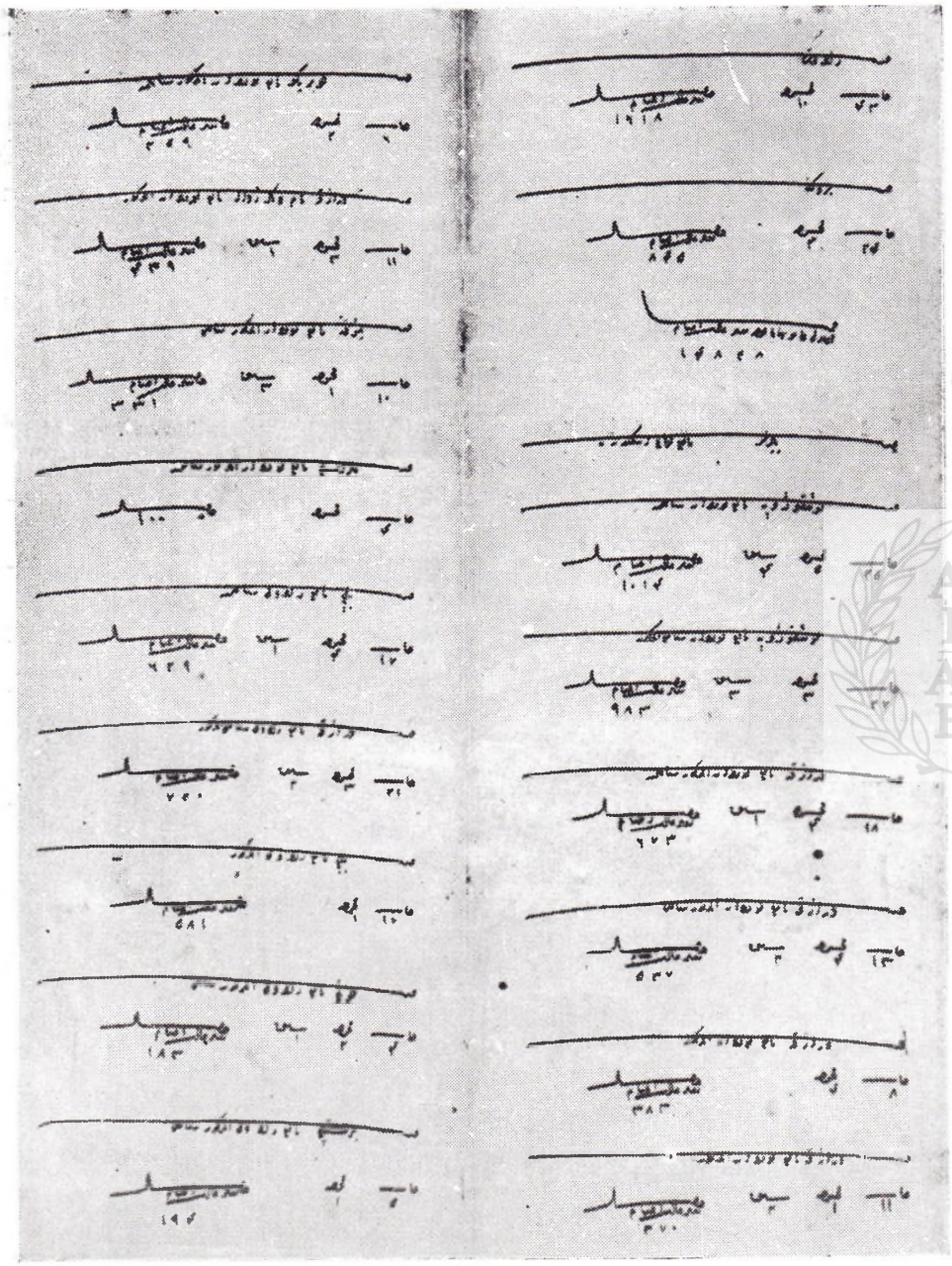

3 i 4 strana popisa
(Kuči [završetak] i Piperi)

ANU
BiH
АНУ
БиХ

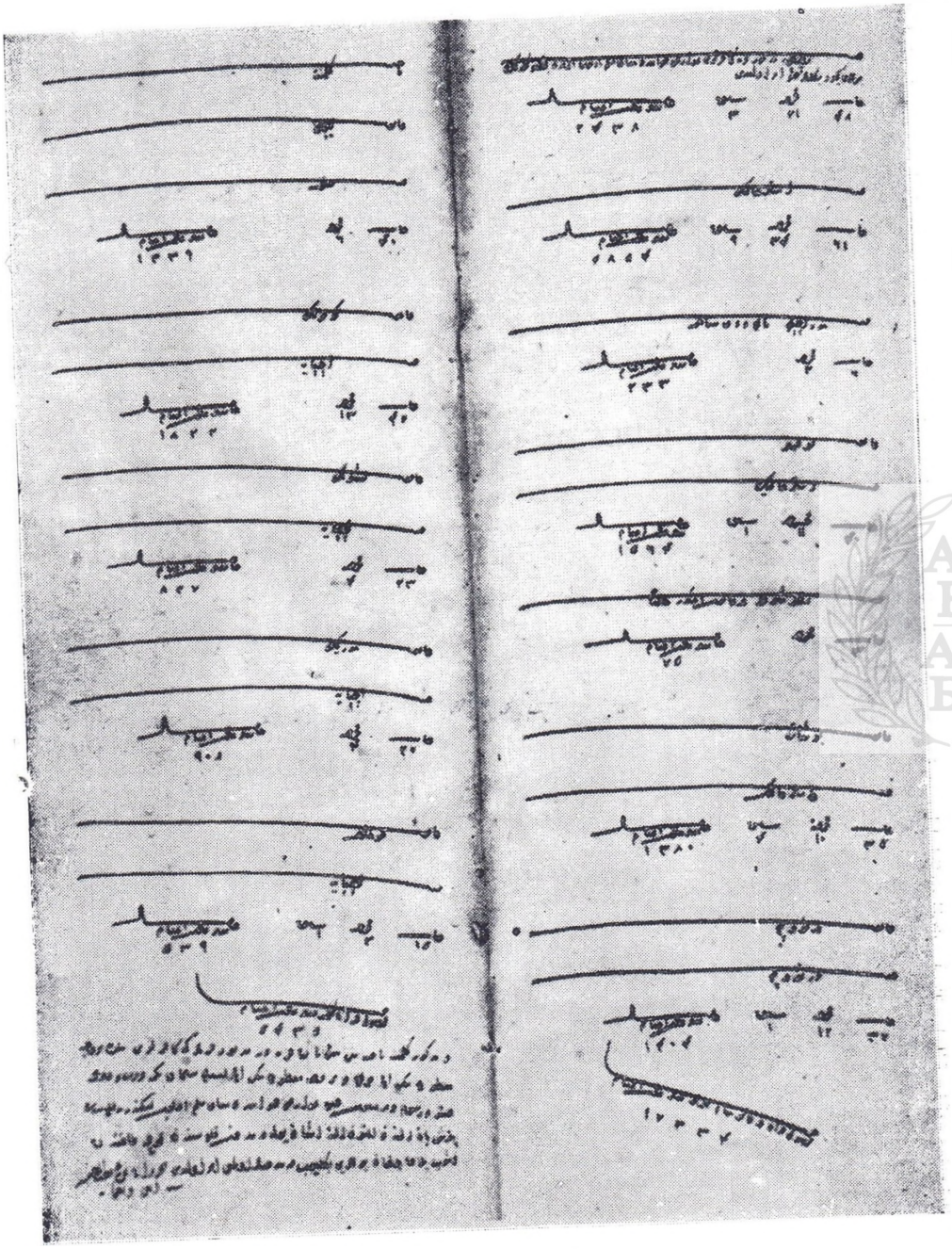

5 i 6 strana popisa
(Piperi [nastavak] i Klimente)

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

selo D u g a[49]) — pripada Radulu spomenutom spahiji —

kuća 4, neoženjenih 2, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 183;

selo B r e s t i c a[50]) — pripada spomenutom Radulu spahiji —

kuća 5, neoženjenih 1 — prihod osim poreza za ovce 194;

selo R j e č i c a[51]) —

zapovedeno je da nevernici spomenutog sela budu oslobođeni i prosti od divanskih nameta i da čuvaju puteve koje su ranije čuvali —

kuća 48, neoženjenih 21, udovica 3 — prihod osim poreza za ovce 2.438;

selo S t r č a l i ć(i)[52]) —

kuća 61, neoženjenih 34, udovica 9 — prihod osim poreza za ovce 2854;

selo M o r a č i c e[53]) — pripada spahiji Vuku —

kuća 6, neoženjenih 2 — prihod osim poreza za ovce 233;

katun B u k u m i r(i)[54])

selo S t r č a l i ć(i)

kuća 40, neoženjenih 11, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 1564;

selo R a d u š e v D o[55]) — od spomenutog katuna — prazno.

kuća 3, neoženjenih — prihod osim poreza za ovce 75;

katun B u š a t(i)[56]) —

---

[49]) Sada u Bratonožićima.

[50]) Svakako na reci Brestici (Bresnici).

[51]) Sada Rijeka, naziv kraja uz Moraču prema Bratonožićima.

[52]) Napisano Istrčalići. Nisam mogao utvrditi gde se nalazi. U popisu iz 1570 godine zapisano je kao prazno i napušteno. Možda bi se moglo pročitati i Str(a)halići (postoje Strahinići). Ovo je selo svakako u oblasti sadašnjih Bratonožića.

[53]) Moračice selo u Bratonožićima.

[54]) Bukumiri se spominju kao staro stanovništvo Bratonožića (J. Erdeljanović, Bratonožići, Srp. etn. zb. XII, 478—481). O njima govori predanje i u Kučima, ali Erdeljanović ima pravo kad ih stavlja u oblast Bratonožića.

[55]) Ne mogu da utvrdim gde je, ali svakako u oblasti Bratonožića.

[56]) Bratonožići su sa Piperima držali planinu Bušat u jugozapadnoj komovskoj oblasti koja je sada samo kučki katun (Erdeljanović, Bratonožići, 492). U selu Klopotu se jedan ubao naziva Bušat-uba (Isto, 473). U ugovoru između pretstavnika Zete i Mlečana od 6 septembra 1455 Bušati (Busati) su upisani ispred Berislavaca (Berisanzi), Golubovaca (Golubovizo) i Dajbaba, dakle ispred naselja u Zeti. Jastrebov (Glasnik Srp. uč. dr. XLVIII, 403-4) stavlja neka od tih potpisanih sela u Zadrimu (među njima i Bušate). On izvodi iz toga zaključak kako je u Zadrimi 1455 godine bilo mnogo pravoslavnih stanovnika. U Zadrimi sada postoje sela Bušati, Spatar itd., ali nema razgovora o tome da se u ovom ugovoru potpisana sela nalaze u Zadrimi. Ona su sva u Zeti. To kaže sam dokumenat i njegova sadržina (druga je stvar što je tada Zeta obuhvatila i sadašnju severnu Malesiju). Srodnost naziva u Zeti i onih južnije u skadarskoj oblasti, po mom mišljenju, nastala je kretanjem katuna u toj oblasti od zimske do letnje paše i njihovim osipanjem.

selo Strčalić(i)

kuća 35, neoženjenih 10, udovica 4 — prihod osim poreza za ovce 1380;

katun Drenovica[57]) —

selo Drenovica

kuća 37, neoženjenih 12, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 1.404;

Ukupno prihod od selā i katunā Pipera osim poreza za ovce 17.334 (akče).

*Nahija Klimenti*

katun Ličen(i)[58])

selo Selcite[59])

kuća 40, neoženjenih 6 — prihod osim poreza za ovce 1339;

katun Đonović(i)[60]) —

selo Čpaja[61])

kuća 47, neoženjenih 13 — prihod osim poreza za ovce 1822;

katun Lješović(i)[62])

selo Čpaja

kuća 23, neoženjenih 4 — prihod osim poreza za ovce 827;

katun Morić(i)[63]) —

selo Čpaja

kuća 27, neoženjenih 4 — prihod osim poreza za ovce 908;

katun Goljemadi(?)[64]) —

selo Čpaja

kuća 15, neoženjenih 3, udovica 1 — prihod osim poreza za ovce 539.

Ukupno prihod od sela Klimenata osim poreza za ovce 5.435 (akči).

---

[57]) Kod Boljesestre postoji meteh (zabran) Drenova Glava (Erdeljanović, Bratonožići, 477).

[58]) Ličen (liqen) arbanaški = jezero.

[59]) Danas Selce, a tako je upisano i u defteru iz 1570 godine.

[60]) Postoji danas bratstvo Đonaj (Đonovići) u Selcima (Jovićević, Malesija, 26, 63 i d.).

[61]) Selo Čpaja je upisano 1570 godine kao Špaja, što znači kuće.

[62]) Kod Jovićevića je zabeleženo da je planina Kapa Bojs svojina Petra Lješi iz Nikči (Malesija, 43), a u registru navodi bratstvo Lješi. Medutim, nigde drugde to bratstvo ne spominje.

[63]) Uporedi: Skadarski zemljišnik iz 1416 godine — izd. Ljubić.

[64]) Sa prilično velikom sumnjom tako bi se moglo pročitati.

Spomenuta nahija Klimenti ima pet sela. Zapoveđeno je da nevernici tih spomenutih sela daju godišnje 1.000 akči otsekom harača i sandžakbegu otsekom 1.000 akči ispendže, a ostale ušure (desetine) i dažbine da ne daju,[65]) da budu oslobođeni i oprošteni od svih divanskih nameta (avarizi divaniye), da paze na put koji ide od tvrđave Skadra kroz Petrošban zemlje[66]) do zemlje Altin (Altun ili)[67]) i da čuvaju puteve koji idu od tvrđave Meduna kroz Kučke planine i izlaze na Plav, pa da budu derbendžije. Pisano prvog dana časnog redžepa devetsto druge godine.

— . —

Ovaj popis — kao što se vidi — vrlo je kratak. Ali su podaci njegovi od neobične važnosti. Oni mogu pomoći da se neka osnovna pitanja iz istorije naših i albanskih plemena reše.

Mislim da je prilikom objavljivanja ovog popisa preko potrebno interpretirati neke podatke koje on daje. Čini mi se da se moramo pozabaviti ovim pitanjima:

1) podatkom o prvom turskom popisu Crne Gore,

2) problemom o organizaciji popisanih plemena, naročito tim kakvu vrednost imaju podaci o selima i katunima u ovom dokumentu za pitanje postanka plemena kod nas i u severnoj Albaniji,

3) kakvu vrednost imaju podaci o hrišćanima spahijama u Piperima i

4) kada su i kako su ta plemena priznavala tursku vlast.

Razume se da bi bilo interesantno kazati šta ovi podaci govore o simbiozi naših i malisorskih plemena. Ali se ja ne bih smeo upustiti dublje u taj problem.

Potrebno je naglasiti da na sva ova pitanja ne mogu podjednako odgovoriti. Naročito bih ukazao na to da pitanje pod br. 2, pitanje postanka naših plemena nisam u stanju da interpretiram u potpunosti. Kao što sam rekao, defter br. 26 m. sam snimio u okviru skupljanja materijala za istoriju uže Crne Gore (Stare Crne Gore). Ovaj defter sam snimio zbog podatka o prvom turskom popisu Crne Gore. Ostale deftere za Skadarski sandžak iz XV i XVI veka pregledao sam samo sa tog gledišta. U Carigradskom arhivu postoje još dva deftera za Skadarski sandžak — iz XV veka. To su defteri br. 17 iz 890 (1485) i br. 26 iz 902 (1496—1497) god. Kao što se vidi, ovaj drugi defter je iz iste godine iz koje i ovaj popis. Da li je to »opširni defter« (defteri mufassal) o kojem se govori u uvodu ovog popisa ili je možda ovaj popis deo tog deftera koji je uvezan

[65]) Ovim se ne kaže da ušur i ostale dažbine Klimenti uopšte ne daju, jer je gore navedeno koliko oni daju naime toga otsekom (uporedi i rečenice u uvodu koje se odnose na Klimente). Ovde hoće da se kaže da osim onoga što je zavedeno oni ništa ne daju.

[66]) Sada Petrošjan, ali je u rukopisu jasno napisano Petrošban.

[67]) Ovo je kraj Altin koji se spominje u Dečanskoj povelji kao dobro manastira Dečana. U defteru iz 1485 ima uveden zeamet Altun i nahija Altun ili. Dobar deo naselja koja se spominju u defteru spominju se i u Dečanskoj povelji, a i sada se nalaze u okolini Đakovice (Morina, Brvina itd., a neka kojih sada nema spominju se u Dečanskoj povelji, napr., Gorani). O zemlji Altin i o turskom nazivu Altun ili vidi Jastrebov, Стара Сербія и Албанія. Spomenik XVI, 1, 4, 9—10.

slučajno sa ovim drugim, ne mogu reći. Takođe ne mogu kazati kakve podatke daje defter br. 17 o Hotima, Kučima i Piperima (o Klimentima verovatno ništa ne daje), a ne znam ni to da li nije možda osnovni defter br. 26 m. deo deftera br. 17, pa pogrešno uvezan, jer su oni iz jedne godine. To bi se moglo odgonetnuti tek kad bi se ti defteri detaljno uporedili. Defter br. 367, u kome je upisan i Skadarski sandžak, daje podatke i o ovim plemenima. Taj se defter može datirati između 1529 i 1536 godine.[68]) Podatke iz tog deftera nisam ni snimio ni prepisao. Budući da nisam upotrebio izvore koji bi eventualno mogli pomoći rešenju toga pitanja, jer nisam upotrebio gore navedene deftere, a nisam ni upotrebio deftere za Hercegovinu, nisam u stanju da govorim o položaju svih naših plemena pod turskom vlašću. Osim toga, mislim da ni mletački, dubrovački i kotorski dokumenti nisu dovoljno proučeni sa stanovišta ovog pitanja. Ipak mislim da mogu reći koliko podaci koje daje ovaj defter vrede za rešavanje pitanja postanka naših i severnoalbanskih plemena uopšte i šta oni daju o plemenima koji su spomenuti u ovom popisu napose. Tim pre što ovi podaci potvrđuju ponešto što sam u svojim ranijim radovima uzgred rekao o postanku crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena, koristeći se radovima i mišljenjima Jirečeka, Šuflaja i Vase Čubrilovića.

***

*1) Prvi turski popis Crne Gore.* Zahvaljujući podatku iz uvoda u ovaj popis, sada znamo da je Crna Gora popisana od strane Turaka odmah posle bekstva Đurđa Crnojevića, koji je pobegao iz Crne Gore novembra 1496 godine. Kako se već marta 1497 godine spominje tursko popisivanje Crne Gore kao završeno, jasno je da je turska administracija preduzela popisivanje Crne Gore odmah nekako posle bekstva Đurđa Crnojevića.

Već je J. Tomić ranije istakao da se u međuvremenu od bekstva Đurđa Crnojevića do pripajanja Crne Gore Skadarskom sandžaku (januara 1499) ne zapaža delatnost Stevana Crnojevića, nego skadarskog sandžak-bega Firuza i da je Crnom Gorom upravljao turski subaša.[69]) To je već ukazivalo na to da je Crna Gora 1496 postala od vazalne zemlje deo teritorije Osmanske Imperije. Ali se ipak i posle tog Tomićevog isticanja uzimalo, s pozivom na podatak kod M. Sanuda, da je Crna Gora izgubila potpuno samostalnost tek 1499 godine. Sam Tomić je doprineo takvom gledištu.[70])

---

[68]) O tom defteru sam dao podatke u svojoj raspravi o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, gde sam i naveo razloge zašto ga datiram između 1529 i 1536 godine.

[69]) J. Tomić, Crnojevići i Crna Gora, Glas LX, 105. — Da je Crnom Gorom u to vreme upravljao subaša, vidi Sanudo — Arkiv za pov. jug. V, 15.

[70]) Tomić je na nekoliko mesta kazao da se može shvatiti da je tek 1499 godine Crna Gora potpuno pripojena Osmanskoj imperiji. On, naprimer, kaže da je 1499 »Stevanu Crnojeviću oduzeta vlast nad Crnom Gorom« (Glas LXII, 50).

Crnogorska kanun-nama u defteru iz 1523 godine takođe ukazuje da je Crna Gora popisana od turske administracije odmah posle bekstva Đurđa Crnojevića, jer ona kaže: »U starom defteru je ovako zapisano: »Kada je ranije Crnojević (Çirne oğlu) otišao na more, njegovi mlinovi i onih koji su s njim pošli prodani su, a dažbina od njih data je uz timar kao prihod (renta)« ... Takođe ta kanun-nama govori o tome da su vinogradi i ostala dobra Crnojevića i begunaca sa njim »upisana kao hasa.«[71]) Taj podatak iz kanun-name ne daje sasvim jasno potvrdu za gore navedeno mišljenje, jer bi se on — iako vrlo teško — mogao protumačiti i tako da je proteklo prilično vremena između bekstva i popisa. Ovo kratko saopštenje u uvodu ovog popisa, međutim, daje jasno podatak o tome da je turska administracija odmah posle bekstva Đurđa Crnojevića iz Crne Gore pristupila popisivanju njegove zemlje. Time je jasno dokazano da je Crna Gora konačno pala pod tursku vlast 1496 a ne 1499 godine.

Po mome mišljenju, podatak iz ovog popisa ne protivureči podatku kod M. Sanuda, gde se kaže da je januara 1499 godine Firuz-beg u Skadru uhapsio Stevana Crnojevića i pripojio Crnu Skadarskom sandžaku.[72]) Rečenica u uvodu ovog popisa koja govori o prvom turskom popisu Crne Gore očigledno daje podatak da je Crna Gora u to vreme popisana kao posebna, tek osmanskoj teritoriji pripojena zemlja. Iz drugih podataka znamo da je ona u to vreme bila pod nadzorom skadarskog sandžak-bega, ali to ne mora značiti, i očigledno nije značilo, da je ona bila sastavni deo Skadarskog sandžaka. Što Crna Gora nije upisana u defter za Skadarski sandžak iz 1496-7 godine (defter br. 26), govori takođe za shvatanje da je Crna Gora bila od 1496 do 1499 posebna oblast, iako pod nadzorom skadarskog sandžak-bega. Međutim, ovo poslednje nije baš tako sigurno, jer kod rukopisa tih deftera može biti da nedostaju izvesni listovi, a da je to vrlo teško zapaziti.

O tome da je Crna Gora pala pod tursku vlast 1496 i da je odmah popisana kao posebna oblast govorio sam, iako kraće i bez ulaženja u detalje, u svojoj disertaciji koja raspravlja o turskoj vlasti u Crnoj Gori XVI i XVII veka. Ali se postavlja drugo pitanje. Zašto je podatak o popisivanju Crne Gore spomenut u ovom popisu? Da nije možda ovaj sumarni popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenata očuvani deo tog — prema našem sadašnjem znanju — nesačuvanog crnogorskog deftera? Rečenica koja govori o popisu Crne Gore daje izvesnu mogućnost za interpretaciju kojom bi se tvrdilo da je ovaj popis sastavni deo crnogorskog deftera (ili eventualno skadarskog deftera u kojem je i Crna Gora popisana). Sve zavisi od toga kako se shvati na šta se odnosi reč b i l e (= zajedno). Moguće je shvatiti da se reč b i l e odnosi na popisivanje Crne Gore, odnosno da je došla carska zapovest da se nahije Hoti, Kuči i Piperi zajedno popišu sa »Crnojevića zemljom«.

To, međutim, neće biti tačno. Oblik y a z d ı k t a znači završenu radnju, odnosno radnju koja predhodi onoj što sledi u drugoj

[71]) Prilozi za or. fil. etc. I, 16 (turski tekst 13).

[72]) Sanuto, Diarii, Venezia 1879, 372; Sanudo — Arkiv za pov. jug. V, 27.

rečenici.[73]) Iz tog bi se dalo naslutiti da se reče b i l e pre odnosi samo na to da se nahije Hoti, Kuči i Piperi zajedno popišu nego da se odnosi na to da se one zajedno popišu sa Crnom Gorom. Ono što sledi posle tih rečenica govori jasnije za to da ove nahije nisu popisane »zajedno« sa Crnom Gorom u jedan defter. Naslov ovog popisa, mislim, jasno kaže da je to posebni »sumarni defter« (defteri mucmel) popisa čiji su podaci ušli u jedan »opširni defter« (defteri mufassal) za Skadarski sandžak. Kao što smo rekli, po Sanudu znamo da je Crna Gora tek 1499 godine pripojena teritorijalno Skadarskom sandžaku, a podatak o popisivanju Crne Gore u ovom popisu takođe govori donekle za to da je Crna Gora popisana kao posebna zemlja. Na tom mestu se Crna Gora naziva »vilayeti Çirn ili«, a Turci su imali običaj da jednu zauzetu celinu odmah posle zauzimanja posebno popišu.

Još bih dodao da i kanun-nama iz 1523 godine daje podatak iz koga bi se moglo zaključiti da je Crna Gora prvi put upisana kao posebna oblast u posebni defter.[74])

Iz svega ovog je jasno da je popisivanje Crne Gore u uvodu ovog popisa spomenuto samo zato što su isti popisivači posle popisa Crne Gore prešli na popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenata. Samozbog toga je popisivanje Crne Gore spomenuto u uvodu ovog popisa.

***

*2) Vrednost ovog popisa za pitanje postanka plemena.* U svojim raspravama o vojnucima,[75]) o knezovima pod turskom upravom[76]) i u svome poslednjem radu o turskoj vlasti u Crnoj Gori XVI i XVII veku[77]) rekao sam uzgred šta mislim o postanku crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena. Za raniji, preturski period koristio sam se istraživanjima i mišljenjima Jirečeka, Šuflaja i Vase Čubrilovića, kao i nekim napomenama Stojana Novakovića.[78])

[73]) Naveo bih početak crnogorske kanun-name iz 1523 godine, gde čak i pojedini glagolski oblici idu redom kao u ovom tekstu. »Bundan evvel livâi Kara Dag fetholundukta yazılıp defter olıcak öşür ve haraç ve ispence vazolunmuş imiş«.

[74]) Prilozi za or. fil. I, 14, 16, 21 (turski tekst 12, 13, 19). Kanun-nama iz 1523 godine započinje: »Bundan evvel livâi Kara Dag fetholundukta yazılıp defter olıcak«... (Ranije, kada je Crna Gora osvojena, pa kada je popisana i defter načinjen...) Osim toga, ova kanun-nama i druga u istom defteru govori o »starom defteru« (defteri atik) za Crnu Goru. Taj »stari defter« je besumnje defter iz 1497 godine, koji se spominje u ovom popisu.

[75]) O vojnucima, Glasnik Zem. muzeja II (nova ser.) 1947.

[76]) O knezovima pod turskom upravom, Istor. čas. I, sv. 1—2, 1948.

[77]) Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku. Sarajevo 1953.

[78]) Sva ta mišljenja iskazana su uzgred i vrlo kratko. Jireček je u svojoj I s t o r i j i S r b a spomenuo na nekoliko mesta da su se plemena razvila od katuna i dao arhivski materijal koji to potvrđuje. Šuflaj je to rekao u svojoj raspravi S r b i i A r b a n a s i. Ali je on svojim unošenjem sociološko-etnografskih kategorija iz dalekih zemalja i kod primitivnih naroda više škodio nego koristio čitavom pitanju. Čubrilović je vrlo kratko kazao svoje mišljenje o tome u svojoj raspravi o poreklu muslimanskog plemstva u Bosni (Jug. ist. čas. I, 3—4, 371). Izvesne napomene St. Novakovića u njegovoj raspravi S e l o o katunima u našem srednjem veku poslužile su mi da shvatim katune kao rodovsku organizaciju. Za ovo poslednje koristili su mi i izvesne napomene Jirečekove u njegovim drugim raspravama.

Moje ranije mišljenje nije naročito originalno gledište. Ako sam u tom pogledu ranije kazao nešto novo, to je jedino isticanje da je katun prvobitno bio rodovska organizacija vlaha-stočara, što su i drugi napomenuli. Ja nisam bio, niti sam sada, u mogućnosti da kažem kakva je zapravo rodovska organizacija bio katun, iako se to donekle može naslutiti iz mojih izlaganja kako ranije tako još više sada, ali sam u stanju da kažem da se »vlaški« katun — ukoliko se očuvao u prvobitnom obliku — javlja u našem srednjem veku kao suprotnost zemljoradničko-feudalnoj seoskoj organizaciji u župama, iako se on nekako uklopio u feudalnu državnu i teritorijalnu organizaciju, koja ga je inače za vreme jake državne vlasti potiskivala i razbijala. Dalje sam spuštanje katuna u župu i razvijanje plemena ujedinjavanjem katuna i stratifikacijom sa zemljoradničkom seoskom organizacijom objasnio preovlađivanjem stočarske privrede u to vreme. U mojim ranijim objašnjenjima se ne radi ni o jednom momentu koji bi bio inače nepoznat, nego su samo svi momenti dovedeni u vezu. Ovo sam morao reći, jer se meni još u vreme pisanja rasprava o knezovima i vojnucima pripisuje nekakva nova teorija o postanku plemena. Tek za vreme rada na svojoj desertaciji o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, zadržavajući osnovne elemente svog ranijeg mišljenja, počeo sam da stvaram svoje nove poglede na to pitanje, a ti su pogledi još uvek u formiranju.

Ono što sam rekao uzgred o postanku plemena u svojim ranijim radovima dočekano je kod izvesnih naučnih radnika sa odbijanjem. Oni su, razume se, odbacivali i moje tvrdnje, jer ne primaju ni Jerečekovo mišljenje kojim je jasno pokazano da su se plemena razvila od katuna. Kritikujući moju raspravu o knezovima pod turskom upravom, Petar Šobajić je takođe napao moje gledište o postanku plemena.[79]) On očigledno nije razumeo moju raspravu i tvrdnje u njoj. Ja se neću zadržavati na svima pogrešno shvaćenim stavovima.[80]) Ali moram spomenuti da Šobajić nije razumeo ni moju osnovnu tvrdnju o postanku plemena, jer je sebi dopustio da moj izraz »preslojavanje stočarima« zemljorad-

[79]) Glasnik Etnogr. inst. SAN I, 1—2, 595—601. — P. Šobajić se osvrnuo kritikom na mišljenje K. Jirečeka i M. Šuflaja u istom časopisu (str. 270—4).

[80]) Dovoljno je ukazati na to da je čitava moja rasprava usmerena da dokaže da su knezovi pod turskom vlašću »vlaškog« porekla, da je ta ustanova nastala od kneza katuna, a da Šobajić kaže da sam izvodio poreklo ustanove knez pod turskom vlašću iz ustanove kneza-feudalca u našem srednjem veku. Šobajić meni pripisuje ono što ja u čitavoj raspravi dokazujem da nije tačno. Šobajić, dalje, kaže da sam ja u raspravi na materijalu o plemenima objašnjavao šta je ustanova kneza pod turskom vlašću, a ja sam uzeo prvenstveno da rešavam šta je knez u našim severnim krajevima (Srbiji, Sremu, Slavoniji i Bosni). Knezove kod plemena sam morao spomenuti, jer su iz tih krajeva naseljeni »vlasi« u severne krajeve. Njih sam morao spomenuti, ne ulazeći u detalje, jer su »vlasi« doneli sa sobom svoju organizaciju. Moja rasprava o knezovima pod turskom vladavinom je sada zastarela, ne s obzirom šta se zna u našoj nauci nego s obzirom na materijal koji sam sada skupio. O obrazovanju prvih knežina u severnoj Srbiji u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI veka sada imam ogroman novi materijal. Taj novi materijal potvrđuje ono što sam rekao u svojoj raspravi tako detaljno da je moje mišljenje o obrazovanju knežina u Srbiji u XV i XVI veku izgubilo svaki trag hipotetičnosti.

ničkih krajeva pretvori u svoj, meni pripisan izraz »preslojavanje zemljoradnika u stočare«[81]) i da to oglasi kao moju tvrdnju da su plemena nastala tim procesom preslojavanja zemljoradnika u stočare. On onda pronalazi nelogičnosti i neslaganja između toga meni pripisanog procesa »preslojavanja zemljoradnika u stočare«, kao procesa u kome su postala plemena, — i drugih mojih tvrdnji o istom pitanju.[82]) U Šobajićevu prikazu još puno takvih nerazumevanja i protivstavljanja tvrdnji koje nikad nisam kazao drugim mojim tvrdnjama koje sam izneo.

Šobajić vrlo slobodno tumači i tvrdnje drugih naučnika. Jireček kaže da se u arhivskom materijalu iz XIV veka vidi da su postojali pojedinačni katuni, a da se već u XV veku »opaža kako je svako pleme obuhvatilo po nekoliko katuna.«[83]) Pošto je to naveo, Šobajić pobija to ovako: »Jer po čemu se može tvrditi da katun Dragaša (Dragasce) nije postojao u Banjanima u 14 veku, nego da je to bio nov katun, postao od katuna Banjana negde u 15 veku.«[84]) Jireček je u primedbi na primeru Drobnjaka i Banjana pokazao da je zbilja tačno što kaže gore. To i ništa više. Kako je došlo do toga, da li obrazovanjem novog katuna u Banjanima ili obuhvatanjem starog katuna Dragaši katunom Banjani, on ne govori ništa. Moglo bi biti i jedno i drugo.[85])

Ali da ostavimo to postrani, kao i to da je Šobajić moja izlaganja u radu koja se odnose na oživljavanje patrijarhalnih oblika života uopšte na Balkanu (kao i u Vojvodini i Slavoniji) u vreme turske vlasti oglasio tvrdnjama o postanku plemena i pomešao ih sa mojim uzgred kazanim tvrdnjama o postanku plemena, jer ne želim ovde da dadem pun odgovor na Šobajićevu kritiku, budući da to smatram nepotrebnim. Da ostanemo pri osnovnoj tvrdnji! Šobajić sasvim odbacuje moje shvatanje o postanku plemena, koje ima svoj put od Jirečeka preko Šuflaja i Vase Čubrilovića i koje

---

[81]) Str. 596 i 597 Šobajićeve kritike. — Možda Šobajić nije bez ikakvog razloga loše razumeo moj izraz. Iako u samom tekstu rasprave nema razloga za loše razumevanje, u jednom mome članku (Osnovni problemi srpske istorije u periodu turske vlasti nad našim narodima. Istor. gl. 1950, br. 3—4, 112) otštampano je »preslojavanje ratara u stočare«, ali je to redakcija promenila moj tekst. (Kod nas redakcije mnogo što-šta sebi dopuštaju).

[82]) »Ne razumemo kako dođe do formiranja plemena mešavinom vlaha-stočara i bivših zemljoradnika župa i zašto su vlasi-stočari igrali pri tome važniju ulogu nego zemljoradnici, kad je pre toga naglašeno da je u z r o k p o s t a n k a p l e m e n a b i o b a š u p r e s l o j a v a n j u z e m l j o r a d n i k a u s t o č a r e« — veli Šobajić (kursiv je moj), pronalazeći nelogičnosti u »mome« tekstu. Sličnih stvari ima dosta u Šobajićevoj kritici.

[83]) Istorija Srba[2] II, 44; kod Jirečeka postoji ista tvrdnja na drugom mestu (I, 76), ali bez navođenja arhivskog materijala.

[84]) Glasnik Etnogr. inst. I, 1—2, 271. — Malo dalje (str. 273) Šobajić kaže: »Ako dobro razumemo Jirečeka, plemena su se razvila množenjem porodica jednog katuna«...

[85]) Da Jireček misli da su neki katuni nastali »množenjem porodica jednog katuna«, to je tačno (naprimer, kako objašnjava postanak Kuča), ali je tačno da postanak plemena tumači i ujedinjavanjem različitih sastavnih delova (naprimer, kad prima mišljenje Erdeljanovićevo o postanku plemena Pipera). Izraz Jirečekov da je pleme obuhvatilo nekoliko katuna, mislim, ne može se nikako onako prosto shvatiti kao što to shvata Šobajić.

baš nije identično sa njihovim shvatanjem uzetim pojedinačno ni ranije, a još manje sada, iako je potaknuto njihovim ispitivanjima i shvatanjima. Šobajić kaže da nisam dokazao svoje gledište. Prema materijalu koji je našoj nauci bio poznat u vreme pisanja mojih rasprava o kojima je reč, nisam ni mogao dokazati onako svoje poglede kao što to hoće Šobajić. Nedostajalo je, ipak, nešto za tvrđenje da je od katuna — prvobitno niže rodovske organizacije nego što je kasnije pleme[86]) — postalo pleme ujedinjavanjem katuna i stratifikacijom i mešanjem vlaško-katunske i seosko-župske organizacije. Krajnji članovi toga procesa dali su se potvrditi dokumentima već ranije, pa se moglo naslutiti i o procesu postanka plemena iz izvesnih oskudnih podataka, ali su nedostajali jasni i direktni podaci iz dokumenata koji bi u dokazivanju bili karika u lancu, pa da teza ne ostane »samo jedna zamisao«. Jasno je da je ovaj dokumenat baš jedna od tih karika. U tome je vrednost ovog dokumenta za pitanje postanka plemena.

Svi etnografi kod nas, pa i Šobajić, citiraju ispitivanja i tvrdnje J. Erdeljanovića kad se bore protiv shvatanja da su se plemena razvila od katuna. Da vidimo kako Erdeljanović izlazi na kraj sa faktom da se imena kasnijih plemena ranije spominju kao katuni ili kao vlasi.[87]) Erdeljanović pretpostavlja da Dubrovčani, Kotorani i drugi iz primorskih gradova nisu znali za pojam plemena, pa da su ih »od nevolje zvali selima ili katunima«.[88]) Koliko je to lako, ali i pogrešno prelaženje preko fakta da se imena kasnijih plemena sretaju u dokumentima ranije kao katuni! Jer se ne može nikako izjednačiti to što ih oni zovu selima sa onim što ih zovu katunima. Prirodno je da su Dubrovčani i drugi nazivali katune selima, baš kao što je prirodno što turski pisari u ovom dokumentu brkaju pojam katuna i sela. Ali nije nikako prirodno da oni, jedni i drugi, plemena nazivaju katunima! Prvo, otkud da Dubrovčani i Kotorani baš izmisle za plemena ime katuni? Gde su to u svojoj organizaciji ili tuđoj koja je s njima bila u neposrednoj vezi našli taj izraz, ako nisu čuli od samih članova katuna, a ovi su valjda znali kako se zove organizacija u kojoj žive. Drugo, Dubrovčani i drugi nisu samo zapisali imena kasnijih plemena kao katune nego ih nazivaju i vlasima. Pa zna se da su tada vlasi bili organizovani u katune, a može se donekle iz izvora saznati šta je bio katun u to vreme, kako na terenu gde se javljaju kasnije plemena tako i izvan njega! Treće i najteže je svakako to što se u srpski pisanim dokumentima pominju kasnija plemena kao vlasi, a jedan crno-

[86]) Sobajić je i tu loše razumeo moj tekst. On misli da ja govorim u svojoj raspravi da je rodovska organizacija stočara-vlaha bila niža nego rodovska organizacija zemljoradnika (str. 597 Šobajićeve kritike), a ja stvarno govorim o katunu, nižoj rodovskoj organizaciji nego što je pleme.

[87]) Mnoga od crnogorskih i hercegovačkih plemena tako su spomenuta, a vlasima (eflakan) njih zovu i najstariji turski spomenici. S druge strane, ima imena izvesnih arbanaških katuna koji se javljaju kasnije kao plemena ne samo kod Arbanasa nego i kod nas (Kuči, Malonšići itd.).

[88]) »Ovi spomeni jasno pokazuju da se ime Čeklići odnosi na neku celinu, koju izvori shvataju ili po nevolji obeležavaju kao »selo« ili kao »katun«, a da je to u stvari bilo pleme Čeklići« — veli J. Erdeljanović (Stara Crna Gora, 485).

gorski dokumenat, povelja Đurđa Crnojevića od 29 decembra 1494, spominje katune koji se zovu Lješnjani, Kalođorđevići, Pješivci, Malonšići, Đeđeza, Komani, Goljemadi i Krusa.[89]) Kako imamo potvrde da su neki od tih katuna već krajem XV veka razvijeni u »plemena« (tačnije: u teritorijalne organizacije slične plemenima), ovo sigurno govori za to da se u to vreme još javljala stara terminologija.

Operišući najstarijim podacima o imenima kasnijih plemena, koji se tada ne spominju kao plemena nego kao katuni ili vlasi, Erdeljanović izvodi zaključak »da je plemenski život u dinarskih Srba veoma star, da je uopšte produženje još starog srpskog plemenskog života pre nemanićske države.«[90]) On je mogao izvesti takav zaključak samo pod pretpostavkom da se plemena u dokumentima pre XV veka »od nevolje« nazivaju katunima, a da su to imena plemena koja i pre XV veka postoje sa svim plemenskim odlikama.

Erdeljanović, dalje, pretpostavlja kod izvesnih plemena plemenske karakteristike u ranije vreme koje on nije našao na terenu

---

[89]) U povelji Đurđa Crnojevića od 29 decembra 1494 se određuje 24 »властель вколнїехъ катунахъ«, pa se kasnije nabrajaju imena tih »властель« sa imenima katuna. — J. Tomić, Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore, Spomenik LXVII, 20. — Pošto je kod nas običaj da se sadašnji oblici (odnosno poznati oblici iz XIX veka) protežu na najstarije doba, da se prilazi izvesnim ustanovama neistoriski, moram naglasiti da ovde izraz katuni ne može da se uzme u sadašnjem smislu, jer se zna iz drugih povelja Crnojevića i kasnijeg vremena koga su pretstavljali ti porotnici (vlastela).

[90]) Erdeljanović, Neke crte u formiranju plemena kod dinarskih Srba, — Glasnik Geogr. dr. V, 73. — Erdeljanović je u mnogim svojim radovima to tvrdio (u svome delu »Postanak plemena Pipera«, 472—474 gotovo potpuno isto govori i navodi iste argumente). — Erdeljanović na citiranom mestu, pored najstarijih imena katuna ili vlaha iz XIII i XIV veka koja će kasnije biti imena plemena, navodi još »prirodu zemljišta« koja je pogodovala čuvanju »starijih socijalnih forama«, što je istina, pa zato i ja ističem da su se tu očuvali katuni — rodovske organizacije vlaških i arbanaških stočara i da su se u tim krajevima u župskoj organizaciji očuvali više stariji oblici nego u drugim krajevima. Ali to ne pretstavlja nikakav dokaz da se kod teritorijalno-župske organizacije za vreme nemanjićke države očuvala slovenska plemenska organizacija. Erdeljanović dalje navodi da su se pojam i reč »pleme« i stare ustanove (vojvoda, plemenska skupština, plemenska zajednica ili komun itd.) tako ukorenile da je to dokaz da ih je neprekidno bilo. Što se tiče reči pleme, ona se upotrebljava i za porodicu i za narode u našim starim izvorima, a ta se reč upotrebljava i za bratstvo u Crnoj Gori, Hercegovini i Boki Kotorskoj. Dakle, u narodu baš ne živi tako jasan pojam plemena. Što se tiče komuna, on sigurno nije stara slovenska reč, a kao ustanova se nije očuvala samo kod nas u feudalizmu. Vojvode su valjda postojale i u feudalizmu! Ostale odlike vojne demokratije mogle su se razviti i kasnije. Treba onima koji tvrde da su plemena imala u XIV veku svoju teritoriju i plemenske komune (i to sve u uslovima unutarnje vojne demokratije u okvirima feudalne države) postaviti pitanje da li su prazne reči Dečanske povelje i Dušanova zakonika iz kojih se vidi da su planinski pašnjaci bili svojina vladara ili manastira i da drugi, bio vlastelin, vlah ili Arbanas, ne može imati u planinama baštine. Katuni — male rodovske jedinice — u takvim uslovima su mogli postojati, ali plemena — velike rodovske jedinice — mislim da nisu.

niti im je mogao naći traga.[91]) On polazi od šematskog stanovišta (inače tačnog kao opšta pojava) da plemenske odlike postepeno izumiru. On se ne seća da postavi pitanje da li su se kod izvesnih plemena (naročito u Staroj Crnoj Gori) te karakteristike uopšte razvile, a donosi inače konkretni materijal iz kojeg se vidi vrlo pozno formiranje nekih plemena i dobijanje kod njih plemenskih karakteristika. Taj njegov postupak je u vezi sa njegovim shvatanjem da su ta plemena produženje starog praslovenskog plemenskog života.

Svakako je najčudnije ovo što ću reći. Jedno od plemena koje nije spomenuto u starijim dokumentima ni kao vlasi ni kao katuni jesu Bratonožići. Pa baš je Erdeljanović dokazao za Bratonožiće da su postali od »vlaškog bratstva«.[92]) U Erdeljanovićev tekst treba samo staviti mesto »vlaškog bratstva« reč katun, jer je katun baš rodovska organizacija vlaha, kao što treba izostaviti i to da su Bratonožići u vreme formiranja plemena bili etnički Vlasi,[93]) pa da se dobije racionalna slika veće rodovske skupine i da se razume postanak plemena Bratonožića. Kod Erdeljanovića ima i drugog konkretnog materijala u prilično velikoj količini koji bi ga morao nagnati da primi mišljenje da su se plemena naknadno razvila i da primi činjenicu da je katunska organizacija bila najvažniji fak-

[91]) »Inače danas u narodu nema nikakvih neposrednih i pouzdanih uspomena o tome, da li su stare Cuce imale kadgod u planinama, koje su u severnom delu njihove stare oblasti ili na njenim međama (Tisovac, Guka, Vrljerog, Čumojevica, Pusti Lisac i njegovi ogranci itd.), opšte plemenske komune« — veli Erdeljanović (Stara Crna Gora, 724). Nema o tome spomena ni u defterima iz 1521 i 1523 godine, najstarijim sasvim jasnim podacima o imovinskim odnosima kod Cuca. A u novoj, osvojenoj oblasti u XVIII veku ima jasnih podataka o plemenskim komunima (Isto, 725). Neke druge plemenske odlike Cuca Erdeljanović takođe ne nalazi, ali kaže da su ranije morale postojati (Isto, 726—7). Pored toga što konstatuje da su ostale u Cucama mnoge uspomene na vlahe (ime Cuce se u istoriskim dokumentima pre kraja XV veka ne spominje, pa nisu spomenuti ni kao katun ni kao vlasi), on tvrdi da je ime Cuce srpskog porekla, a kaže da su »prvi stalni naseljenici po današnjoj cuckoj oblasti bili Srbi«, i to »stari Srbi Zećani«. Po mome mišljenju, ovo je otsustvo bilo kakvog metoda. A da je takvo prilaženje pitanju moralo dati netačan rezultat, vidi se iz imena »mahala« Cuca iz 1523 godine: Kalođurđevići, Vojnići, Aladinevići, Milovići i Mijaminovići. — Uporedi sličan postupak Erdeljanovićev sa podacima o Čeklićima i nekim drugim plemenima.

[92]) J. Erdeljanović, Bratonožići, 487—9.

[93]) Erdeljanović govori da su Bratonožići spomenuti u ugovoru iz 1455 pod imenom Branovichi (Ljubić, Listine X, 68). Kako to Erdeljanović dokazuje, nije ni najmanje ubedljivo (uporedi: Bratonožići, 463). Najstariji siguran spomen o Bratonožićima Erdeljanović uzima kod Bolice. Sada znamo da su Bratonožići upisani u defter iz 1570 godine. Ali treba obratiti pažnju na to da u Skadarskom zemljišniku iz 1416 godine ima mnogo naseljenika iz zetskih katuna. Tako su u selu Capenico (Kupelnik) upisani Marco Bratonese i Marco Bratonesso (str. 6 pos. ot.). To je, mislim, prvi spomen Bratonožića, iako posredan. Od Bukumira (u oblasti sadašnjih Bratonožića) u raznim selima upisani su: Bogo Buchomire, Radomiri Bochomiri, Alessio Buchemir, Bores Bogomir, Giergii Buchamir. Mislim da ta imena pokazuju pre da nisu Bratonožići i Bukumiri tada etnički Vlasi (odnosno Arbanasi) nego da jesu. Uostalom, da su se i arbanaški katuni posrbljavali u oblasti gde su bili opkoljeni »vlaškim« (odnosno stočarskim srpskim) i srpskim (odnosno zemljoradničkim) življem pokazuje slučaj Malonšića i Goljemada-

tor pri oživljavanju patrijarhalnih oblika života, samo da nije pošao od krive pretpostavke koju nije ničim dokazao nego se zadovoljio svojom neopravdanom idejom da su Dubrovčani i drugi »od nevolje« ta plemena nazivali katunima.

Iako savremeni izvori pokazuju da su se plemena razvila od katuna, mada sam materijal koji je on prikupio na to ukazuje, Erdeljanović piše: »Negde je između srpskih i posrbljenih starosedelačkih bratstava nastalo šta više takvo zbližavanje da su se spojila u jednu plemensku celinu pod zajedničkim imenom. Primeri takvih plemenskih imena, kao što su Kuči, Mataguži, Mataruge, Bukumiri itd. (možda i Bratonožići, Sotonići, Paštrovići i dr.) pokazuju nam još, da je u nekim predelima tradicija o plemenskom životu starosedelaca bila toliko jaka da su Srbi, koji su na njihovoj teritoriji razvili svoje pleme, nasledili i plemensko ime, sa njime i staru plemensku teritoriju.« On je samo zaboravio da kaže da se i dobar deo kasnijih plemena sa srpskim i sumnjivim srpskim imenima spominju ranije kao vlasi i katuni. A bilo je potrebno da objasni otkud da se Kuči ne nazovu Gorani, kad su Srbi u toj oblasti imali Gorsku župu kao svoju teritorijalnu organizaciju, (a ja bih još dodao otkud nestade Luška župa[94]), ako su Srbi (kod mene = zemljoradnici[95]) a ne Vlasi i donekle Arbanasi (kod mene vlasi = stočari[96]) bili glavni faktor pri održavanju (kod mene, oživljavanju) patrijarhalnih oblika života u našim zemljama!

Erdeljanović, dalje, nastavlja: »Uopšte je glavno zadobijanje i omeđavanje plemenskih teritorija moralo biti već u ovim prvim vekovima izvršeno.« Ako su odmah prilikom naseljavanja Slovena na Balkan ili pre nemanjićkog perioda obrazovana plemena i njihova teritorija, kako to da su Vlasi posrbljeni, a još više se čovek mora zapitati kako se to slaže sa Erdeljanovićevim tvrdnjama o postanku plemena Kuča, koji su na ovom mestu prvi citirani. U svome radu o Kučima Erdeljanović konstatuje da je današnja kučka oblast, bar njen jugozapadni deo, u XII i XIII veku bio Gorska župa koja je naseljena Srbima, a u Površju da su bili vlasi. Dalje on konstatuje da su početkom XIV veka izvesne sadašnje kučke planine pripadale Dinošima, pa na kraju pravilno zaključuje da u to vreme u današnjoj kučkoj oblasti nije bilo »nekog

---

[94]) U nazivu Lužani i Luška župa vidi se sva razlika između te župsko-teritorijalne organizacije i patronimičnih i stranih imena kasnijih plemena, što ukazuje na poreklo iz drukčje organizacije. Isto tako i Gorska, Komska i druge župe koje imaju jasno teritorijalno-geografska imena.

[95]) Kad upotrebljavam izraz zemljoradnici, ne mislim samo na stanovništvo koje se bavilo isključivo zemljoradnjom nego pod tim izrazom mislim na stanovnike župa, a to je organizacija — kao što se zna — izrazito slovenskog porekla, a Sloveni su na Balkan došli kao zemljoradnici.

[96]) Zbog toga što razlikujem način stočarske privrede kod vlaških i arbanaških katuna u našem srednjem veku od načina stočarske privrede izvan njihove organizacije (vidi: Taranovski, Istorija srpskog prava, 75), upotrebljavam uvek izraz vlasi-stočari. Šobajić ne razume u kom smislu upotrebljavam izraze vlasi-stočari i zemljoradnici (možda bi zbilja bolji i precizniji izraz bio župljani, iako i taj izraz ima svojih mana zbog sadašnjeg značenja reči župa i župljani).

jakog plemena«.[97]) Kao što se vidi, u ovom slučaju Erdeljanović jedno kaže o Kučima kad govori uopšte o postanku naših plemena, a drugo kad govori o konkretnom razvitku plemena Kuča. Inače kod Erdeljanovića ta pretpostavka da se u Crnoj Gori, Brdima, Boki Kotorskoj i Hercegovini očuvala prastara slovenska plemenska organizacija služi kao metodsko polazište i on tome podvrgava fakta i nateže ih na taj kalup. To je naročito karakteristično za njegovo delo o Staroj Crnoj Gori, na koje se Šobajić naročito pozvao.

Spomenuo sam samo one krupne metodske pogreške kod Erdeljanovića koje se tiču neposredno pitanja o postanku plemena. Ali kod Erdeljanovića ima neverovatno mnogo metodskih pogrešaka.[98]) Ukazivanjem na ta Erdeljanovićeva metodska zastranjivanja ne želim da umanjim njegov doprinos u ispitivanju postanka plemena, a naročito ne njegov vrlo vredni skupljački rad. Ali je potrebno neke njegove tvrdnje i zaključke podvrći kritici i svesti ih na pravu meru.

Sličnih metodskih zastranjivanja (većinom izrazitijih) ima kod svih naših »ispitivača plemena« — kako ih zove Šobajić. Ima ih i kod Šobajića, koji je, pored Erdeljanovića (a u izvesnoj meri i više nego Erdeljanović), vodio računa o savremenim istoriskim izvorima. On odbacuje, naprimer, predanje da su Ilija, vojvoda Grblja, i njegov sin Nikša poreklom Nemanjići, ali uzima da je tačno da su se preci Nikšića doselili iz Boke, i to, po njemu, pre Nemanjinog vremena. U tome ga utvrđuje to što se jedan kraj u Zeti krajem XIV veka naziva Nikšići.[99]) Međutim, Nikšići u Zeti (Nichsich de Zenta) su u to vreme kod Podgorice, a verovatno se radi o sadašnjim Nikčima u Klimentima.[100]) Ama neće biti da su »vlasi Nikšići« iz Grblja, a još će manje biti tačno da su dobili ime od »nekog vlastelina«. Ako su se oni odnekud doselili, onda je to iz okoline Podgorice. Objašnjenje zašto je predanje stavilo Nikšu, pretka Nikšića, u vreme građenja Moračkog manastira kod Šobajića je prava vratolomija.[101]) Kod Šobjića se može naći tuitamo još takvih zastranjivanja, karakterističnih za metod »ispitivača

[97]) Erdeljanović, Kuči, 57—9, 71—2. — To se slaže sa podacima iz savremenih izvora. Kuči se spominju u Dečanskoj povelji (1330) u katunu Lješa Tuza zajedno sa Bušatima, a iz spiska zetskih »plemena« iz 1455 nikako se ne može zaključiti da se oni nalaze na većem delu svoje sadašnje teritorije, jer su Cupusse (Kupusci) i Radotiesi (Raćesi?) još izvan Kuča (Predgovor Lj. Kovačevića u knjizi Marka Miljanova »Pleme Kuči«, str. XLVII). Erdeljanović s pravom sumnja da su Kuči u to vreme pleme (on veli »pleme ili jako bratstvo« — str. 59).

[98]) Primera radi, navodim da Erdeljanović na osnovu neverovatno formalističke interpretacije M. Bolice tvrdi da Crna Gora u XVI veku nije bila podeljena na nahije. Isto tako tvrdi, s pozivom na Bolicu, da mesto Rijeka nije postojalo u vreme Crnojevića (o tome opširnije u mojoj raspravi o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVIII veku). Itd.

[99]) Vidi: Šobajić, Nikšić — Onogošt, 31.

[100]) U popisu zetskih »plemena« iz 1455 (Ljubić, Listine X, 68) nalaze se Nikšići tako upisani da se može samo misliti na pretke Nikča u Klimentima. — Uostalom, u dokumentu koji navodi Šobajić (po Erdeljanovićevom ispisu) jasno je da se radi o Nikšićima kod Podgorice. — Šobajić je očigledno previdio popis iz 1455 godine.

[101]) O svemu tome vidi: Nikšić — Onogošt, 31—44.

plemena«, iako nesravnjeno manje nego kod ijednog od njih, pa čak i kod Erdeljanovića.

Dovoljno je još ukazati na to da Šobajić Jirečekovu tvrdnju, osnovanu na istoriskim izvorima, o postanku plemena iz katuna pobija tim što kaže da bi se ime »stočarskog sela«,[102]) odnosno katuna, očuvalo do naših dana u imenu jednog sela unutar plemena, kad bi bilo istina da su se plemena razvila od katuna.[103]) Kolike nivnosti i otsustva metoda! Jer se, prvo, može sa sigurnošću utvrditi (a to su utvrdili i neki etnografi) da su se prvobitna imena malih jedinica, dajući u razvitku plemena ime čitavom plemenu, izgubila i nisu očuvala kao imena tih manjih jedinica, i drugo, katuni nisu bili sela (u pravom teritorijalnom smislu) nego rodovske organizacije (iako su se, umesto u pleme, mogli razviti u sela, i neki katuni su već postali sela ranije nego što je počeo proces razvitka plemena).

Da spomenemo neke podatke o Malonšićima, i to da je i Šobajić primao ponekad u konkretnom ispitivanju mišljenje da su se plemena razvila od katuna. Golubovići su u povelji Đurđa Crnojevića od 14 decembra 1494 spomenuti tako kao da pripadaju bratstvu i plemenu Malonšića.[104]) Iz tog bi se moglo zaključiti da je jedno »bratstvo« dalo ime celom plemenu. A to je očigledno bio katun, jer se još u to vreme Malonšići spominju kao katun.[105]) U

[102]) Istina Jireček, po Novakoviću, upotrebljava taj izraz za katune, ali to nije sasvim tačan i precizan izraz.

[103]) Glasnik Etnogr. inst. I, 1—2, 271. — Vrhunac takvog postupka kod Šobajića pretstavlja rečenica: »Ali kako na teritoriji ovih plemena nema sela sa plemenskim imenom »Drobnjaci« i »Banjani«, imamo smatrati da takvi katuni n i s u u o p š t e p o s t o j a l i, nego da su se ova plemena, kao i njihova imena, stvarali n a n e k i d r u g i n a č i n« (kursiv je moj). — Šobajić uzima još neke argumente. On ističe da se na terenu gde se spominju plemena spominju samo imena katuna koji se kasnije nazivaju plemenima a da drugih katuna nema. Nije jasno na osnovu čega Šobajić to tvrdi. Izgleda da on misli da su ti planinski krajevi u XIII i XIV veku bili tako gusto naseljeni kao što su sada ili u XVI veku. Međutim, to neće biti tačno. Moramo uzeti u obzir da nisu bili ni jednaki privredno-geografski uslovi, jer nije bio jednak ni odnos planina i dolina, kad su postojale šume u tim krajevima u znatno većoj meri nego što postoje danas i što su postojale kad je preovladala stočarska privreda i umnožilo se stanovništvo u XV i XVI veku.

[104]) J. Tomić, Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore. Spomenik XLVII, 14—15. — U tom dokumentu stoji »bratstvo naše Malonši« (izdavač je dodao ći), a kasnije se spominje »pleme Malonšići«. Ako reč pleme ovde znači bratstvo, jer postoji takva mogućnost, onda izlazi na isto. — Šobajić je, upotrebivši taj dokumenat, rekao bratstvo Golubovići od plemena Malonšići (Pješivci i Bjelopavlići — Naselja XV, 206). Mislim da se ne može izaći na kraj iz tog spominjanja bratstva Malonši i plemena Malonšići u tom dokumentu na sličan način kao što je to uradio Šobajić. Istina, sa ovim dokumentom je teško operisati, jer je kasniji prepis (to vredi i za ostale slične dokumente iz vremena Crnojevića), ali ako je nešto kasnije uneto, odnosno promenjeno, tada će pre biti »pleme Malonšići« nego »bratstvo Malonši«. Još bih naglasio uzgred da se Golubovići spominju u popisu iz 1455 kao posebna skupina (dakle i Malonšići nemaju tada sve svoje kasnije delove).

[105]) God. 1460: ...»le qual compagnie et cathoni sono tuti Malonxich et Plessivaz et Bielopaulovich et Luxani.« Ako se uzme kao sigurno da su Malonšići tada već veća teritorijalna zajednica (zbog reči compagnie i tuti), jasno je da se oni moraju deliti na katune, kao što to Jireček tumači. Spomenuo sam da se Malonšići još 1494 spominju kao katun (ali povelja iz 1492 dokazuje da su već teritorijalna zajednica).

defterima iz 1521 i 1523 godine nema »mahale« (bratstva) Malonšića nego je pod tim imenom navedena samo veća celina. Ali osim te veće celine, koju bi etnografi s pravom nazvali »stari Malonšići«, da su mogli tada ispitivati pleme Malonšića, u nahiju Malonšići su upisani još Zagreda, Kalođorđevići i još jedno »selo« čije ime nisam mogao pročitati.[106]) Šobajić piše da se pleme Malonšići razvilo od katuna Malenzi, a to je ime našao u brežuljku Malenza u Donjem Zagarču.[107]) Postoji i sada »selo« Malenza u Donjem Zagarču, tačno kazano u Jednošima, koji se u defterima iz 1521 i 1523 godine spominju kao »mahala« Malonšića. Malenza se uopšte ne spominje u defterima nigde ni kao »selo« ni kao »mahala« niti ikako drukčije u oblasti Malonšića. Možda Šobajić prima da se pleme razvilo od katuna, kad je u pitanju arbanaški katun, a ne prima kad je u pitanju vlaški!

Te podatke ne možemo da ne uporedimo sa Kučima. U Dečanskoj povelji Kuči su spomenuti u katunu Lješa Tuza, pored Bušata (koji su u popisu iz 1497 upisani kao katun u Piperima) i Mataguža. Taj katun Arbanasa prebiva oko 1330 godine u planinama poseda manastira Dečana.[108]) U drugoj Dečanskoj povelji taj katun se nalazi upisan posle sela Kuševa u Zeti.[108a]) Godine 1416 ima puno Kuča naseljenih u skadarskoj oblasti, pa čak i jedno selo nosi ime Kuči, ali nema samo njih u toj oblasti nego i čitav niz drugih za koje se, ovako ili onako, može dokazati da imaju veze sa zetskim katunima (Tuzi, Bušati, Bitidosi itd., pa je čak i jedna kuća upisana kao Piperi).[109]) Očigledno je ta oblast istočne obale Skadarskog Jezera i zetskih župa postala oblast u koju su se spuštali ti katuni. Oni su obrazovali male zajednice severno u Zeti u poretku od jugozapada na severoistok: Mataguži—Tuzi—Kuči—Bušati, a južno na istočnoj obali Skadarskog Jezera sela Tuzi i Kuči.[110]) Kuči se 1455 godine spominju kao samostalna jedinica,[111]) ali Erdeljanović ima pravo kad iskazuje sumnju da su oni u to vreme već formirano pleme (on veli »pleme ili veliko bratstvo«).[112]) Godine 1485 postoji već obrazovana

[106]) Vidi: Prilozi za or. fil. III—IV, 356—8 i 382—3.

[107]) P. Šobajić, Pješivci i Bjelopavlići, 207.

[108]) Dečanska povelja, 55 (Glasnik Srp. uč. dr. drugo od. XII). — Rad. Ivanović (Ist. čas. III, 262) kaže za ovaj katun da »se nalazio u niziji (?!) u Dukađinu, u okolini današnjeg sela Greve, koje je i po Hrisovulji bilo naseljeno Arbanasima.« Na osnovu čega se to tvrdi, meni nije jasno.

[108a]) Dečanska povelja 120—121 — Selo Kuševa se graniči sa međom Kupelnika.

[109]) S. Ljubić, Skadarski zemljišnik iz 1416 godine. To se vidi u mnogim mestima, ali nisu svi naseljenici podjednako naseljeni u skadarskom kraju. Najviše ima Tuza, Kuča i Bušata. Inače tu ima naseljenika i bez veze sa gore spomenutim katunima pored starijeg stanovništva.

[110]) O poreklu Kuča vidi predgovor Lj. Kovačevića u knjizi M. Miljanova o Kučima (str. LXV). O Tuzima i Kučima vidi Jireček. Istorija Srba² II, 48. — Izgleda da Jireček misli da se Tuzi i Kuči i 1330 godine nalaze u oblasti Podgorice a oni se prema povelji nalaze nešto južnije. Inače je Jičerek pomešao Donje Tuze sa Gornjim Tuzima kada govori o zemljišniku iz 1416 godine. O Tuzima vidi još i Šuflay, Srbi i Arbanasi, 60—1.

[111]) S. Ljubić, Listine X, 68.

[112]) Erdeljanović, Kuči, 59.

sadašnja osnovna teritorija Kuča. Sve te podatke bismo morali po Šobajiću odbaciti, jer u oblasti Kuča nema sela koje se naziva Kučima. Ako bismo tako postupili, ne bi bio jasan ni postanak Bratonožića, koji se spominju prvi put, iako posredno, 1416 godine u skadarskoj okolini kao naseljenici u selu Kupelniku (Copenico).[113])

Izgleda da Šobajić nije razumeo osnovnu stvar u mome izlaganju, da nije razumeo da je katun bio prvobitno rodovska organizacija, ili da je u najgorem slučaju u vreme razvitka plemena (tačno rečeno, teritorijalnih zajednica koje se kasnije razvijaju u plemena) bio bivša izrazita rodovska organizacija koja je očuvala mnoge svoje ranije karakteristike. Takođe on nije shvatio od kolike je važnosti ispitivanje postanka knežina za rešenje pitanja o postanku plemena. Treba priznati da iz mojih nekoliko rečenica u radu o knezovima, koje su kazane previše koncizno, Šobajiću nije bilo ni lako da to razume.

Da bismo što bolje odgovorili na pitanje šta znače ovi podaci u ovom popisu Hota, Kuča, Pipera i Klimenata za pitanje o kojem govorimo, potrebno je objaviti podatke o njima iz drugih deftera. Kao što sam rekao, nisam snimio deftere br. 17 i 26. Ali ću zato ovde objaviti podatke o Hotima, Kučima, Piperima i Bjelopavlićima iz drugog deftera u rukopisu br. 26 m., tojest deftera od 895 (1485). godine.

## PODACI O KUČIMA, BJELOPAVLIĆIMA, HOTIMA I PIPERIMA IZ DEFTERA IZ 1485 GODINE

ناحیه جبل قوچه

تابع قضاء پودغوریچه — خاصهاء میر لوآ

قریه پانته لش[114] تابع او

خانه ۱۱۰ حاصل ۵۵۰۰

قریه بروکنه تابع قوجا

خانه ۱۲ حاصل ۶۰۰

قریه بارذانی تابع او

خانه ۲۵ حاصل ۱۴۰۰

قریه رادونه[115]

مسلم ۵ خانه ۵۵ حاصل ۲۷۵۰

---

[113]) Vidi prim. 93.

[114]) Moglo bi se čitati پانته لش. Vidi prim. 34. — Mislim da to imegovori za to da je to selo upravo katun ili tek nastalo od katuna.

[115]) U deft. iz 1497 رادون.

قریه بانقك[116] تابع او
خانه ۱۱ حاصل ۵۵۰

قریه .....[117] تابع او
خانه ۲٤ حاصل ۱۲۰۰

بوندوس (بوتدوس?)[118] تابع او
خانه ۱۱ حاصل ۵۵۰

قریه لازرجی
خانه ۵ حاصل ۲۵۰

یکون ۱۲۸۰۰

## ناحیه بلوپاولیك

تابع قضاء پودغوریچه — خاصهاء میر لوآ

قریه مارتنیك[119] تابع او
خانه ۳۵ حاصل ۱۷۵۰

قریه ویدوویك[110]
خانه ۹۵ حاصل ٤۷۵۰

قریه اورازنه غرنجی[120]
خانه ۲۹ حاصل ۱٤۵۰

یکون ۷۹۵۰

## ناحیه جبل خوت

خاصهاء میر لوآ

قریه ککی[121] تابع او
خانه ۲۰ حاصل ۱۰۰۰

قریه تهمیر
خانه ۲ حاصل ۱۰۰۰

قریه میخالنه[122]
خانه ۲۰ حاصل ۱۰۰۰

قریه پوبرهژان[123] تابع او
خانه ۲۰ حاصل ۱۰۰۰

---

[116]) U deft. iz 1497 بانکك, a u deft. iz 1570 isto kao gore.

[117]) Nisam u stanju da sa sigurnošću pročitam. Kao da je لسنای (samo sa jednom dijakr. tačkom). Prvo slovo bi moglo biti ا, اسنای ili استای.

[118]) Vidi prim. 11 i 35.

[119]) Bez dijakr. tačaka.

[120]) Vrlo jasno napisano.

[121]) U deft. iz 1497 کاکی. Vidi prim. 31.

[122]) U popisu iz 1497 میخال یانی. Vidi prim. 27.

[123]) Ovde bez dijakr. tačaka. Vidi prim. 28.

قریه بوژان[124]
خانه ۲۱ حاصل ۱۰۵۰

قریه اوپلانه[125] کاوب یازلدیلر
خانه ۸ حاصل ٤۰۰

قریه اسوس[126] تابع مذکور

قریه وداغی[127]
خانه ٤ حاصل ۲۰۰

کاوب یازلدیلر
خانه ۱ حاصل ۵۰

قریه اشپینه تابع او خالی
خاصه باغ ۱ حاصل ۱۰۰۰

قریه لوبیچه[128] تابع مذکور
خانه ۱۵ حاصل ۷۵۰

یکون ٦٤۰۰

## ناحیه پیرلر

تابع قضاء دپه‌دوکن — خاصهاء میر لوآ

قریه لوتوه
خانه ۲٤ حاصل ۱۲۰۰

قریه برستچه[129] نام دیکر . . . ( ارسحه)[130]
خانه ۲۰ حاصل ۱۰۰۰

قریه لوشقه ژوپه خالی و خراب

قریه دوبرویده و دوبرویده‌ویك[131]
خانه ۱۵ حاصل ۷۵۰

قریه بلیزنو تابع او
خانه ۱۰ حاصل ۵۰۰

قریه میشوقه[132] تابع او
خانه ۷ حاصل ۳۵۰

قریه استنه تابع او
خانه ۸ حاصل ٤۰۰

قریه زاواله تابع او
خانه ۱٦ حاصل ۸۰۰

---

[124]) Bez dijakr. tačaka na ژ. Vidi prim. 29.
[125]) Jasno napisano.
[126]) Bez dijakr. tačaka.
[127]) Zbog oskudnih tačaka ne može se tačno pročitati.
[128]) Bez dijakr. tačaka. U popisu iz 1497 لوبچسه. Vidi prim. 30.
[129]) Bez dijakr. tačaka, ali je 1497 jasno napisano sa tačkama.
[130]) Bez tačaka; nemoguće je utvrditi.
[131]) Sa oskudnim tačkama, ali se može lako pročitati.
[132]) Pisano مسوقه (sa oskudnim tačkama). Vidi prim. 161.

قریه خراسنیچه تابع او

خانه ۸ حاصل ٤۰۰

قریه پوتعرش تابع او

خانه ۱۱ حاصل ۵۵۰

تریه موراچیچه خالی و خراب

قریه ریچیچه(?)[133] مع قریه دوغه

خانه ۱۵ حاصل ۷۵۰

قریه بوغا(?)[134] تابع او

خانه ۲ حاصل ۱۰۰

قریه بوشات

خانه ۵ حاصل ۲۵۰

قریه غوستك[135] نام دیکر برستچه[136] مع

قریه مرقه و ....[137]

خانه ۳۳ حاصل ۱٦۵۰

قریه کلوپود[138]

خانه ۱ حاصل ۵۰

قریه .....[139]

خانه ۸ حاصل ٤۰۰

قریه روغامه

خانه ۱۱ حاصل ۵۵۰

قریه کلوپودویك[140]

خانه ۲ حاصل ۱۰۰

قریه بوله سستره[141]

خانه ۷ حاصل ۳۵۰

قریه .....[142]

خانه ۲۳ حاصل ۱۱۵۰

یکون ۸۳۰۰

---

[133]) Bez dijakr. tačaka i nejasno napisano. Ovo čitanje je prilično nesigurno, ali se pozivam na defter iz 1497, gde je jasnije napisano, iako i tamo ne sasvim jasno.

[134]) Pisano بوغا.

[135]) Možda غوسنك ili غوشتك.

[136]) Bez dijakr. tačaka.

[137]) Nečitljivo.

[138]) Jasno napisano.

[139]) Ne mogu pročitati.

[140]) Jasno napisano.

[141]) Bez dijakr. tačaka, ali inače jasno.

[142]) Iako sa tačkama, nije jasno kako treba čitati. Nisam mogao naći sličan loklitet ni u Piperima ni u Bratonožićima, niti u blizini. Napisano kao بوسنقو، بوستقو ili nešto slično. Ne bih smeo čitati Boško (بوشقو) što bi potsećalo na Boškoviće.

## PREVOD

### *Nahija Rmdu Kuča*

pripada kadiluku Podgorica — hasovi mirilive (sandžak-bega):

selo Panta Lješ[143]) — pripada istoj (nahiji) —

kuća 110 — prihod 5.500;

selo Barzanji (Bardhanji)[145]) — pripada istoj (nahiji) —

kuća 25 — prihod 1.400;

selo Bankać(i)[147]) — pripada istoj (nahiji) —

kuća 11 — prihod 550;

selo Butidos(i)[149]) — pripada istoj (nahiji) —

kuća 11 — prihod 550;

selo Brođine[144]) — pripada Kučima —

kuća 12 — prihod 600;

selo Radunje[146])

muselema 5, kuća 55 — prihod 2.750;

selo .....[148]) — pripada istoj (nahiji) —

kuća 24 — prihod 1.200;

selo Lazorci —

kuća 5 — prihod 250.

Suma 12.800 (akči).

### *Nahija Bjelopavlići*

pripada kadiluku Podgorica — hasovi mirilive:

selo Martinić(i) — pripada istoj (nahiji) —

kuća 35 — prihod 1.750;

selo Vražnegrnci[151])

kuća 29 — prihod 1.450;

selo Vidović(i)[150])

kuća 95 — prihod 4.750;

Suma 7.950 (akči).

---

[143]) Moglo bi se pročitati i پانته لش Panina Leș, ali razlog što čitam kao gore jest u tome što je ovo očigledno ime nekog čoveka (kao, naprimer, katun Lješa Tuza), a postoji predanje o pretku Panti kod Mrnjavčića (vidi prim. 34). Jasno je da ovo nije sasvim sigurno.

[144]) Vidi prim. 41a).

[145]) Erdeljanović, Kuči, 83, 126. U tom selu treba da bude kuća 28.

[146]) Vidi prim. 41.

[147]) Vidi prim. 37.

[148]) Nisam u stanju tačno da pročitam.

[149]) Vidi prim. 35. Ovde su pisari napisali Butidosi (*u sa* و ), što jasno pokazuje da je tu ü, jer su raniji pisari napisali Bitidosi.

[150]) Ne postoji sada, a ni u popisu deftera iz 1570.

[151]) Tako je napisano. Svakako starije ime za Vražegrmce. God. 1570 Vražegrnci (ایورژه غرنچی).

*Nahija Brda Hoti*

hasovi mirilive:

selo K e ć i — pripada istoj (nahiji) — kuća 20 — prihod 1.000;

selo M i h a l i n e — kuća 20 — prihod 1.000;

selo B o ž a n i — kuća 21 — prihod 1.050;

selo .....[153]) — pripada spomenutoj (nahiji) — nisu došli i nisu upisani — kuća 1 — prihod 50;

selo Š p i n j a[155]) — pripada istoj (nahiji) — prazno — hasa vinograd 1 — prihod 1.000;

selo T i h o m i r — kuća 20 — prihod 1.000;

selo P o b r e ž a n i — pripada istoj (nahiji) — kuća 20 — prihod 1.000;

selo U p l a n j e[152]) — nisu došli i nisu upisani — kuća 8 — prihod 400;

selo .....[154]) — kuća 4 — prihod 200;

selo L j u b i c e[156]) — pripada spomenutoj (nahiji) — kuća 15 — prihod 750.

Suma 6.400 (akči).[156a])

*Nahija Piperi (Piperler)*

pripada kadiluku Depedukan — hasovi mirilive:

selo L u t o v a[157]) — kuća 24 — prihod 1.200;

selo L u š k a Ž u p a — prazno i razrušeno;

selo B l i z n o[160]) — pripada istoj (nahiji) — kuća 10 — prihod 500;

selo B r e s t i c a[158]) ili . . . — kuća 20 — prihod 1.000;

selo D o b r o v i d e i D o b r o v i d e v i ć(i)[159]) — kuća 15 — prihod 750;

selo M i š o k a[161]) — pripada istoj (nahiji) — kuća 7 — prihod 350;

---

[152]) Ne nalazim u Hotima lokalitet koji bi odgovarao ovom.

[153]) Kako nema dijakr. tačaka, ne mogu sa sigurnošću pročitati. Kao da je napisano I n o š. U popisu iz 1455 H i n o s i (Ljubić, Listine X, 68). Da nije pogrešno mesto Dinoši?

[154]) Takođe ne mogu pročitati (kao Vendagi ili Vidagi?).

[155]) I danas selo u Hotima.

[156]) Vidi prim. 30.

[156a]) Nije uračunat prihod od hasa vinograda i jedna kuća.

[157]) Sada selo i predeo u Bratonožićima.

[158]) Vidi prim. 50. Ovde ima još jednom upisano selo sa sličnim imenom.

[159]) Nema ga sada ni u Piperima ni u Bratonožićima.

[160]) Selo i predao u Piperima.

[161]) Deo Petrovića u Piperima (Erdeljanović, Postanak plemena Pipera, 265, 367).

ANU BiH АНУ БиХ

selo Stijena[162]) — pripada istoj (nahiji) —
kuća 8 — prihod 400;

selo Hrasnica[164]) — pripada istoj (nahiji) —
kuća 8 — prihod 400;

selo Moračice
prazno i razrušeno;

selo .... . (Boga?)[167])
— pripada istoj (nahiji) —
kuća 2 — prihod 100;

selo Gostić(i) (?) ili Brestica sa selom Mrke i .....[168])
kuća 33 — prihod 1.650;

selo .....[170])
kuća 8 — prihod 400;

selo Ćelopodević(i) (?)[169])
kuća 2 — prihod 100;

selo .....[172])
kuća 23 — prihod 1.150.

selo Zavala[163]) — pripada istoj (nahiji) —
kuća 16 — prihod 800;

selo Potkrš[165]) — pripada istoj (nahiji) —
kuća 11 — prihod 550;

selo Rječica(?)[166]) sa selom Duga —
kuća 15 — prihod 750;

selo Bušat(i) —
kuća 5 — prihod 250;

selo Ćelopod(?)[169]) —
kuća 1 — prihod 50;

selo Rogame[171]) —
kuća 11 — prihod 550;

selo Boljesestre
kuća 7 — prihod 350;

Suma 8.300 (akči).[172a])

U Carigradskom arhivu postoji jedan pozniji defter za Skadarski sandžak. To je defter br. 500 iz zbirke katastarskih deftera (Tahrir defterleri). Taj defter je pisan 1570 godine, iste godine kad i defter za Dukađinski sandžak (br. 499) u kome je popisana Crna Gora. Iz deftera br. 500 snimio sam popise Bjelopavlića, Pipera, Klimenata

[162]) Selo i predeo u Piperima.

[163]) Pisano tako da bi se čitalo Žavala.

[164]) Vidi prim. 47.

[165]) Sada selo u Bratonožićima. U popisu iz 1497 i 1570 ga nema.

[166]) Nije jasno napisano. Vidi prim. 51.

[167]) Ovo je pročitano kao najverovatnije. Nisam našao nešto slično ni u Piperima ni u Bratonožićima. Boga je inače deo plemena Klimenata (vidi Jovićević, Malesija).

[168]) Gostići sada ne postoje, ali je očigledno bilo to mesto u Piperima, jer stoji da se to selo zove i Brestica (čudnovato je što je Brestica već jednom upisana), a zajedno su upisane i Mrke. Četvrto ime nisam mogao pročitati.

[169]) Čeloped ne postoji sada, a isto tako ni Ćelopodevići. Može se čitati Ge(i)lopodevići, Đelopodevići itd.

[170]) Nisam u stanju da pročitam.

[171]) Sada selo u Piperima. Spominje se kao posebno u ugovoru iz 1455 (Ljubić, Listine X, 68). Interesantno je da se u popisima iz 1497 i 1570 ne spominje. Ovo nije usamljen slučaj da se lokaliteti koji su u ovom defteru upisani i koji sada postoje ne spominju u popisima od 1497 i 1570 godine. Isti je slučaj sa selom Boljesestre (u Bratonožićima).

i Kuča. Treba istaći da su Bjelopavlići i Kuči popisani po »selima« sa imenima svih domaćina kuća, a da Klimenti i Piperi nisu popisani sa svim domaćinima nego su samo upisana »sela«, čak i bez oznaka o broju kuća.

U tom defteru su Bjelopavlići upisani kao nahija koja pripada kadiluku Podgorica sa ovim selima (karye): Martinići (kuća 113 — prihod od ispendže i ušura 6.265 akči), Kalezići (kuća 30 — prihod 1.650), Pavkovići (kuća oko 77[173]) — prihod 4.505), Pažići (kuća 21 — prihod 1.155), Petrušini (kuća 85 — prihod 4.775) i Kolašini (kuća oko 20[173]) — prihod 1.165).[174]) Vražegrmci su takođe upisani kao nahija koja pripada Bjelopavlićima — sa ovim selima: Dobra Polja (kuća 35 — prihod 975), Vrela (kuća 77 — prihod 4.285), Vinići (kuća oko 20[175]) — prihod 935), Bare (kuća 13 — prihod 715), Marđenovići (?) (kuća 14 — prihod?),[175]) Vladovići (kuća 28 — prihod 1.540), Kupine (kuća 9 — prihod 495), Đinovići (kuća 9 — prihod 495), Gojsalići (kuća 7 — prihod 385), Borinji (?) (kuća 33 — prihod 1.815) i Hrsovići (kuća 15 — prihod 825).[176])

Za Pipere u tom defteru stoji da je raja odbila da se upiše i da im se broje kuće, ali su knezovi pristali da plate otsekom. Upisana su ova sela: Gojsalići (1.600 akči), Đurkovica (1.600 akči), Crnci (1.600 akči), Mrke (800 akči), Petrovići (1.200 akči), Nikolići (1.000 akči), Pavličići (1.200 akči), Lumovići (?) (prazno), Premilovići (prazno), Gostići (prazno) Daždomir (?) (prazno), Bratonožići (3.500 akči), Bukumiri (1.500 akči), Strčalići (prazno) i Rječica (2.000 akči).[177]) Ukupno je upisano za prihod od ispendže i ušura 16.000 akči, a za nijabet za Pipere, Bratonožiće i Rječicu još 2.000 akči. I Piperi su upisani kao nahija kadiluka Podgorica.

---

[172]) Nisam u stanju da pročitam.

[172a]) Netačno sabrano. Treba 11.300. Pogreška je nastala verovatno prilikom prepisivanja. ١١ je bilo verovatno upisano tako blizu da se prepisivačima učinilo kao ١.

[173]) Listovi deftera su pri dnu oštećeni, pa se izvesni podaci ne mogu sasvim tačno utvrditi.

[174]) Sve ovo su i sada dobro poznate oblasti i sela u Bjelopavlićima.

[175]) Listovi deftera su pri dnu oštećeni.

[176]) Dobra Polja, Vrela (Šobajić, Bjelopavlići i Pješivci, 163), Vinići, Bare (Bare Sumanovića), Kupine (Kupinovo), Borinji (Boronjina) i Hrsovići (Rsojevići — sada u Pavkovićima) su poznata sela i lokaliteti. Ostala su mi nepoznata.

[177]) Od toga je sumnjivo čitanje: Ljumovići (jer je vrlo nečitko napisano) i Daždomir (jer nema dijakr. tačaka; može biti i Dardomir) a, razume se, i Strčalići. Na Daždomir—Dardomir potseća zemljište Dromira (Erdeljanović, Postanak plemena Pipera, 357, 361, 399, 400). Postoji naselje i bratstvo Lumovići u Crncima, ali je u defteru vrlo nečitljivo napisano tako da je čitanje jako sumnjivo. Gojsalići su verovatno Gojislavovići (Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 428), a Đurkovica je sigurno Đurkovići. Crnci, Mrke, Petrovići i Nikolići danas postoje u Piperima, a Pavličići u Bratonožićima. Premilovići je jasno napisano. O Gostićima, Bukumirima i Strčalićima je nešto kazano ranije.

Za K l i m e n t e, koji su upisani kao derbendžije, stoji u defteru zapisano da plaćaju otsekom 2.000 akči ispendže sandžak-begu i 1.200 akči haraca. Kod njih su upisana samo dva sela S e l c e i Š p a j a (اشپا يه)[178]) sa jednom mezrom (nenaseljenim zemljištem). Nahija Klimenti pripada takođe kadiluku Podgorica.

K u č i su upisani kao nahija u kadiluku Podgorica. U Kučima su upisana ova sela: P e t r o v i ć i (kuća 25 — prihod od ispendže i ušura 2.406), P a v l o v i ć i (kuća 35 — prihod 3.410), L j e š o v i ć i (kuća 25 — prihod 2.400), L o p a r i (kuća ? — prihod 576), V j e d u š e (?) (kuća 14 — prihod 1.344), B a n k e ć i (kuća 27 — prihod 2.642), B a r d i ć i (?) (kuća 6 — prihod 576), R a d u n i (kuća 25 — prihod 2.400), L a z a r n i c a (L a z o r c i) (kuća 26 — prihod 2.546), K o ć i (prazno),[179]) V i s a l i ć i (prazno) i B r o đ i n e (kuća 25 — prihod 2.400).[180]) Osim toga je kod Kuča upisan nijabet u iznosu od 2.000 akči.

---

Razume se da ovi podaci pokazuju kakav je bio položaj tih plemena pod turskom vlašću krajem XV i u XVI veku, šta su oni plaćali i koliko su plaćali, kad su se i koliko su se Turcima pokoravali. Ali ću o tome govoriti kasnije.

Treba istaći da oba deftera, od popisa iz 1497 godine raniji defter iz 1485 i pozniji defter iz 1570 godine, spominju samo nahije i sela. Pisari crnogorskih deftera iz XVI veka takođe daju samo nahije, sela i mahale. Ne znam šta daju drugi defteri za Skadarski sandžak o ovim plemenima, ali od meni poznatih deftera za Skadarski sandžak nijedan nema spomena o katunima osim ovog popisa iz 1497 godine.

U popisu Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497 godine — kao što smo videli — ima vrlo interesantnih podataka koji govore o odnosu katunske i seoske organizacije u to vreme. Pre svega treba naglasiti da pisarima i tog popisa nije bilo jasno šta je katun, kao što uopšte ostalim popisivačima Skadarskog, Crnogorskog i Dukađinskog sandžaka nije bilo jasno s kakvom se organizacijom sretaju na tom terenu, pa su upisali u deftere po svojoj teritorijalnoj organizaciji nahije, sela i mahale tamo gde su postojala plemena i bratstva (odnosno u XV veku katuni). Da su pisari popisa plemena iz 1497 godine brkali katune i sela, to je očevidno. To je naročito jasno kod popisa Klimenata. Pisari su upisali u samom popisu Klimenata pet katuna, od toga jedan u jednom selu a četiri u drugom. Iako u popisu ima pet katuna u dva sela (karye), ipak su pisari ispod popisa u izlaganju zakonskih odredaba rekli da u Klimentima ima

---

[178]) Selce i sada postoji u Klimentima, a Špaja je jasno napisano.

[179]) Za Koće, koji se dele na Velike i Male Koće, stoji u ovom defteru da su napustili svoja mesta stanovanja i da stanuju u selu Lazorci (koje se zove u ovom defteru Lazarnica).

[180]) Izuzimajući Vjeduše (nema im danas spomena), Bardiće (da li dolazi od Bardanji?) i Visaliće (nema im danas spomena), ostala »sela« se spominju u popisu iz 1497 većinom kao katuni.

pet sela (karye). Takođe se vidi kod popisa Kuča da su pisari brkali katune i sela. U popisu Kuča ima upisanih devet katuna i dva sela, a dole piše da su to sve katuni. Ali pored svega toga je jasno da katuni nisu isto što i sela (karye), jer je očigledno da su to dve različite organizacije. Dovoljno je ukazati da su četiri katuna u Klimentima upisana u jednom selu, a da je jedan katun kod Pipera (Bukumiri) upisan u dva sela, ili na podatak da je u Klimentima katun Ličeni upisan u selu Selcite (Selce), a katuni Đonovići, Lješevići itd. u selu Čpaja (Špaja). U prvom slučaju katun ima arbanaško ime a selo srpsku osnovu, a u drugom slučaju je obratno, ukoliko se bar tiče oblika imena za katun. Tu se pisari nisu mogli zabuniti. Oni su očigledno naišli na teren gde su sela preslojena katunima i gde su sela »isečena« katunima, ukoliko se sela i katuni nisu poklopili. Štaviše, i u slučaju Bukumira, jedinom slučaju u ovom popisu gde je katun obuhvatio dva sela, u Strčalićima je upisan samo deo sela.

Stojan Novaković je zapazio da se vlasi u najstarijim našim dokumentima zovu po svojim ličnim imenima i imenima svojih starešina,[181]) a Jireček je istakao da su katuni ujedno rodovske organizacije, jer se to može zaključiti po njihovim patronimičnim imenima u pluralu.[182]) Mislim da se iz ovih podataka vidi da su katuni krajem XV veka upravo to što kaže Jireček. Ali se može naslutiti i to da su katuni ujedno stočarske privredne jedinice, jer u isto vreme, u drugoj polovini XV veka, kod naseljenih vlaha stočara u Srbiji katun je jedinica od 50 kuća (u Braničevskom subašiluku od 20 kuća), koja plaća kao celina izvesne dažbine sandžak-begu.[183]) Onde nije bilo uslova za održavanje izrazitog rodovskog karaktera katuna. Osim toga, delimično se iz popisa iz 1497 godine vidi da katunska organizacija nije iz istog kraja. To je naročito jasno u slučaju Klimenata kod sela Čpaja (Špaja).

Ali je svakako najvažnija i odlučujuća stvar kod tih podataka da se vidi stratifikacija katunske i seoske organizacije.

Podaci o Bjelopavlićima u vezi s pitanjem o kojem raspravljamo ovde ne kažu mnogo. O njihovoj vrednosti za druga pitanja govoriću kasnije. Ipak, treba naglasiti da 1485 godine Bjelopavlići nemaju još sastav koji je nama poznat, a da su 1570 godine uglavnom nama poznatog sastava.

Podaci kod Hota pokazuju da se njihova osnovna teritorija obrazovala u drugoj polovini XV veka. U ugovoru između pretstavnika Zete, odnosno Stevana Crnojevića, i Mletaka od 6 septembra 1455 neka sela koja su upisana u ovim defterima u nahiji Hoti, potpisana su u dokumentu posebno. U tom dokumentu su potpisani Hoti (Hoteni), Pobrežani (Pobresani), Tihomiri (Tigomiri), Kęći (Chenchi),

[181]) Novaković, Selo, 32.

[182]) Jireček, Wlachen und Maurowlachen etc. Zpravy Češkog naučnog dr. 1879, 114—5.

[183]) Vidi najstariji vlaški zakon iz 1467—8 god. — Istoriski glasnik 1951, br. 3—4, 97. U Braničevskom subašiluku je katun bio tada 20 kuća. U defteru br. 16 (iz sredine druge polovine XV veka) stoji u kanun-nami da je katun kod smederevskih vlaha 50 kuća. Kanun-name iz XVI veka takođe spominju katun od 50 kuća.

Ljubice (Lubizi) i Mihaljani (Machalani).[184]) Kao što se vidi, u popisu Hota iz 1497 godine nema spomena o katunima, a, razume se, nema ih ni u defteru iz 1485 godine. Nažalost, nisam snimio ni prepisao podatke o Hotima iz deftera od 1570 godine.

Kuči u popisu iz 1485 imaju 8 sela sa 253 kuće ukupno. U popisu iz 1497 godine u Kučima ima 9 katuna i dva sela. Od ranijih imena sela iz deftera od 1485 godine upisana su četiri u katune (računam pri tome i selo Panta Lješ u prvom i katun Lješovići u drugom defteru), a dva u sela. Popis iz 1497 ima pet novih katuna (Pavlovići, Petrovići, Lopari, Banjovići i Koći), koji nisu uvedeni u popis iz 1485 kao sela. Imena tih katuna su izrazito rodovska. Ali, osim toga, u popisu iz 1497 ima preko 150 kuća više. Postoje, po mom mišljenju, samo dve mogućnosti da se to objasni: ili su se neki novi katuni naselili u oblasti Kuča, ili je 1497 godine oblast Kuča postala veća nego 1485 godine. A najverovatnije je da je bilo i jednog i drugog, jer se u defteru iz 1485 sretaju jedna imena sela a u defteru iz 1570 druga imena. Ali je očigledno — u 1497 godini postoji jedan nešto ranije naseljeni sloj u Kučima. U defteru iz 1570 godine imena »sela« Kuča očigledno potiču većinom od katuna koji su upisani u popisu iz 1497 godine. U odnosu na popis Kuča u defteru iz 1485 godine imena »sela« Kuča u popisu iz 1570 imaju rodovski karakter. Mislim da se zaključak sam od sebe nameće. Ali zato ima u popisu iz 1570 godine tri »prazna sela« i smanjen je broj kuća prema popisu iz 1497 godine. Reći ću svoje mišljenje kasnije šta je uzrok tome smanjenju.

Kod Pipera su pisari uveli 1485 godine 21 selo, ne računajući dva napuštena i prazna. U defteru iz 1497 ima manje imena sela. U popisu Pipera iz te godine su neka sela podeljena u jedinice koje su manje od sela a koje se ne imenuju. To su sela Luška Župa, Drezga, Bjelice i Strčalići. Kako je u popisu katun Bukumiri upisan u već spomenutom selu Strčalići i u napuštenom selu Radušev Do, a kako je katun Bušati upisan takođe u selu Strčalići, mislim da je jasno da su one neimenovane jedinice takođe katuni. Ali treba još ukazati na to da se na kraju popisa katun Drenovica poklapa sa selom Drenovica. Iz toga bi se moglo zaključiti da se kod nekih, ako ne kod svih, sela koja nisu podeljena na jedinice mogao poklopiti katun sa selom, što ne znači da su ti eventualni katuni morali imati ista imena kao selo kao što je to slučaj kod Drenovice. Treba kod ovih podataka istaći još i to da spahiji Radulu pripada jedan katun u selu Drezgi, a da ostali katuni u istom selu pripadaju spahiji Božidaru. Tih neimenovanih jedinica sa katunima zajedno i selima koja su navedena bez jedinica jedva ima nešto više nego što je bilo sela u popisu iz 1485 godine, ali treba takođe ukazati na to da se broj kuća 1497 jako povećao prema 1485 godini (preko 280 kuća više). Broj sela je inače manji. Kako je selo Luška Župa 1485 godine prazno i napušteno, a imena sela u većem delu su 1497 druga nego 1485 godine, znači u najmanju ruku da su izvesni delovi Pipera 1497 manje naseljeni a drugi delovi više, pa da su drugi lokaliteti

[184]) Ljubić, Listine X, 68.

dobili u važnosti. Ako bih hteo na taj način da objasnim šta znači kad se selo Luška Župa spominje 1485 kao napušteno, a kad je 1497 godine naseljeno, i to »isečeno« katunima, ja bih rekao da su se preostaci Lužana, odnosno stanovnika Luške župe, prvo povukli pred turskim udarom, a da su se kasnije naselili katuni.[184a])

Nažalost, kod Pipera nije moguće dokraja uporediti podatke iz popisa od 1497 godine sa podacima iz deftera od 1570 godine, jer u popisu iz 1497 godine nema za većinu katuna navedenih imena, a u defteru iz 1570 godine sela u Piperima su navedena bez broja kuća. Istina, u defteru iz 1570 godine ima uvedena tri ranija sela: Mrke, Strčalići (ovo selo prazno) i Rječica, a svega jedan raniji katun (Bukumiri), ali se mislim ne može objasniti pojava novih, izrazito patronimičnih imena »sela« u defteru iz 1570 godine drukčije nego da su nastala iz katuna.

U popisu Pipera iz 1570 godine javljaju se Bratonožići kao jedno od »sela« Pipera, ali treba istaći da su oni kod upisanog nijabeta spomenuti posebno, što znači da su Bratonožići ipak posebna skupina. Bolica kasnije spominje Bratonožiće zajedno sa Kučima. Ali mislim da je jasno da ne bi Bratonožići bili upisani u Pipere da nisu u to vreme pripadali Piperima, makar i malo drukčije nego druga »sela«.

Ali je najvažnije to što se vidi da je oblast sadašnjih Bratonožića, bar njen osnovni deo, bila 1485 i 1497 godine u Piperima. U defteru iz 1485 nema spomena o Bratonožićima u toj oblasti, a iz popisa od 1497 ne može se znati, jer nisu uvedena sva imena katuna. Ovde je najveća šteta što nisam uzeo podatke iz deftera od 1529-36 godine koji se odnose na Bratonožiće, jer tada bi se tačno moglo odgovoriti da li su Bratonožići naseljeni u taj kraj u talasu iz kraja XV veka, što ja pretpostavljam. Inače, sad je potpuno jasno zašto predanje spominje kao prvog poznatog piperskog vojvodu Milicu Đurkova u bratonoškom selu Lutovu.[185]) Kako kasnije dokazujem da se prenošenje vojvodstva sa Milice Đurkova na Božidara Vukotina dogodilo pretkraj XV veka, da su kao piperske spahije uvedene u ovom popisu upravo one ličnosti koje spominje narodno predanje, potvrđivalo bi i to da su Bratonožići naseljeni pretkraj XV veka. Kako mi znamo (istina posredno) po podacima Skadarskog zemljišnika iz 1416 godine da Bratonožići postoje u prvoj polovini XV

---

[184a]) Uporedi ono što kaže Erdeljanović o Lužanima i Mugošima, a naročito o selu Kopilju gde konstatuje da su Lužani prvi naseljenici Kopilja. On ističe kako je ranije plodno Kopilje opustelo i kako su ga naselili vlaški Mugoši. Zatim iznosi kako su Lužani oslabili zbog kuge, i zbog toga što su nestali uslovi za zemljoradnju (i kod njih se spominje vetar) i zbog neprijateljstva Pipera (Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 436). Samo datiranje proterivanja Mugoša kod Erdeljanovića nije tačno. Ako je to bilo za vreme Božidara Vukotina, onda je to proterivanje bilo krajem XV veka (vidi o Božidaru Vukotinu u trećem članku). — U ovom zaista majstorski ispitanom detalju Erdeljanović je pokazao tačno suprotnost među zemljoradnicima i stočarima, i to kako se ona obrnula u korist stočarstva. Ono što on kaže o Lužanima po predanju, jasno govori o župskoj organizaciji.

[185]) Takođe je jasno zašto usred sela Klopota postoji Piperska Glavica, što je Erdeljanoviću čudno (Erdeljanović, Bratonožići, 473).

veka, a predanje ukazuje da su ranije stanovali u sadašnjoj vasojevićkoj oblasti,[186]) to je, mislim, opravdano što se ovde kaže. Bratonožići su izrazito »vlaška« (stočarska) grupa. To dokazuje i Erdeljanović.[187]) Mislim da ovi podaci o Bratonožićima potvrđuju zaključak o talasu katunske organizacije koji je pretkraj XV veka ponovo preplavio ove krajeve. Ali, mislim, neće biti ni tako neopravdano, ako pretpostavimo ne samo da su domaći ili bliski katuni pretkraj XV veka preplavili ove krajeve nego da se poneki udaljeniji katun takođe naselio u ove krajeve,[188]) jer je to vreme velikih pokreta baš vlaha-stočara, izazvanih posledicama turske okupacije, turskim pritiskom u pojedinim krajevima i formiranjem izvesnih autonomnih i poluautonomnih oblasti u drugim krajevima koje su Turci ustanovljavali iz shvatljivih razloga.

Kad je reč o Piperima, treba još ovo kazati. U ugovoru između »compagnie over comuni« (od kojih se neki u molbi 1460 godine nazivaju »compagnie et cathoni«)[189]) i Mletaka iz 1455 godine posebno su upisani Piperi, Bušati, Rogame i Lužani.[190]) Osim toga, iz popisa iz 1497 godine znamo još za dva katuna: Bukumiri i Drenovica. Predanje zna još za Mugoše.[190a]) Kad se pogleda popis Pipera u defteru iz 1485 godine, dobija se utisak da se tada teritorija Pipera ne razlikuje mnogo od kasnije knežine u Srbiji, Sremu i Slavoniji. U popisu iz 1497 godine u Piperima su sela »isečena« katunima, a 1570 godine se očigledno javlja već pleme kakvo mi znamo (samo u zajednici sa Bratonožićima).[190b])

Ako su u sastav plemena Pipera ušli gore spomenuti katuni i Lužani, onda se moramo zapitati otkud potiče osnova »vojne demokratije«, da li od katuna ili od seosko-župske organizacije u kojoj

[186]) Vidi: Erdeljanović, Bratonožići, 461. Čudnovato je da Erdeljanović malo obraća pažnju na to predanje. S druge strane ima podatak iz 1444 godine da Vasojevići stanuju sa Piperima »apud Medonum« (Jireček, Ist. Srba² II, 46). Vasojevići se ne spominju u ugovoru od 1455 god. Da li su se Vasojevići izmedu 1444 i 1455 preselili?

[187]) Erdeljanović, Bratonožići, 488—9.

[188]) Mislim da zbog toga postoji kod izvesnih plemena tradicija o doseljenju pretka iz Bosne, Hercegovine, Dukadina itd.

[189]) Ljubić, Listine X, 151. — Compagnie et cathoni su Malonšići, Pješivci, Bjelopavlići i Lužani.

[190]) Isto, 68.

[190a]) Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 436—443.

[190b]) Kao što se vidi, konstrukcija koju je napravio Erdeljanović u svom delu »Postanak plemena Pipera« (rezime izložen str. 460—466), a po kome su još u XVI veku živeli stari Piperi, Lužani i Mugoši kao posebne jedinice, pa da su doseljenici iz Lutova izvršili ujedinjenje, nikako nema opravdanja. Lužani su nestali još u drugoj polovini XV veka, a i Mugoši su mogli tada biti proterani. Teritorija Pipera postoji 1485 god. i obuhvata i oblast Lužana i Lutovo (i ostale oblasti Bratonožića). Sve u svemu, trebalo bi napisati novu raspravu o postanku plemena Pipera i kritički odvojiti istinu i razdvojiti ono što se u predanju smešalo, jer u predanju ima istine, a Erdeljanovićeva je konstrukcija lepo ispričana etnografska priča na jednu istorisku temu, koja je samo zavela druge da ispričaju slične priče o drugim plemenima. Ja ne velim da treba odbaciti narodno predanje, nego mislim da sa njim treba postupiti kao sa svakim drugim izvorom tradicije (izvorom sa istoriskom tendencijom) i da je potrebna kritika i interpretacija usmenog predanja pomoću drugih izvora.

su očigledno živeli Lužani, koji su, pored svega što je to ime stanovnika razvijene župe (u feudalnoj državi, a ne stare župe — teritorije naseljenih slovenskih plemena iz VII i VIII veka), ipak očuvali verovatno više patrijarhalnih oblika života nego, naprimer, Braničevci u Podunavlju. Logičan odgovor je na tako pitanje da »vojna demokratija« potiče prvenstveno od »vlaških« (i arbanaških) katuna i da su oni snaga koja je oživela patrijarhalne oblike života u župama, i tamo gde su oni već sasvim izumrli i tamo gde su oni još donekle živeli.[101]) Nije čudno, prema tome, što većina imena kasnijih plemena potiče od njih, jer su oni dali patrijarhalnu osnovu pri razvitku plemena.

Po mome mišljenju, 1455 godine Piperi nisu još formirano pleme. Uopšte, iz tog popisa od 1455 godine ne može se zaključiti da sva ona navedena imena pretstavljaju već potpuno formirana plemena.

Na kraju, kod Klimenata imamo samo podatke iz popisa od 1497 i iz deftera od 1570 godine. U popisu iz 1497 godine katun Ličeni se poklapa sa selom Selcite (Selce), a druga četiri katuna, od kojih tri imaju srpske oblike, nalaze se u selu Čpaja (Špaja). U defteru iz 1570 upisana su samo dva sela koja imaju imena kao i ranije (Selce i Špaja), a katuni se ne spominju. Ja bih rekao da talas katunske organizacije iz druge polovine XV veka nije kod Klimenata izvršio razbijanje ranije organizacije, bar tako bi se moglo zaključiti iz ova dva deftera.

Ovo što daju ovi podaci samo je isečak iz komplikovanog procesa postanka naših i malisorskih plemena. Iz ovih podataka se sigurno vidi da je u drugoj polovini XV veka jedan talas katunske organizacije preplavio dotadašnju seosku organizaciju, koja je već ranije bila infiltrirana katunskom organizacijom i stvorena kao teritorijalna zajednica već ranijom stratifikacijom katunske i seoske organizacije. Ali osim toga što su katuni po podacima popisa iz 1497 godine »isekli« seosku organizaciju, vidi se, mislim, iz podataka tog popisa i podataka deftera iz 1570 godine da su se izvesni katuni razdelili i da se nalaze u raznim oblastima. Tako se, mislim, može objasniti da katun Lješovići postoji u Kučima i u Klimentima 1497 godine, a da Gojsalići postoje u Bjelopavlićima i Piperima 1570

[101]) Slično pitanje je postavio sebi Erdeljanović (Postanak pl. Pipera, 411). »Nastaje sad pitanje da li su pleme Piperi zasnovali vlaški starosedeoci ili srpski doseljenici« — pita Erdeljanović. Ali njegovo rešenje je suprotno mome. On polazi od pretpostavke da se pleme Piperi obrazovalo prilikom doseljenja Slovena. Tada, kaže on, Vlasi nisu živeli u plemenima, jer su kulturni uticaji, a naročito blizina Duklje, »razrili stare plemenske grupe«, a Sloveni jesu. To bi bilo logično, samo treba dokazati pretpostavku, i to da začetak plemena Pipera treba staviti u prethrišćansko doba (str. 472) i da su Srbi dali ime plemenu (str. 413). Ko pročita dokaze za te dve tvrdnje lako će zapaziti da ni jedno ni drugo nije prihvatljivo. Prvu tvrdnju zasniva Erdeljanović na kamenim gomilama koje su, po njemu, Srbi podigli, jer se nalaze na mestima u kojima nema vlaških tragova (a to su baš mesta koja su očigledno spadala u župu — Br. Đ.). Drugu tvrdnju zasniva on na faktu da ima ime Pipo (i navodno Piper), koje se sreta kod balkanskih Slovena, a ono je nastalo od latinske reči p ĭ p ĕ r! Bez obzira na neubedljivost toga izvođenja normalno bi bilo očekivati da je onda ime Piperi vlaško ime.

godine. Uostalom, skadarski zemljišnik iz 1416 godine pokazuje da su se katuni delili i osipali.

To preslojavanje katunskom organizacijom u drugoj polovini XV veka nije se javilo samo u ovoj oblasti. Mi sada imamo vrlo detaljne podatke iz druge polovine XV veka o preslojavanju zemljoradničkih krajeva severne Srbije stočarskom katunskom organizacijom i možemo pratiti u detaljima nastajanje prvih knežina u Srbiji za vreme turske vlasti. Knežine su jasno nastale preslojavanjem zemljoradničkih krajeva stočarskom organizacijom i kombinovanjem katunsko-stočarske organizacije (koja je već u to vreme pokazivala znake unutrašnjeg raslojavanja) i feudalno-teritorijalne organizacije, ali uz izrazito preovlađivanje seoske organizacije.[191a]) To je opšti proces u kome su nastala plemena i knežine, čija je srodnost lako uočljiva. Jasno je da ne mislim da je proces ujedinjavanja katuna i stvaranja osnove za razvitak plemena započeo tek u drugoj polovini XV veka. Jasno je da je taj proces počeo ranije i da se prvi elementi toga procesa javljaju zajedno sa počecima raspadanja naših srednjovekovnih država. Ali mislim da je u drugoj polovini XV veka stvorena čvrsta osnova koja će se kasnije sve više razvijati, a naročito u borbi protiv turskog feudalizma. Kada će konačno kod pojedinih plemena doći do potpunog razvitka, zavisilo je od konkretne situacije. U svome radu o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku iskazao sam (istina vrlo oprezno i zavijeno) misao, na osnovu podataka koje sam tamo upotrebio i analizirao, da je u Staroj Crnoj Gori puno preovlađivanje plemenske organizacije nastalo tek krajem XVII i u XVIII veku, kada je uža Crna Gora svedena na planinsku oblast. Time neću da kažem da brdska i neka hercegovačka plemena nisu postala mnogo ranije plemena sa izrazito plemenskim obeležjima, odnosno sa obeležjima »vojne demokratije«, koja ipak ni kod njih nije potpuna ni krajem XV ni u XVI veku, jer su postojali u tim plemenima izvesni feudalni elementi. O tome ću kasnije nešto reći i u ovom radu, a rekao sam dovoljno u svome radu o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, ukoliko se tiče uže Crne Gore.

Treba uzeti u obzir da je iz izvora jasno da 1455 godine nisu svi kasniji osnovni delovi Hota, Pipera i Kuča ujedinjeni, drugim rečima, da 1455 godine još nije bila obrazovana osnovna plemenska teritorija. Defter iz 1485 godine pokazuje da tada već postoji osnovna teritorijalna zajednica kod Kuča, Pipera i Hota. Ali podaci deftera iz 1485 godine pokazuju (istina, ne baš sasvim očigledno) još i to da te teritorijalne zajednice nemaju još karakteristike pravih plemena nego da su sličnije kasnijim knežinama u Srbiji, Sremu i Slavoniji. Ako uzmemo u obzir da podaci skadarskog zemljišnika iz 1416 godine govore o naseljavanju okoline Skadra iz zetskih katuna, pa ako uzmemo u obzir kao paralelu nešto kasniji početak obrazovanja prvih knežina u drugoj polovini XV veka u severnoj Srbiji pod turskom vlašću, tada bi se moglo uzeti da je u prvoj

[191a]) Po turskim defterima za Srbiju može se lepo pratiti kako se razvijaju prve knežine od naseljenih »vlaha«. Takav je proces nastao i nešto kasnije u Sremu i Slavoniji.

polovini XV veka u Zeti nastala situacija slična onoj u Srbiji nešto kasnije, odnosno u drugoj polovini XV veka, kada postoje naseljene jedinice vlaha-stočara u nasleđenoj teritorijalnoj organizaciji. U drugoj polovini XV veka u Zeti su se obrazovale teritorijalne zajednice, donekle slične nešto kasnije obrazovanim knežinama u izvesnim delovima Srbije. Jasno je da postoje između tih paralela i ogromne razlike, jer, prvo, katuni u Zeti koji su obrazovali teritorijalne zajednice jesu iz te oblasti ili vrlo bliske, i drugo, teritorijalna organizacija u Srbiji imala je čvršću feudalnu podlogu.

Još bih rekao da je na razvitak organizacije kod tih zajednica morao uticati njihov položaj u prvim decenijama turske vlasti (jasno je da je uticao i kasnije). Uostalom, njihova osnovna teritorija obrazovana je ili za vreme pada pod tursku vlast ili za vreme prvih decenija labave turske vlasti nad njima. Mislim da nije čudno ni ponovo preslojavanje katunima i razvitak novih katuna u samim tim zajednicama pretkraj XV veka, jer je toga bilo i na drugim granicama osmanske države u našim zemljama, čak vrlo daleko od iskonske katunske oblasti. Ovi krajevi su bili granična oblast prema vazalnoj Crnoj Gori do 1496 godine. Činjenica da su Kuči, Piperi, Bjelopavlići i Hoti plaćali 1485 godine 50 akči od svake kuće ukazivala bi na to da su oni tada filuridžije, a činjenica da u njihovoj oblasti nisu upisane turske spahije ukazivala bi opet na to da oni imaju izvesnu autonomiju.

Razume se da u ovim mojim izlaganjima ima dosta hipotetičnog, ali je jasno da je ovo znatno više osnovano na izvorima i više u skladu sa činjenicama i paralelnim pojavama na drugoj strani nego hipoteza »ispitivača plemena«.

Kod nas je običaj da se u ovakvim pitanjima sve odmah uopštava. To je sasvim prirodno kad o nečemu nema dovoljno podataka i materijala. Moram reći da gore izloženi proces postanka plemena Pipera i Kuča (proces postanka ovih plemena je ovde donekle sistematski izložen, a Hota i Klimenata samo uzgred), po mome mišljenju, nikako ne znači pravilo. Kod crnogorskih plemena su se održale u XV veku obrazovane teritorijalne zajednice dugo sa karakteristikama bliže knežini nego plemenu, pa su tek u drugoj polovini XVII i prvoj polovini XVIII veka postepenim procesom obrazovana prava plemena, a neka od njih nikad nisu ni razvila sve plemenske odlike. Tu je, razume se, reč o onoj polovini Crne Gore XVI i XVII veka koju nazivam plemenskom oblašću.[192]) Kod nekih hercegovačkih plemena se možda može govoriti o direktnom razvitku plemena iz katuna. Opšte je jedino to da su plemena nastala stratifikacijom i kombinacijom vlaško-katunske i teritorijalno-župske organizacije uz preovlađivanje rodovskog uređenja koje potiče iz katuna, a da su se knežine obrazovale istim procesom uz preovlađivanje teritorijalne organizacije. To je borba unutar srpskog i crnogorskog naroda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI veka, između organizacije novoformirane »vojne demokratije« (ovaj

[192]) Druga polovina Crne Gore XVI i XVII veka nema uopšte formirana plemena osim neke začetke (vidi o tome moju disertaciju »Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku«).

izraz uopšte ovde upotrebljavam uslovno) i feudalne teritorijalne organizacije, nasleđene i od Turaka održavane. Jasno je da je odnos tih organizacija bio vrlo različit. U Srbiji u drugoj polovini XV veka, iako je čitava preplavljena vlasima-stočarima čije je unutrašnje uređenje vojnodemokratsko sa izvesnim tendencijama raspadanja, ne može se govoriti o vojnodemokratskom uređenju Smederevskog sandžaka nego o turskom feudalnom uređenju, jer autonomija obuhvata samo naseljene vlahe stočare (koji će uskoro u masi preći na zemljoradnju), a u Crnoj Gori i kod brdskih plemena o tome može biti reči. Logična i prirodna stvar je to da je proces razvitka pri toj borbi između teritorijalne organizacije i »vojne demokratije« bio postepen, pa je i logično što se u Brdima i Crnoj Gori javljaju prvo teritorijalne zajednice sličnije knežinama koje se uskoro ili kasnije, shodno istoriskim uslovima, razvijaju u prava plemena. Ali »vojna demokratija« ne potiče iz teritorijalne nego iz katunske organizacije, ne od Lužana i Luške župe nego od Pipera, Kuča i Bratonožića.

Šobajić hoće od mene da dobije uopšten odgovor otkud plemenima imena, otkud plemenska teritorija, otkud organizacija.[103]) Što se tiče imena plemena, očigledno se ne može dati odgovor koji bi vredeo za sva plemena, ako se uzme moje gledište kao tačno. Većina plemena ima imena od starešina katuna, koji su ujedno bili i rodovske starešine.[104]) Ali je isto tako očigledno da neka plemena imaju imena drugog porekla.[105]) A stvarno bih mogao obrnuti pitanje, pa zapitati »istraživače plemena« koja to imena plemena pokazuju praslovensko nasleđe? Lužani možda, ali oni ne žive u plemenskoj organizaciji za vreme nemanjićke države nego u feudalnoj župi. Na ostala pitanja odgovorio sam, mislim, na osnovu konkretnog istoriskog materijala, koliko sam to u stanju da odgovorim. A stvarno bi trebalo obrnuti pitanje, pa zapitati koji to izvori govore o plemenima u XIII i XIV veku na terenu gde se kasnije nalaze plemena. Izvesne priče u tradiciji! »Ispitivači plemena« nisu se čak ni setili da u svoj metod ispitivanja tradicije iz XIX i XX veka unesu jedan važan momenat kritike, a to je da narod iz svakidašnjeg života poznato uređenje (ili uređenje dobro poznate bliske prošlosti) prenosi na daleku prošlost.

Govoreći o Šobajićevu referatu povodom Tomićeve rasprave o plemenu Banjani, Sreten Vukosavljević je rekao da je Šobajić utvrdio da se istoriski izvori i narodna tradicija ne slažu u pitanju postanka plemena.[106]) Ja ne zapažam da je to Šobajić rekao ili dao naslutiti, kad je govorio o Jirečekovom i Šuflajevom gledištu o

---

[103]) Str. 597 Šobajićeve kritike. — »Tumačeći na ta način formiranje plemena, kako objasniti: kako plemena dobiše imena, kako se stvoriše plemenske oblasti i njihove granice, plemenske komune i dr.« — čudi se Šobajić.

[104]) Naprimer, Nikšići, Bjelopavlići, Bratonožići (od Bratonjeg) itd.

[105]) Naprimer, Kčevo (od imena župe), Ćeklići, Maine itd.

[106]) Glasnik Etnogr. inst. SAN, I, 1—2, 274. — Rečenica dolazi posle spomena Jirečekovog i Šuflajevog mišljenja.

ovom problemu.[197]) Ali je tačno da se narodna tradicija i pisani istoriski izvori ne slažu. Mislim da bi i smešno bilo očekivati da je narodna tradicija iz XIX i XX veka očuvala spomen o organizaciji i društvenoj ulozi katuna iz XIII, XIV i XV veka kod tako komplikovanog procesa i kod tako velikih promena. Ako bi to neko očekivao, samo bi pokazao nekritičnost svoga metoda u ispitivanju tradicije. A još je više tačno da se gledište (i to tačno kazano: gledište, a ne mnogi konkretni rezultati na osnovu kritičkog ispitivanja) Erdeljanovićevo, Šobajićevo i drugih etnografa o postanku plemena ne slaže sa gledištem izgrađenim na pisanim istoriskim izvorima. Ono se ne slaže, razume se, zato što je njihovo metodsko polazište pogrešno, što oni polaze od pretpostavke da su na tom terenu društvene ustanove i njihove karakteristike bile iste u XIII i XIV veku kao u XV i XVI, a da su ostale iste i u XVIII i XIX veku; a ove poslednje oni su mogli ispitujući na terena u naše dane da sa sigurnošću opišu i bez shvatanja o ranijim stvarnim promenama i uzajamnim uticajima.[198]) Oni su čak korene plemenskih ustanova kod tih plemena tražili u prastarom slovenskom nasleđu, a nisu uzeli u obzir da se Sloveni na Balkansko Poluostrvo naseljavaju u vreme kada se njihova plemenska organizacija već nalazila u najvišem stadiju razvitka i kada su postojali začeci elemenata za obrazovanje klasnog društva i za stvaranje država. Takva njihova metodološka postavka može da se složi sa funkcionalnom teorijom, teorijom o kulturnim pojasevima[199]) i sličnim gledištima koja su se javljala u etnografiji i sociologiji (zna se kakvoj), ali ne može da se složi sa istoriskim i nešematskim prilaženjem pitanju, kao što se ne može da složi ni sa istoriskim faktima.

Ovaj dokumenat, popis nekih brdskih i malisorskih plemena iz 1497 godine i drugi citirani podaci pokazuju samo jedan deo procesa formiranja tih plemena. Taj deo procesa koji se može pratiti nikako nije kao takav od opšte važnosti za sva plemena u svim detaljima. Ali ovaj dokumenat znači važan prilog za tvrđenje da su se plemena razvila ujedinjavanjem katuna, stratifikacijom i mešanjem katunsko-rodovske i seosko-župske organizacije. Mada su

[197]) Naprotiv, Šobajić se trudi da interpretaciju podataka istoriskih izvora navuče na Cvijić—Erdeljanovićev kalup, koji navodi narodnu tradiciju, ali operiše i nekim opštim etnografskim pojavama i nekim zakonitostima društvenog razvitka koje kao opšta pojava imaju vrednosti za preistorisku zajednicu. Mislim da je pogreška »ispitivača plemena« i to što oni etnografski metod (zapravo tačno kazano u duhu Erdeljanovićeve formulacije, etnološki metod) isključivo primenjuju na jedan problem koji je prvenstveno moguće rešiti istoriskim ispitivanjem, a tek u drugom redu, i to nešematski, etnografskim metodom. (Ja, razume se, ne mislim da etnografija nije istoriska nauka nego ovde govorim o izgrađenim specifičnim metodima konkretnog ispitivanja).

[198]) »Što se tiče načina postanka plemena, vidi se da se on (ja — Br. Đ.), tumačeći to pitanje o plemenu, kreće po terenu njemu nepoznatom«... veli Šobajić (str. 598). Šobajić tako govori kao da je potreban naročiti napor da se shvate ideje »ispitivača plemena«. Što kaže Erdeljanović, Šobajić i drugi, to je vrlo lako shvatiti, pa čak nije ni mnogo teže da se utvrdi zašto oni dolaze do svojih zaključaka.

[199]) Cvijić baš govori o kulturnim pojasevima, i to ne kao izraz nego je očigledno da on stoji na pozicijama te teorije.

ovi ovde objavljeni i analizirani podaci samo mali priloščić u korist toga mišljenja, mislim da će dalja istraživanja potvrđivati sve više gledište zasnovano na savremenim istoriskim izvorima, a ne gledište zasnovano na nekritičnoj upotrebi narodne tradicije i na metodu koji se ne može složiti sa istoriskim i nešematskim prilazom pitanju.

Razume se da se ovo poslednje ne odnosi samo na metod etnografa koji poriču ulogu stočarskih katuna u razvitku plemena nego i na metod jednog Šuflaja, sa čijom fantastikom i šematskom primenom nekih apstraktnih sociooloških kategorija, svojstvenih školi kojoj pripada, moje gledište nema nikakve veze, iako je među ostalima potaknuto i njegovim radovima.[199a])

Na kraju ću sebi dozvoliti da zapitam još nešto »ispitivače plemena«. Meni nikako ne ide u glavu u njihovoj teoriji i njihovom objašnjenju koji su to društveni nosioci izvesnog čuvanja i oživljavanja patrijarhalnih oblika života (ta oni ipak govore o oživljavanju), koje su to klasne snage ili delovi klasnih snaga ili snage sa izvesnim klasnim obeležjima ili, na kraju, makakve društvene snage u feudalnoj državi i feudalnom uređenju bilo srpskom i bosanskom bilo turskom![199b]) Uslovi za vreme raspadanja naših država i uslovi starijeg turskog feudalizma su pogodovali uspostavljanju ili oživljavanju patrijarhalnih oblika života, ali koje su žive i aktivne društvene snage to izvršile! Mislim da kod »ispitivača plemena« mnogo toga nedostaje da bi im teorija logički i naučno opravdano bila jasna. Međutim, istoriski materijal govori prilično jasno odakle potiču i koje su to žive društvene snage u srpskom i crnogorskom narodu u XV i XVI veku koje su oživele patrijarhalne oblike života.

***

*3) Značaj podataka o hrišćanima spahijama u Piperima.* Kao što se vidi, u Piperima su 1497 godine postojale tri spahije: Božidar, Radul i Vuk. Da li je spahija Božidar istovetan sa Božidarom Vukotinim, vojvodom piperskim, o kome govori predanje, ili je Božidar Vukotin živeo krajem XVI ili početkom XVII veka, — kao što to, zaključujući po imenu piperskog vojvode Raoslava Božidanova (Radoslava Božidarova?), koji je upisan kod Bolice, tvrdi Erdeljanović[200]) — teško je reći. Ali mislim da će Božidar Vukotin biti pre ovaj spahija Božidar u popisu iz 1497 godine a ne otac kneza Raoslava. Prema predanju posle Milice Đurkova iz Lutova (a mi

[199a]) Ta ograda se odnosi na način kako Šuflaj tumači šta je katun i njegova društvena uloga, a ne na neke konkretne rezultate njegovog rada.

[199b]) Mora se tako pitanje postaviti, jer se to ne zbiva u prvobitnoj zajednici nego u feudalnim državama. Pa čak i kad bismo uzeli (što nije slučaj) da su ta »plemena« pre XV veka očuvala autonomiju u feudalnoj državi (u Turskoj su imala izvesnu autonomiju, a ranije je ona neznatna, jer katunska autonomija je vrlo malog obima tako da je Kadlec kazao da se u nemanjićkoj državi nije razvilo »vlaško pravo«), morali bismo uzeti u obzir njihov položaj u klasnoj feudalnoj državi i uticaj feudalizma i feudalne države na njih.

[200]) Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 279—280.

smo videli iz deftera iz 1485 godine da je Lutovo u to vreme pripadalo Piperima) kao prvi vojvoda u predanju se spominje Božidar Vukotin. Krajem XV veka, kao i kasnije, 1570 godine, Bratonožići (ili bolje reći mesta u sadašnjim Bratonožićima) pripadaju nahiji Piperi, a kod Bolice su Bratonožići upisani zajedno sa Kučima. Ta činjenica, mislim, govori pre za moje mišljenje. Podatak o spahiji Radulu se takođe može dovesti u vezu sa tradicijom. Ako se pretpostavi da je vojvodstvo sa Milice Đurkova prešlo na Božidara Vukotina negde pretkraj XV veka, onda bi spahija Radul mogao biti Radul Nikačev, unuk Đurkov, koji se spominje u tradiciji kao rodonačelnik zavalskih i potpećkih Đurkovića.[201]) Činjenica da je u defteru iz 1570 godine upisano selo Đurkovica u Piperima takođe potvrđuje moje mišljenje. Da li je spahija Vuk (Vukota?) otac Božidarov, koga kao Vukotu spominje predanje, ili koja druga ličnost, ne može se sa sigurnošću reći. Samo podaci tradicije mogu se složiti sa podacima o ovim spahijama. Jedino što bi nabrajanje pasova govorilo pre za Erdeljanovićevo tvrđenje da je Božidar Vukotin iz kraja XVI ili početka XVII veka. Ipak, mislim da je slaganje ovih podataka sa podacima iz tradicije, a naročito spomen sela Đurkovice 1570 godine, jači dokaz nego to nabrajanje pasova.[202])

Ali osim utvrđivanja koje su to ličnost koje se ovde spominju kao spahije, ima još problema koji se postavljaju u vezi sa ovim podacima. Prvo, da li je čudnovato to što su u Piperima krajem XV veka postojali hrišćani spahije, od Turaka priznati kao takvi? Kao što se sada već zna, u drugoj polovini XV i u prvoj polovini XVI veka u svima našim zemljama pod turskom vlašću bilo je dosta hrišćana spahija, a u nekim krajevima sredinom XV veka bilo je hrišćana spahija više nego muslimana.[203]) Naveo bih ovde podatke o hrišćanima spahijama u Skadarskom sandžaku iz 1485 godine (br. 26 m. — osnovni deo). Među mnogim muslimanima u tom defteru su upisane ove spahije hrišćani:

*U Skadarskoj nahiji*

Radić sin Hrabrog, koji je »došao iz Frenkeistana« (sa mletačke teritorije) i obavezao se da jedno selo naseli, ima to selo od 13 kuća kao timar sa prihodom od 1.700 akči.

Rajko ima u selu Kadrun 2 čifta (jedan sa 39 kuća i drugi sa 32 kuće i prihodom od broda i mosta) sa ukupnim prihodom timara od 15.872 akče.

---

[201]) Isto, 453.

[202]) Čak i kad bismo pretpostavili u nabrajanju pasova da je niz potpun (što verovatno nije), pa i tada je dovoljno da dvojica-trojica predaka živi duže a ostali normalno, pa da se dobiju velike razlike. Razume se da i obratno može biti slučaj.

[203]) Vidi: moju raspravu Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku, Godišnjak Ist. dr. BiH IV, 165—9; N. Filipović, Pogled na osmanski feudalizam, Isto. 102—113; H. Inaldžik, Od cara Dušana do Osmanskog carstva, Prilozi za or. fil. III—IV.

Vukosav sin Đurašev drži kao timar selo Goričane (nahija Žabljak) sa 11 kuća i prihodom od 2.000 akči.

*U Pećkoj nahiji*

Petar sin Lješov drži timar »u obliku zeameta« (ber vechi zeamet) sa dva sela (u jednom je upisano 50 kuća, 8 neoženjenih i 1 udovica, hasa vinograd, hasa zemljište i hasa livada, a u drugom 55 kuća, 11 neoženjenih, 3 udovice, hasa vinograd, hasa livada i hasa zemljište) sa ukupnim prihodom od 20.195 akči.

Radić Crnojević (veledi Çrne) ima timar od 2 sela (u selu Rakovac upisano je 32 kuće, 9 neoženjenih, 2 udovice, 3 hasa livade i 3 hasa zemljišta, a u selu Knežnić kuća 31, neoženjenih 4 i udovice 3) sa ukupnim prihodom od 13.076 akči.

Jovan i njegov brat Cvetko imaju timar od 5 sela (jedno u nahiji Peć, dva u nahiji Suhogorje i dva u nahiji Altun ili) sa ukupnim prihodom 8.990 akči.

Vuk sin Miokošev ima timar od tri sela (dva u nahiji Peć i jedno u nahiji Plav) sa ukupnim prihodom 11.136 akči.

Marko sin Miokošev ima timar od dva sela u nahiji Peć sa ukupnim prihodom 3.787 akči.

Radič rođak Crnojevića (hişi veledi Çrne) ima kao timar selo Donja Kruševa, nahija Peć (12 kuća, 6 neoženjenih, hasa vinograd, livada i zemljište) sa prihodom od 4.270 akči.

Radunko ima timar od 2 sela (jedno u nahiji Peć a drugo u nahiji Trgovište) sa ukupnih prihodom 2.303 akči.

Petar sin .....[203a]) ima timar od dva sela u nahiji Peć sa ukupnim prihodom 8.822 akče.

Nikola ima timar od tri sela (dva u nahiji Peć, a jedno u nahiji Lab kadiluka Priština) sa ukupnim prihodom 8.974 akče.

Lazar Arnaut ima timar od jednog sela u nahiji Peć sa prihodom 4.506 akči.

Andrija sin Nikolin ima timar od jednog sela u nahiji Peć sa prihodom od 1147 akči.

Đurđe ima timar od dva sela (jedno u nahiji Peć, a drugo u nahiji Bihor) sa ukupnim prihodom 5.310 akči.

Kao što se vidi, u defteru iz 1485 godine ima tri timara u posedu hrišćanskih spahija u Skadarskoj nahiji, a u Pećkoj nahiji dvanaest takvih timara. Dobar deo timara tih hrišćanskih spahija ne pretstavlja male timare, a jedan je čak i zeamet. Neki od njih imaju imanja i u drugim nahijama.

Nesumnjivo da su za istoriju uže Crne Gore (Stare Crne Gore) najinteresantniji podaci iz tog deftera o dvojici spahija koji imaju imena isto kao što se nazivaju Crnojevići u defterima iz 1521 i 1523 godine i u kanun-nami iz 1523 godine za Crnogorski sandžak. Za jednog od tih spahija Radiča stoji da je »veledi Çrne« (Crno-

[203a]) Nisam mogao pročitati.

jević), a za drugog Radiča stoji da je »hîşi veledi Çrne« (rođak Crnojevića). U kanun-nami za Crnu Goru iz 1523 godine stoji za Đurđa Crnojevića ime »Çrne oğlu«,[204]) na mnogo mesta u defterima iz 1521 i 1523 godine on se zove »veledi Çrne«,[205]) a Skender-beg Crnojević naziva se »Iskender (bey) veledi Çrne«. Teško bi se moglo pretpostaviti da su pisari deftera iz 1485 upotrebili sličan izraz za drugu neku porodicu u vreme dok je u Crnoj Gori vladao Ivan Crnojević, jer je za Turke još 1497 godine Crna Gora bila »Çirn ili« (Crnojevića zemlja). Ime Radič — kao što se zna — bilo je uobičajeno kod Crnojevića. Da postoji sporedna grana Crnojevića, možda pokazuje podatak o Jovu Crnojeviću (istina, o njemu je Ruvarac mislio da je pokaluđereni Ivan Crnojević).[206]) Još bih dodao da je postojala tradicija da su begovi od Peći i Plava bili u srodstvu sa dinastijom Petrovića i da su pre 400 godina (na početku ovog veka pre 400 godina) prešli na islam (»... möchte ich politischer Wühlarbeit die Behauptung zuschreiben, der zufologe die Begfamilien von Ipek und Plava mit derzeit in Montenegro regierenden Hause verwandt und ehemahls orthodox gewesen, vor 400 Jahren aber zum Islam übergetreten seien.« — Nopcsa, Aus Śala und Klementi, 68). Ta tradicija može biti daleki odjek nekadašnje situacije kad su rođaci Crnojevića bili zbilja spahije u tom kraju, pa da se srodstvo prenelo na Petroviće, tim pre što se kaže da je to bilo pre 400 godina. Ako se može donekle sumnjati u to da su plavski Crnojevići bili rođaci crnogorskih Crnojevića, ipak mislim da je trebalo sve ovo spomenuti.

Međutim, ovi podaci o hrišćanima spahijama u Skadarskom sandžaku imaju vrednosti za drugo jedno pitanje iz istorije Crne Gore krajem XV i početkom XVI veka. Pre dolaska Skender-bega za sandžak-bega u Crnu Goru — svedoči kanun-nama iz 1523 godine — pored pedeset i tri muselema (kneza) bila su upisana i dva spahije.[207]) U svome radu o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku iskazao sam mišljenje da su ta dva spahije bili hrišćani, pozivajući se baš na podatke o hrišćanima spahijama u Skadarskom sandžaku iz 1485 godine i na podatke o spahijama u Piperima iz 1497 godine. Ali i crnogorska kanun-nama iz 1523 godine daje svojom stilizacijom potvrdu za to mišljenje, jer su ta dva spahije spomenuti sa muselemima, a jasno je iz teksta da su ta dva spahije

[204]) Prilozi za or. fil. I, 13, 16.

[205]) Pored toga što su bivša imanja Crnojevića upisana kao hasa zemin (çayir, geçit itd.) ili emlaki veledi Çrne, za imanja onih koji su pobegli sa Đurđom Crnojevićem stoji zapisano: emlaki girihtegân ba veledi Çrne (dobra begunaca sa Crnojevićem).

[206]) I Ruvarac, Montenegrina, 37—8. — U tom zapisu stoji da se monah Jov Crnojević prestavio 1490 god., dakle iste godine kad je umro Ivan Crnojević. Da je Ivan Crnojević do smrti bio vladar i da Ruvarčevo mišljenje o identičnosti Ivana Crnojevića i Jova Crnojevića ne može opstati, vidi: J. Tomić, Crnojevići i Crna Gora, Glas LVIII, 199, prim. 90. — Nema nikakvog opravdanja, međutim, osim dosećanja, kad Tomić misli da je Jov Crnojević zapravo Stevan Crnojević, za koga se zna da se zakaluđerio, ali znatno kasnije od 1490 god. Tomićevo mišljenje da je pisar pomešao godine smrti Ivana Crnojevića sa godinom smrti Stevana Crnojevića ne može se ničim dokazati.

[207]) Prilozi za or. fil. I, 14, 17.

u Crnoj Gori pre 1514 godine imali istu dužnost kao muselemi (knezovi). Po dolasku Skender-bega Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega, u Crnoj Gori su timari ukinuti, jer su svi Crnogorci postali slobodni seljaci-filuridžije. Međutim, dalo bi se naslutiti ko je bio jedan od tih hrišćana spahija koji su postojali u Crnoj Gori od 1496 do 1514 godine. Izgleda gotovo sasvim sigurno da je to bio njeguški knez Aleksa Božidarović. On je prvi upisan od »vlastele« na povelji Ivana Crnojevića od 1489 godine (от Нѣгушахъ кнез Алекса Божидаровичь. — Erdeljanović, Stara Crna Gora, 756). M. Sanudo njega spominje na nekoliko mesta pod 1503 i 1504 godinom, a na jednom mestu ga spominje kao »Conte Alexa Vayvoda de Negusi de Montenegro«. Po Sanudovu svedočanstvu knez Aleksa je imao veliki ugled kod Turaka i izvesnu vlast, pa je bio čak u prijateljskim odnosima sa skadarskim sandžak-begom Firuzom.[208]) Iz svega što kaže Sanudo dalo bi se gotovo sa sigurnošću zaključiti da knez Aleksa Božidarović mora biti jedan od dvojice spahija koji su postojali u Crnoj Gori od 1496 do 1514 godine.[208a]) Turski defteri iz vremena Skender-bega Crnojevića daju potvrde za takav zaključak. Istina, u popisu skupljene glavarine (džizje) iz 1521 godine knez Aleksa je prosto upisan kao muselem Aleksa sin Božidarov. U defteru iz 1523 godine on nije upisan, jer je očigledno između 1521 i 1523 umro. Ali je njegovo zemljište (zemin) upisano na Vukasa sina Radoševa. Činjenica da je knez Aleksa imao posebno zemljište (zemin) a ne samo običnu baštinu muselema, mislim, potvrđuje moj zaključak.

Ovi podaci o hrišćanima spahijama u Crnoj Gori i kod Pipera iz kraja XV i početka XVI veka pokazuju da je unutar plemena bilo ne samo rodovskog plemstva, kao što se to obično uzima, nego da je bilo pravih feudalaca (iako sitnih), priznatih od turskih vlasti. Kao u svima zemljama, i u Crnoj Gori posle zauzimanja od strane Turaka i u prvo vreme njihove vlasti neki feudalci očuvali su svoj položaj. Kao što se zna, u drugoj desetini XVII veka ima jasnih podataka da je Vujo Rajčev bio pravi feudalac koji je od Porte dobio »alcuni sudditi de sua villa«. M. Bolica kaže za njega da je on glava čitave Crne Gore.[209]) Narodna tradicija takođe zna da su neke hrišćanske spahije u Crnoj Gori imale feudalna prava.[210]) To da je crkva u Crnoj Gori sačuvala svoja imanja i da su se na tim imanjima sačuvali feudalni odnosi pokazao sam u svojoj raspravi o Crnoj Gori pod turskom vlašću u XVI i XVII veku.

Ti podaci nas sile da nešto drukčije gledamo na ulogu tih feudalnih elemenata od onih koji smatraju da su u Crnoj Gori i brdskim plemenima u XV, XVI i XVII veku svi plemenici bili jednaki, da je vladala puna vojna demokratija.

---

[208]) Arkiv za pov. jug. VI, 239, 160, 279.

[208a]) B. Hrabak mi saopštava da je on, ispitujući materijal u Dubrovniku, došao do rezultata da je Skender-beg već 1513 došao za sandak-bega.

[209]) Starine XII, 169.

[210]) Erdeljanović, Stara Crna Gora, 74—5.

***

*4) Nešto o turskoj vlasti nad brdskim i malisorskim plemenima krajem XV i u XVI veku.* Ovaj popis iz 1497 godine i podaci o ovim plemenima iz drugih deftera sa kojima sada raspolažem daju mogućnost da se ponešto kaže o tome kada su i kako priznavali brdska i malisorska plemena tursku vlast.

Posle pada Meduna (1457) i konačnog pada Skadra (1479) turska vlast se polako uspostavljala nad oblašću u kojoj su se nalazila ova plemena o kojima govorimo. Kao što se vidi iz ovog popisa, Klimenti su priznali tursku vlast tek 1497 godine. Činjenica da Klimenti nisu upisani u defter iz 1485 godine potvrđuje to. Ali i popis Hota iz 1485 godine pokazuje da nisu ni svi Hoti u to vreme priznavali tursku vlast potpuno. U tom popisu Hota iz 1485 stoji zapisano za dva sela da stanovnici nisu došli i da se nisu upisali. Kod nekih malisorskih plemena postoji tradicija da su se dugo opirali turskoj vlasti. Iz ovog popisa se vidi da je to tvrđenje tradicije tačno.

Posle pada Meduna pod tursku vlast neka mesta u Brdima su priznala vrhovnu tursku vlast 1460 godine. Bez sumnje su među njima bili i Kuči, kako to kaže Lj. Kovačević.[211]) Ali mislim da se turska vlast u tim krajevima učvrstila posle pada Skadra, odnosno za vreme prvog zauzeća Crne Gore od strane Turaka. Kao što se vidi, godine 1485 su Kuči, Piperi, Bjelopavlići i Hoti bili pod turskom vlašću. Za Pipere Erdeljanović kaže da su kao Crna Gora i ostala brdska plemena bili pod turskom vlašću za vreme Ivana i Đurđa Crnojevića i njegovih naslednika, pa i posle njih. On navodi, po Lj. Kovačeviću, podatak iz 1499 godine po kome je kotorski knez javio da se sprema vojvoda skadarski i crnogorski da udari na kotorsku oblast »s turskim podanicima iz Crne Gore, Gornje i Donje Zete, Grblja, Kuča, Pipera i drugih plemena«[212]) i ističe da se Piperi tu spominju kao turski podanici.[213]) Piperi (kao i Kuči) nisu bili jednako pod turskom vlašću kao Crna Gora za vreme Ivana i Đurđa Crnojevića. Crna Gora je bila (osim prve kratke okupacije) do 1496 godine vazalna zemlja, a Kuči i Piperi su 1485 godine, još za života Ivana Crnojevića, — kao što se vidi — bili turski podanici. Tek od 1496 godine Crna Gora je bila pod turskom vlašću kao Kuči i Piperi.

Postoji podatak da je Ivan Crnojević posedovao selo Brijestovo u Pavkovićima. U njegovom Krisovulju, pisanom 1484 godine, nalaze se granice tog imanja (Crnogorka za 1885 godinu). Neki uzimaju da su Bjelopavlići spadali u državu Ivana Crnojevića, pozivajući se na Rovinskog.[214]) Međutim, u »Krusovulju« gde se govori o granicama između Crne Gore i Hercegovine »ot cara Stevana do Ivana Crnojevića«, potvrđenim »od istoga Ivana Crnojevića i bana Stevana Bosanskog va ljeto 1471 Julija 17«, posle navođenja gra-

---

[211]) Predgovor Lj. Kovačevića uz knjigu M. Miljanova o Kučima (str. XLIX).

[212]) Taj se podatak nalazi kod M. Sanuda (Arkiv V, 78).

[213]) Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 289.

[214]) Ровински , Черногория I, 442—3. — Erdeljanović prima to mišljenje.

nica prema Hercegovini kaže se da se granica Crne Gore sa Hercegovinom završava u Bijeloj Ploči »na pogled Župe«, a »tu su tri granice koje dospijevaju od Crne Gore: Pješivačka, Bjelopavlicka i Ercegovačka, pa otle ide granica meždu Pješivice i Bjelopavliće«. Ta se granica vrlo podrobno opisuje. Erdeljanović ima pravo kad sumnja u punu autentičnost toga dokumenta i kad smatra da je vladika Vasilije, ako je već imao stariji dokumenat, na njemu mnogo menjao.[215]) Uopšte u »Krusovulju« ima dokumenata koji su — ukoliko imaju izvesne osnove u autentičnom tekstu — jako udaljeni tekstualno od svojih izvora. Samo, pozivanje Erdeljanovića na to da su Bjelopavlići pripadali državi Ivana Crnojevića počiva na sličnim dokumentima kao što je ovaj. P. Šobajić beleži predanje da su sluge Ivana Crnojevića činile veliki zulum u Bjelopavlićima, pa da su Bjelopavlići pobili sluge, pozvali Turke i razdelili imanje Ivana Crnojevića među sobom. Šobajić takođe beleži tradiciju u Vražegrmcima da je Raslav Bubin ustupio nekom begu Sokoloviću iz Skenderije jedan deo zemlje u Dobrom Polju, pa da je Ivan Crnojević pošao protiv njega i kuću mu razorio.[216]) Kao što se vidi iz deftera od 1485 godine, Bjelopavlići su tada priznavali tursku vlast i bili turski podanici. Međa koju daje dokumenat u »Krusovulju« koji govori o granicama Crne Gore prema Hercegovini i Bjelopavlićima sigurno je iz vremena vlade Ivana Crnojevića, odnosno iz 1485 godine, ako nije ranije, bar što se tiče granice prema Bjelopavlićima. Jasno je da je 1496 godine na toj strani granica države Crnojevića išla pješivačko-bjelopavlićkom međom, jer je u defterima iz 1521 i 1523 godine granica »live Kara Dag« na Morači i na Zeti, odnosno na krajnjem severoistoku bjelopavlićko-pješivačka suvozemna međa. Turci su očigledno 1521 i 1523 godine popisali onu istu teritoriju koja je 1496 pala pod punu tursku vlast, a koja se 1497 spominje kao »Crnojevića zemlja« (Çirn ili).

Erdeljanović je događaje iz jedne narodne pesme, koja se zove Piperski boj sa Tahir-pašom, stavio u XVI vek.[217]) U toj pesmi se kaže kako je Tahir-paša došao s vojskom na ravne Doljane »kraj Zlatice više Podgorice«, pa da je zatražio od Pipera neplaćeni harač od 7 godina, 8 devojaka i 12 talaca. Kada su Piperi to odbili, Tahir paša je udario sa vojskom i popalio neka piperska sela. Ali su mu konačno Piperi razbili vojsku i ubili ga.

Kao što se vidi po podatku deftera iz 1570 godine, Piperi su zbilja u XVI veku, pre velikog ustanka brdskih plemena u prvoj i drugoj deceniji XVII veka, pa čak i pre kiparskog rata, davali otpor turskim popisivačima i skupljačima poreza i dažbina. Zabeleška pisara deftera iz 1570 godine nalazi se ispred popisa Pipera posle naslova. U njoj se kaže da se raja nahije Pipera usprotivila, da nije došla i da nije upisana, pa da je od strane vilajetskih vlasti poslat čovek, ali da Piperi nisu hteli pristati da im se broje kuće. Zatim su knezovi pridobijeni i dovedeni. Određeno je da naime ušura, ispendže i drugih dažbina daju »sela« Gojsalići, Đurkovica,

[215]) Erdeljanović, Stara Crna Gora, 22—4.

[216]) Šobajić, Bjelopavlići i Pješivci, 167.

[217]) Erdeljanović, Postanak pl. Pipera, 290—3.

Crnci, Mrke, Petrovići, Nikolići i Pavličići 9.000 akči, Bratonožići i Bukumiri 5.000 akči, a Rječica 2.000 akči.[218]) Uvedeno je u »novi defter« da od njih ispendže, ušur i druge dažbine uzima sandžak-beg.

Spomenuto je već da su Klimenti tek 1497 godine priznali tursku vlast, a da se neka sela Hota 1485 godine nisu htela odazvati popisu. Kao što vidimo, Piperi se 1570 godine takođe nisu dali upisati, a naročito nisu pristali da im se popišu kuće. Nisu samo piperski knezovi u tom sukobu popustili nego su i Turci kompromisno postupili.

Uopšte su se Turci u prvo vreme svoje vladavine ophodili sa ovim plemenima oprezno. Oni su im dali izvesne povlastice i samoupravu. To se vidi i iz podataka ovde citiranih deftera. Po defteru iz 1485 godine Kuči, Bjelopavlići, Hoti i Piperi su plaćali 50 akči od kuće. U popisu iz 1497 se vidi da su Hoti i Klimenti (ovi poslednji tek što su priznali tursku vlast) tada bili derbendžije. Derbendžije su bili i stanovnici Rječice (Rijeke) u Piperima. Godine 1497 Klimenti su plaćali godišnje, preko dažbine koje su davali otsekom, još 1.000 akči harača i sandžak-begu 1.000 akči ispendže. Pored plaćanja otsekom, Hoti, Klimenti i stanovnici Rječice, kao derbendžje, bili su oslobođeni divanskih nameta. Ali su i Kuči i Piperi plaćali otsekom svoje dažbine. Dažbine ovih plemena spadale su u has skadarskog sandžak-bega.

Po defteru iz 1570 godine, položaj tih plemena se tada pogoršao, iako je u osnovi još njihov pravni položaj ostao isti. Pre svega se može konstatovati da su se dažbine povećale. Klimenti u to vreme plaćaju sandžak-begu naime ispendže dvostruko više nego što su plaćali 1497 godine, a naime harača 200 akči više. Kod Kuča su se dažbine takođe znatno povećale. Kuči su 1570 godine plaćali 20.700 akči naime ušura, ispendže i ostalih dažbina (i još 2.000 akči nijabeta) prema 14.828 akči što im je bila obaveza 1497 godine, a broj kuća je bio mnogo manji 1570 nego 1497 godine. Ali pored povećanja dažbina u drugoj polovini XVI veka javila se opasnost i od prodiranja turskih feudalaca u te oblasti, odnosno opasnost od gubljenja dotadašnjeg izuzetnog položaja tih plemena. Kanun-nama za Skadarski sandžak iz 1570 godine govori o podeli nekih carskih hasova na timare.[219]) Zbog tog pogoršanja položaja došlo je do otpora Pipera u drugoj polovini XVI veka, o čemu nemamo vesti samo iz narodnog predanja nego i ovo svedočanstvo turskog dokumenta. Zahvaljujući tome otporu, Piperi plaćaju približno istu sumu 1570 kao i 1497 godine.

U pogoršanju položaja tih plemena treba tražiti jednim delom i uzrok što je 1570 godine smanjen broj kuća kod Kuča u odnosu na broj kuća iz 1497 godine, što sam ranije spomenuo. Povlačenje

[218]) Ovde su upisana samo sela koja su plaćala; inače u popisu ima upisanih praznih sela. — Ovde su — kao što se vidi — upisane tri celine, a i kod nijabeta upisane su takođe tri celine: Piperi, Bratonožići i Rječica. Potome bi izlazilo da Gojsalići, Đurkovica, Crnci, Mrke, Petrovići i Pavličići spadaju u Pipere, a Bratonožići i Bukumiri u Bratonožiće, dok je Rječica posebna celina.

[219]) Ö. L. Barkan, Kanunlar, 291.

stanovništva pred pritiskom u druge, manje izložene krajeve može se konstatovati i drugde. Iz dukađinskog deftera iz iste godine (1570) može se utvrditi da se stanovništvo Crne Gore iz manje brdovitih krajeva, izloženih pritisku i početku čitlučenja, povlačilo u brdske krajeve, naročito u nahiji Cetinje (kasniju Katunsku nahiju).

Dalo bi se, međutim, zaključiti da to pogoršanje položaja nije jedini uzrok što se javlja u to vreme smanjenje broja kuća kod Kuča. Mi smo videli da je krajem XV veka broj kuća (što znači stanovništva) kod ovih plemena neobično porastao. Kakve su mogle biti posledice toga porasta pri preovlađivanju stočarske privrede? Morali su se geografski uslovi tako promeniti da nisu davali mogućnost za stanovanje tolikom broju ljudi. Činjenica da se u dukadinskom defteru iz iste godine (1570) u podacima za Crnu Goru javlja jako smanjen broj baština prema ranijim defterima (iz 1521, 1523 i 1529-36 godine) možda bi se takođe mogla objasniti donekle sličnim posledicama stočarske privrede koja je potkopavala prirodne uslove za kakvu-takvu zemljoradnju.[220]) Tome ne protivureči to što se kod Bjelopavlića od 1485 do 1570 povećao broj kuća. Oni su baš na tim lošim posledicama za druge mogli napredovati, jer oni još pretkraj XVI veka iskorišćavaju nevolje Malonšića i prodiru u Kosovi Lug, a i kasnije su ekspanzivni. Uostalom posledice stočarske privrede i njenog sve jačeg uticaja nisu svagde bile potpuno jednake i nisu se pokazale u isto vreme sa istim karakteristikama. Mislim da bi konkretno ispitivanje i istorisko prilaženje tim promenama geografske sredine i odnosima između pojedinih krajeva, koji su se odnosi menjali, dalo racionalnije zaključke nego gledište koje ne vodi računa (ili vodi vrlo malo) o tim promenama.

---

Ove kratke studije uz publikaciju popisa Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497 godine plod su sporednih radnji pri mome proučavaju istoriju uže Crne Gore pod turskom vlašću do pretkraj XVII veka, odnosno plod su ispitivanja položaja plemena koja su

[220]) U svojoj disertaciji o turskoj vlasti u Crnoj Gori XVI i XVII veka nisam uzeo ovaj momenat u obzir, kad sam govorio o ovoj pojavi. — Šobajić mene uči kako se u tim krajevima nisu po privrednoj strukturi razlikovali mnogo župni od brdovitih krajeva. On kaže da su se u tim krajevima i u župnim oblastima stanovnici bavili pretežno primitivnim stočarstvom. Neće biti da su privredno-geografski uslovi bili tada isti koji su i sada. Činjenica da su postojale šume znatno više tada nego sada davala je i drukčije uslove za zemljoradnju. Za Crnu Goru imamo, osim turskih deftera, i povelje Crnojevića koje pokazuju da su uslovi bili nešto drukčiji nego što su sada. Šobajić bi se mogao potruditi da sa tog stanovišta pogleda problem i u onim krajevima koje on dobro zna. Otkud predanje da su se Malonšići raselili zbog vetra? A otkud odjednom taj vetar? Otkud kod drugih plemena slično predanje? Kako se te promene mogu drukčije protumačiti nego tim da u tim krajevima u XIII i XIV veku nisu postojala velika stočarska plemena nego razbacani mali stočarski katuni, a da su se u XV i XVI veku razvile krupne stočarske zajednice sa mnogo više stanovništva koje se bavi isključivo (ili pretežno) stočarstvom. Ako to nije jedini uzrok što su ti krajevi ogoleli, ja mislim da je najvažniji. Uostalom, to je zapazio već Rovinski, iako on ne formuliše tako jasno kao što je ovde formulisano.

susedna Crnoj Gori. Ovde objavljeni i upotrebljeni turski arhivski materijal je prikupljen sa tog stanovišta. Ovaj moj rad treba smatrati u izvesnim pitanjima kao dopunu mome radu o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, a naročito u pitanju postanka naših plemena, što onde i nisam mogao naširoko izložiti, jer bi to išlo izvan okvira rada.

Jasno je da bi ove studije bile bolje da su upotrebljeni svi defteri za Skadarski sandžak koji su se očuvali. Ali, mislim da su, ako ništa drugo, saopštenja činjeničnog materijala, makar ne sasvim potpuna, od koristi.

## B. ĐURĐEV, BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE MONTENEGROS, DER BRDA- UND MALISORENSTÄMME

### ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser veröffentlicht einen mit einem Katasterregister des Sandschaks Skutari zusammengebundenen Register der Brda- und Malisorenstämme Kuči, Piperi, Hotti und Klimente, datiert am 5 März 1497 (1 Redschep 902). Diese Handschrift wird im Staatsarchiv (Başbakanlik arşivi) in Istanbul unter № 26 m. in der Sammlung »Tahrir defterleri« aufbewahrt.

Die Veröffentlichung dieses Registers gibt dem Verfasser den Anlass einen Kommentar in vier kleinen Studien zu geben.

Die erste Abhandlung bezieht sich auf eine chronologische Frage: wann Montenegro unter die türkische Herrschaft geraten ist. Der Verfasser schliesst, auf Grund einer in diesem Register befindlichen Angabe, dass es im Jahre 1496, nicht aber — wie es bisher angenommen wurde — im Jahre 1499 geschehen ist.

In der zweiten Abhandlung interpretiert der Verfasser die Fakta über die Stämme Kuči, Piperi, Hotti und Klimente und über ihre soziale Organisation aus dem obererwähnten Register. Er befasst sich auch mit der Frage wann und wie sich die Stämme in Montenegro und Nordalbanien bildeten. In Bezug darauf veröffentlicht der Verfasser die Angaben über die erwähnten Stämme und über den Stamm Bjelopavlići aus dem im Jahre 1485 datierten und in derselben Handschrift befindlichen Katasterregisters des Sandschaks Skutari und aus einem anderen aus dem Jahre 1570. Aus diesen und anderen Tatsachen schliestt er, dass die erwähnten Stämme (und andere aus Montenegro und der Herzegovina) durch Mischung und Kombination der Hirtenorganisation der »katuni« und der feudal-territorialen Organisation der »župe« entstanden sind. Die Hirtenkatuni, sowohl die slavischen (unter dem Namen »walachischen«, weil sie von slavisierten Romanen abstammen), als auch die albanesischen, waren jene soziale Kraft, die bei der Bildung der Stämme in Montenegro, Nordalbanien und der Herzegovina im XV Jhdt die Elemente für Geschlechts- und Stammes-

charakteristiken gab, weil der »katun« im früheren Zeitalter nicht nur eine wirtschaftliche sondern auch eine Geschlechtsorganisation der Sennhirten auf dem Balkan war. Dieser Mischungs- und Kombinationsprozess zwischen »katuni« und »župe« wurde im südwestlichen Gebiet Jugoslawiens und in Nordalbanien, wo sich die Stämme bildeten, durch die im XV Jhdt entstandene Verbreitung der Sennviehzuchtwirtschaft bedingt. Derselbe Prozess gab durch die Vorherrschaft der Landwirtschaft in Central und Nordjugoslawien unter der Türkenherrschaft im XV und XVI Jhdt territoriale Organisationen der Dorfautonomie unter dem Namen »knežine«, weil dieses Gebiet von serbischen und anderen slavisierten Sennhirten unter dem Namen »Walachen« (serb. *vlah*, Pl. *vlasi;* türk. *eflak*, Pl. *eflaklar* oder *eflakan)* aus dem südwestlichen Gebiet stark angesiedelt wurde.

In der dritten Abhandlung interpretiert der Verfasser die Data über die christlichen Spahis, die sich beim Stamme Piperi im Register aus dem Jahre 1497 eingeschrieben befinden. Er beweist, dass diese Spahis mit den in der Volkstradition genannten Stammeshäuptlingen (»vojvode«) Božidar Vukotin, Radul Nikačev und Vojvoda Vuk (Vukota) indentisch sind. Dadurch wird bewiesen, dass diese Stammeshäuptlinge in der zweiten Hälfte des XV Jahrhunderts, nicht aber in der zweiten Hälfte des XVI Jahrhunderts gelebt haben — wie J. Erdeljanović behauptete. Diesen und anderen Tatsachen zufolge sollte die Behauptung von Erdeljanović über die Bildung und Entwicklung der Stämme Piperi und Bratonožići, ebenso über die Bildung anderer Stämme, einer Kritik und Revision unterzogen werden. In dieser Abhandlung versucht der Verfasser weiter zu beweisen, dass einer von den zwei Spahis, die einem Kanun-name des Sandschaks Montenegro nach, zu Ende den XV und zu Anfangs des XVI Jahrhunderts in Montenegro ihre Timars haben sollten, ein einheimischer Vojvoda aus Njeguši, Knez Aleksa Božidarović sei. Ausserdem wird in dieser Abhandlung darauf hingewiesen, dass der Katasterregister aus dem Jahre 1485 die Angaben über die Existens von zwei Spahis in der Umgebung von Plava gibt, die einem Nebenzweig der Dynastie Crnojević zur Zeit ihrer Herrschaft in Montenegro gehören sollten.

Die vierte Abhandlung bezieht sich auf die Lage der erwähnten Stämme zu Beginn der Türkenherrschaft und im XVI Jahrhundert.

VLADO JOKANOVIĆ

# PRILOG IZUČAVANJU BOSANSKOG FEUDALIZMA

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka
20 novembra 1953 godine)

Predmet ove rasprave su dva pitanja. Prvo je pitanje oblika organizacije i uprave srednjovjekovne bosanske države onog vremena, kad se ona, prema izvorima, pojavila na istoriskoj pozornici. Drugo je pitanje karaktera bosanskog lena — feuda, u izvorima zvanog: »djedina«, »plemenito«, »plemenita baština«, ili prosto »baština«. Očevidno je da ova dva pitanja ukazuju na opsežnu problematiku, koja po širini i dubini traži velik zahvat u istoriju srednjovjekovnog bosanskog društva i države. Ta pitanja zapravo suštinski, u krajnjoj konsekvenci, iscrpljuju problem bosanskog feudalizma. Prema tome, svako bi od njih zahtijevalo poseban monografski rad. Ovdje se ona raspravljaju zajedno, i to u obliku jedne skice. To činim ne sa pretenzijom da riješim jedan problem koji još ni u svojim elementima nije dovoljno osvijetljen, nego da postavim problematiku i da obilježim bar neke crte koje ukazuju na puteve njenog rješavanja.

Feudalizam kao određena društveno-ekonomska formacija ima više svojih vidova. U prvom redu to je politički oblik određenih odnosa proizvodnje i prometa[1]) koji su vladali u evropskom srednjem vijeku, i koji su upravo karakterisali taj vijek. Taj specifični politički oblik, koji je izraz određene društveno-ekonomske strukture, nazvan je feudalizmom. Usljed toga u našoj, a i u svjetskoj istoriografiji često se susrećemo sa shvatanjem da je taj politički izraz, taj svojevrsni oblik državne organizacije i uprave, koji se klasično uobličio na evropskom Zapadu upravo ono što sačinjava feudalizam, bez obzira na društveno-ekonomsku strukturu (iz koje je izrastao). Štaviše, naglašava se da treba strogo razlikovati taj politički oblik od društveno-ekonomske strukture. S tim u vezi postoje shvatanja da neke srednjovjekovne države nisu bile feudalne stoga što tamo odnos između vazala i sizerena nije zadobio onaj svojevrsni političko-organizacioni oblik koji je karakterističan za evropski Zapad, ili što u tim zemljama odnosi zemljišne svojine nisu dobili onaj izraziti pravni oblik razdijeljene svojine, ili zbog toga što tamo vazalni odnosi nisu nastajali u formi privatno-pravnih ugovora, ili što vazali nisu imali ovih ili onih imuniteta i sl.

[1]) Vidi Marks—Engels: Soč T. IV str. 157.

Mislim da danas ne treba gubiti vrijeme na dokazivanje kako politički oblici ne mogu rezultirati i postojati iz nekih apstrakcija, ili pomoću gole sile, i da se oni ne mogu iskristalisati bez neke materijalne podloge, koja ih u osnovi uslovljava i daje im svoj pečat. A ta materijalna podloga sastoji se u odnosima proizvodnje. Ima tu, naravno, i drugih faktora koji se pridružuju. Taj proces uslovljavanja nije mehaničan i prost. Zato politički, kao i drugi ideološki oblici pokazuju bogatstvo varijacija. Zadaća je posebnih društvenih nauka da objašnjavaju uslovnost sekundarnih oblika od njihovih realnih uzročnika. Da u tom procesu odlučnu ulogu igra način proizvodnje, to stoji izvan svake sumnje. Priznavši taj fakat, treba ga učiniti metodološkim principom i rukovodstvom u istraživanju i objašnjavanju. To će nas osloboditi od suvišnog empirizma i zastranjivanja. Na drugoj strani opet postoji opasnost vulgarnog materijalizma i ekonomizma.

Ali kada je riječ o društvenim strukturama, koje su davno prošle, onda je teško vršiti rekonstrukcije pojava bez poznavanja određenih činjenica, a još teže otkrivati uslovljenost pojava u kojima se konkretno realizovala zakonitost razvitka. Oskudica u poznavanju činjenica prestavlja osnovni razlog što su stranice srednjovjekovne bosanske istorije do danas gotovo prazne. Tu mislim na istoriju društvenog i državnog razvitka i na njihovu međusobnu vezu i uslovljenost. Nekoliko pretpostavki najopštijeg karaktera daju nebuloznu prestavu o srednjovjekovnom bosanskom društvu i državi. Sociooloških objašnjenja je tu vrlo malo.[2])

Smatram ipak da izvorna građa o srednjovjekovnoj Bosni, iako vrlo oskudna, pruža mogućnost za nešto više saznanja, nego što je to dosad postignuto. Isto tako smatram da mnogi oblici iz života zapadno-evropskih, naročito susjednih južnoslavenskih država, i Ugarske, sa kojom je srednjovjekovna Bosna imala izvjesne državo-upravne veze, mogu da posluže kao heurističko sredstvo u objašnjavanju analognih pojava u Bosni. Naravno da pri tom postoji opasnost od mehaničkih uporedaba.

## I.

Prema istoriskim izvorima, srednjovjekovna država Bosna se javlja sredinom XII v. kao vazalna država Ugarske. Ona ostaje u tom vazalnom odnosu sve do svoje propasti. Istina je, taj vazalni odnos je bio feudalnog karaktera, naime on nije isključivao državopravnu samostalnost. Ovaj vazalni odnos Bosne se u toku istorije mijenjao. On je bio pitanje faktičnog odnosa snaga. U našoj istoriografiji se u glavnom stoji na gledištu da je bosanska država i pored tog vazalstva bila samostalna. Ipak se priznaje da je u vrijeme banova ta zavisnost bila veća, što će reći da je samostalnost bila manja

[2]) Vidi E. Lilek: Iz društvenog i državnog ustrojstva Bosne—Hercegovine u srednjem vijeku. Izvješće Vel. Gimn. u Sarajevu 1888—89 g. — Dr. Ć. Truhelka: Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka. Glzm. u B. H., XIII. 1901 g., 71—112 i 155—199. — Dr. Ć. Truhelka: Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni. Separat iz Glzm. u B. H. Sarajevo 1915 g. I. Osvrt na srednji vijek str. 2—15.

Od polovine XII v. o Bosni ima ponešto vijesti. Nas interesuje razdoblje od polovine XII. do polovine XIII vijeka. Bosanska državno-organizaciona struktura ovog vremena dopušta ex post zaključke i o strukturi nešto ranijeg vremena. Podaci što ih daje car Konstantin iz polovine X v. kao i oni podaci koje možemo kritički primiti od pisca Barskog rodoslova, treba da nam služe kao uporište zajedno sa drugim podacima iz XII i XIII v. Bosna je od polovine X pa do polovine XII v. bila većinom u sastavu rano-feudalne srpske i hrvatske države. Osjetila se i vlast Vizantije. Ta činjenica što ona nije imala samostalan državopravni razvitak nije smetnja da se govori o razvitku njenog državnog života. Naprotiv, te činjenice služe kao osnov da se smatra da su oblici državnog razvitka u Bosni usljed ove pripadnosti bili forsirani. Inače Bosna, s obzirom na svoj geografski položaj, klimu i morfologiju tla, bila je sama po sebi izložena sporom razvitku i očiglednoj izolovanosti. Oblici društveno-političkog života Bosne do polovine XII. v. mora da su bili moćno protkani rodovskim relikti ma, koji su se u priličnoj mjeri sačuvali i u njenom docnijem životu. Ta pojava je utvrđena u našoj istoriografiji. Ali još je uvijek pitanje šta je ustvari sadržina tih relikata. Sa izrazom »plemensko-rodovski relikti« još nije ništa konkretno objašnjeno. Ovo pitanje čini dio predmetne rasprave. Radi se o tome da se utvrdi sadržaj izvjesnih relikata i njihov značaj. Drugo je opet pitanje urzoka koji su uslovljavali i određivali taj sadržaj i oblike, u kojima se on izražavao. To je komplikovana tema, čije rješenje pretpostavlja poznavanje mnogih pojedinosti, koje ovdje nedostaju. Jedino što se sa približnom vjerovatnoćom može reći jest to da se u Bosni ubrzavao proces nametanja političkih oblika klasne vlasti, iako gentilni oblici društvenog života još nisu bili prevaziđeni posredstvom vlastitih materijalnih proizvodnih snaga. Zato su se državni oblici kalemili i miješali sa starim gentilnim oblicima. To je urodilo jače naglašenim specifičnim oblicima političke organizacije, koja u osnovi nije bila svojstvena samo srednjovjekovnoj Bosni, nego i nekim drugim feudalnim državama, tzv. varvarskih naroda, koji su stupili u jaču ili slabiju vezu sa civilizacijom Rimskog carstva, zapravo njenim ostacima.

Usljed toga smatram da nije opravdano gledište J. Paulera po kome bi Bosna u vrijeme kada je stupila u državopravne veze sa Ugarskom, prestavljala samo neki plemenski savez, a ne orgnizovanu državu.[3]) Da to nije bio plemenski savez, to je sigurno, a što se tiče pojma organizovane države, on je svakako relativan. Bitno je da je Bosna tada imala teritorijalnu prinudnu orgnizaciju klasne vlasti, koja je nužna u društvu gdje u znatnom obimu postoji stanovništvo koje je eksploatisano i koje se mora držati klasnom organizovanom prinudom na uzdi.

Negdje oko polovine XII v. Mađari dovode na čelo Bosne slavonskog plemića Borića, koji kao mađarski čovjek, i u Bosni stranac, vrši u Bosni bansku vlast. Iako se može dopustiti da je on mogao

[3]) Dr. J. Pauler: Wie und wann kam Bosnien an Ungarn. Wien 1894 g., str. 4.

djelimično uživati podršku i među domaćim vodećim ljudima, ipak je logično da se pretpostavi da se njegova vladavina nije mogla obavljati bez importovanja izvjesnih vojnih odreda, na koje se oslanjao.

U to vrijeme u Ugarskoj (i u Slavoniji odakle je Borić poticao) bio je na snazi organizacioni sistem lokalne uprave poznat pod imenom »sistem kreljevskih komitata« (Varispansag, Burggespanschft).[4]) Po tom sistemu vladar, koji se smatrao suverenom države, bio je ovlašćen da raspolaže cjelokupnim teritorijem osim onim posjedima koji su bili svojina pojedinih užih ili širih porodica, koje su uživale političku slobodu, i zbog čijeg interesa se ovaplotila državna vlast. Cjelokupni državni teritorij dijelio se na teritorijalne distrikte (komitate, megye), a na čelu svakog komitata stajao je vladarev organ (comes, ispan, Geschpan, župan), kojeg je vladar postavljao i smjenjivao. Ovi župani vršili su vojnu funkciju i u isto vrijeme jedan dio upravno-sudske vlasti. Oni su ubirali vladareve dohotke (dažbine) i sebi su od toga zadržavali trećinu, a ostalo su predavali vladaru. Cjelokupni sistem upravo bio je ustrojen tako da obezbijedi vladaru vojna i financiska sredstva. S početka su mađarski vladari postavljali župane iz sloja tzv. jobagiona (Jobbagiones castri, Burgmänner). Ovi jobagioni su, prema mađarskoj istoriografiji,[5]) pretstavljali sloj slobodnih ljudi, koji nisu pripadali rodovskom plemstvu. Etimologija ove riječi se različito tumači. Neki pisci izvode taj naziv iz madarske riječi »jobb« i »ag«, što bi zančilo da su to ljudi od bolje loze. Drugi opet dovode taj izraz u vezu sa riječi tatarskog porijekla »joubag«, što znači poglavar, knez, vojni vođa, odličnik. Na prelomu X i XI v. kada je u Ugarskoj slomljen rodovski poredak, počeo je i pojam ove riječi da se degeneriše, pa je ona označavala samo prvaka, boljeg čovjeka. Kasnije su jobagioni bili stanovnici oko utvrđenih gradova sa malim posjedima, koje su uživali u vezi sa vršenjem vojne službe (milicija u utvrđenim gradovima). Nisu smatrani plemićima, ali su bili kao najodličniji sloj među neplemićima. Iz njih su se razvili sitni vazali. Ali bilo je i jobagiona nižega ranga. Jedna isprava iz 1162 (Fejer C. D. V/3. str. 253) dovodi jobagione u vezu sa utvrđenim gradovima i naziva ih »proceres« i »proceres filii sancti regis«. Cjelokupna istorija razvitka tih vojnika (milites) obavijena je tamom isto tako kao istorija vlasteličića u Bosni, Srbiji, pa i u mnogim drugim feudalnim zemljama.[6]) Sve ovo navodim stoga što se ovdje, po mom mišljenju, radi o onoj istoj pojavi koja stoji u vezi sa društvenim slojem koji se u Bosni XII i XIII v. nazivao »kmetima«.

Mađarski župani su katkada dobijali od vladara, pored one trećine vladarevih prihoda, još i zemljišne posjede, ali ne u svojinu već na uživanje.[7]) Prestankom službe gubili su po pravilu i te posjede. Sjedište svakog komitata bio je utvrđeni grad (castrum), što znači

[4]) Akos v. Timon: Ungarische Verfassungs-und-Rechtsgescichte. Berlin 1904 g., str. 106—108 i 202—218.
[5]) Ibidem str. 142—146.
[6]) K. Jireček—Radonić: Istorija Srba II, Beograd 1952 g., str. 60—61. — Dr. T. Taranovski: Istorija srpskog prava I., Beograd 1931 g., str. 15—18.
[7]) Akos v. Timon: cit. opus, str. 209—210.

da je cijeli sistem imao u osnovi vojni karakter. U mađarskoj istoriografiji se smatra da je ova teritorijalna podjela prema utvrdama preuzeta od Slavena. U svakom slučaju ovaj državo-organizacioni i upravni sistem zaveden je poslije sloma poretka rodovskog plemstva, čime je bila završena jedna epoha društveno-političkog razvitka i započela epoha ranofeudalne države. Sve ovo nužno navodi na razmišljanje: na koje su se društvene snage morali da oslanjaju vođe plemenskih saveza, a kasnije vladari, u svojoj borbi sa rodovskim plemstvom (osim svoje uže družine)?.

Kakvu je državnu organizaciju zatekao u Bosni ban Borić, odnosno neki njegov prethodnik, kojeg su mađari instalirali, to se na osnovu direktnih izvora ne može reći. Ali da je njemu kao mađarskom kraljevskom namjesniku u Bosni morao konvenirati mađarski sistem komitata, to je izvan svake sumnje. Štaviše, da mu je bila i dužnost da taj sistem zavede, to se s razlogom može pretpostavljati. Ovaj sistem znači snažnu centralnu vlast, dakle snažnu mađarsku ekspozituru u Bosni. On obezbjeđuje prihode centralne vlade i ujedno je prestavljao moćno srestvo za realizaciju svih mogućih planova koje su Mađari sa Bosnom mogli imati u vidu. Ali drugo je opet pitanje koliko je Ugarska imala moći da realizuje takav sistem u Bosni, i koliko je Bosna imala uslova za takav sistem organizacije i uprave. Ove uslove treba posmatrati kako s političkog tako i s ekonomskog gledišta. Naime, to znači da je Bosna možda i imala uslova za takvu organizaciju, ali ih je sabotirala prosto u cilju svoje političke borbe za samostalnošću. Ali ban je svakako morao stvarati uporišta svoje vlasti. Nema sumnje da je sistem utvrđenih gradova, s jedne strane, a sistem nagrađivanja, s druge strane pretstavljao glavne poluge Borićeve vlasti, kao i vlasti njegovih sljedbenika. Vjerne pristalice u utvrđenim gradovima sa jakim posadima prestavljali su moćna politička uporišta, kao i sredstva za ubiranje dohotka od stanovništva. Pristalice su se mogle sticati na razne načine, a najvažnije i tada uobičajeno sredstvo je bilo da im se osigura neko vrelo trajnijih prihoda. To se činilo davanjem posjeda na kojima se nalazilo radno stanovništvo na upravu i iskorišćavanje. Svakako ovo ustupanje posjeda moralo je da bude takve vrste da drži ipak te pristalice u što jačoj zavisnosti od bana. Mislim da je ovakav sistem upravljanja, odnosno isisavanja dohodaka od stanovništva, Borić već zatekao u Bosni[8]), pa se radilo samo o tome da ga on usavrši i izvrši personalnu reorganizaciju, postavljajući gdje god može svoje ljude na važnija mjesta. Ali nije se radilo samo o tome da se postave viši organi lokalne vlasti, nego su se morali obezbijediti uslovi materijalnog života i vojnim posadama, koje su se sastojale od sitnih posjednika nastanjenih u okolini utvrđenih gradova. Logično je da su neke nove utvrde takođe podizane i da su tamo postavljani banovi ljudi na čelo novih posada. Drugo sredstvo za snaženje cen-

[8]) Šišić: Ljetopis popa Dukljanina, str. 308, Beograd 1928. — N. Radojčić: Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem vijeku prema Barskom rodoslovu. Gl. Skop. nauč. društva knj. XV—XVI., Skoplje 1936, str. 8. Isporedi M. Kostrenčić: Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad 239, 1930 g., str. 76.

tralne vlasti sastojalo se u obilaženju državnog teritorija (koji u to vrijeme i nije bio velik) radi vršenja sudstva i kontrolisanja lokalnih organa. Proces društvenog raslojavanja u Bosni, sve do polovine XII. v. išao je, vjerujem prilično sporo, i prvi banovi su, izgleda, imali široki oslonac u sitnom posjedu. Pa i prva trgovina sa primorjem, koja je za vrijeme vladavine Kulina zagarantovana pismenim ugovorom sa Dubrovnikom, služila je u prvom redu obogaćivanju banova i snaženju njihove vlasti. Ali, ugovorom regulisana trgovina sa Dubrovnikom značila je i njen razmah kao i življe učešće lokalnih organa vlasti u njoj, dakle njihovo obogaćivanje, kao i njihove težnje za jačom eksploatacijom radnog seljaštva. Od tada počinje nagli razvitak, brzo raslojavanje i izgrađivanje centrifugalnih snaga, koje su Bosnu kasnije rastrgavale. Do tog vremena sitnoposjedničko slobodno seljaštvo bilo je moćan društveni faktor, koji je pružao banovima podršku u njihovoj borbi sa moćnim lokalnim rodovima. Kada je mađarska vlast u Bosni, usljed dinastičkih borbi u Ugarskoj, bila potisnuta, Bosna se našla pod Vizantijom. Vizantija, izgleda, nije imala ni vremena ni potrebe da u Bosni mijenja išta drugo osim možda bana. Poslije smrti vizantiskog cara Manojla pala je i vizantiska vlast u Bosni, i smjesta je ponovo uspostavljena vrhovna vlast Ugarske. Otada su Mađari svim silama nastojali da ta vlast bude realna i stalno su se miješali u bosanska pitanja. Ali ipak prema svim podacima koji postoje, u Bosni se ni tada ni kasnije nije razvio snažni sistem centralizovane vlasti, koji bi bio kopija mađarskih županija ili onih »vladalaca« u nemanjićkoj Srbiji, koji su bili podređeni centralnoj vlasti po načelu administrativne hijerarhije. Bosanski organizacioni i upravni sistem bio je izgleda više sličan onom drugom sistemu u Srbiji po kojem je vršena lokalna uprava zemlje, a koji je bio rezultat ranijeg originalnog razvitka,[9]) a ne kopija vizantskog upravnog sistema. Ovaj originalni srpski sistem nosi kompromisna obilježja zavisnosti lokalnih organa od centralne vlasti. Naime, tu se radi o poluvazalima a polučinovnicima, tj. takvim organima koji nisu bili podređeni po načelu administrativne hijerarhije (kao što je to kasnije pod uticajem Vizantije bilo), nego po jednom mješovitom principu, gdje su se miješali elementi činovničke podređenosti i vazalske vjernosti (fidelitas). Po tom sistemu vladar je davao pojedincima župe i druge oblasti na upravu i uživanje doživotno, s time da se dohoci dijele. Ovo davanje župa i oblasti bilo je doživotno i revokabilno, i stavljalo je držaoce u zavisniji položaj nego što su to bila vlastela baštinici. Ali ovi organi su bili, iako prilično autonomni, ipak podvrgnuti izvjesnoj kontroli, tim više jer su dobar dio dohodaka morali ustupati vladaru. Ovaj oblik lokalne uprave, iako u načelu privremenog karaktera, lako je postajao nasljedan za držaoca, jer ukoliko je držalac imao sinova, odnosno braće ili rođaka, sposobnih za vojnu službu i lokalnu upravu, oni su obično bivali postavljani na mjesto svog

[9]) Ovaj sistem lokalne uprave obrađen je u srpskoj istoriografiji za period zrelog feudalizma. Mislim da bi ovaj institut »vladuštih na državu« trebalo obraditi genetički, tj. i za period ranog feudalizma. Vidi: Taranovski, cit. opus, str. 202—206 i str. 215—216.

pretka. To je bio originalan oblik lokalne uprave u Srbiji, a ovi upravnici su se zvali »vladalci na državu« ili »vladušti na državu«. Kasnije su srpski vladari uspostavljali i lokalnu upravu po sistemu čiste administrativne podređenosti, a to sve po vizantskim uzorima. Oba ova sistema lokalne uprave na državnim zemljama (terrae regis) postojala su u Srbiji i u doba zrelog feudalizma, kada je vladao sistem baština i pronija. Dušanov zakonik govori na jednom mjestu o »vladuštim na državu«[10]) kao o lokalnoj vlasti, a hrisovulja cara Dušana sv. Nikoli u Dobrušti govori o »vladuštim po običaju srpskom«[11]) za razliku od vladalaca koji su upravljali po načelu administrativne hijerarhije, a po uzoru vizantskom.[12]) U srpskoj istoriji prava ,ne postoji jedinstveno gledište u pogledu ovih »vladuštih na državu«. Jedni ih smatraju baštinicima,[13]) drugi ustanovom koja je po svojoj suštini pronija,[14]) a treći ustanovom sui generis.[15]) Ističem ovom prilikom da je u Ugarskoj pored župana, koji su bili vladarevi organi, bilo još i vlastele, kojoj su darivani posjedi u baštinu, ali ugarski vladari su u prvo vrijeme često ova darivanja opozivali.[16]) Donaciono plemstvo u Ugarskoj spočetka nije bilo potpuno sigurno u pogledu svojih na dar primljenih baština. Pored tih donacija, mađarski vladari su običavali i svojim županima davati posjede, ali ti posjedi su prestajali prestankom službe (kako je to već ranije rečeno). U mađarskoj pravnoj istoriografiji je sporno pitanje da li je mađarsko donaciono plemstvo u prvo vrijeme uopšte uživalo imunitete, ili je bilo podvrgnuto nadležnosti župana.[17]) Po svemu izgleda da su i u Hrvatskoj (dalmatinskoj) koncem XI v. takođe postojali »obladujušti«,[18]) koji su vjerovatno imali kompromisni karakter podređenosti, naime, upravljali su i na osnovu vazalne vjernosti i administrativne podređenosti vladaru. Što se tiče »vladuštih na državu« u Srbiji, to bi trebalo imati u vidu ovu usta-

[10]) Vidi Dušanov zakonik, čl. 142 i 155.

[11]) Vidi hrisovulju cara Dušana sv. Nikoli u Dobrušti 1355 g. Nov. Zak. spom. 720, XIV.

[12]) Taranovski cit. opus, str. 204.

[13]) Jireček—Radonić: cit. opus, str. 16—17.

[14]) S. Novaković: Pronijari i baštinici, Srp. Kr. Ak. Glas I., Beograd 1887 g., str. 28—30.

[15]) V. Solovjev: Jedna srpska župa za vrijeme carstva, Gl. Skop. nauč. društva knj. III., Skoplje 1928 g., str. 25. — Taranovski: cit. opus, str. 203, 206.

[16]) Akos v. Timon: cit. opus, str. 363—364 u vezi sa str. 127.

[17]) Ibidem str. 203—205.

[18]) Vidi natpis na Baščenskoj ploči kod Dr. F. Šišić: Priručnik izvora hrvatske istorije, Dio I., čest 1., str. 135—136, Zagreb 1914 g. Šišić prevodi tekst koji glasi: »...v dni kneza Kosmata obladajuščago vsu krajinu« ovako: »...u vrijeme kneza Kuzme koji je obladao cijelom krajinom«. Mislim da bi bilo pravilnije prevesti ovako: »...u vrijeme kneza Kuzme koji je upravljao cijelom krajinom«, jer inače bi se moglo shvatiti kao da je knez Kuzma putem borbe ili na neki drugi način zaposio ili zauzeo cijelu krajinu. U stvari pak radi se o tome da je on od vladara dobio cijelu krajinu na upravu. On je dakle bio »vladušti na državu«. Barada je pravilno preveo: obladati, preesse, imperare, upravljati, imati u vlasti, (Dr. M. Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1951, str. 13—14).

novu u njenoj genezi, a ne samo u zrelom feudalizmu, kako to srpski istoriografi čine.

Što se tiče Bosne, to se na osnovu izvora može zaključiti da su banovi u drugoj polovini XII i prvoj polovini XIII v. davali pojedincima župe, sela i druge posjede na upravu i uživanje. Te donacije su bile doživotne i opozive. To je bio oblik lokalne uprave, a pitanje je da li je on bio jedinstven u cijeloj državi. Opseg kompetencije svih ovih organa nije posve poznat, ali je očevidno da su oni imali karakter činovnika i vazala u isto vrijeme. Poznato je da su bosanski banovi bili bez stalnih rezidencija, te su obilazili svoj teritorij, pri čemu su vršili sudsko-upravne djelatnosti. Kretajući se od jednog svog dvorca do drugog, oni su vršili funkcije centralne i lokalne vlasti, a ujedno su vršili i kontrolu lokalnih organa. Predmet je konkretnog istraživanja u kojoj mjeri je ta kontrola mogla tehnički da bude vršena i kakav se odnos snaga razvio između centralne i lokalne vlasti. Ovaj oblik lokalne uprave izgleda vrlo sličan institutu »vladuštih na državu« u Srbiji, odnosno institutu »obladujuštih« u Hrvatskoj, i izgleda da je bio izražen terminima »držanie« ili »držanie i vladanie«.[19]) To nije bio institut plemenitih baština, koje su bile nasljedna svojina, ali je svakako pretstavljao početni oblik feudalizma, koji je odgovarao institutu beneficija u zapadnoj Evropi. Ovaj početni oblik feudalizma karakterističan je za većinu država Srednjeg vijeka ne samo u Evropi nego i drugdje.[20]) Davanje teritorijalnih distrikata na upravu i uživanje bio je oblik vladanja i nagrađivanja organa u sistemu naturalne privrede. Bosna sve do bana Stjepana II nije uopšte imala svog novca nego se služila mađarskim, srpskim, dubrovačkim, a možda i vizantskim novcem (sve to u ograničenim količinama). Ovaj sistem uprave ukazuje i na fakat postanka države posredstvom vladareve družine. Protivno gledište koje bi polazilo od toga da se rodovsko plemstvo jednostavno pretvorilo u donaciono plemstvo stoji u protuslovlju sa ovim sistemom razvitka lokalne vlasti. Istina je da ovaj razvitak ne pokazuje neku jedinstvenu šablonu. Ali, u svakom slučaju, kad bi se radilo o pretvaranju rodovskog plemstva u donaciono, tj. o doniranju iskonskih baština, bila bi isključena revokabilnost posjeda, koji bi u tom slučaju prestavljali drevne baštine lokalnog plemstva, gdje ono upravlja suo iure a ne iure regali. Osim toga, jača centralna vlast se nikada ne bi mogla razviti uz vladavinu rodovskog plemstva, koje znači negaciju centralne vlasti uopšte. Davanje distrikata na upravu i uživanje bilo strogo podre-

[19]) Tako napr. u povelji vojvode Jurja Vojisalića od 1434 g. kojom potvrđuje braći Jurjevićima i Vukcu Vukićeviću njihove feude, naziva se faktično držanje i faktična vlast baštinika terminom »vladanie i držanie«. Iz toga zaključujem da je tako glasio i termin za davanje posjeda na privremenu upravu, koja je bila bez nasljednog prava.

[20]) Marks—Engels: Soč. T. XVI, str. 397—401 u vezi sa str. 129 i 132. — Maksim Kovalevski: Die oekonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirschaftsform. II, Die Feudalisierung des Grundbesitzes in oekonomischer Beziehung. Berlin 1902 g. str. 2—43. — M. F. Vladimirskij—Buđanov: Obzor istorije ruskog prava, izd. 7, 1915 g., str. 527—529, 536, 563—564, 571—574 u vezi sa str. 283—289.

đenim organima vladara, bilo organima po kompromisnom načelu, upućuje na istorisku činjenicu stvaranja družiničke države, gdje je rodovsko plemstvo doživjelo veći ili manji poraz. U rodovskom poretku, čija je posljednja faza vladavina rodovskog plemstva, župani su prvo bili birani na demokratskim narodnim skupštinama, zatim na degenerisanim narodnim skupštinama, koje su održavane pro forma, dok su ustvari nad njima vršili hegemoniju odlični rodovi. i najzad je županiska čast postala nasljedni privileg nekog odličnog roda. Novi sistem lokalne uprave, koji je proistekao iz družiničke države prestavlja ujedinjenje od više županija sa stalnom centralnom vlašću i sa sistemom lokalne vlasti, koja se sastoji od banovih organa, koji upravljaju po načelu veće ili manje podređenosti. Sada je pitanje da li je pobjeda centralne vlasti nad centrifugalnim snagama rodovskog plemstva bila potpunija ili kompromisnija. U onim zemljama gdje je ta pobjeda bila potpunija, tu se vladar u izgradnji nove političke strukture nije oslanjao na rodovsko plemstvo (izuzevši slučajeve gdje su se pojedini odlični rodovi, ili njihovi nezadovoljni članovi ili ogranci, pridružili vladaru), nego na svoje družinike koji su poticali većinom iz običnih rodova. Tamo opet gdje je ishod te borbe bio iz ovih ili onih razloga kompromisan, ili gdje su se umiješali razni spoljni faktori, tu su nastali novi politički oblici, koji pokazuju izvjesno šarenilo ili znake neriješene i nedovršene borbe. U bosanskim prilikama, sa slabo razvjenim proizvodnim snagama, slabim komunikacijama, i u očitoj izolovanosti zemlje od ostalog svijeta, prvi banovi odn. knezovi su, izgleda, lokalnu upravu stvarali koliko pomoću svoje družine, koja se nije znatno ni razvila, toliko pomoću lokalnih glavara, koji su imali uporišta u svom rodu i nisu bili od centra zavisni. Vjerovatno je da su banovi koji su bili instalirani iz spoljašnjih centara (kao što je to bio slučaj sa knezom Stevanom, koji je bio povjerenik zetskog kralja Bodina, a naročito sa banom Borićem, koji je bio ugarski kraljevski namjesnik) tražili sebi pristalice među sitnoposjednicima, koji su pridobijani pomoću unosnih službi. Na taj način mogli su da dolaze do lakalne vlasti i pripadnici rodovskog plemstva, koji su inače po logici razvitka trebalo da budu otstranjeni od vlasti, a mogli su i sitni posjednici da budu uzdizani na više društvene položaje putem državnih službi. Možda su upravo unutarnje borbe i doprinosile naturanju spoljašnje vlasti, koja se iz svojih razloga nametala iskorišćavajući unutarnje obračune za sebe. Ali i pored svega toga, i ukoliko je rodovsko plemstvo uzelo učešća u lokalnoj vlasti, ono se pretvaralo postepeno u donaciono plemstvo, pa je ipak načelno likvidiran poredak rodovskog plemstva i ono je asimilirano u novi državni poredak, koji ima druga obilježja. Nova, državna vlast nosi obilježja jače centralne vlasti i zavisnosti lokalnih organa, koji ne upravljaju na osnovu vlastitog prava, nego na osnovu darovanih prava. Moć se više nije zasnivala isključivo na pripadnosti odličnome rodu, nego na vladarevoj milosti, koja ustupa svome organu dio državnih dohodaka. Banovi su morali imati u ovom procesu stvaranja države podršku u nekoj društvenoj snazi, konkretno u sitnim posjednicima, koji su pretstavljali znatnu snagu kao profesionalna vojska (grad-

ska milicija). Osim toga, mnogi pripadnici iz »običnih« rodova su se obogatili usljed donacija župa i posjeda na upravu i uživanje, i proširivali su tako i svoje male naslijeđene baštine. Uopšte, svi lokalni organi, koji su vršili vlast i ubirali dažbine, bogatili su se, te su ekonomskim i političkim sredstvima sticali svoju zavisnu klijentelu među onima koji su se usljed siromaštva potčinjavali. Sitno seljaštvo je pretstavljalo još uvijek izvjesnu ekonomsku i političku snagu. Ali jačanje odbrambene snage, podizanje utvrđenih gradova i poskupljivanje naoružanja zahtijevalo je sve nove i veće dažbine. S druge strane i dvorske potrebe kao i potrebe lokalnih funkcionera u pogledu boljeg i luksuznijeg života povećali su eksploataciju i tražile su sve veće dažbine i namete. Osiromašeno seljaštvo se komendiralo i sloj slobodnih sitnoposjednika smanjivao. Ipak ne smijemo sebi zamišljati da je taj proces potčinjavanja seljaštva tekao tako brzo. Život u rodovskim organizacijama u svoje vrijeme bio je diktiran samim načinom proizvodnje. Ali kada su se razvile proizvodne snage i kada se počela da raspada rodovska svojina na svojinu užih ili širih porodica, ipak je seljaštvo žilavo ostajalo pri svojim rodovima, koji su pretstavljali ogromnu zaštitu za svoje rodovske članove. Dok god neki rod ne bi materijalno posrnuo ili nastradao, sve dotle je uža porodica i pojedinac imao garanciju da i on ne može materijalno propasti. Pojedinačna izolovanost i inokoština vodili su u potčinjavanje i u ropski položaj. Usljed namnožavanja stanovništva rodovski posjed je postajao tijesan i rodovi su se cijepali, pa su tako izrastali novi rodovi. To je imalo za posljedicu da je moralo nastupiti raseljavanje i krčenje opštinskih šuma. Ali i tom krčenju se moralo jedanput stati u kraj, jer nestanak takvih šuma i ispaša koje su zaposjedane, ugrožavao je opštinsku zajednicu. Sada je nužda diktovala da se ide na tuđu zemlju i da se stupa u odnos potčinjenosti. A pošto su upravo banovi imali ogromne komplekse, kako dobre zemlje tako i pustih zemalja i močvara, koje su velikim dijelom bile nenaseljene, to su započela naseljavanja i na tu zemlju uz obveze specijalnih dažbina i tributa. Analogne pojave su bile i na ostalim velikim posjedima bogatih porodica. Sve je to pripremalo uslove za novi oblik državne organizacije i uprave, koji je i nastajao. Trgovina sa Dubrovnikom, koja je pod konac XII v. regulisana pismenim ugovorom, unijela je sa svoje strane nove potsticaje za proizvodnju i eksploataciju. Invazije mađarskih vojski i katoličkih krstaša ubrzale su opet sa svoje strane osiromašavanje masa.

Na osnovu izvora mogućna je samo približna rekonstrukcija osnovne državne organizacije Bosne druge polovine XII i prve polovine XIII v. Na čelu države stajao je ban. On je državu smatrao kao svoju oblast[21]) i pitrimonium u isto vrijeme. Imao je svoj dvorski aparat, što zaključujemo iz postojanja dvorske kancelarije, koja se rađa među posljednjim karikama tog aparata. O dažbinama, njiho-

[21]) Vidi povelju bana Kulina o prijateljstvu sa Dubrovnikom od 1189 kod Lj. Stojanović: Stare srpske povelje i pisma. I, 1, str. 2., Beograd—Sr. Karlovci 1929 g. — Vidi povelju bana M. Ninoslava od 1214 ibidem, str. 6. i povelju istog bana od 1240 i 1249 ibidem, str. 8 i 9.

voj vrsti i njihovoj veličini, vrlo malo znamo. Ali da je bilo više vrsta dažbina, to isprave jasno potvrđuju. U ovo vrijeme, po svemu izgleda, da su postojali i porezi u naturi (dažbine) i tributi kao feudalni tereti. Izvan svake je sumnje da je postojao kuluk zidanja i popravaka gradova, kao i ostalih javnih objekata. Ubiranje tih dažbina i tereta pretpostavlja aparat vlasti. Jedna od dažbina zvala se »poklon«[22]) (munus), koji su davali slobodni ljudi banu. Dažbine su nosile naziv desetina i dania.[23]) Postojala je i dažbina zvana »jeleši«.[24]) Državni teritorij bio je uglavnom podijeljen na župe, ali nije poznato da li je teritorij ovih župa bio identičan teritoriju ranijih župa u rodovskom sistemu. Opšti nazv za državne organe bio je »čestnik«[25]) (u doba bana Kulina) i »vladalac«[26]) (u doba bana Mateja Ninoslava). Bilo je, izgleda, i manjih upravnih jedinica[27]) pored župa. Uspostavljanje regularne trgovine sa Dubrovnikom bila je hitna stvar, što se može zaključiti po tome da su banovi Kulin i Ninoslav oslobodili dubrovačke trgovce od ma kakvih dažbina osim »poklona«, koji se daje od dobre volje.[28]) Dubrovčani su, kako je poznato, revnosno udovoljavali ovoj svojo dužnosti prema banu, a vjerovatno su raznim poklonima pridobijali i lokalne organe vlasti. Ban Kulin ne spominje svoj dvorski aparat, ali on ga je sigurno imao. Ban Ninoslav ga spominje u dvije posljednje povelje, dok ga ni on u ranijim dvjema poveljama ne spominje: Vidi se da ovaj aparat sačinjavaju visoki funkcioneri dvora, ali i neki ljudi koji nemaju nikakvih titula. Ko su ti ljudi bez titula, to nije jasno. Neki pisci misle da su to pripadnici rodovskog plemstva, ali to je veliko pitanje, jer to su mogli biti i vojnici iz drugih, običnih, rodova koji su se odlikovali i došli do bogatstva i posjeda. Titule su ove: vojvoda, tepčija kaznac peharnik, zabav, sfinar (svinjar?). U posljednjoj povelji spominje se i titula kneza. Ove povelje po ovakvim nazivima boljara pokazuju da feudalni sistem ovog perioda ima kompromisni a ne čisto činovnički karakter.

Funkcije državne uprave davane su svakako prvenstveno onima koji su imali svoje slobodne posjede i koji su se odlikovali vojnom službom i podvizima, kao i svojim uslugama prema banu. Da je u

---

[22]) Vidi povelju bana Kulina od 1189. g., ibidem.

[23]) Vidi povelje bana M. Ninoslava od 1234, 1240 i 1249, ibidem kao u noti broj 21).

[24]) Vidi povelju kralja Bele IV gdje se spominje namet u Bosni zv. »banelyssi« (Smičiklas: Dipl. zbornik IV str. 236—240). U vezi s tim vidi Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povj. rječnik, str. 464, riječ »jeliš«.

[25]) Vidi kao u noti br. 22).

[26]) Vidi pov. b. M. Ninoslava id 1240 i 1249 kao u noti br. 23).

[27]) Vidi pismo pape Grgura IX od 10. okt. 1233. g. hercogu Kolomanu kod Smičiklas: God. dipl. III str. 388—389.

[28]) Poklon, javna dažbina (donum publicum). Plaćali su ga oni koji su inače bili oslobođeni od poreza (plemići, crkva i uopšte slobodni ljudi). Ta dažbina može biti redovita, ako se plaća svake godine, i vanredna, kada se daje od zgode do zgode (rođenje sina, ženidba, udaja i sl.). Ban Kulin je analogno ustanovio ovu dažbinu za dubrovačke trgovce. Vidi kod Tomašića: Temelji državnog prava hrvatskog kraljevstva. Zagreb 1910, str. 9—11. — Isporedi Mijatović: Gl. srp. uč. društva XXVI, str. 174—175.

Bosni za vrijeme bana Ninoslava i nekih njegovih prethodnika postojao sistem davanja župa i zemalja na uživanje i upravu, a ne u svojinu (u baštinu), to se jasno vidi iz jednog pisma, koje, istina, ne pretstavlja domaći izvor ali je vjerodostojno, a kao izvor toliko važno da ga treba citirati in extenso. To je pismo pape Grgura IX upućeno hrvatskom hercogu Kolomanu od 10 oktobra 1233 g.[29]) Pismo u originalu glasi:

»Gregorius episcopus servus servorum dei carissimo in Christo filio Colomano regi illustri salutem et apostolicam benedictionem. Dilecto filio nobili viro Ninosclavo duce de Bosna nobis innotuit referente, quod cum progenitores sui de antiqua consuetudine comitatus et alias villas terre sue concesserint et abstulerint quibusqumque, prout eis proprie voluntatis arbitrium suggerebat, eo nuper ab heresi ad fidem catholicam domino faciente converso et hereticos expugnante, detentores comitatatum et aliarum terrarum ducatus sui predicte consuetudini refragantur, comitatus et terras easdem contra voluntatem eius temere detenendo. Quare nobis humiliter supplicavit et cum ipse deterioris conditionis esse non debeat, quam dicti progenitores eiusdem qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti, super hoc adesse sibi favore benivolo dignaremur. Quodcirca serenitatem tuam rogamus, monemus et hortamur in domino, quatinus consuetudinem ipsam, sicut est ab antiquis temporibus approbata, in favorem fidei et pravitatis heretice detrimentum facias firmiter observari, ita quod serenitatem tuam dignis exinde laudibus commendamus. Datum Anigniae VI Idus octobris (pontificatus nostri) anno septimo«.

Prevod (moj):

»Grgur episkop sluga sluga božijih predragom u Hristu sinu Kolomanu kralju uzvišenom pozdrav i blagoslov. Od ljubljenog sina plemenitog bana bosanskog Ninoslava saznali smo, kako su njegovi preci po starom običaju ustupali i oduzimali pojedincima župe i sela u svojoj zemlji prema svom slobodnom nahođenju, a otkako se on milošću božijom obratio sa jeresi na katoličku vjeru, i otkako progoni jeretike, ovi držaoci župa i drugih zemalja njegove banovine krše spomenuti običaj drsko zadržavajući župe i zemlje protiv njegove volje. Stoga nas on ponizno moli da se udostojimo da mu toj stvari budemo blagonakloni, jer ne bi bilo pravo da on bude u gorem položaju od svojih spomenutih predaka, koji su bili zaraženi jeretičkom poganštinom. Usljed toga molimo tvoju prejasnost, opominjemo i potičemo te u Gospodu, da se potrudiš kako bi taj običaj bio održavan onako kao što je od starih vremena utvrđen u korist vjere, a na štetu jeretičke poganštine, tako da tvoju prejasnost zbog toga nagradimo dostojnim hvalama.

Anagna 10 oktobra (za našeg pontifikata) godine sedme.«

Kako se vidi iz navedenog pisma, dakle, u Bosni su do Ninoslava banovi ustupali pojedincima župe i druge posjede na uživanje opozivo, a ne u plemenitu baštinu. To je bio drevni običaj. U našoj

[29]) Kao u noti broj 27).

istoriografiji ovo je pismo češće spominjano, ali uvijek sa različitom interpretacijom.[30]) Ustvari, ovdje se radi o obliku državne organizacije i uprave, u kojem se izražavao proces stvaranja velikog zemljišnog posjeda. Kada je ovaj veleposjed u osnovi bio izgrađen, onda je on postao podloga državo-organizacionog sistema, koji se može okarakterisati kao zreli feudalizam. U tom novom sistemu vladar daje takođe župe i sela članovima feudalne klase, ali ne na upravu i korišćenje pod kontrolom i uz mješanje centralne vlasti i njenih delegiranih organa, nego u nasljednu svojinu sa imunitetnim pravima, tj. da se vladarevi organi na tim posjedima ne miješaju ni u pogledu ekonomske eksploatacije ni u pogledu sudstva i uprave (imunitas ab introitu officialium regis).

Ovaj feudalni sistem plemenitih baština ima možda svoj početak još pod konac vladavine bana Mateja Ninoslava, koji je, izgleda, bio prisiljen da čini ustupke onim svojim »vladalcima« koji su dotada dobijali župe privremeno ili doživotno na upravu i korišćenje (»držanie i vladanie« bez nasljednog prava). Razlika je još i u tome što su oni raniji »vladalci« stajali pod priličnom kontrolom delegiranih

[30]) Klajić (Poviest Bosne, Zagreb 1882 g., str. 69—70) sasvim pogrešno smatra da je Ninoslav u svojoj pritužbi ciljao uglavnom na bana Sibislava, koji mu je bio konkurent. Međutim, ovaj ban Sibislav, kako se zna, bio je dobar katolik i uživao je punu podršku kako pape tako i Mađara baš u ono vrijeme kada je Ninoslav bio pod sumnjom kao jeretik. Zato je nemoguće da bi se on revoltirao zbog toga što je Ninoslav prešao na katolicizam. Ninoslav se upravo tuži na držaoce župa jeretike, koji se odmeću od njega zato jer je on napustio jeres, tj. vjeru svojih predaka. Klajić nije uopšte imao pred očima problem razvitka feudalizma, odnosno državne organizacije i uprave, nego stvar tretira sa gledišta vjerske borbe koja je postojala u Bosni i povodom Bosne. — M. Perojević (Poviest hrvatskih zemalja B. i H. I. izd. Napredak 1942 g., str. 221) ponavlja nekritički Klajićevo objašnjenje. — Solovjev, međutim (Pregled 1947, str. 245) pravilno uočava da se ovdje radi o procesu feudalizacije, koja je prethodila onoj feudalizaciji iz prve polovine XIV v., i o kojoj postoje baštinske povelje. Ali on ne objašnjava o kakvoj se feudalizaciji tu zapravo radi, jer tu se ne radi o davanju feuda u baštinu. On se uopšte ne zadržava na ovom pitanju ni u svom kasnijem članku, gdje ovo pitanje ponovo dotiče (vidi Istorisko pravni zbornik, Sar. 1949, str. 87). — A. Babić (Pregled br. 2., Sar. 1953 g., str. 85) takođe spominje cit. pismo i pita se o kakvim bi se posjedima moglo ovdje raditi. On zaključuje da bi to vjerovatno mogli biti posjedi koji su bili predviđeni za katoličku crkvu. Ta slutnja je vjerovatno opravdana. Ali ovdje se radi o važnom dokumentu koji svjedoči o obliku državne organizacije i uprave u Bosni u određenom periodu, dakle važnom za saznanje razvitka bosanskog feudalizma. — Ćorović (Istorija Bosne I., Beograd 1940, str. 193—194) smatra da se ovdje radi o oduzimanju pronija onim licima koja nisu htjela da poslušaju želje bana Ninoslava. On, pod uticajem S. Novakovića, smatra da je svako vladarevo ustupanje posjeda feudalcu na uslovno privremeno uživanje — pronija. On je bio ubijeđen da je u tadanjoj Bosni postojao pronijarni sistem. Međutim Ostrogorski (Pronija, Beograd 1951 g., str. 128—129 i 150) pobija ovo Ćorovićevo shvatanje, tvrdeći da se ovdje ne radi o proniji, i da to Ninoslav nigdje ne kaže. On smatra da u Bosni nisu postojali uslovi za razvitak sistema pronije, jer da je bosansko plemstvo bilo i suviše jako. A radi ilustracije karakteristične osobine u položaju bosanske feudalne aristokracije i njenih prava, koja nisu bila poznata ni srpskom ni vizantskom feudalizmu, Ostrogorski se poziva na povelju kralja Stefana Tomaša logotetu Ratkoviću. Doista, tačno je da se ovdje ne radi o sistemu pronije, koji bi bio naslijeđen od Vizantije, kao što se ne radi ni o zrelom feudalizmu. Ali ipak ovaj sistem u Bosni ima mnogo sličnosti sa pronijom u formalno-pravnom pogledu, jer se radi o privremenom i uslovnom davanju veleposjeda od strane vladara

banovih organa, a takođe su morali od ubranih prihoda dobar dio predavati banu. Nije poznato kakav je odnos nadležnosti postojao između držaoca župa i držaoca manjih posjeda. Sada su oni posjedi, koji su ranije davani doživotno i opozivo, počeli da se daju »viki vikoma«, u »djedinu« ili u »plemenito«, dakle u porodičnu nasljednu svojinu. Međutim, ne izgleda da je sve to išlo tako glatko. Na osnovu sačuvanih isprava, tek u prvoj polovini XIV v. ban Stjepan II Kotromanić daje veleposjede u »djedinu« odnosno u »plemenito«. Od tog vremena ovaj sistem se razvija vrlo brzo. Ali između bana Ninoslava i bana Stjepana II prošao je period od oko 70 godina. Ovaj period obilježen je borbama i previranjima u Bosni. Intervenisale su mađarske vojske, krstaši, bosanski teritorij je dijeljen, vlast je bila nestalna, gospodari su se mijenjali, i koncem XIII v. bosansko društvo je pretrpjelo znatne promjene. Pa već i za vlade bana Ninoslava bilo je vojnih intervencija sa mađarske strane kao i sa strane katoličkih krstaša. Sve to ukupno imalo je za posljedicu ekonomska pustošenja, osiromašavanja masa i propast slobodnog sitnog seljaštva. Da su te borbe bile praćene komendacijama slobodnih seljaka kao i raznim darivanjima veleposjeda od strane moćnih rivala, koji su se udruživali i međusobno po Bosni pregonili, zadobijali pristaše što poklonima posjeda, što prisvajanjima čitavih župa, to je nesumnjivo. Koncem XIII v. iz Bosne se masovno prodaje roblje, što je dokaz

---

feudalcu na uživanje pod uslovom vršenja službe (uglavnom vojne). Ovaj sistem je sličan i zapadnoevropskom beneficiju, institutu iz kojeg se u toku vijekova razvio feud-leno. Ovaj sistem svjedoči o tome da posjedovno plemstvo nije jako, a nasuprot da je centralna vlast nešto jača. Uzroci ovome odnosu snaga mogu biti raznovrsni. Posmatrajući stvar sa tog gledišta odnosa centripetalnih i centrifugalnih snaga, mislim da je naziv sporedan, a važna je suština, realni odnos i njegovi društveni korjeni. A svaki se odnos tokom istorije mijenja, pa i pronija se mijenjala, kako to lijepo izlaže Ostrogorski u svojoj odličnoj monografiji. Ni srpska pronija nije u svim pojedinostima bila identična sa vizantskom pronijom. To važi i za proniju u zetskoj oblasti pod Mlecima. Sam Ostrogorski ističe da je pronija u Vizantiji stalno težila da postane nasljedna, da se pobaštini. To je, uostalom, karakteristika evolucije feuda svih država, pa štaviše i katolički svećenici su svojevremeno težili da im beneficija budu nasljedna. To je bio jedan od osnovnih uzroka za uvođenje celibata, kako bi se te težnje svećenstva u korjenu uništile. Posebno je pitanje zašto i kako je uspjelo Vizantiji da se pobaštinjenje pronije ne izvrši. U Vizantiji je u kritično vrijeme ekonomika bila razvijenija nego u Bosni, i robno-novčani sistem je omogućavao fisku da izdržava najamničku vojsku, sa kojom se drže pronijari na uzdi. Osim toga, tamo je postojala moćna ideologija koja je propagirala proniju sa gledišta opšteg spasa, (»da ne bi svi do posljednjeg bili progutani«). U Bosni, međutim, usprkos regularne trgovine sa Dubrovnikom, koja je pri koncu XII. v. zavedena, težnja za baštinskim veleposjedom imala je duboko naturalni karakter bez naročitih merkantilnih primjesa. Zemljišna svojina se nije sastojala u nekom slobodnom raspolaganju i trgovanju sa posjedima, nego u nesmetanom posjedu nesmetanoj eksploataciji i nasljednosti. Ovaj pojam se izražavao kao »illibata perpetua possessio«, koji nije trpio zavisnosti ograničenja, kontrole i dirigovanja od strane centralne vlasti. Banovi nisu imali financiskih sredstava da stalno izdržavaju najamničku vojsku, a neke ideologije sa širokim perspektivama i političkim iskustvima nije uopšte bilo. Uticaj katoličke i pravoslavne crkve bio je beznačajan. Osim toga, politički uticaji sa strane, kao vojne intervencije u prvoj polovini XIII v., izazvali su konzervativne težnje kod eksploatatora, i držaoci posjeda, okruženi svojim rodovima, pretstavljali su doista brojčanu snagu prema banu Ninoslavu, čiji se položaj poljuljao usljed datih koncesija katoličkoj crkvi. Sve to ukupno odlučilo je da se

velikog siromaštva i bijede koja je zavladala.[31]) U posljednoj četvrtini XIII. v. bosanski ban Prijezda daruje svome zetu, odn. kćerki čitavu župu Zemljanik u miraz.[32]) Vrlo je vjerovatno da je ovaj ban na sličan način darivao manje ili veće posjede i svojim pristašama. Vjerovatno je to činio i ban Stjepan I, kao i Šubići, koji su jedno vrijeme vladali u Bosni. Ali pored svega toga što je možda takvih isprava zagubljeno; ipak se tek početak XIV v. može smatrati kao stabilizacija perioda zrelog feudalizma u Bosni, a polovina XIII v. kao početak tog perioda. Nije isključeno da je i ranije bilo slučajeva da su posjedi dariyani u baštinu, ali o tome nema dokaza, i to su mogle biti samo iznimke. Zna se, međutim, da su mađarski vladari već u prvoj polovini XIII v. darivali velike posjede u Bosni katoličkoj crkvi, ali to nisu donacije svjetovnog karaktera, nisu ih vršili bosanski vladari, i ove donacije nisu ni ostale na snazi. Cijela druga polovina XIII v. u Bosni protekla je u znaku socijalnih previranja i promjenljive vlasti (kao što je to već spomenuto). Vladavina bana Stjepana II pretstavlja stabilizaciju novog perioda, koji je sigurno pobjedio, a iz tog perioda sačuvane su nekolike donacione povelje, čija analiza će baciti svjetlo na novo društveno i državno stanje u Bosni. Tom zadatku ću pristupiti kada izvršim relevantnu analizu banskih povelja Kulina i Ninoslava, koje bacaju nešto svjetla na raniji period, tj. na državnu i društvenu strukturu iz vremena vladavine ovih banova.

Ban Kulin u svojoj povelji govori o svojim »čestnicima«, koje treba shvatiti kao organi državne vlasti. Međutim ban Ninoslav u svojim poveljama (u tri posljedne povelje) spominje u jednoj povelji »kmete«, a u druge dvije »kmete«, »ljude« i »vladalce«. On u povelji od 1234 g, kojom daje i proširuje Dubrovniku privileg trgovine u Bosni kaže:

»Ꙗко ки тько ѳчини крикинѳ моиⷯ кьмєти да єⷭ пр҃ки пр҃кдь, миломь«

Zatim u povelji od 1240 g. on kaže:

»И паче да мои кьмєти и мои людиє и мои владалцьи да ки люкє и да ки хранє ѿь зла . . .« . . . »И ако некто ѿь моиⷯ кьмєти

---

držaoci župa i drugih posjeda, koji su im bili dati na privremenu (doživotnu) upravu i korištenje, pretvore u feudalce-baštinike. Pa ipak, taj zreli feudalizam u Bosni započeo je sa izvjesnim ograničenjima feudalne svojine. Ta ograničenja (uslovnost) bila su veća početkom XIV. v. nego kasnije, i ona ukazuju na njenu istoriju postanka. Zato povelja kralja Tomaša logotetu Ratkovića ne treba da služi kao kriterij za sistem državne organizacije i uprave XII i XIII pa i XIV v., kada je centralna vlast bila nešto jača. Od bana Kulina pa do kralja Stjepana Tomaša prošlo je preko 250 godina, pa se valjda u tom razdoblju u Bosni nešto dogodilo, a napose to da je bosansko plemstvo ojačalo na račun centralne vlasti. Povrh svega, povelju kralja Stjepana Tomaša treba posmatrati i kao specijalni politički akt, gdje se analogno terminologiji srpskih baštinskih povelja daju srpskom vlastelinu kao donataru u baštinu posjedi u Srbiji (zapravo pretvaraju se pronije u baštine). U Bosni mu se takođe daje stotinu sela, ali se ta sela ne navode ni poimenice, ni globalno. Tako upravo u pogledu tih sela ova povelja pretstavlja više neku obvezu de donando nego li samu donaciju.

[31]) Vidi Ćorović: cit. opus, str. 232.

[32]) Vidi Smičiklas: Cod. dipl. VI, str. 588.

или ѿь моихъ людие чине ки крикинѫ . . .« . . . »И хощѫ да вѣѣ ге що зде писано ѳ вѣки да вѳде тврьдо ѿь мнѣ самога и ѿь моихъ дѣтъ и ѿь моихъ ѳнѳчѣе и ѿь моихъ кьметн и ѿь моихъ людн« »И кьто сие приломи или и сами или мои сииь или мои ѳнѳкь или мои кьметн . . .«

Najzad u povelji cd 1249 g. kaže ovako:

»И паче да наши кьметн и наши людие и наши кладалыци да кась люке и да ки храие . . .« . . .»И яко некьто ѿь нашихъ кьметн или ѿь нашихъ люди чини ки крикинѫ, да ге при предь миовь . . .« . . .»И хощемо да вѣге що зде писано, вѳде тврьдо ѳ вѣки ѿь нась самихъ и ѿь нашихъ дѣтъ и ѿь нашихъ ѳнѳчие и ѿ нашихъ кьметн и ѿь нашихъ люди. И кьто сие приломи или ли сами или наши сииь или наши ѳнѳчие или наши кьметн или кьто годѣ нашь . . .«

Postavlja se pitanje ko se podrazumijeva pod riječima »moji kmeti« a ko opet pod »moji ljudi«. Ovo pitanje je već tretirano u našoj istoriografiji [33]), ali se njemu nije prišlo na način kako to ono zaslužuje, nego se u najboljem slučaju vršilo poređenje ovih povelja sa poveljom Kulinom i nekim drugim ispravama i to na posve formalističan način. Zbrku je stvarao i taj fakat, što je pojam riječi »kmet« u Bosni za vrijeme turske vladavine u XIX v. kao i kasnije upotrebljavan za oznaku zavisnog seljaka, pa je to sugestivno djelovalo na istraživača da se snađe u pitanju koje se odnosi na vrijeme o kojem su podaci toliko oskudni da vlada skoro potpuna tama. Pokušavalo se jezičnim objašnjenjima, ali etimologija ostavlja istraživača na cjedilu ako nije poduprta istorisko-sociološkom studijom. Zabunu povećava pogotovu to što se u Vinodolskom zakonu od 1288. g. pod »kmetima« podrazumjevaju zavisni seljaci, dakle radna snaga na feudalnim posjedima. U Poljičkom statutu od 1440. g. »kmetić« označava takođe zavisnog seljaka, a jedna dubrovačka isprava s kraja XIV v. naziva takođe zavisnog seljaka »kmetićem«. Uopšte gotovo svi podaci ukazuju na to da se radi o nekom podređenom položaju, staležu ili klasi. Što se napose tiče »kmeta« u poveljama bana Ninoslava, to većina pisaca stoji na gledištu da se tu radi o zavisnim seljacima. Koliko mi je poznto, prvi je Solovjev[34]) izrazio misao, da su Ninoslavljevi »kmeti« slobodni ljudi. On ističe da je ta riječ u svojoj evoluciji izgubila svoje prvotno značenje i onda je upotrebljavana za oznaku zavisnih seljaka (meropha), tj. postala je sinonim riječi »kmetić«. U prilog svom shvatanju on se

[33]) Vidi Lilek: cit. opus, str. 13—15. — Vidi Dr. M. Vlajinac: Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903, str. 171. — Vidi Dr. Ć. Truhelka: Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, str. 6—8, Sarajevo 1915. — Napokon vidi: Karszniewicz: Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes kmet, Agram 1895. Ovo djelce mi je uspjelo dobiti u ruke tek pošto sam završio ovaj svoj rad.

[34]) Vidi Solovjev: Pravni položaj seljaka u srednjovjekovnoj Bosni, Pregled st. 245—247, Sar. 1947 i Karszniewicz cit. opus, str. 10.

poziva na jednu poljsku duhovnu pjesmu iz XIII v., kao i na ruski ljetopis iz XII v., gdje riječ »kmet« znači vojnika, viteza, a kmetstvo viteštvo. On smatra da su zavisni seljaci u Srednjem vijeku bili označivani nazivom »ljudi« (homo alicuius). Navodi i neke bosanske isprave, koje objašnjavaju značenje izraza »ljudi«. Mislim da je Solovjev bio na pravom putu, iako njegova argumentacija nije ubjedljiva. Pozivanje na jednu poljsku duhovnu pjesmu iz XIII. v. i na ruski ljetopis iz XII v. dokazuje samo toliko da je pojam te riječi evoluirao, kao i to da on u istom vremenskom periodu može u raznim krajevima da ima različita značenja. Ali to još nije nikakav dokaz o tome da je u Bosni XII, odn. početkom XIII v., ta riječ imala isto značenje kao u Poljskoj, odn. u Rusiji. Ovo tim više jer u krajevima koji su Bosni bili mnogo bliže od Poljske i Rusije, riječ »kmet« je u isto vrijeme značila zavisnog seljaka, kao što je to napr. bio slučaj u Vinodolu.

Ja mislim da je riječ »kmet« u poveljama bana Ninoslava ipak označavala slobodne ljude, sitne posjednike, koji su imali svoje slobodne nasljedne baštine. Ovi sitnoposjednici su jednim dijelom vršili vojnu službu kao posada utvrđenih gradova, a drugim dijelom to su vjerovatno bili seljaci koji još nisu bili pali u ličnu zavisnost, nego su imali svoje slobodne baštine. Oni su bili opterećeni banskim dažbinama kao javnim teretima, ali ta okolnost nije značila ličnu zavisnost, vezanost za zemlju i klasnu poniženost. Oni su takođe povremeno služil vojsku kao lako naoružani pješaci. Ovi slobodni seljaci, naročito oni koji su vršili službe gradske milicije, igrali su poput jobagiona u Ugarskoj izvjesnu društvenu ulogu[35]) još u vrijeme bana Ninoslava. Oni su se razlikovali od onih seljaka koji su potčinili svoje baštine u korist većih posjednika, te su davali pored javnih dažbina još i dio dohodaka, feudalnu rentu, a usto su radili i zemlju veleposjednika. Ovi zavisni seljaci nazivani su »ljudi«, njih je bilo vjerovatno više kategorija, a njihovo potčinjavanje započelo je još u poretku rodovskog plemstva.[36]) Kmeti su, međutim, ostali još slobodni uprkos tome što su njihove dažbine stalno povećavane. Sistem lokalne uprave, po kojem se daju veći ili manji posjedi privatnicima na upravu i doživotno uživanje, pretstavljao je samo jedan stadij u procesu feudalizacije, jer se tu još uvijek radilo o banovim organima, koji dobijanjem službe i sa njom prava na dio dažbina, još nisu dobili nikakva prava na same baštine sitnih slobodnih posjednika, niti je time uspostavljena lična zavisnost. Oni su stekli pravo na ubiranje javnih dažbina, od kojih je jedan dio pripadao njima. Dažbine su se međutim stalno povećavale, usljed čega su se sitni posjednici zaduživali, i svoje su baštine ustupali u raznim formama baš tim banovim organima kao svojim privatnim vjerovnicima i pokroviteljima. Tako su ulazili u privatnu zavisnost prema ljudima koji su, vršeći državnu vlast, iskorišćavali svoj položaj i u svojim privatnim imovinskim odnosima. Robna proizvodnja, koja je polagano prodirala, raskidala je rodovsku svojinu zemlje, izolovala

[35]) Vidi Timon: cit. opus, str. 160—163.

[36]) Poredak rodovskog plemstva pretstavlja posljednju fazu prelaza iz rodovskog poretka u družiničku državu.

postepeno užu porodicu, i u isto vrijeme izvrgla je opasnosti da izgubi vlast nad svojim posjedom. Nerodna godina, stočna bolest, ili neki nesretan slučaj, kao i ratno pustošenje dovodili su užu porodicu, katkada i rod pa i više rodova do gladi i do potčinjavanja. Dakle krupni posjed je počeo da guta sitni posjed, a sistem državne organizacije i uprave olakšavao je i ubrzavao taj proces, i pozajmljivao veleposjedniku, koji je istodobno bio organ vlasti, kvantum organizovane sile pomoću koje će moći sankcionisati svoju privatnu eksploataciju. Država je, dakle, postajala neprikrivena klasna organizacija eksploatatora zemljišne rente. Istina, ona je to bila samo u svojoj prvoj fazi, jer služba organa vlasti još nije postala nasljedna, a veleposjednik bez službe, u svojim privatnim odnosima prema svojim seljacima, stajao je pod nadležnošću mjesnih organa, odnosno banovih delegiranih organa. »Kmeti«, dakle, u Ninoslavljevim poveljama mogli bi vrlo lako biti oni seljaci, koji su imali svoje slobodne baštine, koje su bile opterećene samo javnim dažbinama, za razliku od seljaka čije su baštine bile potčinjene i tributima u korist privatnih veleposjednika. Ovi potčinjeni seljaci zvali su se »ljudi«, a uzroci i stepen njihove potčinjenosti čini posebno pitanje. Nije sigurno, ali je vjerovatno da je bilo i takvih seljaka koji su bili u naročitoj obavezi prema banu, tj. koji su pored uobičajenih opštih dažbina bili obavezni i na neka specijalna podavanja usljed ustupljenog državnog zemljišta, ili slično. Državna zemlja (terra regis) pretstavljala je u ovo vrijeme još uvijek većinu teritorija, a privatni posjedi koji nisu davali dažbina manjinu. Prema veličini javnih dažbina, tributa i ličnih ograničenja, kojima je bilo opterećeno zavisno kao i tzv. slobodno seljaštvo, moglo bi se teoretski raspravljati o tome da li se u nekom konkretnom slučaju radi o slobodnim sitnim posjednicima, ili možda o državnom feudalizmu, ili napokon o državnom robovlasništvu. Ne postoje podaci o vrsti i veličini dažbina ni zavisnih ni slobodnih sitnih seljaka u Bosni ovog perioda. Ali izgleda da su one bile takve da su slobodnom sitnom posjedniku omogućavale tek mukotrpan život. Ipak sitnoposjednik se ogorčeno borio da sačuva svoj status. Krupniji posjednici, koji su dobijali državne službe, došli su u položaj da i na svojim privatnim posjedima nastupaju prema zavisnim seljacima u svojstvu organa vlasti. Na taj način i prije službenog zavođenja imuniteta taj imunitet se via facti ukorjenjivao. Istina, služba i vlast su bili privremeni (vjerovatno doživotni), ali sam od sebe ukazivao se put razvitka u pravcu težnji za nasljednošću službe, što drugim riječima znači za nasljednošću političke vlasti nad neposrednim proizvođačima, i to ne samo nad onima koji su se usljed duga ili drugih razloga »dobrovoljno« potčinili nego i onima koji se donacijom pretvaraju iz slobodnih u potčinjene. U stvari ovaj zahtjev za nasljednošću se manifestovao i postao realnost.

Ninoslav se u svojim poveljama obvezuje dubrovačkim trgovcima da će ih njegovi »kmeti«, njegovi »ljudi« i njegovi »vladalci« zaštićavati, da im neće nanositi štetu. Ukoliko bi se to ipak dogodilo da im njegovi kmeti i ljudi učine kakvu krivicu, onda će im on suditi. I ban Kulin u svojoj povelji obećava dubrovačkim trgovcima da im od njegovih »čestnika« neće biti nikakve sile. On osim »čest-

nika« ne spominje nikakve druge vrste ljudi. Ninoslav u jednoj povelji spominje također samo »kmete« bez »ljudi« i »vladalaca«. Kada ne bi bilo drugih njegovih povelja, onda bi se lako moglo pasti u zabludu da Kulinovim »čestnicima« odgovaraju Ninoslavljevi »kmeti«. Naime, kada Kulin kaže da njegovi »čestnici« neće vršiti sile prema Dubrovčanima, a Ninoslav kaže da će on suditi svojim »kmetima« ako se ogriješe o Dubrovčane, onda se lako rađa misao i zaključak da se »čestnici« i »kmeti« smatraju sinonimima, dva izraza za jedan pojam. Ali pošto postoje i druge Ninoslavljeve povelje, gdje on pored »kmeta« spominje i »ljude« i »vladalce«, onda biva jasno, da Kulinovom izrazu »čestnik« odgovara izraz »vladalac« u Ninoslavljevim poveljama. To su organi banove vlasti (officiales). Neke povelje kasnijeg vremena daju o tome dokaz. Tako u baštinskoj povelji bana Stjepana II Vukoslavu Hrvatiniću iz 1322 g.[37]) ban daruje feud »u djedinu« Vukoslavu, i taj se feud sastoji od dvije župe i dva grada. Izričito se ističe ekonomski i sudski imunitet u ovim riječima: »... ondje da ne bude nikakvog dohotka za nas ni sad, osim kada to hoće Vukoslav, i da ne bude inog vladavca onde, nego da su vladavci kneza Vukosava.« U latinskoj verziji ove darovne isprave ta formula o imunitetu glasi ovako: »... insuper officiales nostri in antelatis provinciis nullam habeant potestatis facultatem.« Isto tako ban Stjepan II. u svojoj povelji Dubrovniku od 1332 g.[37a]) spominje opet »vladavce« ovim riječima: »... ako ima Dubrovčanin koju tužbu na Bošnjanina da ga pozove pred gospodina bana ili pred njegovog vladaoca.« Na osnovu toga se može sa sigurnošću tvrditi da pojmu Kulinovih »čestnika« odgovaraju Ninoslavljevi »vladalci«, a ne »kmeti«, kako bi to moglo da izgleda iz one povelje od 1234 g. »Čestnici«, odn. »vladalci«, dakle, bili su banovi organi, i to kako oni što ih je ban iz centra izašiljao na teren, da svršavaju razne upravne, sudske i vojne zadatke, tako i oni držaoci župa i drugih zemalja, koji su vršili lokalnu upravu. Istina, pojam »vladalca« se ipak nešto izmijenio u doba Stjepana II prema onom stanju iz doba bana Ninoslava. U doba bana Ninoslava svi organi bez razlike bili su »vladalci«, a u doba bana Stjepana II, kada već postoje vlastela-baštinici sa imunitetom, onda, za razliku od te vlastele, koja ima svu vlast na svojim baštinama, postoje i vladarevi organi na državnom teritoriju koji nije u rukama vlastele. Ti podređeni državni organi, to su »vladalci« u doba zrelog feudalizma. Oni upravljaju na državnoj zemlji kao organi vladara, a ne po patrimonijalnom pravu. Sve sam ovo naveo da bi se jače razgraničio pojam »vladalaca« (čestnika) od pojma »kmeta« i »ljudi« u poveljama bana Ninoslava. Sada je jasno da »kmeti« i »ljudi« nisu vladalci, nego oni pretstavljaju nešto drugo, a pitanje je šta. Isto tako ni izraz »kmeti« i »ljudi« nisu sinonimi. Mislim da prije svega treba da se potraži u ostalim sačuvanim bosanskim ispravama da li se negdje ne spominje riječ »kmet« odnosno »ljudi«. To bi bio jedan od puteva

[37]) Vidi Thalloczy: Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Munchen—Leipzig 1914 g., str. 7—10.

[37a]) Vidi Lj. Stojanović: Stare srp. pov. i pisma I, 1, Beograd—Sr. Karlovci, str. 43.

da nešto pobliže saznamo o značenju ovih riječi. Doista izraz »ljudi« susrećemo u više isprava. Sa tim izrazom su označeni seljaci,[38]) koji pretstavljaju radnu snagu na državnoj zemlji i feudalnim posjedima. Ali katkada taj izraz se upotrebljava za oznaku svih ljudi bez obzira na klasu, stalež ili zanimanje.[39]) Ali što se tiče izraza »kmet«, on se u bosanskim ispravama poslije Ninoslava veoma rijetko upotrebljava, a i kad se upotrebljava, onda ima različita značenja. Osvrnućemo se na sve slučajeve gdje se u bosanskim ispravama spominje riječ »kmet«. Među sačuvanim bosanskim ispravama iz XIV v. »kmeti« se spominju samo jedanput, i to u onoj poznatoj povelji kralja Ostoje iz 1400 g.,[40]) kojom on daruje Hrvoju Vukčiću grad i župu Hlivno. Tu se spominju »gradu kmetije«. Kralj Ostoja, želeći da dadne feud vojvodi Hrvoju, obraća se trojici župana, da na licu mjesta ispitaju saslušanjem ljudi i uvidom u registre, koji se nalaze u kaptolu, kako stoji sa baštinskim odnosima u pogledu grada i župe Hlivno. To mu je bilo potrebno da ne bi svojom darovnicom Hrvoju povrijedio nečija baštinska prava. Dobio je odgovor da može mirne duše izvršiti darivanje, jer tu nema ničijih starih baština, osim što u osam sela pripada Vojihnićima od trećine trećina. Tu se naime radi o nekoj odumrtnini, u kojoj njima pripada dio »sa kojim su bili gradu kmetije«. Isto tako od te odumrtnine pripada peto uže djeci Jurja Rupara. Na osnovu toga kralj Ostoja je izuzeo ove dijelove, koji pripadaju Vojihnićima i Ruparićima, a sve ostalo je darovao vojvodi Hrvoju. Prema ovome možemo zaključiti da su »gradu kmeti« imali slobodne baštine, sa kojima vladar nije mogao raspolagati. Prema veličini ovih baština dalo bi se zaključiti da se tu radi o nekim vlasteličićima (izgleda vlaškim knezovima). Oni su bili prvo gradska posada, vojnici, pa su u procesu feudalizacije podignuti u vlasteličiće. Grad i župa Hlivno pripali su Bosni pod konac XIV. v. (Tvrtkova osvajanja), a prije toga su bili dio Hrvatske. Prema tome ova povelja još ne pretstavlja dokaz da je isti takav razvitak bio u Bosni, iako je vrlo vjerovatno da je bio.

Drugi put susrećemo izraz »kmeti« u ispravi vojvode Radoslava Pavlovića od 31. XII 1427 g.,[41]) kojom on ustupa Dubrovčanima polovicu Konavla. Ovdje vojvoda Radoslav navodi sve obveze Dubrovčana, koje su oni dužni prema njemu i njegovom plemenu s obzirom na ustupljeno Konavle. Tako se kaže da su oni dužni i »da se zauzimaju i putem svojih poklisara za njih (Pavloviće) gdje god to bilo kod kralja ugarskog, ili kod kmeta ugarskih.« Vojvodu Ra-

[38]) Vidi Thalloczy: cit. opus, str. 20—22, povelja br. VIII gdje se kaže da niko ne smije primiti Vlatkova čovjeka (glebae adscriptus). — Vidi ispravu braće Sankovića od 15. IV 1391 g., MS, 217. — Vidi pov. kralja Ostoje od 15. I 1399 g., MS, 233. — Vidi povelju kralja Stjepana Ostojića od 4. XI 1419 g., MS, 291. — Vidi pismo Sandalja Hranaića od 24. VI 1419 g., MS, 288 i pismo od 20. V 1420, MS. 300. — Vidi pismo Radoslava Pavlovića od 31. XII 1427 g., MS. 336. — Vidi povelju kralja Stjepana Tomaša od 14. X 1458 g., MS. 481.

[39]) Vidi pismo Radoslava Pavlovića od 3. XI 1420 g., Nov. ZS. 230. Ističem da postoji još ovakvih primera.

[40]) Vidi Mikl. MS., 247—250.

[41]) Vidi Lj. Stojanović I, 1, str. 592—606, 609. i I, 2, str. 106.

doslav, dakle, naziva ugarsku vlastelu kmetima. U istom smislu upotrebljava ovu riječ i Dubrovnik u svom pismu od 31. XII 1427, koje su odnosi na istu stvar. U vezi sa ovim upućujem na ono što Mažuranić[42]) navodi u pogledu značenja riječi »kmet«, gdje ističe i to da je kmet značio vazala, barona, i navodi jedan citat iz 1464 g., gdje se kaže: »Matijaš božijom milosti kralj Ugarski, Dalmacije, Hrvacije i ostalo... pred prelati i kmeti našimi«, pa dalje: »za prošnju kralja Matijaša i kmeti Ugarskih«, a napokon navodi i riječi mladog kralja Bele od 1225 g. »... nos habito consilio nostrorum jobbagionum tam ungarorum quam sclavorum.« Poznato je da je izraz »jobbagio castri« značio prije svega vojnika, zatim vlasteličića, a »jobbagiones regis« bili su i jača vlastela u Ugarskoj. U procesu stvaranja družiničke države u Ugarskoj sitnoposjednici koji su stupili u vazalne službe kod kralja postizavali su i velike položaje, pa su neki postali krupna vlastela, dok je većina njih otišla u vojnu miliciju, a zatim u vlasteličiće. Jobagioni kao društveni sloj igrali su u Ugarskoj tokom XI i XII v., pa i do druge polovine XIII v. važnu ulogu,[43]) te su onda izgubili svaki značaj u društvenom i političkom pogledu s razloga, jer je sitni posjed iščezao, naime progutan je od krupnog posjeda. S tim u vezi jobagioni su jednim dijelom podignuti u vlasteličiće, drugim dijelom pretvoreni su u građane, a trećim dijelom u zavisne seljake. Upadno slično kao i jobagioni u Ugarskoj iščezli su i bosanski kmeti, koji se spominju u poveljama bana Ninoslava u prvoj polovini XIII v.,[44]) a koji su, izgleda, do tada igrali značajnu ulogu i bili banovima važan oslonac u procesu izgradnje veleposjeda i organizacije ranofeudalne države, gdje »feuda« nisu bila nasljedne »plemenite baštine« sa imunitetima, nego privremena i opoziva »držania i vladania«, koja su bila uslovljena službom. Ban Ninoslav u svojim poveljama spominje ih na prvom mjestu. Da li je njihovo iščezavanje u Bosni imalo iste oblike kao i u Ugarskoj, to je teško reći, jer o kmetima u drugoj polovini XIII v., kao ni prvoj polovini XIV v., nemamo nikakvih vijesti, a kako sam spomenuo, druga polovina XIII v. bila je u Bosni ispunjena invazijama stranih vojski, pustošenjima i socijalnim previranjima, u kojima je sitni posjed nastradao. Iz Bosne tog vremena bosanska kancelarija ne daje od sebe nikakvih vijesti, dubrovački trgovci su se bili potpuno povukli, a koncem XIII v. pojavila se velika masa bosanskog roblja na sredozemnim pijacama. Mislim da neću pogriješiti ako izrazim misao da su bosanski kmeti iščezli tako što ih je jedan dio prešao u vlasteličiće, drugi dio se izgubio u potčinjenom seljaštvu, a jedan dio u građanstvu, ukoliko ga je tada bilo. Nije slučajno da se u ispravama koje navodi Mažuranić, kao i u cit. ispravi Radoslava Pavlovića *identifikuju jobagioni i kmeti u Ugarskoj*. Radi se dakle o istom društvenom sloju iz kojeg je stvoren

[42]) Vidi Mažuranić: cit. opus, str. 508.

[43]) Vidi A. Timon: cit. opus, str. 160—161.

[44]) Prema povelji bana M. Ninoslava od 1234 g., 1240 i 1249 g., kmeti su zasvjedočeni u prvoj polovini XIII. v. Smatram da taj društveni sloj ima svoju genezu i da je on postojao u XII. v. i nešto ranije.

donji sloj vlasteoskog staleža, zatim građanstvo i jedan dio zavisnog seljaštva.

Izniječu još dvije bosanske isprave iz prve polovine XIV v. koje istina ne spominju »kmete«, ali daju donekle fragmentarnu sliku gornje klase u dvjema bosanskim županama. Ova slika se odnosi na malu vlastelu, odnosno vlasteličiće, koji su po svoj prilici nastali iz sloja sitnoposjednika, odnosno kmeta, koji su vršili vojne i upravne službe kao pomoćni organi župana dok su ovi bili banovi organi lokalne uprave. Jedno je poznata isprava Berislava Skočića[45]) iz župe Zemunik iz 1323 g. o nekom pravnom poslu, a drugo je presuda župana Vukoslava Hrvatinića izdana u Sanici (1305?[46]) povodom jednog spora. U prvoj ispravi Berislav Skočić sa svojim sinovima »vojnicima« priznaje knezu Beroju Dobrakoviću baštinsko pravo na polovicu nekog zemljišta, koje se nalazi uz vodu, a koje on (Skočić) drži. Još mu se obvezuje dati i neko uzdarje. Taj pravni posao se sklapa pred knezom Pavlom Hrvatinićem, vazalom (vjerni gospodin, fidelis) bana Stjepana II. u župi Zemljanik, i pred dvojicom pristava, nekakvim trećim akterom, i još dvanaestoricom stanovnika-plemića župe Zemljanik, od kojih je jedan kaznac, a ostali su bez titule. Knez Pavle Hrvatinić je nekako u to vrijeme dobio od bana Stjepana II. župu Zemljanik u nasljedni feud (»djedinu«). Prisutni svjedoci, odnosno pristavi, nemaju nikakve titule. Pošto je knez Pavle feudalni baštinik cijele župe, a ovi ga svi nazivaju gospodinom dotične župe, to je jasno da su oni njegovi subvazali. To se vidi i po tome što Skočić preuzima obvezu da plati gospodinu župe globu ako ne ispuni svoje obaveze. Mislim da su svi prisutni prethodno bili sitnoposjednici, vojnici, zvani kmeti, koji su usljed feudalizacije s obzirom na svoje posjede i zasluge uzdignuti u vlasteličiće. Berislav Skočić naziva svoje sinove »vojnicima«, što znači da je i on sâm vojnik, iako se ne naziva vojnikom. Svi oni imaju svoje baštine, ali knez Pavle ima vrhovno baštinsko pravo (dominium directum). Inače nema sačuvane bosanske isprave gdje bi se neko titulirao kao vojnik. Ali u nemanjićkoj Srbiji ima takvih isprava kako iz ranijeg tako i iz kasnijeg vremena. Tako Žička povelja iz 1220[47]) dijeli stanovništvo Srbije na vlastelu, vojnike i uboge. U još nekim hrisovuljama iz prve polovine XIV v. govori se o crkvenim vojnicima. Izraz »vojnik« zamijenjen je u mnogim srpskim ispravama izrazom »vlasteličić«. Mislim da se i ovdje radi o posjednicima sitnih baština, koji su se nazivali vojnicima, jer su vršili stalnu vojnu službu (milites). Druga isprava koja daje sliku sitnih posjednika, vojnika jeste spomenuta presuda župana Vukoslava Hrvatinića. Ovdje se radi o sporu između Vuka, sina Obradova i njegovog roda (bratstva). Spor se vodio pred županom Vukoslavom i plemićima u župi Sanici. Nijedan od tih plemića nema titule. Presuda ih naziva »nobiles«. Svi su oni mještani. Vuk, koji je bio parnična stranka, spori se sa svojim bratstvom. Radi se dakle o sitnom župskom plemstvu, vojnicima —

[45]) Vidi Thalloczy: cit. opus, str. 12—13.

[46]) Ibidem str. 327.

[47]) Vidi S. Novakovića, ZS., str. 571.

ustvari ranijim kmetima koji su vršili stalnu službu i tako sačuvali svoje sitne posjede, te ih možda još i uvećali. Za Bosnu ovog vremena može se reći isto kao i za Srbiju prve polovine XIII v. da se njeno stanovništvo sastoji od vlastele, vojnika (vlasteličića) i ljudi (ubogih). U ovim ispravama ne spominju se kmeti, ali iz onog što je dosad objašnjavano čini mi se da se može reći da su to bili kmeti, koji su uzdignuti u stalež plemića (donacionih vlasteličića).

Treći put se susrećemo sa izrazom »kmet« u povelji posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića iz 1416 g.,[48]) kojom on daruje svome stricu Radivoju velike posjede. Tu se spominju pored tih posjeda još i šest kmeta i vinogradi. Ne bi bilo nimalo čudnovato kad bi se u ovo vrijeme pod »kmetima« podrazumijevali potčinjeni seljaci. Ali ipak to nije sigurno. Čudnovato je naime da se pored tolikih posjeda, na kojima je moralo živjeti mnoštvo radnih seljaka, spominje samo šest kmeta uz vinograde. U drugim bosanskim ispravama, počev od XIV v. pa do propasti Bosne, kad god se vrši donacija posjeda, onda se neposredni proizvođači nazivaju »ljudima«. Nekada se oni uopšte ne spominju, jer se smatraju pertinencijom zemlje. Postavlja se pitanje zašto Stjepan Tomašević u cit. povelji spominje samo šest kmeta, a ne spominje ostalih zavisnih seljaka, kojih je moralo biti više. Meni izgleda da se ovdje radi o pretvaranju posljednjih ostataka slobodnih seljaka u zavisne. Ako bi to bio slučaj, onda bi to bio dokaz za našu tezu o kmetima.

Postoje još dvije isprave koje se tiču Bosne, odnosno Huma, gdje se spominju kmeti. Jedno je poznati testamenat gosta Radina iz 1466 g.,[49]) gdje se spominju »kmeti« i »kmetice«. Ovdje je taj izraz upotrijebljen kao oznaka neplemića, sebra, bez obzira da li je to građanin ili seljak. Treba svakako imati u vidu, da je ova isprava sačinjena u Dubrovniku, gdje su kmetima nazivani svi oni, koji nisu vlastela, dakle sebri, dok je specijalno za potčinjenog seljaka upotrebljavan izraz »kmetić«. Ovaj izraz upotrebljava i herceg Stjepan u svom pismu od 19. juna 1453 g.[49a]).

Drukčije opet stoji stvar u jednoj drugoj ispravi[50]) iz Dubrovnika iz prve polovine XV v., koja govori o nekoj parnici između Trebinjaca i Dubrovčana. Tu se spominje 12 dubrovačkih i 12 srpskih (trebinjskih) kmeta. Tu se radi o mješovitom sudu, gdje svaka parnična strana izabira po 12 porotnika. Ovdje su, dakle, riječ »kmet« i »porotnik« sinonimi.

Više puta je istaknuta misao da je u toku istorije riječ »kmet« po svom pojmu evoluirala i imala više značenja. Ta evolucija pojma riječi stoji u vezi sa evolucijom društvenih odnosa. Kakvo je bilo značenje te riječi još u starija vremena i otkada ona kod nas postoji, to nije predmet ovog rada. U doba bosanske ranofeudalne države, čiji politički oblik je odražavao odnose proizvodnje i prometa, koji su tada bili dominantni, riječ »kmet« je vrlo vjerovatno

[48]) Vidi Gl. zm. za B. i H. XIII, str. 345—347.

[49]) Vidi Lj. St. I, 2., str. 153—154.

[49a]) Ibidem str. 67.

[50]) Vidi Jireček: Spomenici srpski, str. 85—86 (Citirano po Truhelki: Drž. i sudb. ustrojstvo Bosne, str. 162.

značila sitnog posjednika, koji još nije bio pao u zavisni položaj prema veleposjedu. Kmeti su tada bili ili vojna milicija pri utvrđenim gradovima ili slobodni posjednici koji ne vrše stalnu, već možda povremenu vojnu službu, ali zato snose opšte državne dažbine. U prvom slučaju oni su vrlo vjerovatno bili oslobođeni od većine dažbina i davani su im pristojni posjedi u okolici utvrda, a zvali su se »gradu kmetie«.[51]) I oni drugi kmeti su ranije takođe bili vojnici, ali usljed poskupljenja naoružanja i zavođenja novih rodova vojske njihovi posjedi nisu mogli da podnesu te troškove, pa su oni zato bili opterećeni dažbinama. Međutim, posjedi su im ostali još jedno vrijeme slobodni i nasljeđivali su se po principu koji je važio za slobodnu zemlju, plemenitu baštinu. U toku razvitka oni su postepeno padali u sve teži položaj, te su se potčinjavali krupnim posjednicima, koji su se pomoću vršenja državnih funkcija sve više bogatili. Konačno su ih vladari počeli zajedno sa njihovim posjedima poklanjati krupnim posjednicima u feudalnu svojinu. Pošto su postali patrimonijalno zavisni od krupnih posjednika i podvrgnuti njihovoj jurisdikciji, ovi nekadanji kmeti, a sada potčinjeni seljaci — »ljudi« (»kmetići«) izgubili su svojinu svojih baština,

[51]) Vidi Dr. M. Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952 g., str. 54—57. Ovdje autor iznosi nekolika shvatanja raznih istoričara o pojmu »plemeniti ljudi«, koji se spominju u Vinodolskom zakonu. Zatim izlaže svoje gledište o tom pojmu, smatrajući ih vladarsko-feudalnom pojavom, a ne rodovskom. Nekada je »plemeniti« značio u prvom redu potomka nekadanje seoske zajednice, pa slobodnog čovjeka uopšte. Autor objašnjava kako su i kmeti, tj. zavisni seljaci vladarevim aktom mogli da se klasno podignu u sloj slobodnih, plemenitih ljudi (tj. nezavisnih), a često i plemića. Tako on tvrdi da se od XII v. pa nadalje mogu općenito pratiti jake diferencijacije među samim kmetovima (zavisnim seljacima), koje su izazvane njihovim obvezama prema gospodaru. Na taj način, veli autor, u Ugarskoj, Slavoniji, a i u Hrvatskoj postojala je ustanova jobbagiones castri, tj. gradokmeti. Oni za zemlje koje su obrađivali nisu davali nikakvu daću, nego su vladaru ili feudalcu bili obvezani samo vojnom dužnošću. Stajali su pod gospodarevom jurisdikcijom. Autor smatra da su oni vjerovatno postojali još koncem VIII v. (oppidani), a zvali su se i vojnici (milites). U toku XII i XIII v. gradokmeti se u mnogim krajevima staleški podižu, te su u drugoj polovini XIII v. u Slavoniji postali staleški pravi plemići. Zemlje koje su prije uživali zbog vojnih obaveza postale su sada njihove plemenštine. Autor smatra da su onim privatnim gradkmetima Slavonije bili slični plemeniti iz Vinodolskog zakona. Gradokmetima u Slavoniji, po sačuvanim zaključcima slavonskog sabora, pošlo je za rukom da se oslobode ne samo svih obveza nego i jurisdikcije feudalaca ili kraljevskih župana, u čijim su granicama bili njihovi posjedi. Prema autorovim izlaganjima izgleda kao da su se zavisni seljaci (kmeti) uzdizali. Ne upuštajući se u ocjenu autorovog gledišta u pogledu gradokmeta u Slavoniji i Hrvatskoj, izražavam samo svoje stanovište u pogledu Bosne, a ono se sastoji u tome da su kmeti u Bosni u toku XII i prvoj polovini XIII. v. bili slobodni sitnoposjednici koji su svoj posjed do tog vremena bili sačuvali bilo usljed stalne vojne službe (gradske posade) bilo što ih krupni posjed nije iz nekih drugih razloga još bio progutao. Naime, ne nalazim nikakvog osnova, a pogotovo nikakvih istoriskih podataka zašto bi mase ljudi koje su se doselile u Bosnu u slobodnom statusu prvo pale u zavisnost, pa se onda jednim dijelom postepeno uzdizale u status slobodnih. Moje je mišljenje da se tu radi o sloju ljudi koji je uživao slobodu još iz rodovskog poretka. U procesu raslojavanja taj sloj slobodnih ljudi padao je postepeno u zavisnost i do konca XIII v. u glavnom je iščezao na taj način što je jednim dijelom preveden u vlasteličiće, drugim dijelom u gradanstvo, a najvećim dijelom u zavisno seljaštvo.

ostavši na njima kao potčinjeni proizvođači. Oni su izgubili i ono pravo nasljeđivanja koje su prije imali, a to s razloga što njihovi mali posjedi, koji su postali potčinjeni, i koje je feudalac komadao, nisu ni mogli podnijeti preveliku porodicu. Viškove namnožene porodice feudalac je sada premještao na svoje druge prazne parcele po svojoj potrebi, pa su se tako seljačke porodice raseljavale, a na prostornoj udaljenosti gasile su se i rodbinske veze. Ali kadgod im je dozvoljavala prostorna blizina, ove porodice, iako nisu imale zajedničkog rodovskg posjeda, sačuvale su rodovske veze i rodovski interesi su se manifestirali u oblicima krvne osvete, krvnog kola, dužnosti svjedočenja za rodaka itd. Pitanje kmeta u poveljama bana Ninoslava pretstavlja u svakom slučaju pitanje od značajne važnosti i zaslužuje pažnju i raspravljanje.

Izloženo stanje državne organizacije i uprave u vezi sa društvenom strukturom odnosi se na ranofeudalnu Bosnu, tj. na Bosnu do konca vladavine bana Mateja Ninoslava. Kasniji period je tretiran samo utoliko ukoliko je bilo potrebno da se ex post objasni rani feudalizam. Obilježja ovog ranog feudalizma u Bosni jesu značajna uloga sitnog posjeda sa svojinom slobodnih seljaka i šerenje lokalne uprave u obliku banovih organa na račun vlasti seoskih opština. Pored sitnog posjeda i na njegovu štetu razvijao se krupni zemljišni posjed na taj način što su vladari davali pojedincima na upravljanje i korišćenje župe i manje teritorije doživotno i opozivo. Ovi upravnici (župani, župski knezovi) i drugi organi (knezovi) uzimali su kao nagradu za svoj rad jedan dio banskih dažbina, i tako su se bogatili. Kao organi vlasti oni su proširivali i svoje privatne posjede, uzurpirajući državnu vlast u svojim privatnim odnosima nad seljacima, koji su im se potčinjavali. Oni su dakle zloupotrebljavali svoju javnu funkciju i u pogledu privatne eksploatacije. Daljnja karakteristika ovog perioda jest postojanje patrijarhalnog ropstva. Usljed regularne trgovine sa Dubrovnikom i primorjem uopšte, povećale su se potrebe ove krupnoposjedničke klase koja se razvijala. Kada su se usljed vanjskih faktora banovi počeli da kolebaju, ova krupnoposjednička klasa, odn. njeni vrhovi, pokazala je težnje da prigrabi u svoju privatnu svojinu one teritorijalne distrikte, koje je od bana dobijala na privremenu, uslovnu upravu i korištenje. To joj je polazilo tim lakše za rukom što se suprotstavljala mađarskoj osvajačkoj politici. U toku vanjskih invazija sitno seljaštvo je brže osiromašilo, a krupni posjed je postao osnovica državne organizacije i uprave — zreli feudalizam.

Ovdje je tretirana društvena struktura i državna organizacija Bosne u vrijeme prvih poznatih banova do uključivo bana Ninoslava. Time je teritorijalno obuhvaćena ona prvotna državica Bosna bez oblasti koje su joj pripojene u toku XIV v. Istorija ovih naknadno pripojenih oblasti bila je takođe vezana uz istoriju srpske, odn. hrvatske države. U društvenoj strukturi, dakle, one se nisu bitno razlikovale od uže Bosne. Vjerovatno Hum i Travunija imale su brži proces raslojavanja usljed svoje blizine Primorju. U pogledu oblika lokalnih vlasti, mislim da je sistem uprave bio sličan onome u nemanjićkoj Srbiji, čiji su sastavni dio bile ove oblasti sve do treće decenije XIV v.

II.

U bosanskim ispravama feudalnog perioda susrećemo se sa izrazima »djedina«, »plemenito«, »plemenština«, »plemenita baština« i »baština«. Ovi izrazi znače zemljišnu svojinu svoje vrste. U našoj istoriografiji se obično govori u vezi sa tim o plemensko-rodovskoj svojini, zatim o rodovskoj svojini, svojini kućnih zadruga i porodičnih zajednica. Svojina zemlje ove vrste nije pojam fiksan, jedanput zauvijek dat, nego rastegljiv i relativan, zavisan od vremena i kraja, dakle uslovljen i izložen razvitku. Na ovo pitanje ću se osvrnuti prvo sa opšteg načelnog gledišta.

Kod svih tzv. varvarskih naroda srednjeg vijeka, kao i kod svih primitivnih naroda uopšte, svojina zemlje imala je kolektivni karakter. Još Cezar saopštava o starim Germanima da kod njih zemljom raspolažu »gentes et cognationes hominum, qui una coierunt«. A Tacit, govoreći o ovim zajednicama, kaže da vražda kod Germana pripada cijeloj »kući« (recipitque satisfactionem universa domus). On govori o tome kako porodični starješina nije ovlašten da raspolaže porodičnim posjedom, ni za života ni za slučaj smrti. Porodični posjed je nedjeljiv i neotuđiv. U leges barbarorum govori se o »genealogijama« kao o posjedovnim porodičnim zajednicama koje se međusobno spore oko granica njihovog posjeda. U Lex salica se govori o alodiju kao o zemlji koja se dijeli između bližih i dalekih srodnika, što znači da se ona nalazi u posjedu više generacija srodstvenika. Isto tako i u langobardskim zakonima se govori o zemljama koje se ne mogu dijeliti između braće, nego između rođaka. Neke isprave Langobarda govore o zajednicama (consorteriae) srodnika u poljoprivredi. U mnogim varvarskim zakonima postoje ustanove iz kojih se vidi vladavina rodovskog principa. Ovaj je princip vladao ne samo u pogledu zemljišnog posjeda nego i u pogledu dužnosti krvne osvete rodovskih članova, plaćanja i primanja vražde dužnosti zakletve rođaka na sudu itd. Za zemljišnu rodovsku svojinu, sa kojom povremeni posjednik ne može raspolagati, postojali su posebni nazivi: tako kod ripuarskih Franaka »terra aviatica«, kod saliskih Franaka »terra salica«, kod Anglo-Sasa »ethel«, kod Rusa »rodovija imjenija«, kod ostalih slavena »djedina«, »plemenština«, itd.

U prvo vrijeme ovi porodični posjedi bili su nedjeljivi i neotuđivi, ali vremenom su se mogli dijeliti i otuđivati uz pristanak svih članova. Usljed toga što su postali djeljivi među srodnicima, pojavilo se unutar roda nasljedno pravo, koje se izgradilo u sistem. Pod uticajem katoličke crkve i centralne državne feudalne vlasti ubrzavan je proces raspadanja rodova i rodovskih zajedničkih posjeda, koji su se i inače počeli raspadati pod uticajima razvijenije proizvodnje i prometa. Kod nekih naroda ove rodovske ustanove su se sačuvale u raznim oblicima dosta dugo. Naročito su se sačuvale kod gornje, feudalne klase, gdje je veleposjed kao ekonomska baza pružao uslove i mogućnost za postojanje ovih zajednica. Kod donje klase, potčinjenih seljaka, već usljed same lične zavisnosti i usljed nadjeljivanja parcelama, koje su usljed svoje ograničenosti omogućavale zajednički život samo ograničenim porodicama, ove rodov-

ske zajednice su se lakše raspadale. Ali ipak gdje god feudalci nisu vršili raseljavanja užih porodica, očuvale su se rodovske krvne veze i zajednički rodovski interesi, usprkos tome što nije postojala svojina zemlje velikih porodičnih kolektiva (porodičnih zajednica). Kod gornje klase (feudalaca) vladari su pokušavali da razbijaju porodične zajednice, dajući feuda individualno pod određenim uslovima, i to im je donekle uspijevalo.[52]) Negdje opet feudalci su uspjeli da borbom protiv centralne vlasti sačuvaju izvjesnu kolektivnost feuda, i takav slučaj, među ostalima, bio je i u Bosni. Štaviše, kod posjedovnog plemstva se razvijao i kult rodova i rodovskih feuda. Ali ipak razvijenija proizvodnja, a naročito robno-novčana privreda, odnosno privatna svojina, kidale su i rastakale rodove i rodovsku svojinu. Tako su se negdje održavale forme rodovske feudalne svojine, ali ipak unutar tih formi stvarnost, koja je uzdizala, odnosno eleminisala užu porodicu izvan roda, pa šta više i najstarijeg sina izvan porodice (majorat), probijala je sebi put. Bosanska feudalna »plemenština« pokazuje primjer tog procesa evolucije rodovske svojine u svojinu uže porodične zajednice, a pri svemu tome još i težnje pater familias-a da on raspolaže porodičnim posjedom. Riječ je dakle o rodovskoj svojini na izvjesnom stepenu raspadanja, tj. o naročitom degenerisanom obliku svojine šire porodice, koja može da obuhvata nekoliko užih porodica. Ove uže porodice mogu da budu porodice koje se sastoje od oca i njegovih descendenata, a mogu opet da budu takve da obuhvataju oca, njegovu braću i njihove descendente, dakle da svaka porodica za sebe pretstavlja jednu kućnu zadrugu. Ukupnost više takvih porodica zove se inače rod (rodština) ili bratstvo. U Bosni, prema tome, izraz »pleme« značio je ustvari rod ili bratstvo,[53]) a ne pleme kao široku zajednicu od mnoštva rodova (bratstava) ili porodica. To je značenje plemena u feudalnoj Bosni. Da li je takva terminologija bila ranije, tj. u vrijeme doseljenja i izvjesno vrijeme poslije doseljenja, to nije poznato. »Plemenita baština«, »plemenština« ili »djedina« bila je dakle u feudalnoj Bosni veleposjed koji je načelno pripadao kolektivno jednom širem krugu krvnih srodnika, koji imaju jednog zajedničkog pretka kao rodonačelnika. Spomenuo sam već da je ta svojina pretstavljala jedan razvojni stepen u procesu razvitka kolektivne[54]) svojine roda u svojinu uže porodice, zapravo u privatnu individualnu svojinu, dakle pretstavljala je jedan jedinstven oblik raspadanja rodovske svojine. Ne raspolažemo sa mnogo isprava na osnovu kojih bismo sa apsolutnom sigurnošću mogli precizirati proces ovog raspadanja. Pogotovu ne raspolažemo sa dokazima o tome kako i kada

[52]) Slično je bilo i u Ugarskoj (Vidi Timon: cit. opus, strana 370). strana 370).

[53]) Ovo slijedi iz isprava braće Sankovića, Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića koje su citirane, a to bi se dalo dokazati i za još neke druge rodove u Bosni. M. Kostrenčić u svom radu »Vinodolski zakon« (Historiski zbornik, Zagreb br. 1—4, god. II, 1949, str. 148—149) navodi kako je već Jagić analizom dviju isprava (iz g. 1481 i 1447) ustanovio istaknute pojave kod Pounskih plemena (rodova).

[54]) Ovaj izraz »kolektivno« treba shvatiti dinamično, jer postoje razni oblici kolektivnosti.

se rod cijepao. Ipak se može reći da je sličan oblik feudalne zemljišne svojine postojao kako u Hrvatskoj i Ugarskoj tako, izgleda, i u Srbiji. Istina, u Srbiji je ovaj razvitak bio najbrži i najdalje je uznapredovao, što mislim da se može pripisati kako faktoru robnonovčane privrede tako uticaju Vizantije i ulozi vladara i crkve, koja je nastojala da baštinici budu što slobodniji i nezavisniji od roda u darivanju crkava i manastira. Poznata su takva nastojanja katoličke crkve na Zapadu, a poznato je isto tako kako su obilno darivala srpska vlastela i vlastelići crkve i manastire u Srbiji. Prema onim ispravama iz XIV i XV v. koje nam služe za podlogu analize plemenite baštine u Bosni, izgleda da se pravila razlika između zemljišnog posjeda koji je naslijeđen i onog koji je na drugi način stečen.[55]) Razlika se sastojala u tome, što naslijeđenim zemljišnim posjedom član bratstva nije mogao raspolagati (otuditi ga), bez privole bratstva, a sa stečenim zemljišnim (onim što ga je on sam stekao) on je to mogao ukoliko je bio podijeljen. Međutim, ukoliko nije bio podijeljen od ostalih članova bratstva, on onda nije mogao raspolagati ni sa takvim zemljištem bez privole nepodijeljenih članova, što znači da unutar nepodijeljene zajednice nije mogao imati svoje tzv. »osobine« (peculium) u zemljoposjedu.[56]) S tim u vezi nastali su na Zapadu oni različiti izrazi za svojinu zemljišta, kao na pr.: proprietas, haereditas, allodium, coemptio, aquisitum, conquisitum, exartum, adtractum, elaboratum, novale, comprehensio, rothum, sartum, bifang. Bosanska plemenita baština bila je alod, tj. od predaka naslijeđena zemlja (possessio haereditaria, patrimonium), usljed čega se

[55]) Sandalj Hranić u svojoj ustupnici od 24/VI 1419 g. navodi zemlje koje je naslijedio kao plemenštinu od svojih praroditelja, a zatim zemlje, gradove i župe koje je dobio »u plemenito« od kraljevstva bosanskog, a što je takode od kraljeva ugarskih i careva turskih potvrđivano. Prema tome on pravi razliku izmedu naslijeđenih zemalja (possessiones haereditariae) i zemalja koje je stekao (dobio u feud) on sam (possessiones aquisitae). Što se tiče Konavala i Vitaline, koje je on prodao Dubrovniku, to nije posve jasno da li je on te zemlje naslijedio, ili ih je sam stekao. Naime, njegov stric vojvoda Vlatko Vuković zajedno sa vojvodom Pavlom Radenovićem oduzeo je te posjede od braće Sankovića, ali nije poznato, da li je vladar to njima potvrdio, odnosno dao u baštinu. Moguće je da je i sam Sandalj te posjede zaposio. Ipak mi se čini vjerovatnijim da se tu radi o nasljedstvu iza strica Vlatka Vukovića. Bilo jedno ili drugo, on je sa konsenzom cijelog roda prodao svoj dio ovih posjeda Dubrovniku, isto kao što je to kasnije učinio i Radoslav Pavlović, sin Pavla Radenovića.

[56]) Prema običajnom pravu koje je bilo na snazi za plemenštine u dalmatinskoj Hrvatskoj, onaj plemić koji je svojom aktivnošću štogod stekao bio je vlastan da to sam i otudi (pismo podbana Mihajla Živkovića i Stola kninskog poslano u Zadar 1459 g.) Isto tako i po Poljičkom statutu mogao je plemić slobodno raspolagati onim posjedom koji je sam stekao, ali pod uslovom ako se prethodno odijelio od svoje porodične zajednice. (U pogledu svega ovog vidi M. Barada: cit. apos. str. 36—39). Takode u Ugarskoj pravila se razlika između bona avitica i bona aquisita. Zato bi bilo značajno ako bi Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović tražili konsenz cijelog roda u onom slučaju kad bi Konavle i Vitalina bilo njihova akvizicija. To bi svakako pretstavljalo veći konzervativizam Bosne u pogledu raspolaganja plemenitom baštinom. Biće ipak da se tu radilo o naslijeđenim posjedima. (Vidi Jovan Radonić: Der Grossvojvode von Bosnien Sandanj Hranić-Kosača, Archiv für slavische Philologie, Berlin 1897 g. str. 386—388, 437—444, 460; i Jovan Radonić: O knjezu Pavlu Radenoviću, N. Sad 1901 g. str. 8).

i nazivala »djedina«, »plemenština«, »baština«. Ovaj naziv upotrebljen je i za oznaku feuda, čime se htjelo naglasiti da je feud porodično nasljedno dobro.

U Bosni su banovi, odnosno kraljevi, počev od XIV v. (kako to sačuvane isprave svjedoče, a ustvari možda i nešto ranije) počeli davati pojedincima feuda zbog zasluga i u vezi sa službom (prvenstvenom vojnom) u »djedinu« ili u »plemenito«, što će reći kao nasljedno porodično dobro. Na taj način stjecalac feuda u Bosni bio je dvostruko ograničen u svojini primljenog feuda. S jedne strane, njegov feud je pretstavljao unekoliko zavisnu svojinu od vladara. Taj odnos zavisnosti bio je uslovljen stvarnim odnosom snaga. S druge strane, nosilac feuda bio je ograničen i od strane svog roda, jer feud je smatran porodičnim dobrom. Bosna nije imala, ili bar nisu sačuvani neki pisani dekreti, zaključci ili bule, gdje bi bilo evidentirano javno i privatno pravo, nego se pravni život razvijao putem nepisanog, običajnog prava. Zato kad raspravljamo ma kakav pravni institut, mi moramo biti naročito oprezni u pogledu uopštavanja, tim više što je sačuvano vrlo malo izvora iz kojih crpemo svoje saznanje. Zato moramo da budemo spremni na koncesije, da ono što proizilazi iz jedne ili nekoliko isprava ne mora još da pretstavlja neko strogo i opšte pravno pravilo, nego su uvijek moguća izvjesna otstupanja s obzirom na vrijeme, kraj ili osobe. To važi i za karakter svojine feudnog posjeda kako u pogledu njene ograničenosti, odnosno zavisnosti od vladara, tako i od roda. S tim u vezi osvrnućemo se kasnije i na onu pojavu sa kojom se susrećemo često u ispravama počev od XIV. v., a to je ona napomena »s bratijom« koja se obično stavljala uz imena vlastele. U našoj istoriografiji ova pojava je označena kao rodovski relikt. Ali nije ništa pobliže objašnjeno o kakvoj se braći tu radi, dali o prisnoj braći ili o širem krugu rođaka, i kakvih rođaka. A sad prvo o ograničenosti svojine feudalnog posjeda od strane vladara.

Ako promatramo prve sačuvane baštinske povelje bosanskih vladara (prva polovina XIV v.), onda vidimo da je feud u ovo vrijeme pretstavljao prilično zavisnu svojinu od vladara. To je bio početak zrelog feudalnog sistema u Bosni (iako je vjerovatno ovaj sistem započeo još pri koncu vladavine bana Ninoslava). Ovdje ne uzimam u obzir onu povelju bana Prijezde od 1287, koja pretstavlja davanje župe u miraz. Započinjem poveljama bana Stjepana II Kotromanića, koje stvaraju feudalni odnos vrlo sličan onome na Zapadu. Tu se uočava težnja bana da čvršće veže vlastelu uz centralnu vlast. Ističe se destinatareva dužnost da bude vjeran banu, kao i njegova vojna služba u budućnosti. Izbija težnja da se feud daje užoj nepodijeljenoj porodici,[57]) a ne širokoj porodici. Tako ban Stjepan II u jednoj povelji daruje dvije župe sa gradovima Vukoslavu Hrvatiniću zbog nekih njegovih političkih zasluga. Feud se daje njemu i njegovom potomstvu pod uslovom vjernosti i vojne službe. Ustanovljuje se ekonomski i sudski imunitet. Ono što pada u oči jest to da se feud daje užoj porodici, tj. destinataru i njegovoj djeci (vjero-

[57]) Vidi notu br. 52.

vatno muškoj), a ni jednom njegovom bratu ni sinovcu. Vukoslav je imao dva brata, Pavla i Vukca. Ban Stjepan je dao još posebno feud Pavlu, i posebno Vukcu, čime je, izgleda, htio da onemogući nužno nasljeđivanje feuda između ove trojice braće koja su podijeljena. Nije sačuvana ona isprava kojom daje feud Pavlu, niti ona kojom daje feud Vukcu, ali da su te baštinske povelje izdane, to je sigurno, i vidi se iz nekih kasnijih povelja. Da je ban Stjepan išao za tim da isključi nužno zakonsko nasljeđivanje među braćom Hrvatinićima, to se vidi iz izričite klauzule kojom se eliminišu braća i sinovci, a naglašava se da Vukoslav može raspolagati datim feudom ako ne bi slučajno imao djece, koja će ga naslijediti.[58]) Tek u slučaju ako se Vukoslav ne bi svojim pravom raspolaganja poslužio (radi se o bonum aquisitum), onda bi možda došlo do zakonskog nasljeđivanja članova roda prema blizini krvi, odnosno vjerovatnije do devolucije u korist vladara (devolutio propter defectum seminis). Ova dakle povelja pruža dokaz da prvi destinatar koji je dobio feud (bonum aquisitum) može njime slobodno raspolagati ukoliko nema djece i ukoliko je odijeljen od braće.[59]) Drugim riječima, da unutar nepodijeljene zajednice ne može biti »osobine« na zemlji. Moglo bi se postaviti pitanje da li je ovo bilo već iskristalisano načelo, koje je preuzeto u cit. povelju iz običajnog prava, ili možda sama povelja nastoji da ovaj odnos napravi načelnim pravnim institutom. Mislim da je to bilo već iskristalisano običajno pravo. Po njem »osobine« na nepokretninama unutar nepodijeljene zajednice u Bosni nije moglo da bude, dok unutar podijeljenih članova roda izgleda da je takva »osobina« bila već uobičajena. Kada je Vukoslav Hrvatinić umro, iza njega su ostala tri sina: Vlatko, Vuk i Pavle. Braća su se podijelila tako da se Vlatko odijelio od Vuka i Pavla, koji su ostali zajedno. Ban Stjepan izdaje ponovo povelju, kojom potvrđuje Vuku i Pavlu Vukoslaviću onaj dio feuda što je na diobi njima pripao. Nije sačuvana isprava, ali ipak je sigurno da je izdao sličnu povelju i Vlatku Vukoslaviću na onaj dio koji je njemu na diobi pripao. U povelji kojom potvrđuje Vuka i Pavla u njihovom dijelu »djedine« izričito se navode Vukove zasluge, zbog kojih mu se potvrda čini. Ovakovih klauzula ima i u kasnijim poveljama, iako izgleda da se stalno praktikovalo da se feud obligatno potvrđuje uvijek kada novi vladar stupi na prijesto, odnosno kada umre destinatar, i nasljednici dođu

[58]) Iz ovoga slijedi da u doba bana Stjepana II donatar nije mogao raspolagati doniranim posjedom ako ima djece, jer je feud bio dat užoj porodici, tj. donataru i njegovim descendentima. Ali, to bi značilo u isto vrijeme da donatar ne može raspolagati primljenim feudom bez vladarevog odobrenja ni onda ako nema djece. Stoga je potrebno da se to odobrenje dadne u donacionoj povelji, kao što to čini ban Stjepan II.

[59]) Ovo bi značilo da se pravi razlika između posjeda neposredno primljenog od vladara i posjeda naslijeđenog. Izgleda, takođe, da vladar u pogledu darovanog posjeda može u svojoj povelji isključiti braću i rođake od nasljedstva datog feuda, tako da donatar postaje rodonačelnik novog roda bez svojih kolaterala. Ukoliko donatar nema descendenata i ukoliko feud ne otuđi, onda on devoluira u korist vladara, pošto su kolaterali izričito isključeni od nasljedstva. Inače, bez izričitog isključenja oni su zakonski nasljednici, makar bili prethodno podijeljeni.

na njegovo mjesto. Ovo takođe potsjeća na praksu zapadnoevropskih država, dok u Ugarskoj po pravilu feud nije obnavljan. Vidi se da su bosanski vladari na početku nastojali da posredstvom tih ponavljanja donacija i nabrajanja zasluga učine feud što zavisnijim, zapravo radi se o formalnom izrazu zavisnosti. Istina, obnavljanje feuda ne mora da znači samo destinatarevu zavisnost od vladara, nego može da ima druge uzroke (kao što je, napr., gubitak baštinskih isprava). Ipak u bosanskim potvrdnim poveljama se uvijek isticalo da se radi o novom davanju, što upućuje formalno na veću zavisnost feudalne svojine od vladara. Nasljednik bi ušao u nasljedstvo feuda i molio bi vladara da mu potvrdi feud, a vladar je tome izlazio u susret, ili je to svojom inicijativom sam činio. Ono stanje u kom se nalazio nasljednik prema feudu do potvrde nazivano je »držanie i vladanie«. Ovi termini upućuju na to da su i ranije, kada su župe i posjedi davani na doživotno revokabilno uživanje, a ne »u djedinu«, ti posjedi po svojoj sadržini bili pravo korištenja i vlasti nad dotičnim stanovništvom, ali sve to privremeno i bez prava otuđivanja. Tako je doživotno uživanje bez imuniteta bilo izraženo terminom »držanie«, a ukoliko bi to »držanie« bilo skopčano sa vlašću, onda se to izražavalo terminom »i vladanie«. To je ono davanje župa i sela na upravu i uživanje bez prava nasljedstva, o kojem je ranije bila riječ, a kojem odgovara onaj srpski institut »vladušti na državu«.

Istakli smo već značenje onog dodatka »s bratijom«, što su ga stavljala bosanska vlastela uz svoje ime. Ta oznaka označavala je rod (bratstvo) u čije ime nastupa kao reprezentant dotični vlastelin koji se spominje. Za ovo gledište daju nam uporište isprave triju velikaških kuća iz Huma, odnosno Podrinja. Tako u ispravi braće Sankovića (župana Beljaka i vojvode Radiča) od 15 aprila 1391 kojom ustupaju gradu Dubrovniku svoje posjede Konavle i Vitalinu (koja im je baština ostala iza oca Sanka, dakle bonum haereditarium) izričito se kaže da su na taj ustup pristali i potvrdili ga: njihove supruge, sestra, stričevi i rođaci za sebe i za svoju djecu i potomstvo,[60]) kao i njihova vlastela. Dakle, za prodaju plemenite baštine koja je bila već naslijeđena davao je konsenz cjelokupni rod, koji se sastojao od nekoliko užih ili širih porodica, bez obzira na to da li su te porodice između sebe podijeljene ili nepodijeljene. Kasnije, kad je umro župan Beljak Sanković, onda je njegov brat Radič svojom ispravom od 25 avgusta 1399 g. ustupio takođe Dubrovniku svoje selo Lisac u Primorju. I u toj ispravi Radič naglašava da ovaj ustup čini nakon sporazuma sa vlastelom, svojom bližom i daljom rodbinom. Ova pojava nije osamljen slučaj, koji bi možda dopuštao da se ovdje radi o jednom iznimnom patrijarhalnom običaju. Naprotiv, isto tako i vojvoda Sandalj Hranić sa svojom braćom Vukcem i Vukom, kao i Stipanom, sinom Vukčevim, kada ustupa Dubrovniku svoju polovinu župe Konavle, Vitalinu i Donju Goru,[61]) kaže da to čini u zajednici sa braćom, bratićem i cijelim plemenom što je po muškom koljenu. Kao cedent nastupa cijelo pleme. U klauzuli gdje

[60]) Vidi Lj. Stojanović: cit. opus, str. 123.

[61]) Vidi ibidem, ustupnica od 24/VI. 1419 g., str. 293—297.

se utanačuje šta Dubrovnik daje njima kao protuvrijednost, spominju se pored ostalog i palače u gradu Dubrovniku, i zemljište u Župi Dubrovačkoj, koje Dubrovnik daje njemu, njegovoj braći i sinovcu, njihovom potomstvu i njihovom plemenu koje potiče od muškog koljena, i to na sljedeći način: u prvom redu to daju Sandalju. Ako bi Sandalj umro, onda to pripada njegovim zakonitim descendentima, kako krv »podaje« po muškom koljenu. Ne bude li muških descendenata, onda dolaze na red njegova braća: knez Vukac, knez Vuk i Stipan, sin kneza Vukca i njihovi muški descendenti. Ne bude li ni njih, onda palače i zemlja u Župi pripadaju njegovim ostalim rođacima po muškom koljenu i po blizini krvi. Na isti način Dubrovčani imaju da daju po pet stotina perpera godišnje. Zatim se zaklinju i u slučaju neispunjavanja ugovora pristaju da sve kletve i prokletstva padnu na njih, na njihovo potomstvo i na njihovo pleme, kako ono sadašnje, tako i na ono koje će se kasnije »naroditi«. Na ustupnicu se zaklinju pretstavnici kuća iz plemena Kosača. Na ovu ustupnicu odgovaraju Dubrovčani svojim listom[61à]) i zaklinju se vojvodi Sandalju i njegovom plemenu i obećavaju im svima palače u Dubrovniku i zemlju u Župi. Ovo im sve daju kao kolektivu, ali tako da jedni dolaze na red iza drugih, tj. dalji rođaci ne mogu stupiti u držanje (nasljedstvo) dok ima bližih. To isto važi i za onih petsto perpera godišnje. Iz ovoga se ne može sa sigurnošću zaključiti da li nekretnine koje Dubrovnik daje mogu biti predmet raspolaganja ili samo uživanja. Međutim Dubrovčani daju osim svega navedenog kao protuvrijednost još i gotov novac. Što se tog novca tiče, Sandalj njime može raspolagati kako hoće. To isto mogu svi drugi nasljednici koji bi od tog novca nešto zatekli. Novac ima da stoji u Dubrovniku u depozitu, i ukoliko ga koji nasljednik ne potroši, on se nasljeđuje istim onim redom kao i nekretnine.

Iz svega izloženog se vidi da je plemenita baština pretstavljala naročitu vrstu rodovske svojine, koja se može okarakterisati kao pravni institut fideikomisa široke porodice, tj. roda (bratstva). Prema tom fideikomisu plemenitu baštinu ako je ona naslijeđena (bonum haereditarium) uživa destinatar i on je ne može otuđiti bez privole svoje punoljetne djece, braće, sinovaca, kao i svih daljih rođaka (nepunoljetne zastupaju njihovi tutori, roditelji, odn. punoljetna braća). Postavlja se pitanje kakva svojinska prava pripadaju rodovskom kolektivu, a kakva opet titularu. Kako se iz izloženoga vidi, rodovskom kolektivu pripada uslovna ograničena svojina (Obereigentum). Bez privole tog kolektiva ne može se plemenita baština otuđiti. Titularu pripada uživanje. Poslije njegove smrti uživanje pripada njegovim muškim descendentima, i onda braći, odnosno rođacima po muškom koljenu i po blizini krvi, tako da bliži isključuju dalje. Braća i njihovi descendenti nasljeđuju po glavama, a ne po lozi. Iz spomenutih isprava se ne vidi do kojeg koljena se proteže bratstvo, i otud se može zaključiti da je ono neograničeno. Važno je to da župa Konavle i Vitalina, koji su ustupljeni Dubrov-

[61a]) Vidi ibidem, str. 298—301.

niku, pretstavljaju nasljedstvo Sandaljevo i njegove braće iza njihovog strica Vlatka, dakle to je possessio haereditaria, a ne bonum aquisitum. Usljed toga Sandalj tim posjedom raspolaže ne sam, kao što bi mogao svojom akvizicijom, nego u sporazumu sa braćom, sinovcem i pretstavnicima svih kuća svog plemena (koje su od njega odijeljene). Ovom prilikom ističem usput svoje mišljenje da bratstvo Kosača nije veliko. Izgleda da bi rodonačelnik ovog bratstva mogao biti Sandaljev pradjed.[62]) Slično stvar stoji i sa bratstvom Sankovića, o kojem je ranije bila riječ. Sandalj i njegova braća govore u uvodu svoje isprave o plemenštini koju su naslijedili od svojih predaka, i o zemljama koje su oni sami dobili za svoje zasluge. Na taj način oni prave razliku između bona haereditaria i bona aquisita, što ima pravni značaj, jer ako je neko nešto sam stekao, onda to ne pripada rodovskoj zajednici. Ali čim taj stjecalac umre, njegov nasljednik već ne može sam raspolagati, jer posjed je već postao naslijeđeni i kao takav spada u porodični fideikomis kao possessio haereditaria. Međutim i sa onim posjedom što ga je titular sam stekao (bonum aquisitum) ne može on sam raspolagati ako je nepodijeljen, već mu je potrebna privola onih muških glava sa kojima živi u nepodijeljenoj zajednici. Unutar nepodijeljene zajednice ne može se imati »osobina« u nekretninama u Bosni onog vremena.

Treća isprava, iz koje se evidentira rodovska svojina plemenite baštine, jest ustupnica vojvode Radoslava Pavlovića,[63]) kojom ustupa Dubrovniku svoju polovinu Konavla, Donje Gore i Vitaline sa Obodom i Cavtatom. Vojvoda Radoslav zajedno sa sinom Ivanišom u ime njihovo, njihovog potomstva i njihovog plemena čini ovaj ustup. Na ovo se kunu Radoslav, Ivaniš i izabrana vlastela njihovog bratstva i njihove sluge (tj. dvorani plemići). Ovo su srodstvenici, tj. rođaci vojvode Radoslava, članovi njegovog plemena, bez čijeg pristanka se ne može baština otuđivati. Oni su u ovoj ustupnici navedeni poimenice, a u jednoj ranijoj ispravi se za njih kaže da su oni braća (tj. rođaci) vojvode Radoslava.[64]) Dubrovnik daje za zemlje koje mu Radoslav ustupa protuvrijednost u raznim oblicima, između ostalog i jednu palaču u Dubrovniku i zemlju u Konavlima. Palača se daje ovako: prvo vojvodi Radoslavu i sinu mu Ivanišu i njihovom muškom potomstvu. Ako ne bi bilo muškog potomstva, onda njihovom ženskom potomstvu. Ukoliko ne bi bilo ni ženskog potomstva, onda ostalim rođacima po muškom koljenu kako krv ide. Ovdje pada u oči da se spominje i žensko potomstvo (ženski descendenti Radoslava i Ivaniša), dok u ustupnici Sandalja Hranića u pogledu palače nema govora o ženskom potomstvu, već samo o muškom. Što se tiče zemlje u Konavlima koju daju Dubrovčani Radoslavu, to iz stilizacije nije posve jasno da li i u pogledu nje dolazi u obzir i žensko potomstvo. Međutim u trampi sa Sandaljem Dubrovnik daje među ostalim također i zemlju u Župi Sandalju i njegovom muškom

[62]) Vidi notu br. 53.

[63]) Vidi ustupnicu od 31/XII 1427 g., kod Lj. St. I, 1, str. 592—606.

[64]) Vidi pismo Rad. Pavlovića od 7/VI 1423 kod Lj. St. I, 1, na str. 591.

potomstvu. Što se pak tiče gotovog novca koji Dubrovnik daje, to se spominje i žensko potomstvo kako kod Radoslava tako i kod Sandalja. Ali u više drugih isprava koje se odnose na ove transakcije između Dubrovnika i Sandalja, odnosno Radoslava, ističe se stalno njihovo potomstvo i njihovo pleme po blizini krvi i po muškom koljenu. Po svemu izgleda da je rodovski kolektiv koji je imao uslovnu ograničenu svojinu plemenite baštine bio kolektiv muških članova, dok se ženskim članovima davao samo miraz, oprema, odn. izdržavanje. To, što se u transakciji sa Radoslavom Pavlovićem spominje i potomstvo po ženskom koljenu, i što se u transakciji sa Sandaljom spominje u pogledu novca i žensko potomstvo, još ne znači da se ovakve odredbe kakve su ustanovljene za nasljeđivanje protuvrijednosti koje daje Dubrovnik vrijedile i kod nasljeđivanja plemenite baštine u svim sitnicama. Bio bi zadatak posebne rasprave da raščisti ovo pitanje reda nasljeđivanja u pogledu nekretnina i u pogledu pokretne imovine. Za nas u konkretnom slučaju ovo nije od naročite važnosti. Bilo ovako ili onako, očevidno je da je plemenita baština pretstavlja rodovski fideikomis. To se vidi također iz one isprave gdje Dubrovnik fiksira svoj ugovor sa vojvodom Radoslavom.[65]) Ali isprave koje se odnose na ove transakcije pružaju dokaze i o tome kako reprezentant bratstva (roda, plemena), favorizira bližu rodbinu pred daljom. To se čini upravo ubacivanjem titularevog ženskog potomstva u nasljeđivanje ispred braće i muških rođaka. Izgleda da su ovdje, na onu imovinu koju je dao Dubrovnik kao protuvrijednost, primjenjena načela koja su vrijedila kod nasljeđivanja pokretne imovine.[66]) U Sandaljevom slučaju to je učinjeno samo kod nasljeđivanja gotovog novca, a u slučaju vojvode Radoslava to je učinjeno i u pogledu palače u Dubrovniku i zemlje u Konavlima. Svugdje su, naime, spomenuti i ženski descendenti Radoslava i Ivaniša. Osim toga, utanačeno je da je svaki eventualni nasljednik, koji bi u nasljedstvo stupio, ovlašten tu palaču prodati,[67]) što je svakako protivno načelu koje važi za plemenitu baštinu. Ovdje se dakle palača tretira kao pokretna imovina, a ne kao feudalni posjed u Bosni. U Bosni, naime, rodovski kolektiv ima vrhovnu svojinu plemenite baštine, i bez privole članova tog kolektiva ne može se baština otuđiti. Svaki član kolektiva gaji nadu da će ući u nasljed-

---

[65]) Vidi pismo Dubrovnika od 31/XII 1427. kod Lj. St. cit. opus, str. 607—612.

[66]) Dobijeni novac kao kupovnina za prodatu plemenitu baštinu Dubrovniku trebalo bi kao potrošna stvar da se podijeli između članova plemena. Međutim, Sandalj pravi ugovor sa Dubrovnikom da novcem može raspolagati on po svom nahođenju, odnosno svaki od eventualnih nasljednika, ako bi u času nastupa nasljedstva štogod od tog novca zatekao. Prema tome, novac može da bude potrošen i dalji eventualni nasljednici bi bili zakinuti, jer ne bi mogli novac uživati isto onako kao i plemenitu baštinu kad ona ne bi bila prodata.

[67]) Tekst isprave nije posve jasan. Moglo bi se shvatiti kao da je svaki eventualni nasljednik, kad uđe u nasljedstvo, ovlašten da kuću proda sam, bez pitanja bratstvenika. A moglo bi se to tumačiti i tako kao da se pretpostavlja postignuće saglasnosti članova plemena, a konstituira se samo dužnost Dubrovnika da ne pravi smetnja prodaji, i da ne zabranjuje svojim građanima kupnju te palače. Meni se čini da se radi o prvom slučaju.

stvo plemenite baštine, što će mu dati pravo uživanja, tj. korištenja. Nema sumnje da je ovaj rodovski fideikomis u znatnoj mjeri otežavao promet plemenitih baština. Isprave koje se odnose na ove pravne poslove između Dubrovnika i Sandalja, odn. vojvode Radoslava, svjedoče o raznim formalnostima koje su bile skopčane sa ovim transakcijama. Svaki od članova roda (plemena) mogao je dobiti od vladara neki feud. Bio taj član od ostalih članova odijeljen ili ne, taj feud je pretstavljao porodični, odnosno rodovski fideikomis, čiji je začetnik dotični prvi stjecalac. Prethodna dioba je uticala na pravo raspolaganja prvog stjecaoca (bonum aquisitum). Srodstvenici su nasljedivali prema blizini krvi po muškom koljenu. Ako je više podijeljenih bratstvenika imalo feude od vladara, onda je u tom slučaju postojala mogućnost uzajamnog nasljedivanja. Obično se događalo da su moćniji bratstvenici koji su stekli ogromne posjede uzimali svoje siromašnije i mlađe bratstvenike (tzv. bližike) na svoj dvor u službu (sluge). Na taj način su veliki magnati u bosanskoj državi upravljali svojim posjedima i imovinom uz saradnju svojih bratstvenika, koji su vršili razne službe i misije. Moćne porodice, odn. bratstva, koje su držale čitave provincije, imale su gotovo cjelokupni upravni aparat u rukama svojih bratstvenika. To su prema vladaru bile moćne družine vezane krvlju i zajedničkim materijalnim interesima, koje su se bile gotovo potpuno otele vladarima.

Tako to proizilazi iz spomenutih isprava porodica Sankovića, Hranića i Pavlovića. Vrlo je vjerovatno da je tako načelo vladalo u pogledu plemenitih baština u cijeloj bosanskoj državi. Ali je bilo i otstupanja, naročito kod moćne vlastele, koja je sama uvelike nametala pravni poredak u svojim »državama«. Tako bar izgleda po jednom slučaju poznatog feudalnog magnata Hrvoja Vukčića. On izdaje svojoj supruzi Jeleni list 1412 g., gdje kaže da se kod nje zadužio za 6.000 dukata, pa joj u ime otplate tog duga daje grad Kotor sa župom Vrbanjom u zapadnoj Bosni. Za drugi zajam od 4.000 dukata daje joj svoju kuću u Dubrovniku. U svom listu Hrvoje izričito kaže da želi da njegova supruga tom kućom u Dubrovniku, gradom Kotorom i župom Vrbanjom po volji raspolaže, da to sve može prodati, darovati ili po miloj volji postupati isto onako kako je i on sam mogao. U pogledu tih objekata on želi da ona bude bez saučesnika u svojini, dakle da je ona isključivi vlasnik. U listu su navedena petorica svjedoka. Poslije Hrvojeve smrti njegova se supruga preudala za kralja Ostoju i tako postala bosanska kraljica. Kao takva poslala je svog izaslanika u Dubrovnik sa spomenutim Hrvojevim listom i zamolila da joj se dadne kuća u Dubrovniku u svojinu, a ako to ne može biti, onda bar na doživotno uživanje. Dubrovnik joj odgovara[68]) da joj daje kuću na uživanje, ali ne doživotno, nego prekarno. Ukoliko se neko javi sa jačim pravom, onda neće moći ona kuću uživati. Dubrovčani se istodobno izvinjavaju što je tako dugo čekala na njihov odgovor, a kao razlog tome navode što ona nije poslala i onu ispravu kojom je Dubrovnik svo-

*) Vidi pismo Hrvoja Vukčića od 2 travnja 1412 g. Lj. Stojanović, I, 1, str. 549—551.

**) Vidi pismo od 29/IV 1418 g. Lj. St. I, 1, str. 551—552.

jedobno darovao Hrvoju ovu kuću. Isto tako prigovaraju da ne valja ni onaj Hrvojev list kojim on njoj čini ustup, jer da se na njemu nije potpisao pisar koji ga je pisao. A kao treći razlog navodi se to što je prošlo već šest godina otkako je Hrvoje taj list napisao i ona ga nije dosad Dubrovniku prezentirala. Ustvari, Dubrovnik je priznao vlasništvo na Hrvojevu kuću njegovim unukama, koje su se udale za neku vlastelu.[60]) Dubrovnik je dakle stao na gledište da se ovdje radi o Hrvojevom testamentu, koji, pored ostalog, formalno nije valjan (pisar ga nije potpisao). Ne upuštam se u pitanje koliko su opravdani razlozi što ih Dubrovnik navodi ni šta je pravi motiv njihovog stava. Ovdje je važno to da je Hrvoje, koji je imao u vrijeme pisanja one svoje ustupnice, odn. testamenta živog sina Balšu, kao i dvije unuke, a osim toga još i braće, odn. bratića. On je bio vlastan ostaviti svojoj ženi uživanje, ali nikako svojinu jedne župe i grada koji su sačinjavali feud. To nije bio vlastan učiniti ni u onom slučaju ako on taj feud nije naslijedio, već ako ga je sam dobio od vladara (bonum aquisitum). Ako bismo se držali one darovnice bana Stjepana II. Vukoslavu Hrvatiniću, koju smo već citirali, onda bi Hrvoje bio vlastan raspolagati spomenutom župom i gradom samo onda ako ne bi imao djece. A i tada je pitanje da li može uopšte ostaviti feud ženi, ili samo onome ko može obavljati feudalnu dužnost. Ako bi bio slučaj da je Hrvoje dotičnu župu i grad naslijedio, onda on ne bi mogao njima raspolagati ni u onom slučaju ako nema djece, jer takav privilej raspolaganja po pravilu se davao samo prvom donataru, za kojeg je feud bio bonum aquisitum. To se u Ugarskoj činilo onom poznatom formulom koja je glasila: »Damus, donamus itd. heredibus et posteritatibus legatariis item et cessionariis«. Zato, ukoliko bismo se držali analogije slučajeva Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića, koje smo izložili, onda Hrvoje uopšte ne bi mogao raspolagati feudom koji je naslijedio, ako na to ne bi dali pristanak sinovi, braća i rođaci. Ako bi on ipak raspolagao feudom bez pristanka onih čija je saglasnost potrebna, onda zakonski nasljednik to nije dužan priznati i može tražiti feud za sebe. Istina, u konkretnom slučaju nije se radilo o otuđenju feuda izvan porodice (on se ustupa supruzi), ali supruzi se može ostaviti samo pokretna stvar ili prihodi od nekretnine, a ne plemenita baština. Zato bi takav ustup bio zavisan od volje, odn. odobrenja zainteresovanih članova porodice. Vjerovatno je baš usljed toga Hrvoje u ustupnom listu i objasnio zašto ustup čini, naime zato da bi mu supruga imala za izdržavanje, pošto joj ne može drukčije vratiti zajma. Time je apelovao na nasljednike da ne bi pravili smetnje. Ali još uvijek ostaje pitanje vrhovne svojine vladara, koji ne može priznati to raspolaganje sa feudom, jer to je krnjenje interesa fiska. Vladara se ne tiče ko uživa feud dok su donatar ili nje-

[60]) Vidi pismo Dubrovnika kralju Tvrtku II od 1/III 1423 g. Lj. Stojanovići I, 1, str. 510—511. — Vidi pismo Dubrovnika Katarini, unuki vojvode Hrvoja, a kćeri Hrvojeva sina Balše, udatoj za kneza Tvrtka Borovinića od 1/III 1423 g, Lj. St. I, 2, str. 4—5., i pismo kneza Tvrtka Borovinića, od 20/XI 1428 g. Lj. St. I, 2, str. 8., kao i pismo istoga od 1429 g. ibidem, str. 8—9. — Vidi pismo Šimuna Kladuškog i gde Doroteje, Balšine kćeri, a Hrvojeve unuke, udate za istog kneza Šimuna, od 1434 g,. kod Lj. St., I, 2, str. 33.

govi naslijednici na životu. Ali čim takvih nema, vladar raspolaže sa feudom koji mu devoluira propter defectum seminis, bez obzira u čijim se rukama on nalazi, i bez obzira da li ga je držalac kupio ili na dar dobio. Zato i jest postojala opasnost kupovine feuda, pošto je kupac stalno strahovao da porodica ne izumre i da ne oživi vladarevo pravo na feud. Stoga Hrvojeva odredba da je njegova žena vlasna dotičnu župu i grad prodati ima u svakom slučaju uslovan karakter. Nije poznato iz isprava da li je Jelena doista dobila spomenuti grad i župu. Zna se samo toliko da kuće u Dubrovniku nije dobila, iako joj je Dubrovnik to mogao priznati na osnovu svog pravnog režima koji je važio za objekte na teritoriju Republike. Svakako ovaj slučaj gdje Hrvoje ustupa supruzi grad i župu u svojinu i slobodno raspolaganje bez pristanka svog sina Balše, odn. rodbine, i gdje se feud tretira kao slobodno vlasništvo, nije od malog interesa. Ovo tim više jer se svjedoci u toj ustupnici imenuju uz napomenu »s bratiom«, što upućuje na vladavinu porodičnog, odn. rodovskog načela. Možda se ovaj slučaj može smatrati samo iznimkom, koja se ne smije uopštavati, ili možda postoje osnovi da se posumnja u valjanost (a moguće i u autentičnost) lista, kao što je to posumnjao Dubrovnik. Ranije navedeni slučajevi, međutim, daju osnov za zaključak da je bosanski feud plemenita baština pretstavljala avitičko dobro, fideikomis roda. Međutim, mnoge pojedinosti u pogledu imovinskih odnosa i nasljeđivanja nisu poznate, a one su mogle biti različite, s obzirom na mjesto, vrijeme i razne druge okolnosti. Zato se i ne može postaviti neko opšte važeće striktno pravilo za imovinske i nasljedne odnose u srednjovjekovnoj Bosni, pa ni za plemenitu baštinu. Tu su mogli da vrše uticaj razni mjesni običaji, kao i različiti ugovori i uglavci, koji su po sporazumu postajali zakon.[70])

Po navedenim ispravama braće Sankovića, Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića izgleda da njihovi rodovi nisu tako stari, jer nisu veliki. Meni se čini da ovi rodovi imaju svoj početak od onog prvog pretka koji je primio feud donacijom. Izgleda da su to bili pradjedovi, dakle nedaleki pretci spomenute vlastele. Zato smatram da izraz »bratia«, koji susrećemo uz imena vlastele u bosanskim ispravama, označuje negdje užu a negdje širu feudalnu porodicu, već prema tome kada je osnivač dotičnog roda dobio feud. Tu se radi uvijek o porodici feudalnoj, čiji je rodonačelnik onaj prvi donatar. Taj prvi donatar se odjeljivao od svog starog roda i postajao je rodonačelnik novog, feudalnog roda, jer vladar je u takvom slučaju posebnom klauzulom isključivao braću i rođake. Prvi donirani feud bio je predviđen za novi rod, za novu zajednicu srodnika, bez obzira da li su to oni koji su već rođeni ili oni koji će se tek roditi. Dakle, donirani feud ne pripada samo donataru, nego cijeloj porodici, ukupnosti svih onih koji su u donacionoj povelji pozvani, bez obzira da li su već rođeni ili nisu. Titularu pripada samo uživanje feuda, a svojina pripada zajednički svima članovima porodice. Sin jednog oca koji posjeduje avitičko dobro (feud) ne smatra se zapravo nasljedni-

[70]) Vidi citat iz knjige Speculum iuris od Duranta kod M. Kostrenčića »O radnji prof. Dr. Mihe Barade, Hrvatski vlasteoski feudalizam«, Zagreb 1953 g., str. 20—21.

kom svog oca, nego nasljednikom onog pradjeda koji je prvi primio to dobro, on je dakle »ab initio« suvlasnik na plemenitoj baštini. Pa i onda kada plemenita baština bude podijeljena, ta dioba se ne smatra diobom svojine, nego diobom uživanja. Ona ostaje i dalje zajednička svojina roda, odnosno porodica koje su se podijelile. U takvom slučaju, ako umre bez descendenata jedan od porodičnih starješina koji pretstavljaju podijeljenu užu porodicu, on ne može ni za života ni za slučaj smrti sebi postaviti nasljednike, nego onaj dio plemenite baštine koji on drži prelazi na sporedne rođake koji ga nadžive. To važi uzajamno za sve one koji su se podijelili, sve do posljednjeg izdanka one braće, odnosno rođaka koji su učestvovali u diobi. Niko ne može prodati plemenitu baštinu ili njezin dio koji je na izvršenoj diobi dobio, bez privole svih ostalih srodnika. To je karakteristika bosanske plemenite baštine (feuda) u načelu. Bosna nije osamljen primjer gdje feud ima karakter avitičkog dobra. Bilo je još feudalnih zemalja sa feudom takve vrste. Tako su napr. u susjedstvu i plemenštine u dalmatinskoj Hrvatskoj[71]) imale karakter avitičkih dobara. Isti je slučaj i sa Ugarskom[72]) i sa Lombardijom i mnogim drugim državama srednjega vijeka. Većih ili manjih razlika u pojedinostima je bilo. Što se tiče Ugarske, tamo je plemstvo vodilo dugotrajnu borbu sa svojim vladarima sve od Kolomana do Ljudevita Velikog da bi donirana feuda imala avitički karakter, kao što su ih imale plemenštine prije zavođenja donacionog sistema. Ova borba je našla svoj izraz u raznim zlatnim bulama i dekretima, a završena je zlatnom bulom čl. 4. Ljudevita Velikog 1351 g. Tu se kaže da plemić ne može raspolagati svojim dobrom ni inter vivos ni mortis causa. Plemički posjed, u slučaju pomanjkanja muških descendenata, prelazi na pobočne srodstvenike dokle god postoji koji muški pripadnik roda. Tek, ako ni takvoga nema, onda nastupa devolucija u korist vladara. Pojedine linije roda se uzajamno nasljeđuju isto kao u langobardskom pravu, koje je služilo Ljudevitu Velikom kao uzor.[73])

Cjelokupno pitanje feuda kao avitičkog dobra, odn. porodičnog fideikomisa, kako u Bosni tako i uopšte pretstavlja kompleksno pitanje, koje stoji u vezi sa razvitkom ekonomike kao i sa neposrednom političkom borbom plemstva i centralne vlasti.

Da li se bosansko plemstvo ugledalo na ugarsko ili neko drugo plemstvo, to se, mislim, ne može tvrditi. Istina, bosanskom plemstvu su bili dobro poznati ugarski feudalni instituti, jer Bosna je imala tijesan kontakt sa Ugarskom, i bosanski plemići su često išli na ugarski dvor. Ali ipak mislim da je bosanski razvitak originalan, a ugledanje na Ugarsku moglo je da pruži samo neznatni doprinos u izgradnji bosanskih feudalnih instituta. Plemstvo je išlo za tim da isključi mogućnost konfiskacija feuda i da gotovo potpuno onemo-

[71]) Vidi M. Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952, str. 36—39 u vezi sa cit. opusom M. Kostrenčića, str. 21—27.

[72]) Vidi L. Toth: Aviticität und sonstigen Besitzverhältnisse geordnet durch das allerhöhste Patent vom 29. Nov. 1852, Pesth 1853, str. 5—9, 16, 27—28.

[73]) Vidi A. Timon: cit. opus str. 552—556.

gući da se feud vrati ikad u ruke vladaru (devolucija). Ono je životno visilo na veleposjedu. Tako se via facti izgradio svojevrsni fideikomis čitavog plemena (roda, bratstva). Slično kao u Ugarskoj, i u Bosni je plemenita baština prošla kroz razne faze razvitka. S početka su vladari pokušavali da u poveljama dadnu feud samo donataru i njegovoj djeci. To je razumljivo s obzirom na činjenicu da su vladari radili na tome da se stvore rodonačelnici donacionog plemstva na koje će se oslanjati, i da omoguće čestu primjenu svog prava devolucije. U takvim slučajevima donatareva »bratia« su sadržavala mali krug rodbine. Po pravilu to su bili njegovi sinovi i eventualno braća. Tu su kidani stari rodovi i stvarani su osnovi za nove, feudalne rodove. Vremenom su se te uske porodice proširile i stvorena su nova bratstva, koja susrećemo u bosanskim ispravama (Hrvatinići, Kosače itd.). Vjerovatno je da su prethodno cijepane stare rodovske baštine i svaki donatar je obično dolazio u položaj feudalca sa svojom starom baštinom (tj. sa dijelom stare plemenštine koja mu je na diobi pripala). Vladar je u takom slučaju naglašavao u donacionoj ispravi da feud daje samo donataru i njegovoj djeci sa isključenjem braće i ostalih rođaka. Kako se, dakle, vidi, plemenita baština kao rodovski fideikomis pretstavljala je vrlo imobilno, za promet gotovo nesposobno nepokretno dobro. Imobilnost, to je, uostalom, opšta karakteristika feudalne svojine. Ta svojina je naime ograničena, i ne pretstavlja objekat obostrane garancije kad u aktu otuđivanja prelazi iz jedne ruke u drugu. Dok za buržoasku svojinu važi princip »jednakosti i ravnopravnosti (formalne) za sve, da bi se postigla nejednakost«, dotle u feudalizmu »ne postoji pijaca ravnopravnih subjekata (proizvođača), već je svako pravo privileg (staleži, cehovi)«.

Ali ipak, iako su vlastela uporno nastojala da za sebe i svoj rod ovjekovječe svojinu zemlje (feuda-baštine), privatna individualna svojina koja je polako izrastala u vezi sa razvitkom proizvodnih snaga (trgovine i industrije), podmuklo se uvlačila u pore feudalne svojine i rastakala je na taj način, što su pater familias-i te »rodovske« svojine prigrabljivali ne samo lavovski dio putem uživanja, nego su i prilikom sporazumne prodaje pojedinih objekata plemenite baštine prisvajali za sebe i svoju užu porodicu najveći dio od protuvrijednosti postignute za prodate objekte. Drugi su opet bez pitanja i konsenza bratstvenika ili uže porodice samovoljno otuđivali pojedine objekte.

Vlastela su nastojala da petrificiraju svojinu plemenitih baština u rukama svojih rodova ne samo stoga da bi sačuvali što veću svoju samostalnost prema vladaru i da bi ovjekovječili feudalnu eksploataciju za svoj rod, nego i iz straha prema robno-novčanoj privredi koja je izrastala. To je bilo dakle u neku ruku opšte odbrambeno sredstvo feudalaca protiv svih društvenih pojava koje im nisu konvenirale. Razvitak trgovine i rudarstva u Bosni vlastela su shvatila kao izvor svojih prihoda ne toliko angažmanom u proizvodnji koliko izmišljanjem kojekakvih smetnji, neprilika, novih barijera i zabrana radi naplate novih carina i kojekakvih drugih dažbina. U Bosni još u XV v. gradovi i trgovi su tretirani kao feuda i prihodi od njih su davani u feud, plemenitu baštinu. Ali ipak se vidi da je novac

razarao rodovske i uopšte rodbinske veze, i da je plemenita baština kao rodovska svojina doživljavala svoju krizu. Već se javljaju feudni zemljišni posjedi u slobodnom prometu (kupljenica),[74]) diobe između braće su obična stvar.[75]) Za ustup posjeda u feud počinje da se upotrebljava nova terminologija, naime — prije je svaki ustup plemićke kao i državne zemlje bio izražen terminom »u djedinu«, »u plemenito«, a sada počinje taj izraz da se izostavlja i zamjenjuje terminom »u baštinu«[76]) ili prosto »zapisasmo«[77]) ili »dasmo i darovasmo«.[78])

Ako promatramo feud u Ugarskoj i u Srbiji (Nemanjića), onda vidimo da se u Ugarskoj zadržao avitički karakter feudnih posjeda sve do polovine XIX v.[79]) To su bili ustvari porodični fideikomisi koji su pretstavljali veliku kočnicu za razvitak trgovine i industrije u Ugarskoj. U zapadnoj Evropi nastala je još mnogo ranije borba, i sa njom znatna literatura protiv fideikomisa. Što se tiče Srbije, to je u našoj istoriografiji stalno izražavano gledište kao da je srpska feudalna baština pretstavljala nasljedno dobro i individualnu nezavisnu i neograničenu svojinu, kojom baštinik može slobodno raspolagati, prodavati je i otuđivati kome hoće.[80]) Kao podloga za

[74]) U povelji kralja Stjepana Tomaševića stricu Radivoju od 1461 g. spominju se pored ostalih posjeda i dva sela, koja je kupio Radivoj od nekog Jurja Lovrenovića i njegovog bratstva. Ta dva sela kao kupljenice vladar zapisuje u baštinu stricu Radivoju. Ovo zapisivanje u povelji ima taj pravni značaj što se na ovaj način ta dva sela izuzimaju iz baštine prodavaoca. Inače, bez ovog zapisivanja ta kupoprodaja bi bila prema vladaru bez pravnog učinka, te bi u slučaju izumrća roda prodavaoca nastupilo pravo devolucije u korist vladara. Isto tako u slučaju nevjere na strani prodavaoca ta dva sela zajedno sa ostalom baštinom krivca potpadaju pod konfiskaciju, bez obzira što su ona prethodno prodana. Inače, dok ne bi nastupio jedan od ta dva slučaja, kupac bi mogao posjedovati i uživati kupljenu baštinu, ali bi se nalazio u stalnoj opasnosti da će je izgubiti ako nastanu uslovi za devoluciju u korist vladara. Ova potvrda kupovine sela u baštinu ima još i značaj javne isprave o kupnji (littera fassionalis, litter testimonialis). Kupljena sela imaju karakter »kupljenica«, tj. najmanje ograničene svojine u feudalizmu. (Vidi povelju kralja Stj. Tomaševića u Glzm, Sar, XII, 1901, str. 346)

[75]) Između sinova hercega Stjepana nastal je svađa i pokazale su se težnje za diobom još za života očeva, a poslije očeve smrti nastala je svađa zbog podjele očevine. (Vidi očitovanje hercega Stjepana iz 1453 g., kod Lj. St. cit. opus 1, 2, str. 69—72. — Vidi Ćorović, cit. opus str. 588). I braća Vlatkovići su se, izgleda, podijelili, te je najstariji brat Ivaniš pozajmio novac od hercega Vlatka, da bi isplatio svoju braću. (Vidi pismo hercega Vlatka knezu Žarku Vlatkoviću kod Lj. St. cit. opus 1, 2, str. 177—178.

[76]) Vidi povelju kralja Stj. Tomaša logotetu Ratkoviću iz 1458 g., Nov, ZS, str. 343).

[77]) Vidi pismo hercega Hrvoja njegovoj supruzi Jeleni iz 1412 g., Lj. St. cit. opus, 1, str. 549—550.

[78]) Vidi cit. povelju kralja Stj. Tomaševića, nota br. 74.

[79]) Vidi A. Timon, cit. opus, str. 552—556.

[80]) Vidi L. Marković: Die Grundbesitzverhältnisse in Serbien nach Duschans Gesetz, štampano u Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschft, Stutgart 1909, 22 Band, str. 166, 172, 174, 175. — Vidi Vlajinac: cit. opus, str. 60, 62, 68. — Vidi Taranovski: cit. opus, str. 20. — Vidi Ostrogorski: cit. opus, str. 134, 146, 149, 150. — Vidi S. Novaković: Glas XCII, str. 230—235.

[81]) Vidi hrisovulju cara Dušana od 1349 g., MS, 143. — Zatim hrisovulju kralja Stevana Dečanskog oko 1326 g. Nov, ZS, 581. i hrisovulju Đurđa Brankovića iz 1430 g. Nov, ZS, str. 531.

takvo shvatanje navodile su se neke hrisovulje vladara, a naročito propis čl. 40 D. z. Naglašava se da baštinik može svojom baštinom raspolagati po miloj volji, pokloniti je, dati je crkvi, ili za dušu, ili u miraz, ili prodati je kome bilo. Moje je mišljenje da je srpska vlasteoska baština doista bila mobilnija za promet od bosanske plemenite baštine. Ali smatram pogrešnim gledište da je ona pretstavljala neograničenu individualnu svojinu. Propis čl. 40 D. z. se mora objašnjavati u vezi sa propisom čl. 42., gdje se kaže da su baštine dužne da vojuju vojsku i da daju soće. Prema tome vlasteoska baština se može otuditi, ali pod pretpostavkom da je stjecalac također plemić koji može služiti vojsku i ubirati soće od zavisnih seljaka. Za ubiranje soća potrebno je imunitetno pravo, a takvo nije mogao imati sebar, već samo pripadnik vlasteoske klase. Iznimku čini crkva, kojoj i sam vladar daje baštine i koja je bila feudalac. Dakle, srpska vlasteoska baština bila je kao svojina u prvom redu zavisna od vladara. Osim toga, postoje nekolike hrisovulje iz kojih se vidi da se baštinik koji želi da crkvi zapiše od svoje baštine prvo obraća vladaru s molbom da mu dadne za to dozvolu,[81]) što bi bilo nepotrebno kad bi on imao neograničenu svojinu. A posebno je opet pitanje porodičnog kruga,[82]) kojem se također i u Srbiji davala baština kao porodično dobro. Nije raščišćeno pitanje da li je i srpska vlasteoska baština pretstavljala porodično ili individualno dobro. Prema čl. 41. D. z. postoji zakonsko nasljedno pravo donatarevih descendenata i rođaka do trećeg bratučeda. Postavlja se pitanje da li je možda i srpska vlasteoska baština bila porodični fideikomis, kao što je to bila ugarska, bosanska i hrvatska, samo s tom razlikom što je zainteresovani porodični krug u Srbiji bio manji, naime protezao se samo do trećeg bratučeda. Zato bi ovo pitanje zaslužilo posebnu studiju i možda reviziju dosadašnjih gledišta, u kojima se, po mom mišljenju, pretjerivalo kada se baštinska feudalna svojina kvalifikovala kao neograničena individualna svojina. Uistinu, razvitak srpskog društva koračao je daleko ispred bosanskog, a uz to je postojao i jak uticaj Vizantije, ali je ipak teško shvatiti da bi feudalna svojina u Srbiji XIV v. i ranije mogla imati karakter buržoaske svojine.[83]) Ponovno proučavanje ovog pitanja je tim potrebnije jer propisi Dušanovog zakonika nisu u tom pogledu baš potpuno jasni.

---

[82]) Jireček navodi jedan slučaj gdje se za vrijeme cara Dušana tražilo odobrenje čitave svojte (rodstvo, rodim) za razmjenu baštine. Mladena Vladivojevića u Prizrenu za neku drugu baštinu u Ohridu. (Vidi Glasnik 15 od 1862 g., str. 270. Citirano po Jireček—Radonić: Istorija Srba II, str. 53).

[83]) U noti br. 60 citirao sam autore koji srpsku feudalnu baštinu kvalifikuju kao bezuslovnu, neograničenu svojinu. Držim da je njihovo gledište pretjerano, pogotovu ono Taranovskog, koji tu svojinu izjednačuje sa svojinom rimskog prava. Ostrogorski također smatra srpski baštinski feud bezuslovnom, neograničenom svjinom, i navodi primjer despotice Eupraksije, koja poklanja Hilendaru jedno selo kao privatno lice. Njen poklon se pravnički obrazlaže time što joj je Stevan Lazarević dao pravo da raspolaže tim posjedom kao svojom baštinom ili kupljenicom. Ovaj slučaj služi Ostrogorskom kao dokaz da je srpska plemićka baština imala karakter bezuslovne neograničene svojine. Medutim, ovo je iznimka, jer po pravilu baština se ne daje ženama već muškarcima u vezi vojevanja. Ovakve iznimke nisu nepo-

Bosanska vlastela, dok su se na jednoj strani borili da od feuda naprave rodovsku svojinu, što nezavisniju od vladara, dotle su na drugoj strani izbjegavali kolektivnu (rodovsku ili porodičnu) odgovornost za djelo nevjere jednog od svojih članova prema vladaru. Već u poveljama kralja Tvrtka se ističe da zbog nevjere (nota infidelitatis) jednoga od članova porodice ne gubi rodbina baštinu, nego

---

znate ni u drugim zemljama. Tako je napr. i bosanski kralj Dabiša dao zemljišni posjed svojoj kćeri Stani. Pa i turski sultani su običavali davati ženama posjede u mulk-svojinu. Ali oni su te posjede znali i oduzimati. Sami navod da se taj posjed daje sa pravom da njime raspolaže kao svojom baštinom ili kupljenicom još ne daje osnova za opštu postavku da je srpska plemićka baština bila bezuslovna, neograničena, ili rimska svojina. Prije svega, tu dolazi u obzir vrijeme. Naime, srpska baština, isto onako kao i vizantiska pronija i feudi svih ostalih zemalja i naroda, imala je svoju evoluciju. Baština i kupljenica nisu identični pojmovi, iako su se ta dva pojma koncem XIV i početkom XV v. vrlo približavali u svom značenju s obzirom na slobodu raspolaganja. Kupljenica (possessio emptitia, Kaufgut, fee simple) pretstavlja u razvitku feudalne svojine sa gledišta privatnog prava najrazvijeniji i rimskoj svojini najsrodniji oblik. Sa kupljenicom je vlasnik mogao slobodno raspolagati inter vivos i mortis causa. Ali, dok je kupljenica došla do tog stepena razvitka, ona je takođe prošla kroz razne faze, boreći se sa ograničenjima kako onima od strane vladara tako i onima od strane roda. Taj razvitak u raznim zemljama ima takođe svoje specifičnosti. Razvitak kupljenice krčio je put razvitku baštine uopšte (kao feuda), ali se ta dva pojma ne mogu identifikovati. Pogotovu to se ne može činiti uopštavajući cjelokupni razvitak. Napose, što se tiče srpske baštine, za nju se može reći da je stalno tendirala da se oslobodi ograničenja od strane vladara. Vladari su u svojim poveljama isticali slobodu raspolaganja baštinika, ali ipak taj proces nije išao tako glatko kao što na prvi pogled izgleda. U noti br. 31 naveo sam neke povelje iz kojih se vidi da baštinici mole od vladara dozvolu da bi mogli crkvi zavještati svoja baštinska sela. Tako i prema onoj povelji kneza Lazara, koju citira i Ostrogorski na str. 144—195. Cit. opus, (Nov. ZS, 775—776), ovaj vladar daje pristanak baštiniku Obradu Dragosaliću da priloži svoje selo Kukanj i niz zaseoka crkvi Vavedenja, koju je na svojoj baštini sagradio. Postavlja se pitanje zašto plemić-baštinik moli od kneza Lazara dozvolu za ovu raspolaganje svojom baštinom, ako je ta baština bezuslovna, neograničena svojina. Moglo bi se reći da je to puka forma. Ali, ako bi bilo i tako, onda je ta forma ostatak nekadanje sadržine. Mislim ipak da to nije forma, već stvarnost, t. j. izvjesno životno protuslovlje. Srpska baština se mogla preobražavati postepeno u neograničenu svojinu, pošto se u isto vrijeme sve više razvijala pronija, koja je vršila onu funkciju bez koje feudalna država ne može opstojati. Ostrogorski navodi još jedan primjer u dokaz svog gledišta. To je onaj primjer koji citira i Nedim Filipović u svom »Pogledu na osmanski feudalizam«. Radi se o dubrovačkom dokumentu od 14. marta 1447, iz kog se vidi da je despot Đurad Branković dao Dubrovčanima pravo da popisuju nepokretnu imovinu srpskih dužnika, isključujući od toga pronije. Dubrovčani nastoje da im to pravo despot dadne u povelji. Po mom mišljenju, ovaj dokumenat ne dokazuje da je baština privatna svojina, nego, naprotiv, da je ona zavisna od vladara ograničena svojina, koja se nalazila na prelomu da postane što nezavisnija. Kada to ona ne bi bila, već kad bi to bila privatna, bezuslovna svojina, onda bi dubrovački trgovci mogli praviti sa srpskim baštinicima-plemićima aranžmane, založne ugovore, cesije itd. po obostranom slobodnom nahođenju. Mogli bi naplaćivati i svoje tražbine putem hipoteka. Ali baš u tome i jeste stvar da oni to ne mogu, pošto vladar ima vrhovno pravo svojine na plemićkom baštinama. Dubrovčani su toga svjesni, pa zato i nastoje da dobiju povelju od vladara da se mogu naplaćivati iz dužničkih baština (putem hipoteka). Vladareva povelja u tom smislu značila bi njegovo odricanje od prava devolucije u budućnosti, kao i od prava na konfiskaciju založene baštine u slučaju nevjere. To bi imalo za posljedicu ekipariranje baštine kupljenici, zapravo, u krajnjoj konsekvenci, likvidaciju baštine kao feuda, koji je dužan vojsku vojevati i soće

samo krivac odgovara svojom glavom i svojim blagom,[84]) tj. pokretnim imetkom. To znači da se isključuje konfiskacija baštine zbog veleizdaje jednog člana porodice. Kralj Tvrtko je doista pridobio vlastelu za sebe smanjujući dotadanju feudalnu strogost i zavisnost plemenite baštine, ali to se kasnije teško osvetilo Bosni.

Gornja obilježja plemenite baštine u Bosni prikazana su samo na osnovu isprava koje se odnose na krupnu vlastelu (magnate), a to stoga jer se nije sačuvalo isprava koje se odnose na vlasteličiće i subvazale. O njima i o njihovoj baštini ne znamo gotovo ništa. Ono što se iz isprava može naslutiti upućuje na pretpostavku da su oni bili mnogo zavisniii od svojih senjera nego što su ovi bili zavisni od vladara.

## V. JOKANOVIĆ, UN APPORT Á L'ÉTUDE DU FÉODALISME BOSNIAQUE

### RÉSUMÉ

L'étude présente esaie de fixer, en forme de deux questions, l'essence du féodalisme en Bosnie; elle voudrait, se basant sur le matériel historique original — dont l'insuffisance est notoire — et en appliquant la méthode scientifique appropriée, jeter un peu plus de lumière sur la problématique dont dépend la réponse à ces questions. La première de ces questions concerne la forme d'organisation et de gouvernement de la Bosnie féodale pendant la deuxième moitié du XIIème et la première moitié du XIIIème siècle; cela signifie pendant les premiers cent ans quand la Bosnie — d'après des sources — débuta dans l'histoire. La seconde question est consacrée au caractère du fief bosniaque en

---

plaćati, tj. služiti se imunitetnim pravom radi naplate feudalnih tributa. Cijelo ovo pitanje pretvaranja feuda u privatnu svojinu nije tako jednostavno. U toku XII, XIII i prve polovine XIV v. Dubrovčanima nije padalo na pamet da mole povelju kakvu su zamolili od despota Đurđa 1447 g. Ovaj primjer klasično ilustruje pojavu gdje novi odnosi proizvodnje i prometa razaraju feudalne oblike svojine. Ali sve to ukupno nam ne daje prava za generalnu postavku prema kojoj bi srpska plemićka baština uopšte, bez obzira na vrijeme i prostor, imala karakter bezuslovne, neograničene, privatne, rimske svojine.

[84]) Ne može se reći da je ovo bilo opšte načelo koje je vrijedilo u Bosni za sve slučajeve. Prije bi se moglo reći da je to iznimka učinjena Hrvoju, i da je postojala tendencija da se ona pretvori u pravilo. Kralj Tvrtko, naime, u povelji od 1380 g. daruje Hrvoju i njegovom rodu tri sela u Lašvi, te kaže da u slučaju notae infidelitatis jednoga od srodnika on neće ta sela oduzimati (vršiti konfiskaciju), nego onaj ko sagriješi, taj će plaćati svojom glavom i svojim pokretnim imetkom. (Vidi cit. pov. u Glzm, IX, 1897, str. 191). Isto tako u povelji kralja Stjepana Dabiše Hrvoju od 1392 g. stavljena je istovjetna klauzula. (Vidi Vjesnik zem. arhiva II. 1900, str. 60). Malu razliku čini povelja Jurja Vojisalića, izdata braći Jurjevićima i knezu Vukićeviću iz 1434. Ova povelja je interesantna i zbog toga što se ovdje jedan kraljev vazal ponaša kao vladar i potvrđuje baštinu nekih posjeda koje je donatarima dao sam vladar. Ovaj slučaj već svjedoči o totalnoj nemoći bosanskog vladara, a o svemoći magnata. (Vidi cit. pov. kod Mikl. MS, 377—379).

tant qu'une catégorie économique, politique et juridique. Dans le cadre de la deuxième question entre l'analyse de la grande propriété féodale comme relation productive, sa fonction politique et sa forme légale. La première question accentue la forme politique dans laquelle eut lieu le procès de formation de cette grande propriété féodale. C'est l'indigence des sources originales qui dicta une telle distribution de la matière. Autrement, l'étude a le caractère d'une esquisse ayant besoin d'une élaboration plus large et plus harmonieuse.

Quant à la problématique formant le substratum de la première question, il n'en existe presque de matériel original; c'est pour cela que le problème ne fut du tout traité dans notre historiographie. L'auteur essaie donc, à l'aide de conclusion ex post et de la méthode comparative, d'arriver à quelques éléments qui reconstruiraient en lignes générales la structure politique et sociale de la Bosnie à l'époque mentionnée, en contrôlant une telle hypothèse par le maigre matériel original existant. Il départ du fait, assez bien corroboré par les sources: que la base économique sur laquelle se fondait le système féodal mûr en Bosnie du XIV et du XV siècle était bien la grande propriété rurale, avec ses caractéristiques politiques et juridiques, essentiellement semblable au fief de l' Europe occidentale et surtout à celui de Hongrie avec laquelle la Bosnie se trouvait dans un certain rapport juridique et politique. C'est pourquoi la thèse est à poser si en Bosnie, tout comme dans l'Occident, le procès de formation de la grande propriété foncière était foncièrement semblable à celui de l'Europe occidentale, et surtout: s'il y a des ressemblances quant à la forme politique dans laquelle ce procès se manifestait.

La forme politique en Occident, et surtout en Hongrie, se référant à la naissance de la propriété féodale est assez bien connue dans la science. Les sources expliquant le procès de la grande propriété rurale dans l'Europe occidentale sont aussi assez abondantes: il en résulte la thèse que c'était en première ligne un procès qui privait la masse des paysans libres de leur petite propriété au profit d'une minorité privilégiée, qui devint le dépositaire de la grande propriété — conditionnée plus ou moins par quelque service — qui avait les fonctions du pouvoir d'un caractère patrimonial (les immunités). L'auteur prend cette thèse pour hypothèse de travail en expliquant la naissance de la grande propriété foncière en Bosnie féodale. Il en conclut qu'il devait y avoir, en même temps, une évolution de la forme d'organisation de l'état en Bosnie. S'il existe des sources montrant des ressemblances entre cette forme politique et le féodalisme précoce en Occident, on peut en déduire qu'il s'y agit d'une forme conditionnée par une quantité relevante de petite possession paysanne libre. Dans ce cas on pourra mieux examiner les différences et les spécialités entre cette forme politique en Bosnie et celle en Europe occidentale: la méthode de comparaison y trouvera ainsi son autorisation.

En analysant les sources connues se référant à la Bosnie médiévale, l'auteur trouve que la lettre du Pape Grégoire IX du 10 octobre 1233 représente un document bien important qui en dit long par lui-même: en connexion avec les documents des »bans« Kulin et Matej Ninoslav ainsi que les données de la chronique généalogique de Bar (Antivara); cette lettre donne des informations sur le système d'organisation et d'administration en Bosnie du temps du »ban« Ninoslav et de ses dévanciers hérétiques de Bosnie. En parlant de ce système, on n'en exclut certaines variations et différences de caractère local. Le plus symptomatique dans cette lettre, c'est qu'elle parle de la pratique des »bans« à distribuer à des individuels des »župe« et des territoires moindres de l'état, pas à vie et à succession (en héritage) comme une possession, mais à usufruit qui est temporel et révocable.

L'auteur croit pourtant que c'est à l'exploitation et à l'administration viagère qu'on donnait les »župe«, ce qui signifiait pour le tenancier qu'il participait aux revenus de l'état. Il s'y agit donc des »župans«, ou des chefs administradifs d'une »župa«, c'est-à-dire des organes du gouvernement local. Pourtant, il n'en ressort pas clairement si les tenants des territoires plus petits exerçaient aussi quelque pouvoir local, ou, s'ils l'exerçaient, quelle était leur compétence: est-ce qu'ils se trouvaient sous le contrôle direct du »ban« ou de celui des chefs de la »župa«. Une chose est sûre: il s'agissait en première ligne et tout à fait comme chez les »župan« d'un office militaire et d'exploitation des territoires en question, car toute cette institution ne signifiait autre chose qu'un service et un revenu. L'auteur croit qu'il s'agit ici d'une institution spéciale de l'organisation de l'état en Bosnie: on en faisait le procès de feudalisation d'en haut. Ce système de gouvernement local avait bien un caractère mixte de subordination d'office couplé de celui de la fidélité féodale: il possédait donc des caractéristiques officielles et politiques. Son état provisoire et la révocabilité donnaient à cette institution un caractère de subalternité d'office (donatio in honorem). Le fait qu'il s'y agissait des gens appartenant aux familles qui s'étaient déjà enrichies par des fonctions, nous dit qu'il est question presque d'une classe à laquelle on confie l'administration locale par principe et à vie. Une fonction viagère couplée du fait de recouvrement des impôts pour l'état signifie une chose bien différente d'un office provisoire et peu stable qu'on peut révoquer à tout instant. Si l'on se rend compte du niveau bas des forces productives matérielles en Bosnie d'alors, de la morphologie du terrain et des conditions olimatiques, jadis, de la morphologie du terrain et des conditions climatiques, il est clair que ce système d'administration locale avait bien ses raisons d'être, et que le pouvoir central ne pouvait se développer d'une façon imposante, quoiqu'il fut probablement à cette époque plus fort que plus tard, c'est-à-dire aux temps du morcellement féodal. L'auteur est d'avis qu'il s'y agissait d'un système semblable à celui existant dans la Serbie au féodalisme primaire et qui s'y

maintint même dans l'époque du féodalisme achevé sous la dénomination des »gouvernants à l'état« (vladušti na državu). Une institution similaire existait dans le féodalisme précoce de Croatie sous le nom de »gouvernants« (obladušti). Ce système d'administration locale était conditionné par l'existence d'un nombre appréciable de petits paysans libres, ce que l'auteur essaie de démontrer par l'analyse des documents des »bans« Kulin et Matej Ninoslav. L'auteur conclut qu'on pourrait fixer la moitié du XIII siècle comme la limite entre le stade primaire et l'apogeé du féodalisme en Bosnie.

La deuxième partie de l'étude est consacrée à l'examen du caractère du fief en Bosnie. L' auteur ne s'attarde pas en expliquant les rapports de la production agricole en Bosnie au XIV$^{e}$ et au XV$^{e}$ siècle. Il constate simplement le fait: qu'il existe une grande propriété foncière, liée à une fonction. C'était la base politique des détenteurs monopolisants des terres; la paysannerie qui y travaillait n'était qu'un annexe. Ces paysans étaient dépendants en personne et ils ne constituaient qu'une appartenance du sol. On ne connaît pas de plus près la forme et les quantités de la rente féodale; il existe pourtant une structure hiérarchique de la propriété foncière dont les sources ne nous parlent davantage. L'auteur s'attarde surtout sur les rapports entre les suzerains de Bosnie comme porteurs de la souveraineté et propriétaires éminents des fiefs (dominium eminens) et leurs vassaux comme porteurs du pouvoir politique dans leurs fiefs et comme héritiers des donations (dominium directum). L'auteur caractérise la propriété féodale de Bosnie (plemenština, plemenito, djedina, plemenita baština, baština) comme une propriéte dépendante, conditionnée par quelque service. Par un jeu des rapports économiques et politiques, cette position de dépendance de la possession des grands féodaux devint une question de la pondération des forces réelles, en réduisant le droit du monarque à une formalité simple. A cet egard on peut bien suivre le procès d'évolution de la propriété féodale: dans la première moitié du XIV$^{e}$ siècle, elle montre des caractéristiques d'une dépendance assez forte envers le souverain, mais avec le temps, elle s'en émancipe de plus en plus. L' auteur tourne son attention à la question de la grande propriété féodale comme possession grevée des »relicts« de la lignée. En analysant les documents, il explique le fief bosniaque comme un stade transitoire allant de la propriété du clan vers la propriété individuelle du destinataire, ce qui trouva son expression juridique dans l'institution d'un fidéicommis de lignée »sui generis«. La base de l'institution juridique de l'héritage noble (fief), comme un bien ancestral, se trouve, en dernière analyse, dans le niveau bas des forces productives matérielles; ses racines directes sont, pourtant, dans la lutte de la féodalité contre le pouvoir central, contre lequel toute la lignée s'insurgeait comme un seul homme. D'autre côté, cette institution représentait l'unité du clan féodal contre les

paysans labourant la terre. Elle était, enfin, un moyen de défense du féodalisme contre l'économie marchande et monétaire qui faisait son entrée: le fief était un bien immobile, se rendant presque impossible à toute transaction commerciale. Les documents provenants de Bosnie au XV$^{è}$ siècle montrent une certaine crise de cette institution féodale, crise provoquée par le développement des rapports marchands et monétaires.

ANU BiH АНУ БиХ